

હસન ખિન સુખખાહ ઉપર

ઉડતી નજર.

એલિય વનલ કાખા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાસિદ્ધ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૫૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રસિકપદ્યના આલેખાદિ ઉપર
ઉપરના નામ

વિષય ૮૭૨૪૫ હિસાબ

હસન બિન સબખાહ પર

હિતી નજર.

રચી પ્રગટ કરનાર.

એદલેજ મનજી કાખા.

અમરેલી—કાઠીયાવાડ.

ઇ. સ. ૧૯૨૦

પ્રત ૧૦૦૦

આવૃત્તિ પહેલી.

કીમત સવા રૂપીયા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
 ૮૮૫૪

ધી અમરસિંહજી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
 પઠાણુ તુરખાન અમીરખાન વકીલે છાપ્યું
 લાલ દરવાજા-અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

આજદીન સુધીમા ખાતીન્યા પંથને લગતાં પુસ્તકોમાં અમારા તરફથી “ હસન ખીન સખ્યાહ ” “ ફીરદોસે બરી ” “ અલમોતનો ઇતિહાસ, ” અને “ દરજ કોમના અકાયદ ” એમ ચાર પુસ્તકો બહાર પાડવામા આવેલાં છે, જે ચારે પુસ્તકો માત્ર ભાષાન્તર આપવા ઉપરજ સકોચી નાંખવામાં આવેલાં છે; તેમ કરવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે જ્યાં સુધી કોઇ પણ ખાતનને લગતી પુરતી વીગત રજુ ન કરી લઇએ ત્યાં સુધી તેનાપર છેવટનો નિર્ણય આપવાનું સલામતી ભરેલું ગણાય નહિ. આવા કારણને લઇ ખાતીન્યા પંથને લગતો ઇતિહાસીક હેવાલ જેટલા પ્રમાણુમા અમો મેળવી શક્યા, તે ઉપરના પુસ્તકો, તેમજ ખીજ પુસ્તકોમા અમો આપતા રહ્યા છીએ અને તે હેવાલ એટલા પ્રમાણુમાં અપાઇ ચુકયો છે કે, જેનાપર છેવટનો રીવ્યુ કરવાનું સલામતી ભરેલું ગણાય એમ અમારી માન્યતા થઇ છે.

હસન ખીન સખ્યાહ તથા ખાતીન્યા પંથનો હેવાલ, એ ઇસલામી તવારીખનો એક અગત્યનો ભાગ હોવા ઉપરાંત, તે ખોજ તવારીખનો તો અતિ નિકટ સંબંધ ધરાવતો ભાગ છે. આ ભાગને જેટલા પ્રમાણુમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવે, તેટલા પ્રમાણુમાંજ ખોજ તવારીખના આકાશ આડે જે વાદળો આવી ઘેરાયાં છે તે, વિખરાય અને ખોજ તવારીખનો સૂર્ય નજરે પડે. આવા કારણને લઇ અમેને મુનાસબ જણાયું કે હસન ખીન સખ્યાહના જીવન ચરિત્ર ઉપર અભીપ્રાય નક્કી કરનારી ઉક્તી નજર નાંખીએ; કે જેમ કરવાનું અમોએ “ અલમોતનો ઇતિહાસ ” પ્રગટ કર્યા બાદ ચાલુ કરી આપવામાં આવ્યું હતું. અમારા તે ચાલુ રાખેલા પ્રયાસનુંજ એ પરિણામ છે કે આજે વાંચક વર્ગ પોતાના મુખારક હાથમાં આ પુસ્તક ગિરાજમાન થએલું થયે છે.

આ ઉડતી તજર નાંખવામાં અમોએ, રજુ થએલા દરેક હેવાલો તરફ ન્યાયભરી તદ્દરથ દ્રષ્ટિ નાખી છે અને દરેક નિર્ણય કરવામાં તેનો આધાર પકડેલો છે અને જેમ અને તેમ સલામતી ભરેલું ધોરણ જળવાય તેમ કરવાને પુરતી કાળજી રાખવામાં આવી છે. અને જે અભિપ્રાય ઉપર અમો આવવા પામ્યા છીએ તે, ગોયા કે ઇતિહાસિક હેવાલોના સાર રૂપે છે, કેમકે ઘણે ભાગે તે માટેનો જે હવાલો ઇતિહાસીક પુસ્તકોમાં રજુ થયો છે તેની વિરુદ્ધમાં અમો અમારો અભિપ્રાય બાંધી શક્યા નથી અને તેમ કરવાના કાંઈ પણ સમ્મળ કારણો અમોને મળી આવ્યા નથી; અહીં જેમ જેમ તે વિષયમાં હિંદા કિસ્સા ગયા તેમ તેમ ઇતિહાસમાં અપાયેલા નિર્ણયોજ વધુ તે વધુ ત્વ જણાતા રહ્યા છે.

મુંબાઈ મહાકાના ઇસલામીઓ કેળવણીમાં અસાધારણ પછાત જોવામાં આવે છે તેને લઈ, તેઓ પોતાના સાહિત્યના પ્રચારમાં કાંઈ પણ પ્રસંશાને પાત્ર પગલું ભરી શક્યા નથી; પરંતુ અમો જોઈ રહ્યા છીએ કે, ધર્મના અકાયદો જેમ ઇસ્મે કલામથી સિદ્ધ થતા અંતઃકરણ પૂર્વકના મનાતા થાય છે તેમ ઇતિહાસિક પુરાવાઓ પોતાની આગળની સ્થિતિને જેવી હોય તેવી જણાવી આપી તેમના આગળ વધવામાં સહાયતા કરે છે. તેઓ જોઈ શકે છે કે અમારા પડવાઓ કયા કારણને વ્ર્ધ આગળ વધી શક્યા હતા અથવા તે કયા કારણને લઈ પાછળ હટી ગયા હતા. મતલબકે ઇતિહાસીક શોધખોળ એ કોમ માટેનો એવો ભોમિઓ છે કે જે કોમને જુલોથી ખચાવે છે અને સત્ય તરફ ધસડી જાય છે.

આ હસન બિન સખ્માહ તથા બાતીન્યા પંથનો હેવાલ કાળી ધાળી અને બાબતો સાથે એટલો તો ઝોતઝોત થએલો હેવાલ છે કે,

જે તેના અભ્યાસીને પોતાની બુદ્ધિના ઉપયોગ માટે બાર દહ દહન ઉસકેરે છે અને પરિણામે તેના અભ્યાસીને અસત્ય પ્રત્યે તિરસ્કાર તથા સત્ય પ્રત્યે ચાહના ઉત્પન્ન કરાવી, તેના મગજમાં બુદ્ધિ પૂર્વકના સત્યનો ચેરાગ વધુને વધુ પ્રકાશીત કરે છે. આવા પવિત્ર હેતુને દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં રાખી, આ ઉડતી નજર નાખવામાં આવી છે અને આશા રાખવામાં આવી છે કે, જે હેતુ સાધવાને પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તેમા ઘણે ભાગે ફળીભૂત થઇ શકશે-જે વાચક વર્ગ આ દ્રષ્ટિને જોનારી આખથી જોશે, સાંભળનારી શક્તિથી સાંભળશે અને વિચારનારા અનુકરણથી વિચારમાં લેશે તો, તેના કર્તાના હેતુ સંપૂર્ણ રીતે પાર પડ્યો છે એમ થતા તેના આનંદનો પાર રહેશે નહિ.

આ પુસ્તક લખીને તૈયાર કરવામા આવ્યું હતું; પરંતુ અમારી નાણાં સંબંધી અગવડતાને લઇ ત્રણ માસ સુધી તેને અમો છાપવા આપી શક્યા નહિ. ત્રણ માસ પછી કાંઇક હાથ છુટો થતાં તે છાપવાને આપવામા આવ્યું; પરંતુ તેના એકંદર ખર્ચને પહોંચી વળવા જેટલી જોગવાઇ અમારી પાસે હતી નહિ; પણ આગળ ચાલતાં ખુદા કોઇ રસ્તો કાઢી આપશે તેવી આશાથી તેનું કામ ચાલુ રાખવામા આવ્યું, પરંતુ દરમિયાન કાગળોની એટલી મોઢવારી થઇ જવા પામી કે, અમો તે માટે નાણાં ફાજલ પાડી શક્યા નહિ અને લાચારીથી તેનું કામ અટકાવી નાંખવું પડ્યું, પરંતુ આશા અને ઉમેદમાંજ હતા કે કોઇ મદદ મોકલાવે અને આ કામ પૂરું થઇ જવા પામે

અમારી આશા અને નિરાશાની મહાભારત લડાઇ ચાલતી હતી, તેટલામાં જંગબાદશાના કૃમરે ઈસલમ શેઠ અલીભાઇ

નથુભાઈ તરફથી અમેને સાહિત્યના પ્રચાર માટે એક નાદર રકમની હુંડી મળવા પામી, જેથી અમે નિરાશાને નસાડી આપી, વિનમ્રતા મનહર બાગમાં જઈ પહોંચવાને શક્તિવાન થયા અને તેથી અમે અંતઃ-કરણ પૂર્વકનો ઇકરાર કરીએ છીએ કે, આ ઉડતી નજર પબ્લીક સામે રજુ કરવાને માત્ર અમે મોસુદ શેઠ આલીબાઈ નથુભાઈ જંગમ્માર-વાળાના કારણેજ શક્તિવાન થયા છીએ અને તેથી અમે શેઠ મોસુ-દનો ખરા દીલથી ઉપકાર માનવાને વીસરી શકતા નથી.

આ પુસ્તકમા તેના નામ પ્રમાણે માત્ર હસન બિન સખ્યાહ ઉપ-રજ ઉડતી નજર નાખવામાં આવી છે; તે સિવાય ખીજી બાબતોને હાથ ધરવામાં આવી નથી. જે હેવાલો તથા નિર્ણયો રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે હસન બિન સખ્યાહ તથા બાતીન્યા પંથ પુરતાજ છે. મીસરમાં સ્થાપન થએલી ઇસમાઇલી ફાતમાઇટ ખોલાફત વિષે આ ઉડતી નજરમાં કાંઈ પણ દ્રષ્ટિ નાંખવામાં આવી નથી, જોકે અમારો ઇરાદો તેના ઉપર પણ તેનીજ દ્રષ્ટિ નાંખવાનો છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તે માટેનું સંતોષકારક મેટર રેકર્ડ ઉપર ન લખ આવીએ, ત્યાં સુધી અમે તેમ કરવાનું મુનાસબ સમજતા નથી અને તેથી તેવા પ્રકારનું મેટર એકઠું કરવાનું અમેએ કેટલીક મુદત થયા શરૂ કરી આપ્યું છે. જ્યારે અમેને ઉડતી નજર નાખવા પુરતો બડેળ એકઠો થઈ ગએલો જણાશે ત્યારે અમે તેના ઉપર પણ ઉડતી નજર નાખવાને પ્રયત્ન કરીશું, પરંતુ અમે તે વાતને હમણાં તો અવકાશ તથા નાણાંની તંગીને લઈ સ્વપ્નવત જેવી જોઈએ છીએ, પરંતુ ખુદાતાલાથી ઉમેદ રાખીએ છીએ કે તે અવકાશ તથા નાણાં, એમ બંનેની સહાયતાથી અમેને મદદ કરશે અને અમે તેમાં પણ દખલ રાખીશું.

જો ઇસલામા શ્રીમંતો આવા પ્રયાસોમા નાણાં સમંધી થોડી થોડી સહાયતા કરતા થાય તો, આવી અગણિત બાબતો કોમને જગૃત કરવાને રજુ થઇ શકે, પરંતુ કોમ એટલી તો પછાત છે કે જ્યારે તેને જગૃત કરવાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે નિરાશાના જેથી બહુકારા ચારે તરફથી સંભળાવા માંડે છે, પરંતુ અમે પ્રયાસના પુખ્તરી છીએ તેથી સમજીએ છીએ કે કોમને જગૃત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવશે તો કોમ જરૂર જગૃત થશે અને એક વખત એવો આવશે કે કોમ એક લાયક કોમ તરીકેનું પોતાનું પાણી ટેપાડવાને શક્તિવાન થશે.

મુખ્યારક હેં જો કોમી કામ કરતે હેં બિલા ઉજરત,
જો ફરએ મનસથી સમઝે હેં અપના કોમકી ખિદમત.

એહલશ ધનશ કાબ.

સાંકળીડ.

૧	હસનનો પિતા	૧-૮
૨	હસનની આત્માવસ્થા	૮-૯
૩	ત્રણ મિત્રો સાથે ઠરાવ	૯-૨૪
૪	હસનનો ખાતાખાત પર ખાતો હુમલો	૨૪-૩૪
૫	હસન અબુલ ફઝલનો મહેમાન	૩૪-૩૮
૬	હસનનો મુળ ધર્મ	૩૮-૪૫
૭	હસનના પંથ-રાજદ્રારી પંથ	૪૫-૪૯
૮	હસન મીસરમાં જાય છે.	૪૯-૫૬
૯	મીસરમાંથી હસન હંકારી કઢાયો	૫૬-૬૪
૧૦	હસન શરીથી મીસરની	૬૪-૬૬
૧૧	અલમોત પર હસનનો કબજો	૬૬-૮૦
૧૨	અલમોત હસનની રાજધાની	૮૧-૮૪
૧૩	નિઝામ-ઉલ-મુલ્કનું ખુન	૮૪-૧૦૧
૧૪	અલમોત ઉપર ખાતો હુમલો	૧૦૧-૧૧૦
૧૫	હસનની સત્તાનો ગુપ્ત ભેદ	૧૧૦-૧૨૮
૧૬	હસનનો નવો ધર્મ	૧૨૮-૧૬૯
૧૭	મુલહીદોલું ડુંક વર્ણન.	૧૭૦-૧૮૯
૧૮	ખાતીન્યા અકામદો	૧૮૦-૨૧૪
૧૯	ધર્મના ભેદ છુપાવવાની કળા	૨૧૪-૨૨૪
૨૦	શીદાઇઓ તથા તેમનો ત્રાસ.	૨૨૪-૨૭૨
૨૧	કૃત્રીમ સ્વર્ગ.	૨૭૨-૨૯૧
૨૨	ખાતીન્યા મીસર પદ્ધતિ	૨૯૧-૩૦૨
૨૩	હસનના તારસો	૩૦૨-

હસન બિન સખ્યા ઉપર એક ઉડતી નજર.

હસનનો પિતા.

મજાહેબ-હિલ-ઈસ્લામના કર્તા હસન બિન સખ્યાહની વંશાવળી આ પ્રમાણે આપે છે. હસન બિન અલી બિન એહમદ બિન નજર બિન હસન બિન સખ્યાહ હમીરી. તે વિશેષમાં લખે છે કે હસનનો પીતા પોતાને આરબ નસલનો હોવાને જણાવતો હતો. તે કહેતો હતો કે “હું સખ્યાહ હમીરીના વંશથી છું અને મારે બાપ એહમદ યમનથી કુશમાં અને ત્યાંથી કુમ અને કુમથી રેયમાં આવી વસ્યો હતો.” પરંતુ ખુરાસાનીઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તુસી કોટોની માન્યતા છે કે “અલી તથા તેના વડવાઓ એજ દેશના કોઈ ગામદાના રહીશ હતા અને હસન બિન સખ્યાહનો જન્મ પણ કુમ શહેરમાં થયો હતો.”

હસનનો પીતા પોતાને સખ્યાહ હમીરીના વંશમાંથી હોવાનું જણાવે છે; પણ તેના તેવા દાવા સામે ખુરાસાનીઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તુસીઓ વાંધો બતાવે છે. આવો વાંધો તુસીઓ બતાવે છે તેમાં કાંઈ વળુદ નથી એમ કહી શકાય નહિ; કેમકે આ વાંધો કોઈ ધાર્મિક મતભેદ પ્રત્યેનો નથી કે જ્યાં એક પક્ષ તરફ ઢળી જવાયું હોય. જો તે સખ્યાહ હમીરીના વંશમાંથીજ હોય તો તેમાં

વાંધો બતાવવાનું કાંઈ કારણ હોય નહિ. હસન ખિન સખ્યાહે પોતાના આચાર વિચારો તથા કાર્યોથી સામાન્ય વર્ગને ઉશ્કેરી મુક્યો હતો તેવું તેના પીતા પ્રત્યે થવા પામ્યું નથી. કે જેથી ખુરાસાનીઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તુસીઓ વાંધો બતાવે.

અલી ખિન એહમદના દાવા પ્રત્યે વિશ્વાસ લઈ જવો અતિ કઠણ છે; કેમકે માત્ર તેનો દાવો છે. તેના દાવાની પુષ્ટિમાં કાંઈપણ આધાર તે રજુ કરતો નથી. તેમ બીજી કોઈ બાબતોથી તેના દાવાને પુષ્ટિ મળતી નથી. વળી તેની રીતમાત્ર તેના દાવા પ્રત્યે સરળતાથી વિશ્વાસ લઈ જવા જેવી નથી. કેમકે ખુદ નિઝામ-કિલ-મુલક જેવા પ્રખ્યાત તથા પ્રમાણિક માણસે તેને અચ્ચાર યાને નાગદો તથા બદમાસ લખ્યો છે. નિઝામ-કિલ-મુલક કે જે પોતાને લગતા દરેક બનાવની બહુજ ખરી તથા સાચવેતી ભરી નોંધ રાખનાર હતો અને તે નોંધમાં તે પોતાની ભુલ પણ થઈ હોય તો તે પણ નોંધ કરવાને ચુકતો નથી, તેનાપર વિશ્વાસ જરૂર રાખવો જોઈએ. હવે નિઝામ-કિલ-મુલકના જણાવ્યા પ્રમાણે જે માણસની વર્તણૂક હોય તેના ઉપરના દાવા પ્રત્યે વિશ્વાસ લઈ જઈ શકાય નહિ.

વળી ખુરાસાન તથા તેમાં પણ ખાસ કરીને તુસના લોકો, કે જ્યાં હસનનો પીતા આવી વસ્યો હતો. ત્યાંના લોકો તેના દાવા વિષે વધુ ખચરદાર હોવા જોઈએ. તેઓ તેના દાવા પ્રત્યે અગત્યપણું બતાવતા નથી; પણ તેના દાવાની વિરુદ્ધમાં મૃત આપે છે. માટે ઇતિહાસીક શોધખોળ દ્રષ્ટિથી તેનો દાવો સખ્યાહ હમીરીના વંશમાંથી હોવાનું સાબીત કરતો નથી. બલકે તેની જુદું બોલવાની આદત આવા અભિપ્રાયને ટેકો આપે છે. જુદા સોગંદો ખાવામાં પણ તે આંચકો ખાતો નહિ હતો.

હવે અહીં બિન એહમદના ધાર્મિકપણાનો વિચાર કરીએ કે, તે કયા પંથનો તથા કેવા પ્રકારના અધાયદો ધરાવતો હતો. અને તે આખતમાં તે કયા દરજ્જામાં આવી શકે છે. આ આખતમાં શરર ત્રણે છે કે—

“ તે હીજરી સનના ત્રીયા સૈકાની શરૂઆતમાં ખુરાસાન
 “ ઇલાકાના તુસ શહેરમાં જન્મ્યો હતો. તેનો આપ એક
 “ સાધારણ માણસ હતો અને કેટલાક પ્રમાણમાં તંગીથી
 “ ગુજરાન કરતો હતો પણ તે પોતાના ખાનદાની વડપણનો
 “ મોટો દાવેદાર હતો. અને પ્રખ્યાત સખ્ખાહ હમીરીથી પોતાની
 “ વંશાવળી મેળવતો હતો. પોતાના ધર્મના સંબંધમાં હસન
 “ ખુદ પોતેજ કહે છે કે, “ હું મારા વડીલોની જેમ શીઆ
 “ અસ્નાઅશરી મઝહબ પાળતો હતો. અને સાત વર્ષની વય
 “ થતાં ધાર્મિક શોધ તથા વિચારોની સુધારણા તરફ વ્રજ દોરી
 “ ગયો હતો.”

“ પણ બીજા લોકોના બયાનથી માલુમ પડે છે કે હસનનો
 “ આપ સુન્ની ધર્મનો હતો; પણ એમાં તો શક નથી કે હસન
 “ આળવચથીજ પોતે પોતાને એહલબૈતના મોહીબોમાં ગણતો
 “ હતો. ખુદ તેના પીતાએ હસનને ઇમામ મોશક-કેદ-દીનના
 “ મદ્રેસામાં શિક્ષણ લેવા મોકલ્યો. અને તેમ કરી પ્રયાસ કર્યો
 “ કે, તે સામાન્ય રીતે દેશના મુખ્ય ધર્મનો અનુયાયી થઈ
 “ જાય. અને બનવા જોગ છે કે ઇમામ મોશક-કેદ-દીને તેમ
 “ કરવાની કોશીશ પણ કરી હોય, પણ તે કાંઈપણ કારગર
 “ ન નીવડી. એટલા માટે કે હસન પોતાના દીવથીજ
 “ શીઆ મઝહબને સત્ય માનતો રહ્યો.”

મઝાહેબ-ઉલ-ધસલામનો કર્તા લખે છે કે:—

“ ખ્યાળ નિઝામ-ઉલ-મુદ્દે પોતાના “વસાયા” નામક
 “ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, “ હસનનો પીતા અલી એક અધ્યાર
 “ અને ચાલાક માણસ હતો. અને તે રેયમાં રહેતો હતો. આ સમ-
 “ યમાં રેયનો હાકીમ અયુ મુસલીમ (ખ્યાળ નિઝામ-ઉલ-
 “ મુદ્દનો સસરો) એક દીનદાર માણસ હતો. તેટલા માટે તે
 “ અલી (હસન બિન સખ્યાહનો આપ) થી નફરત રાખતો
 “ હતો. અને અલી અયુ મુસલિમની સામે પોતાના અકાયદોની
 “ સદ્દાધ જાહેર કરતો હતો. અને જુકા સોગંદો ખાધ અયુ
 “ મુસલિમને ખાત્રી કરાવતો હતો કે હું સાચા અકાયદોના
 “ મુસલમાન છું. અને ઇમામ મોદ્દક આ સમયમાં
 “ એહલે સુન્નત જમાતના ઇમામ હતા. તેટલા માટે અલી
 “ પોતાના રીશઝ (દખીસ્તાનુલ મઝાહેબની રીવાયત છે કે હસન બિન
 “ સખ્યાહના આપ અલીનો મઝહબ ઇસમાઇલીઆ હતો અને
 “ તે એક પરહેજગાર આલીમ હતો. અલબત્ત વાતચિત દર-
 “ મ્યાન એવી વાતો કહી નાંખતો હતો કે સામાન્ય વર્ગની
 “ સમજથી ઉચ્ચ કેટિની હતી. અને લોકો સમજતા હતા
 “ કે તે મોતઝલા શીરકાના બોલો છે.) ની તોહમતને દુર
 “ કરવાને, એ યુક્તિ પર આલ્યો કે તેણે હસનને તાકીમ માટે
 “ ઇમામ મોદ્દકની શાળામાં દાખલ કરી આપ્યો. અને ખુદ
 “ પોતે સુશીઓની જેમ ગોશાનશી થઇ ગયો; પરંતુ મુલહિદો
 “ અને કુદરો ઝંદકાની રીવાયતો બયાન કરતો હતો.”

તે મુસલમાન હતો તે વાત નિર્વિવાદ છે; પણ તે મુસલમાની
 ધર્મના કયા પેટા પંથમાં હતો તેની સદ્દાધ જણાતી નથી. શરર

પ્રુદ હસનના બોલો ટાંકી ખતાવે છે કે “ હું મારા વડીલોની જેમ શીઆ ઇસનાઅશરી મઝહબ પાળતો હતો; ” હસનના આ બોલો શરરે ક્યા પુસ્તકમાંથી ઉતારી લીધા છે તે તેણે જણાવ્યું નથી તેમ તે ઇસનાઅશરીઆ પંથમાંથી હતો એવો એક પણ ઇતિહાસિક પુરાવો મળી આવતો નથી. તેણે પોતાના પુત્ર હસનને સુન્નત જમાતના ઇમામ મોકદ્દ-ઉદ-દીનની શાળામાં શિક્ષણ લેવાને મોકલ્યો તે માત્ર લોકોના અને ખાસ કરીને રેયના હાકીમ અય્યુ મુસલિમના દીલમાં તેના બદ અકીદા વિષે જે અસર જમી ગયો હતો તે દૂર કરવાને મોકલ્યો હતો. જે તે સુન્ની હતે તો લોકો તથા ખાસ કરીને અય્યુ મુસલિમ તેના બદ અકીદા વિષે નારાજ થતે નહિ અને તેનું સુન્ની હોવું પ્રુદ હસનના શરરે તેના મુખના ગંડી ખતાવેલા ઇકરાશથી પણ વિરૂદ્ધ જાય છે. અલી માટે એવી એક પણ ખાખત સાબીત થતી નથી કે તે સુન્ની પંથનો હતો.

તે એક અધ્યાર તથા ચાલાક માણસ હતો; તેથી તે જે કાંઈ કહે તે ખરું પણ માની શકાય નહિ; કેમકે તેના બદ અકાયદો વિષે અય્યુ મુસલિમને જે ખાત્રી થઈ ગઈ હતી તે ખાત્રી પોતે સોગંદ ખાઈને તે દૂર કરાવવા માગતો હતો. અય્યુ મુસલિમ કાંઈ સાધારણ માણસ નહિ હતો. તે એક દીનદાર હોવા સાથે રેયનો ગવરનર હતો. અને ખત્રાજ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કનો સસરો પણ હતો. તેને જ્યારે સખગ કારણો મળ્યાં હશે ત્યારેજ તેણે અલીના બદ અકીદાને માન્યો હશે અને તેના બચાવની દલીલો અલીથી સાંભળવા છતાં પણ તેને તેના તરફની શંકા દૂર નહિ થઈ શકી હશે.

અલી જ્યારે પોતાના બદ અકીદા વિષે અય્યુ મુસલિમના મનનું સમાધાન નહિ કરાવી શક્યો, ત્યારે તેણે તે માટે એક માર્ગ

એ લીધો કે, પોતાના પુત્ર હસનને સુન્ની ઇમામ મોહક-ઉદ-દીનની શાળામાં શિક્ષણ લેવાને મોકલી આપ્યો. આ બાબત એ વાતને બહુજ સહાયી પુરવાર કરે છે, કે તે અસ્નાઅશરી પણ નહિ હતો; કેમકે અસ્નાઅશરી પંથ શરીયતનો પાબંદ તથા સુન્નીઓ સાથે માત્ર ખીલાફતના હકદાર વિષેની ચોખવટમાંજ બુદો વિચાર ધરાવે છે. અસ્નાઅશરી પંથ વિષે સુન્ની ઉલ્માઓનો બદ અકીદા હોવા વિષે મત નથી. બદકે તેણે તેને પોતાના ચાર શીરકાઓ સાથે તેને પાંચમો ગણવાની ઇચ્છા બતાવી છે. જે માણસ અસ્નાઅશરી મત પ્રમાણેના અકાબદો ધરાવતો હોય, એટલે કે ઇસ્લામના ઓસુલેદીન તથા ફરૂએ દીનનો કાયલ તથા પાબંદ હોય, તેને કોઈ બદ અકીદા કહે નહિ તેમ અચુ મુસ્લિમ જેવા દીનદાર વિદ્વાનથી તો તેમ થવું તદ્દન અશક્યજ ગણાય.

અલી મિન એહમદ ઉપર બદ અકીદા હોવાનો મબ્નુત આરોપ હતો; કેમકે તે મુલહિદો તથા કુશરો ઝંદકાની રીવાયતો બયાન કરતો હતો. વળી તેની વાતથી તેના મોતઝલા હોવા વિષે લોકો ગુમાન લઇ જતા હતા. આ મોતઝલા શીરકા તે બીજને કોઈ નહિ પણ જે બુદ્ધિ પૂર્વકની દલીલને આધિન થતાં થઇ જનારી બુલોમાં સપડાઇ ઇસ્લામી અકાબદોમાં બીગાડો કરનાર હતો. મતલબ કે તેના પરહેઝગાર હોવા વિષે કશોપણ પુરાવો નથી જ્યારે બદ અકીદા વિષે કાશી મસાલો મોબુદ છે. વળી તે વાતચિત દરમિયાન એવી વાતો કહી નાખતો હતો કે જે સામાન્ય વર્ગની સમજથી ઉચ્ચ કોટીની હોય. આટલા પ્રકારથી તેનો બચાવ કરવાને નીકળવું એ નિષ્ફળતા વહોરી લેવા સમાન છે; કેમકે કદાચ સામાન્ય વર્ગ

તેની તેવી વાતોથી તેના બદ અકીદા હોવા વિષે શક લઈ જાય, પણ અણુ મુસલિમ જેવાને માટે તેમ થવું માની શકાય નહિ, આ શકરાથી એટલું પુરવાર થાય છે કે તેને સ્થાપિત ધર્મથી અથવા નો સમાજના મુખ્ય ધર્મ વિરુદ્ધની તે વાતો કહેતો હતો. તેની વાતો સામાન્ય વગની સમજથી વચ્ચે કાઢીની હતી તે એ સિવાય બીજી કંઈ નહિ કે આંટી ધુંટીવાળી શીત્સુકી વધારી પોતાને ડાહ્યો ગણાવવામાં આવે; કે જેમ કરવું મોતઝલા ટોળામાં જોવામાં આવે છે.

તે ઇસ્માઇલી ફીરકામંથી હતો એ કાંઈક વજનદાર લાગે છે. ઇમામ જફર સાદકના વડા પુત્ર શાહ ઇસમાઇલને જેઓ ઇમામ માનતા હતા તેને ઇસમાઇલી કહી શકાય. આ ઇસમાઇલી ફીરકાના આચાર્યોએ બીલાફત યાને રાજદારી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને ઇસમાઇલી મતોમાં એવો તો કાવાદાવા ભર્યો મસાલો નાખ્યો હતો કે સ્થાપિત ધર્મના આચાર વિચાર તદ્દન નષ્ટ થઈ ગયા હતા. પ્રત્યેક ઝાહેરનું એક બાતીન છે તે સિદ્ધાન્તે ઇસ્લામી સ્થાપિત આચાર વિચારને ઉથલાવી નાખ્યા હતા અને તેમાં મુલહિદપણું દાખલ થઈ ગયું હતું. જે “ શીઆ હતાંત ” નામની બુકમાં આવા ફીરકાઓના જે આચાર વિચારો તથા કાર્યો વર્ણવ્યાં છે તે બરાબર ધ્યાન પૂર્વક વાંચી જવામાં આવે તો તે ફીરકાના રગડંગ બરાબર જણાઈ આવે. હવે અહીં બિન એહમદ આવાજ કોઈ ફીરકાનો અનુયાયી હોય તો તેમાં કાંઈ નવાઈની વાત નથી; કેમકે તે મુલહિદ તથા કુદરો ઝંદકાની રીવાયતો બયાન કરતો હતો અને તેવી વાતો ઇસમાઇલાઓ જે સામાન્ય રીતે બાતીન્યા કહેવાતા હતા તેમાં સાધારણ થઈ પડી હતી.

તે ઇસમાઇલી હતો એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ તે ગુલાત ટોળાં પૈકીનો હતો એટલુંજ સમજવાનું છે; કેમકે તેને

ખરેખ ઇસમાઇલી કહી શકાય એવા તેના આચાર વિચારો નહિ હતા. જે ઇસમાઇલી ફીરકાને સ્થાપિત ધર્મ પ્રમાણેના આચાર વિચારવાળો રાખવામાં આવે તો તેને મુલાહિદપણા કે કુશરો જંદકા સાથે કાંઈ નીસખત હોય નહિ. જેમ અસ્નાઅશરીઓ બાર ઇમામને માનવા સાથે સ્થાપિત ધર્મ પ્રમાણેના આચાર :વિચાર ધરાવે છે તેમ ઇસમાઇલીઓ પોતાના ઇમામોને માનવા સાથે સ્થાપિત ધર્મના આચાર વિચાર પ્રમાણે રહી શકે; પરંતુ તેમાં ઉંઘી શીલસુફીએ ધુસી જઈ ઇમામોને માનવા સાથે સ્થાપિત ધર્મને બહુજ નિર્બળ કરી નાંખ્યો; કે જે બાબતની વધુ સ્પષ્ટતા આગળ કરવામાં આવશે.

હસનની બાહ્યાવસ્થા.

બાતીન્યા તથા મુલ્લાત વિચારોમાં પ્રવિણ, એવા અલી બિન એહમદને ત્યાં હસનનો જન્મ થયો. પીતા તરફથી તેને બાહ્યાવસ્થાથીજ બાતીન્યા તથા મુલ્લાતપણાનું શિક્ષણ મળ્યું હોય એ સ્વભાવિક છે. હસન અતિ બુદ્ધિશાળી તથા વિષયની ઉંડાણમાં ઉતરવાની ઉંડી પહેંચ ધરાવતો હતો તેથી બાહ્યાવસ્થામાંજ તેના પીતાના શિક્ષણે તેનાપર સજ્જડ અસર કર્યો હોય. અલી કે જેના મુલાહિદ તથા કુશરો જંદકાના વિચારોએ તેને બારે બદનામ કરી મુક્યો હતો અને છેક ગવરનર વટીક પણ તેના તેવા આચાર વિચારથી સખ્ત નારાજ હતો. મતલબકે અલીના મુલાહિદપણા તથા કુશરો જંદકાના વિચારોએ તેને લોકોની આંખે ચડાવી મુક્યો હતો અને તે સામાન્ય ઇસ્લામીઓમાં ચકડોળે ચડી ગયો હતો. તો આવી સ્થિતિ વચ્ચે તેને ઘેર ધાર્મિક ચર્ચા કરનારાઓની દરરોજ મંડળી જામતી હોય તો ના કહી શકાય નહિ અને તેવી મંડળીમાં ચર્ચાના વિચારોએ હસન

ઉપર અસર જરૂર કરેલો હોવો જોઈએ. મતલબકે આપણા નાયક હસનનો ખાતીન્યા તથા ગુલ્લાત વીચાર ધરાવતા અને તે પણ જગતની ખત્રીશીએ ચડેલા કુટુંબમાં જન્મ થયો અને ત્યાં તેને તેવાજ પ્રકારનું શિક્ષણ મળવા પામ્યું. અને આવા પ્રકારના બાલ્યાવસ્થામાંજ મળવા મતલબકે શિક્ષણનો મોટી ઉમર જે અસર થાય છે, તેનો મસાલો તેના મગજમાં ભરવામાં આવ્યો. આ ભરવામાં આવેલા મસાલાએ ધુંધવાઈ તથા ભડકો થઈ કેવો ધર્તકિંપનો ધૂમરો ચલાવ્યો તે આપણે આગળ જોવાનું રહે છે.

ત્રણ મિત્રો સાથે ડરાવ.

હસનનો પીતા હસનના બંને સ્કુલ સાથીઓ નિઝામ-ઉલ્-મુલ્ક તથા ઉમર ખેયામના પરિચયમાં આવેલો હોવો જોઈએ. બંનેની ઉંડી પહોંચની તેને પૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગઈ હોવી જોઈએ. બનવા જોગ છે કે અલી નેશાપુર હસનને ઇમામ મોફ્ફક-ઉદ-દીનના મદ્રેસામાં મુકવા તથા ઉસ્તાદને ભલામણ કરવા આવ્યો હોય અને ઇમામને તેણે પોતા ઉપરનું મુલકહિદપણાનું તથા કુશરો જંદકાનું આગ દુર થાય તેવી તાલીમ હસનને આપવાની ભલામણ પણ કરી હોય. ઉપરાંત તે અવાર નવાર નેશાપુર આવતો હશે અને જ્યારે જ્યારે તે નેશાપુર આવતો હશે ત્યારે ત્યારે તે નિઝામ-ઉલ્-મુલ્ક તથા ઉમર ખેયામની બુદ્ધિ તથા ઉંડી પહોંચથી મોહિતગાર થતો હશે. આવી રીતના પરિચયથી તેને એ ખાત્રી ખાત્રી થઈ ગઈ હોવી જોઈએ કે

બંને ભવિષ્યમાં બહુજ મોટી પદવીએ પહોંચી જવાના છે. અને તેવી મોટી પદવીએ હસન પણ પહોંચે તે માટે તેણે હસનને તે બંને સાથે ભવિષ્યના મળનારા લાભમાં ભાગીદારી લખાવી લેવાને

બલામણુ કરી હોવી જોઈએ. આ બલામણુ ઉપરથી અથવા તો ખુદ હસનને પણ તે બંને મિત્રો માટે તેવી ખાત્રી થઈ ગઈ હતી, તેથી તેણે તેમની સાથે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંજ દરાર કરાવી, લેવાનું નક્કી કરી લીધું.

ત્રણે મિત્રો એકજ સ્કુલમાં એકજ કિસ્તાદ પાસે અભ્યાસ કરતા હતા. ત્રણે વચ્ચે ગાદ મિત્રાચારી થઈ ગઈ. સ્કુલ દલાસમાંથી ઘુટ્યા પછી પણ આ ત્રણે મિત્રો અભ્યાસ પાડના સંબંધમાં વાદ-વિવાદ કર્યા કરતા હતા. અને મિત્રાચારી એટલી હદ સુધી જરૂર લાંબાઈ ગઈ હતી કે તેઓ એક બીજાની માગણીઓના સ્વીકાર કરી લે. હસને પોતાના પીતાની શીખવણીથી અથવા તો પોતાની દીર્ઘદ્રષ્ટિથી તે બંને મિત્રોને ભવિષ્યની કિન્નતિના ભાગીદાર બનવાને જણાવ્યું. ખુદ નિઝામ-કલ-મુદક કહે છે કે “ એક દહાડો હસન સગ્યાહે ઉમર ખેયામ તથા મને કહ્યું કે, એ વાત જગ જાહેર છે કે હમામ મોશ-કના શિષ્યો મોટી પદવીએ પહોંચી ગયા છે. અને તેમાં શક નથી કે જો આપણુ સઘળાઓ માનવંત પદવીએ કદાચ ન પહોંચીએ તો એક તો જરૂર પહોંચી જશે. નેટલા મરે આપણુ ત્રણે કોલકરાર કરીએ. મેં કહ્યું કે સરતો પર અમલ કેવી રીતે થઈ શકશે ? હસને કહ્યું કે આપણે ત્રણ પૈકી ખુદા જેને માનવંત પદવીએ પહોંચાડી આપે, તેનાપર ફરજ થશે કે, બાકીના બંને મિત્રોને પણ તેણે પોતાની દોલતમાં સરખો ભાગીદાર ગણવો અને કોઈને પણ એ હક પ્રાપ્ત નહિ થાય કે, પોતાની જાતને બીજાપર સરસાઈ આપે. ”

જે વયે આ કરાર કરવામાં આવ્યો હતો તે યુવાવસ્થા હતી. આવો કરારદાદ કરાવી લેવાનું સુઝી આવતું એ પણ હસનના બેળની

હાંડી પહોંચીને સાબીત કરનાર છે. આવો કરાર તે જોને મિત્રોને કરી લેવાનું સુઝતું નથી; બધે હસન જ્યારે તે કરાવતી વાત રજુ કરે છે ત્યારે નિઝામ-કલ્લ-મુલ્કે તો કહ્યું કે તેનાપર અમલ કેવી રીતે થઈ શકશે ? એટલે કે તેનાપર અમલ નહિ થઈ શકે, માટે તે થઈ શકે નહિ; પરંતુ હસન તુરતજ બહુજ સદ્ગૃહી તેમના મનનું સમાધાન કરી આપે છે.

આ કરાર ઉપલક્ષ દ્રષ્ટિથી જોતાં એક ઠાણેલી તથા સાધારણ બાળક હતી; પણ તેમાં હસનને માટે બિચ્ચનો લાભ સમાવેલો હતો. તેમાં કોઈપણ પ્રકારની તેને હાનીની ધાસ્તીજ નહિ હતી. તે ચાકસ ધારી એકો હશે કે જો મને હંચી પદવીએ જઈ પહોંચવામાં નિષ્ણતા મળી તો આ આદતો લાભ મુજા હેતુને પ્રાપ્ત કરાવી આપશે. જો પોતાને હંચી પદવી મળી જાય તો મિત્રો પાસેથી તેને કાંઈ લાલચ રાખવાની નહિ હતી. કદાચ જોને મિત્રોને હંચી પદવી-એ નહિ મળી અને માત્ર હસનનેજ મળી તો હસન તે મિત્રોને કાંઈ દાદ આપે તેમ નહિ હતો. તેમ તેના મિત્રો આવા ઠાણેલા તથા રમુજ કરારદાદપર ભરસો રાખી હસન પાસે બાગ લેવાને આવે એ બનવા જોગજ નહિ હતું. મતલબકે દરેક દ્રષ્ટિથી આ કરાર કરાવી લેવામાં લાભનીજ આશા હતી. હસનને હંચી પદવીએ પહોં-ચવા તથા દોલત મેળવવાની બહુ લાલચ હતી. અને તેથી પુત્રના પગ પારણામાંથી આ કરારદાદે સાબીત કરી આપ્યા હતા.

તે કેળવણી સંપાદન કરી મોટી દોલત હાથ કરવાની હાંડી ખાહેશ ધરાવતો હતો; તેપરથી તેનામાં દુન્યવી દોલતની મોહબળ પુરતાં પ્રમાણમાં પ્રવેશ કરી ચુકી હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેણે કરારદાદ

કરાવી લઇ કદી પણ નુકસાન નહિ કરે તેવો અને લગભગ લાભ દાયકજ નીવડે તેવો વીમો કરાવી લીધો હતો. અને તે વીમાની પોલિસિ તેને ભવિષ્યની ઉન્નતિનું સમ્પળ સાધન નીવડવા પામી હતી.

હસનની ભવિષ્યવાણી ખરી પડી અને નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક ખડુજ ગલદીથી ઉન્નતિ કરતો કરતો સલગુકી રાજ્યનો વડો વજીર થઈ ગયો. તે આવી પદવીએ પહોંચ્યો તે દરમિયાન હસન બિન સખ્યાહ મેદાન હાથ કરવાને આમ તેમ ભટકતો રહ્યો; પરંતુ તેમાં તે કશી ભૂત થયો નહિ; પણ તેણે સાંભળ્યું કે તેનો મિત્ર સલગુકી ગાજ્યમાં વડા વજીરની પદવી સુધી જઈ પહોંચ્યો છે તેથી કરાવી લીધેલા કરાર પ્રમાણે તેની પાસેથી ભાગ લેવાને તે જઈ પહોંચ્યો. નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક કે જે વજીર પદ ઉપર બીરાજતો હતો, તેણે પોતાના સ્કુલ સોબતીને જોઈ ઘણાજ આનંદ પ્રદર્શિત કીધો અને તેની થઈ થકે તેટલી ખાતર તવાજો કીધી. હસન સખ્યાહ કે, જેને હમણાં સુધી કોઈ જાણતું એ નહિ હતું એ તેની હમણાં સુધીના આગળ વધવાના પ્રયાસની નિષ્ફળતાની દલીલ છે. જે તે પોતાના આગળ વધવાના પ્રયાસમાં કાંઈપણ જાણીભૂત થયો હતો તો, કદી પણ કરારનો અમલ કરાવવાને યાને હાથ બાંધો કરવાને આવતે નહિં.

હસનને કોઈ જોળખતુંએ નહિ હતું, તે હવે વડા વજીરનો ખાસ મેહમાન હતો. વડો વજીર તેની થઈ શકે તેટલી ખાતર ખરદાસ કરતો હતો; પરંતુ હસન તેવી ખાતર ખરદાસથીજ સંતોષ પામે તેમ નહિ હતો. તેથી લાગ જોઈ કરારનો અમલ કરાવી લેવા માગતો હતો. ખવાજ તેની દરેક રીતે ઇજાજત વધારે જતો હતો અને તેમાં તે દીનપ્રતિ દીન ઉમેરો કરે જતો હતો. ખુદ ખવાજ કહે છે કે. “એક દીવસે હસન બિન સખ્યાહ મને આવીને કહ્યું કે, ખવાજ !

તમે સત્યના ઉપાસક અને ઇમાનદાર છો. અને તમે સારી પેઢે જાણો છો કે, દુનિયા એ નજીવી મીલકત છે. બનવા જોગ છે કે તેના મોહજનનમાં તમે સપડાઈ તમે અપાયલા વચનની વિરૂદ્ધતા કરો અને વચન તોડનારાઓના ટોળામાં દાખલ થઈ જાઓ.”

ઉપરની હસનની માગણી, કેવા ઠાવકા શબ્દો તથા લેહજામાં નીકળી છે તેની સફાઈની જરૂર નથી. ખ્વાજાના વખાણ કરી તેને પ્રથમ તે છાપરે ચડાવી આપે છે અને પછી તેને દુનિયવી દોલતની મોહજનનમાં નહિ સપડાઈ જવાની સાવચેતી રાખવાનું સૂચવે છે. અને કરાર પ્રમાણે તેની દોલતમાં સરખો ભાગ માગે છે. આવઃ ઠાવકા મુખે તે ખ્વાજાના દીલને કબજે કરી લઈ પોતાનો હેતુ કાઢી લેવા માગે છે. તે એક પુરેપુરો અધ્યાર હતો કે જે ઠાવકાઈ તથા પોઝીશનથી પોતાનાં મતલબ સાધવાના ખેલ ખેલી રહ્યો છે. ખ્વાજા આગળ પ્રથમ તો તે દોલતનો ભાગ લેવાને જાય છે. તેની દોલતમાંથી ભાગની માગણી કરે છે અને સાથેજ દુનિયાને નજીવી મીલકત કહેતો જાય છે. તે એક મહાન ઠગ બાજી ખેલી રહ્યો છે આ ઉપરથી એટલું તો બહુજ સફાઈથી પુરવાર થાય છે કે તેનું મન ઠગ વિદ્યાથી ભરપુર ભર્યું હતું. અને દુનિયા જૈને નજીવી મીલકત કહેતો જાય છે તેને કબજે કરવા માગતો હતો.

ખ્વાજાની ઇમાનદારી જુઓ કે, એક કરાર જે એક ટાહેલા સમાન હતો તેનાપર તે અમલ કરવામાં એક ડગલું પણ પાછો હઠતો નથી અને હસનની ખાતર તવાજો તથા આખર વધારવાના એક પણ મોકાને તે હાથથી જવા દેતો નથી. હસનની ઠાવકે મુખે જે માગણી થઈ તેના જવાબમાં તે ભલો વજર કહે છે કે “ હરગીઝ

હું કરારનો ભંગ કરીશ નહિ.” મતલબ કે ખ્યાળ કરાર પ્રમાણે અમલ કરવામાં લેશમાત્ર આનીકાની કરતો નથી. જે તેનામાં હસન સગળા જેવી ફગવિયા હતે તો આવા ટાહેલા કરારને કાંઈપણ મથક આપતે નહિ; પણ તે તો પોતાની છમાનદારીપર ચુસ્ત ખડો છે અને વચન ભંગ કરનારાઓમાં પોતાતું નામ દાખલ નહિ કરાવવાને બાર આપીને જણાવે છે.

ખ્યાળ એમ તો નહિ જાણુવા પામ્યો હતો કે, આ મિત્ર કરારના ચોપડા લખ લેખાં કરાવી હીસાબ લેવાને આપ્યો છે. તે જાણતો હતો કે, નેને સારા હોદ્દાપર ગોઠવી આપું એટલે મારી મિત્રા-ચારીની ફરજથી હું મુક્ત થાઉં, પણ આ મોહમાન તો મીજબાનને બાનમતીનો ખેલ અતાવી, તેને શીશામાં પુરવા માગતો હતો. ખ્યાળએ તે ધારણેજ તેને જવાબ આપ્યો; પણ તે જવાબ હસનને હેતુનું મોતી પ્રાપ્ત કરાવી આપે તેવો સ્પષ્ટ નહિ હતો. તેથી તેણે તે જવાબથી સંતોષ નહિ માનતાં ખ્યાળને કહ્યું કે “આપની કૃપાઓ મારાપર અનહદ છે; પણ તે કરારદાદની સરતનો અમલ નથી.” મતલબ કે હું તમારો મહેમાન છું, મારી તમો દરેક રીતે ખાતર તવાજ્જ કરો છો. મારી ઇચ્છા વધારવાના એક પણ પ્રસંગને તમો જતો કરતા નથી. પરંતુ મને તો તમારી દોલત તથા પદવીમાં સરખો ભાગ જેમએ છીએ. ખાતર અરદાસ તથા માનપાનથી મારો દીવસ શું વળવાનો હતો. માટે તે ખ્યાત કરારદાદની સરતનો અમલ નથી માટે તમો કરારદાદની સરતનો અમલ કરી આપની દોલત તથા પદ-વીમાંથી મને સરખો ભાગ આપી ફારેગ થાઓ. ખ્યાળની ભલામતો કાંઈ પાર નથી. તે કહે છે કે “તમો ખર્ચ” કહો છો મારી કિર્તિ તથા હોદ્દાના; અહંકે મારી સધળી મીલકતના તમો ભાગીદાર છો.”

ઉપર પ્રમાણેની વાતચીતથી હસને ખ્યાલથી કરારદાદની સરતો પર અમલ કરાવવાનું પાકું વચન લઈ લીધું. તેની આ ઠાવડી દારવાદ તેની અચચારી તથા દાદાગીરિને સખળ રીતે પુરવાર કરે છે. લોપડ ચોપડ તથા દમ ભરાવી પોતાનો મતલબ સાંધી લેવા માગે છે.

ખ્યાલ કે જેની ખાનદાની તથા ઇમાનદારીના થોડેથોડ વખાણ કરવાં જોઈએ, કે તે પોતાના કરારના અમલમાં એક રતી બરાબર પણ પાછી પેની કરવા માગતો નથી અને હસનેને કોઈ મોટી વધવીએ તે પહોંચાડવાને પોતાની સત્તા તથા લાગવગનો પુરેપુરો અમલ કરે છે. હસને કે જે એક સુશ્લીસ માણસ અને તે પણ એવો કે જેને કોઈ ઓળખતું ન હતું, તેને ખ્યાલ કરારદાદની સરતપર અમલ કરવાને ખાતર સુલતાન મલકશાહની હજુરમાં લઈ ગયો. હસને જેવા માણસને મલકશાહ જેવા સુલતાનની હજુરમાં આવી બસામણ વચ્ચે હાજર થવું એ એક ખ્યાલની મહેરબાનીનેજ આભારી હતું, નહિતર હસનેને તે ખાખત રુખ્તમાં પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નહિ હતી. ખ્યાલએ સુલતાન પાસે હસનેને રજુ કરી તેની ઓળખાણ કરાવી, તેનો પોતાની સાથેનો સંબંધ વર્ણવી બતાવ્યો અને તેની સુદ્ધિ તથા નીતિનાં બહુજ વખાણ કરીધાં. આ સધળી બાબતો તેણે એટલી સન્નગડ તથા લાગણીભરી કરી કે, સુલતાન તેનાપર મહેરબાન થયો અને હસને તેનો એક માનીનો દરબારી થઈ ગયો. ખ્યાલની પોતાના મિત્ર પ્રત્યેની મહેરબાની જુઓ કે, જે મિત્રને કોઈ બળતુંએ નહિ હતું, કે તે કોણ છે તે તેની મહેરબાનીથી સુલતાનનો માનીતો થઈ પડ્યો. અને હસનેને ખ્યાલની મહેરબાનીએ પોતાની ઉન્નતિનું કાર ખોલી આપ્યું “ તે પોતાની આંધાડીથી થોડા સમયમાં સુલતાનના

મીઞજનપર ઁટલો કાવી મ્મો અને ઁટલો તો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન લીધો કે, સુલતાન મોટા મોટા મહાન કામોમાં તેની સલાહ પ્રમાણે ચાલતો હતો. ”

ખ્વાજાએ હસનને ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિએ પહોંચાડી આપવા ઉપરાંત તેને તેની ઇચ્છાથી હમદાન તથા દીનુરનો ગવરનર પણ બનાવી આપ્યો, પરંતુ તેટલાથી આ લાલચુ મિત્રની ઇચ્છા તૃપ્ત થાય તેમ નહિ હતી. તે તો ખ્વાજા સાથે વજરાતમાં શરીક થવા માગતો હતો. ઁટલે કે આ મેહમાન ધરધણીને ધરમાંથી હાંકી કાઢી તે ધરનો પોતેજ માલીક થવા માગતો હતો. વજરાતમાં ભાગીદારી મેળવી લેવાથી તેની સુસદ પ્રસંગે મેળવી કાંઈની પણ દખલગીરી વગરનો તે વડો વજર થઈ જાય તેજ હતી. મતલબ કે ખ્વાજાને હાંકી કાઢી, ગોયા કે તેને ગળાડાવી નાંખી પોતેજ વડો વજર બનવાને તે કાવત્રાં રચવા લાગી ગયો.

જુઓ કે જે હસને ખ્વાજાને એક પાઠ પણ આપી નથી. પોતેજ ટાહેલા જેવો ભાસ કરાવી એક કરારદાદ સ્કુલ અવસ્થામાં તેની પાસેથી કરાવી લીધો છે તે ખ્વાજા જેવા વડા વજરનો મેહમાન થાય છે તેની ખાતર બરદાસની મજા ઉઠાવે છે. પોતાનું માનપાન વધારે છે. ખ્વાજા તેને કાંઈપણ આનાદાની વિના કરારની સરતો પર અમલ કરવાને જણાવી સુલતાન પાસે તેને રજુ કરી સુલતાનનો તેને માનીતો બનાવી આપે છે, અને માનીતો પણ એવો કે, તે સુલતાનનું દીલ જીતી લે છે અને સુલતાન મોટા મોટા મહાન કામોમાં તેની સલાહ પ્રમાણે ચાલવા લાગી જાય છે. ઉપરાંત તે હસનને હમદાન તથા દીનુરનો

ગવરનરી વ્યપારો છે. મંતલજ કે ખ્વાજ પોતાના મિત્ર ઉપર કૃપાઓની વૃદ્ધિનો ધોધમાર વરસાદ વરસાવે છે. તેવા મિત્ર તથા મુરખીને તેના દરજ્જાથી ગબડાવી નાંખી; બદકે તેની પદવી ઓનવી લઈ પોતેજ વડો વજર થવા માગે છે. આ સઘળી બાબતો એ બાબત સાબીત કરવાને પુરતી છે કે હસન એક નીચ તથા તદ્દન હીચકારો માણસ હતો. જો તે નીચ તથા તદ્દન હીચકારો માણસ નહિ હતો તો, પોતાપર આટલા આટલા ઉપકારો કરનારો તે કીયામત સુધીનો ગાભારી થઈ જતે. આભારી થવાની વાત તો એક તરફ, પણ કિલટો તે તેને ખરાબ કરવાને તડામાર પૈરવી કરે છે.

ખ્વાજના ઉપકારો જુઓ અને હસનના અપકારો જુઓ. ખરેખર ખ્વાજ પોતાની ખાનદાની તથા ઇમાનદારીમાં હદ કુદાવી ગયો અને ખરેખર તેણે હુધ પાછને સાપ કિછેર્યો; કે જે સાપ હવે તેને કરડવાને કુફાડા મારવા લાગ્યો છે. ખરેખર હસને જોયું કે, ખ્વાજની ખાનદાની તથા ઇમાનદારી મારા સફેદ ઠગબાજના કાવાદાવાનું સમજવા દેશે નહિ તેથી તેને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે, હું જરૂર ખ્વાજને વજરાતના હોદ્દાથી પદબ્રષ્ટ કરાવી, હું તે હોદ્દાને હાસલ કરી લઈશ. આવી રીતે ખ્વાજને વજરાત પદથી ઉતારી પાડવાને તેણે હમદાનની ગવરનરીનો પણ સ્વીકાર કીધો નહીં કેમકે તે તો વજરપદ હાથ કરવાને મથી રહ્યો હતો અને એવો પ્રસંગ શોધતો હતો કે ખ્વાજથી મુલતાન નારાજ થઈ તેને વજરાતના હોદ્દાથી કબી કરે.

ખ્વાજએ એક કમીના માણસપર ઉપકારો કર્યા હતા. જેનાથી કદી પણ ભલાઈની આશા નહિ રાખી શકાય તેવાપર પોતાની ઉદારતાનાં હાથો લંબાવ્યા હતા અને પાત્ર પિછાણવામાં તે જે થું ખાઈ ગયો હતો તે પથ્થરને હીરો, માટીડીને કસ્તુરી અને ઉલ્લુને ખુલ્લુલ

સમજવા પામ્યો હતો. તેની આવી ભુલની તેને સજા ન મળે એ બનવાભેગ નહિ હતું. હવે તે પોતાની ભુલનો બદલો પામવાની પુરેપુરી અણીપર આવી લાગ્યો છે. ખ્વાબને જે હસનને પોતાનો મેહમાન બનાવ્યો, તેની પુરી રીતે ખાતર તવાબે કીધી, તેની ઇજ્જત આખર વધારવામાં ખામી રાખી નહિ અને છેવટે તેને સલગ્રુકી સુલતાનની રૂબરૂમાં પેશ કરી તેને ગવરનરની પદવીએ પહોંચાડી આપ્યો, તે હસન હવે તેનેજ ઉચલાવી નાંખવાને બાજુએ રચી રહ્યો છે અને તે બાજુમાં ફળીભુત થાય તેવા એક પણ પ્રસંગને હાથથી જવા દેતો નથી. ખ્વાબ પણ આ ઘાતકી પરોગાથી હવે ખબરદાર થઈ ગયો છે; પરંતુ તેની ખાનદાની તથા ઇમાનદારી તેને બદલો લેવાની રજા આપતી નથી. તો પણ એટલી વાત તો ખરી છે કે આ ઘાતકી મેહમાનથી તે ઘાસ્તી ખાઈ ગયો છે; કેમકે તેણે પોતાની કેટલીક કારકીર્દીથી પોતાની ઘાસ્તીમાં ઉમેરો કરી આપ્યો છે.

હસન ખ્વાબને સુલતાનની નજરમાં હલકે પાડી તેને તેના વડા દરજ્જાથી ગબડાવી દેવાને મથ્યો હતો. આ મથનમાં તેણે કેવી કેવી ખટપટો તથા ચાલબાજીઓ ચલાવી હશે તેનાપર પરદો પડેલો છે; પણ એમતો નહિજ માની શકાય કે તેણે પોતાના એક પણ મોકાને હાથથી જવા દીધો હોય. હસન પણ જુએ છે કે, પોતાના વજીરપદ પર આવવાને માત્ર ખ્વાબજ નડતર રૂપ છે. જે સુલતાન તેનાથી નારાજ થઈ જાય તો, હું તેની કુરસીપર બીરાજમાન થઈ જાઉં. સુલતાન મલકશાહ કે જેની કુશળ કારકીર્દી જગ આશકાર છે તેની નજરમાં ખ્વાબ જેવા બહા તથા બાહોશ માણસને ગબડાવી નાંખાવો એ તે સમયના બીજાઓ માટે તો અશક્ય જેવુંજ હોતું જોઈએ, પણ હસનની ઉંડી પહોંચ તે અશક્યને શક્ય કરી નાંખવાને દીવાસો આપતી હતી.

ખ્વાળને સુલતાનની નજરમાં હલકો પાડવાના હસનના કાવા દાવાના સંબંધમાં ખુદ ખ્વાળ એ પ્રસંગેજ ટાંકી બતાવે છે. તે એ પ્રસંગમાં પહેલો ખ્વાળની ધનામની વહેંચણી કરવામાં થએલી ભુલનો હતો. હલખમાં કાચો પથ્થર બને છે કે જેનાં વાસણો થાય છે. સુલતાન મલકશાહે તે પથ્થર પુરતા પ્રમાણમાં ધરદહાન લાવવાની ખાહેશ જણાવી. છાવણીના એક માણસે સુલતાનની ધચ્છા સમજી, તે પથ્થર ધરદહાન સુલતાનપર મોકલવાનું નક્કી કરી, એ ઉંટવાળાઓ સાથે પાંચસો મણ પથ્થર ધરદહાન મોકલાવ્યા. એ ઉંટવાળા પૈકી એક પાસે ચાર અને બીજા પાસે છ એમ કુલે દશ ઉંટ હતા. દસે ઉંટપર દોઢ હજાર મણનો બોળો લાધવામાં આવ્યો હતો. દોઢ હજાર મણમાં તે છાવણીવાળા તરફના પાંચસો મણ પથ્થર હતા અને બાકીનો હજાર મણનો બોળો તે ઉંટવાળાઓનો પોતાનો ખાનગી હતો.

સુલતાન પથ્થર જોઇ ખુશી થયો અને ઉંટવાળાઓને સરપાવ કપરાંત એક હજાર દીનાર ધનામમાં આપ્યા. તે ધનામની રકમ વહેંચી આપવાને તે ઉંટવાળાઓએ ખ્વાળ આગળ અરજ કીધી. ખ્વાળએ જોયું કે ઉંટ દશ છે અને દીનાર હજાર છે તેથી પ્રત્યેક ઉંટ દીઠ સો સો દીનાર આપવા જોઇએ તેમ મણી છ ઉંટવાળાને છસો અને ચાર ઉંટવાળાને ચારસો આપ્યા. આ વહેંચણી કરવામાં ખરી રીતે ભુલ થઇ હતી, પરંતુ તે ભુલ મુળ બનાવ જેતાં પહેલી દ્રષ્ટીએ નજરે ચડે તેવી નથી. ખ્વાળને તો માત્ર હજાર દીનાર દસ ઉંટવાળાને વહેંચી આપવાના હતા. તે તેણે સાધારણ દ્રષ્ટીએ વહેંચી આપ્યા, પણ તે અંદરખાનેથી દસ ઉંટોપર પંદરસો મણનો બોળો આવ્યો છે અને તે પંદરસોના બોળમાં હજાર મણ તેમના ખાનગી છે તે વાતથી તે અજાણ્યોજ હોવો જોઇએ.

જે ઉંટવાળાઓએ વહેંચણી બાબતમાં વાંધો રજુ કરી બધી હકીકતથી ખ્વાજાને વાકેફ કરી દેતા હતા, ખ્વાજા જેવો માણસ ન્યાય ન કરે એ બનવાનું જ નહિ હતું. જે માણસ એક બળવાન રાજ્યનો વડો વજીર છે તે આવા ક્ષુલ્લક બનાવમાં અન્યાય કરે એમ તો માની શકાય નહિ, પણ જેટલી હકીકત તેને રજુ થઈ તે ઉપરથી તેણે ઇનામની વહેંચણી કરી આપી. ઇનામની વહેંચણી બરાબર થઈ ન હતી એ વાત નિરવિવાદ છે; પરંતુ તે વહેંચણીની ભુલ પકડવામાં હસનનો ધાંધ નિર્દોષ હોતો હોય એમ કહી શકાતું નથી. ખ્વાજા કે જેણે હસન ઉપર ઉપકારોના કુલોની વૃષ્ટિ કરવામાં કાંઈ કસર બાકી રાખી નહિ હતી તેની આવી નિર્દોષ ભુલને પકડી, રજતું ગજ કરી આપવું એ તેની ખ્વાજાને બરાબર કરવાની બાજી હતી. જ્યારે આવી એક સાધારણ બાબતમાં તે ખ્વાજાની વિરુદ્ધતા કરવાને ચુક્યો નહિ ત્યારે બીજા રાજ્યના બનાવોમાં પણ તેણે ખ્વાજાને ઉતારી પાડવાને પુષ્કળ માર્ગ માર્યું હશે એ નિર્વિવાદ વાત છે.

એક મિત્ર તરીકેની ફરજને દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં રાખતાં હસનની આ ભુલ પકડી, ખ્વાજાને બદનામ કરવાની વેતરણ એક મહાન યુનાદ સમાન લેખી શકાય. મિત્રની આવી ભુલને પકડી તેને બદનામ કરવાને તત્પર થઈ જવું એ મિત્રાચારીની દારીને તોડી પાડવા કરતાં, કાંઈ ઓછી બાબત નથી. ખ્વાજાની ભુલ થઈ હતી અને તે તેને (હસન) જણાઈ આવી તો તેણે તેથી ખ્વાજાને વાકેફ કરી આપવો જોઈતો હતો અને જે તેમ તેણે કર્યું હતે તો ખ્વાજાને ઇનામની વહેંચણીમાં ફેરફાર કરવાને કાંઈ પણ અડચણ નહિ હતી. ખ્વાજા એવો માણસ તો નહિજ હતો કે, જે પોતાની ભુલ જોઈ તેનો સ્વીકાર ન કરે

અને તેની દુસ્તી ન કરે. ખુદ ખ્વાળ વસાયા તથા દસ્તુરલ વુઝરામાં પોતાની ભુલોનો ઇકરાર કરે છે. અને તેવી ભુલોને ધુપાવવાને લેશ માત્ર પણ પ્રયાસ કરતો નથી. જે ભુલ માટે કોઈએ આશ્વેષ લીધો નથી, તે ખાખતમાં પણ તે પોતાની ભુલનો ઇકરાર કરે છે અને પોતાના બેઠાને તેવી ભુલમાં નહિ પડવાને તે વસીયત કરે છે. હસને જે વર્તન ખ્વાળ સાથે ચલાવી તે અતિ નીચ તથા હીચકારા ભરી છે. ખ્વાળના ઉપકારો ઉપર તેણે પાણી ફેરવ્યું છે. અને ખુદ ખ્વાળએ તેને જે તકવાર આપી તે તેણે ખુદ ખ્વાળ ઉપરજ અજમાવી છે.

ખ્વાળની ભુલ ખતાવતાં હસને કહ્યું કે ખ્વાળ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે ઇનામની વહેંચણીમાં ભુલ કીધી છે. અને નાણાંને ગેરવાળખી રીતે આપી દીધાં છે. અને નાણાં મેળવવાનો જે ખરો હકદાર હતો તેનો હક સુલતાન ઉપર આકી રહ્યો. “હા ઉંટવાળાને આઠસો અને ચાર ઉંટવાળાને બસો દીનાર મળવા જોઈતા હતા ” હસને ખ્વાળની ભુલ કાઠી એટલુંજ નહિ; પણ ખ્વાળને તેથી ખાનગીમાં જાહેર નહિ કરતાં, તે ભુલને પંખીકમાં ફેલાવવા માંડી. રાજ્યમાં જ્યાં કરોડો રૂપીઆ ઇનામ અકરામમાં અપાય છે ત્યાં આ રકમ કશા પણ ખીસાદમાં નથી; પરંતુ હસને રજતો ગજ કરી હવાની જેમ તેને ફેલાવી આપી. આ ભુલ વિષે જ્યાં ત્યાં ચર્ચાઓ ચાલી હશે અને લોકોએ પણ જ્યારે હીસાબ તપાસ્યો હશે ત્યારે ખ્વાળની ભુલ કમુલ રાખી હશે. આ ખ્વાળની ભુલની ચર્ચાએ એટલું તો જોર પકડ્યું કે, તે માટે ખુદ ખ્વાળ કહે છે કે “ આ ખખર ઉડતી જ્યારે સુન્નતાન સુધી પહોંચી ત્યારે તેણે મને બોલાવ્યો ” ખ્વાળના આ શબ્દો એટલું તો ચોક્કસ પુરવાર કરે છે કે, સુલતાનનું આ ખતાવ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન

ખેંચાઈ અને તેણે તે બાબતનો ખુલાસો માગવાને ખ્વાજાને ખાસ તેડાવ્યો. ખ્વાજા કહે છે કે “ હું હાજર થયો (સુલતાન પાસે) ત્યારે હસનખિન સળપાહ પણ હાજર હતો. ” એક નજીવી બાબત પ્રત્યે સુલતાનનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાઈ અને તે માટે ખાસ ખ્વાજાને બોલાવવો અને હસનનું સુલતાન પાસે હાજર હોવું એવા અનુમાનપર લઘુ જન્ય છે કે સુલતાને પ્રથમ હસનથીજ તે વાત સાંભળી હશે. અથવા તો તે કેસની હકીકત તેનાથી સમજી લીધી હશે. એમ પણ માની શકાય કે, ખ્વાજાને પુછતી વખતે તેની બુલનો ઇકરાર કરાવવાને તેણે હસનને પ્રથમથીજ બોલાવી લીધો હશે.

જે વાત આટલી હદ સુધી જઈ પહોંચી છે તેની ખ્વાજાને ચોક્કસ ખબર હોવી જોઈએ. હસન આ બનાવનો ઉપાદક તથા પ્રસારક હતો તેને ખ્વાજા સુલતાન પાસે બેસેલો જુએ છે અને તેને હવે પોતાની બુલનો ઇકરાર કરવા સિવાય બીજો એક પણ માર્ગ નથી. તે સુલતાનની રૂબરૂમાં જવાબ આપતાં ગભરાયો હોય, એ સ્વભાવિક છે. સુલતાન તો ખ્વાજાની બુલને બરાબર સમજી ચુક્યો હતો, પણ તે માત્ર ખ્વાજાને મુખે તેનો ઇકરાર કરાવવા માગતો હતો. ખ્વાજાની સ્થિતિ ખુદ સુલતાનનેજ દયા જનક લાગી હતી નેથી તે ખ્વાજાને જોતાંજ હસી પડ્યો. સુલતાનનું ખ્વાજાને જોતાંજ હસી પડવું એ સુલતાન માટે આ કેસ બહુજ રમુજ આપનારો થઈ પડ્યો સાબીત કરે છે. પોતાના હસી પડનાથી તે ખ્વાજાને સપડાએલો સમજે તથા જણાવે છે. વળી આ કેસ સુલતાન માટે વધુ રમુજ થઈ પડેલો, તો એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, તેણે ખ્વાજાને જોતાંજ હસી પડીને હસનને કહ્યું કે “ ઇનાયતી હકીકત

જાણ્યો.” ખ્વાળ હવે હસનના કાવત્રાનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો અને હસને પોતાના હરીફને બરાબર સાંડસામાં પકડ્યો હતો. આ બનાવથી ખુદ ખ્વાળ પ્રત્યક્ષ હસનની ચતુતા બેઠ શક્યો, અને તે એટલી હદ સુધી પહોંચેલી કે, ખુદ સુલતાનની રૂબરૂમાં તેને શરમી દેા કીધો. પોતાના મિત્ર તથા મુરખી સાથે આટલી બધી ગુસ્તાખી તથા વિરૂદ્ધતા કરવી, એ તેના અતિ નીચ ખવાસને પુરવાર કરે છે અને નીચ ખવાસના માણસપર ઉપકાર કરવાથી, ઉપકાર કરનારને કેટલું ભોગવવું પડે છે તેનું તે એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પેશ કરે છે.

સુલતાનનું આ કેસમાં અતિ રસ લેવું પણ હદ કુદાવી ગયું હતું. હસન ધનામના કેસને સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરી બતાવે છે ત્યારે તે કહે છે કે “તે સંક્ષિપ્તમાં બયાન થયું છે, પણ તેને વિગતથી બયાન કરો” હસને હીસાબને વિસ્તારીને બયાન કીધું, જેથી સુલતાન પોતાની ધારણામાં ફળીભુત થયો; એટલે તે ખ્વાળને તેની ભુલ જણાઈ બેઠ શક્યો. સુલતાન ઘણો ચતુર તથા ખ્વાળનો આહક હતો તેથી તે પોતાનો કેસ જીતી લઈને પણ ખ્વાળને નારાજ કરવાને આહતો નહિ હતો; તેથી તેણે તે વાતને હસી મજાકમાં કુડાવી દીધી. પણ ખ્વાળ કહે છે કે “હું સમજી ગયો કે આ બનાવથી સુલતાનના દીલમાં કેવો અસર થયો છે !”

એક અધિકારી પોતાના તાબાના નોકરની ભુલ પકડીને, માત્ર તેને ઝંખવાણો પાડવાને, જ્યારે તે ભુલ નોકરને સાબીત કરી આપે છે ત્યારે જે અપૂર્વ આનંદ અધિકારીને થાય છે તેની સીમા બાંધવી મુશ્કેલ છે. આ બાબતને અનુભવીઓ બરાબર સમજી શકે છે. તાબાનો નોકર ભુલ કરે અને તે ભુલને અધિકારી પકડી પાડી માત્ર નોકરને ઝંખવાણો પાડવાને તે ભુલ નોકરને સાબીત કરી આપે ત્યારે નોકરને

જે અપૂર્વ સરમીદગી થાય છે તેની સીમા બાંધવી પણ મુશ્કેલ છે. મતલબ કે હસને ખ્વાબપર એક કરી ઘા કીધો, જે ઘાએ ખ્વાબને જાગ્રત કરી નાંખ્યો.

હસનના આ નીચ કર્તવ્ય વિષે જ્યારે કાંઈક ખારીકમાં ઉતરીએ છીએ ત્યારે હસનની દુષ્ટતા વધુ મંભીર જણાઈ આવે છે. હસનને ખ્વાબ સાથે ગાઠ સંબંધ હતો અને તે ખ્વાબ સાથે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં લેખી રીતે મિત્રાચારીનો કરારદાદ લખાવી ચુક્યો હતો. પરંતુ તેણે ખ્વાબ સાથે શત્રુતાભરી વર્તન ચલાવી, તે કરારદાદનો તેણે ભંગ કીધો; કેમકે તે ખુદ ખ્વાબ પાસેથી કરારદાદની રૂએ તેના વજીરપદમાં સરખી ભાગીદારી લેવા માગતો હતો અને તેથી તેણે ઇન્સાફને ખાતર વિચારવું જોઈતું હતું કે, હું જે ખ્વાબનું અપમાન કરું છું તે અપમાનમાં પણ હું તેનો ભાગીદાર કરું છું. પરંતુ હલકી ખવાસના માણસો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં જેમ દરેક અગત્યની બાબતને વીસરી જાય છે તેમ હસન પણ આ બાબતને વીસરી જાય છે. વીસરી જાય છે એટલું જ નહિ પણ દેખતી આંખે તે શુનોહ કરે છે. આવી રીતના કરાર તોડવાના આરોપ માટે હસનને જેટલો ધિક્કાર આપવામાં આવે તેટલો થોડો જ છે. ખુદ કરાર કરાવી લેનાર, કરારપર અમલ કરાવવા માગનાર અને તે કરારદાદ પ્રમાણે બદલો મેળવનાર, ખુદ પોતે કરારદાદનો ભંગ કરે એ કાંઈ ગ્રાહ્ય દીલગીરીની વાત ગણાય નહિ !

હસનનો ખ્વાબપર ખીજે હુમલો.

હસનના ખ્વાબ ઉપરના ઉપર જણાવેલા પ્રથમના હુમલા કરતાં પણ, આ ખીજો, રાજ્યના જમાખર્ચાના આંકડા તૈયાર કરવા બાબતનો હુમલો વધુ આન ખેંચનારો છે. આ ખીજ હુમલાની શરવાતજ ખુદ

હસન કરે છે. હસને ખીજ દરબારીઓના દીલો પણ કબજે કરી લીધાં હતાં; તેથી તેનો લાભ લઈ તેણે ખવાજને હાર આપવાને એક ખીજું પ્રોગ્રામ રચી કાઢ્યું. તેણે દરબારીઓ મારફતે સુલતાનના કાન સુધી, એ વાત પહોંચાડી કે, સુલતાન વીશ વર્ષથી રાજ્ય કરે છે, તેને પોતાના રાજ્યના જમા ખર્ચથી પણ જાણીતું થવું જોઈએ. આ બાબતજ ખુદ એવી હતી કે, જે સુલતાનને અગત્યની જણાય; તેથી ખવાજ કહે છે કે “ આ બાબત માટે સુલતાન મલકશાહ અને પુછ્યું કે તમે તેવો એક સંપૂર્ણ રીપોર્ટ કેટલા દહાડામાં તૈયાર કરી શકો છો, કે જેનાથી રાજ્યના જમા ખર્ચની સઘળી વીગત જાણી શકાય ? ” મે અરજ કીધી “ કે ખુદાવીંદ નેઅમત ! આપનું રાજ્ય કાશગરથી રૂમ અને અંતાકીઆ સુધી પ્રસરેલું છે. જે હું પુરેપુરી કોશીશ કરું તો, બે વર્ષની મુદતમાં તે તૈયાર કરી શકું છું ”

સુલતાનને કદાચ બે વર્ષની મુદત વધુ જણાય; પણ તેટલી મુદત થવાનું ખવાજએ કારણ પણ સાથે જણાવી આપ્યું હતું. જે સુલતાન વધુ મુદત વિષે વધારે જીદ કરતે તો ખવાજ વિશેષ પુરાવાથી તેના મનનું સમાધાન કરાવી શકે તેમ હતો; પરંતુ હસનનો સમઢીની જેમ પોતાના શીકારપર ટાંપીનેજ ઉભો હતો. તેણે ખવાજને નીચું દેખાડવાનો પ્રસંગ બરોબર હાથ આવ્યો છે તેથી તેણે બાદશાહને અરજ કીધી કે “ હું તેવો રીપોર્ટ ૪૯ દહાડાની અંદર રજૂ કરી શકું છું; સરત માત્ર એટલી કે વજરાતની ઓફીસ તેના રદાક સાથે અને સુપ્રત કરી આપવામાં આવે. ” “ આપણે જોયું કે, સુલતાન તો તેવો રીપોર્ટ તૈયાર કરવાને ખવાજને પુછે છે, પણ

હસનતો તલપીજ રહ્યો હતો, તેથી સુલતાનને વગર પુછે બોલી કહ્યો કે “ હું તેવો રીપોર્ટ ૪૦ દહાડાની અંદર રજુ કરી સકું છું. ” ખ્વાજાએ બે ધર્મની મુદત જણાવી, કે જેના સાતસો ઉપરાંત દહાડા થાય, પરંતુ હસન સંબ્યાહે તો ૪૦ દહાડામાં તૈયાર કરી આપવાનું જણાવી ભાવ બહુજ સસ્તો કરી નાંખ્યો. બે વર્ષે તૈયાર થાય, તે ૪૦ દહાડામાંજ તૈયાર કરી આપવાનું કહે છે તેથી સુલતાનનું મન લલચાઇ જાય તેમ હતું; તેથી હસનની પરીક્ષા કરવાને સુલતાને તેની દરખાસ્ત કબુલ રાખી.

ખ્વાજા તો લાજવાખજ થઇ ગયો અને હસને મેદાન હાથ દરી લીધું. તેણે જોયું કે હું જે વજીરાતની કુરસી હાથ કરવાને દાવ રચી રહ્યો છું તેમાં સાકશ્યતા મેળવવાનો આ સારો પ્રસંગ છે. અને તે સાકશ્યતા મળતાં પૂર્વેજ ૪૦ દહાડા સુધી તો તે કુરસી એકઠીંગ મળી પણ આવે છે. ખ્વાજાની સ્થિતિ બહુજ દયાજનક થઇ પડી: એટલે કે બળવાન શત્રુ જે તેને ખરાબ કરવા મચી રહ્યો છે તે આમ બળેને પગલે કાવતો ચાલ્યો આવે છે. અને આ જમા ખર્ચના કેસમાં તો તે ૪૦ દહાડા માટે પોતાના અધિકારો વટીક છીનવી જાય છે. ખ્વાજાની ગભરાટનો કોઈ પાર નહિ હોવો જોઈએ; કેમકે તે શત્રુની તલવારના લોહાને માનતો હતો. તે સમજી ગયો કે હસન જરૂર તે કામ ૪૦ દહાડામાં તૈયાર કરશે અને મને પસ્તાવા તથા અપમાનના દરીયામાં ગોથું ખવડાવી દેશે. ચાલીસ દહાડા હસને રીપોર્ટ તૈયાર કરવામાં લોહિને પાણી એક કરી નાંખ્યું હશે અને ખ્વાજા તેનું કામ જોઇ અસહ્ય ગભરાતો પણ હશે; પરંતુ ગભરાય કે ન ગભરાય; પણ શત્રુ કાંઈ ગાંજ્યો જાય તેવો નહિ હતો. ચાલીસ દહાડામાં તેણે

રીપોર્ટ તૈયાર કીધો અને હવે માત્ર સુલતાનની રૂબરૂમાં તે પેશ કરી સમજાવી દેવાનું કામ બાકી રહ્યું.

હવે હસન ખ્વાજાને બિતર રહ્યો નથી. તેની સાથેના કરારપર તેણે પ્રથમથીજ પાણી ફેરવી નાંખ્યું છે, બદલે તે કરારની આડમાં તેણે ખ્વાજાને ટકર મારવા લાયકનો પોતાને બળવાન બનાવી લીધો છે. ખ્વાજાને બરાબર હંકારી રહ્યો છે. હસન ખેતાને સુવ્રત થએલા કામમાં ફતેહ હાસલ કરવા માગતો હતો. અને તેની શતેહમાં ખ્વાજાની લેવડી દાનાદાન થઇ જાય તેમ હતી. તેથી તેણે હસનને પાછો પાડવાને જરૂર પ્રયાસ કીધો. આવી સ્થિતિ વચ્ચે અમો ખ્વાજાને વધુ દોષિત ગણી શકતા નથી. એવો તે કોણ હોય કે આવા પ્રસંગે બચાવની તજવીજ ન કરે ! કોઈ તલવાર મારવાને દોડે અને પોતે ઢાલ આડે ન ધરે ! દબીસ્તાનુલ મજાહેબવાળો કહે છે કે “ ખ્વાજાએ પ્રપંચથી હસન સખ્યાહને ત્યાંનો રીપોર્ટ મંગાવી લઈ તેના પૃષ્ઠે ફેરફાર કરાવી નાંખ્યા હતાં.” મતલબકે ચાલીસ દહાડા પુરા થયે હસન રીપોર્ટ લઈ સુલતાનને રજુ કરી સમજાવવાને દરબારમાં ગયો. સુલતાને તેને રીપોર્ટને લગતા પ્રશ્નો પુછવા માંડ્યા ત્યારે તે જવાબ આપી શક્યો નહિ અને ગભરાટમાં પડી ગયો.

એક બારગી એમ માની લઈએ કે, ખ્વાજાએ પ્રપંચથી હસનને ત્યાંનો રીપોર્ટ મંગાવી લઈ તેના પૃષ્ઠે ફેરફાર કરાવી નાંખ્યા હતા; પણ હસનનું ગભરાટમાં પડી જવું એક નવાઇની વાત હતી. જો રીપોર્ટ રજુ કરતી વખતે, તેણે પૃષ્ઠે ફેરફાર થઇ ગએલાં જોયાં હતે તો તે તેવો ખુલાસો રજુ કરી એકાદ દહાડાની મોહલત માઝી શકતે અને તે તેને મળી પણ શકતે. સુલતાન તેવી મોહલત આપવાને લેશમાત્ર પણ આનાકાની કરતે નહિ. તઝકેરે દોલતશાહીમાં લખ્યું છે

કે “ જ્વાળના ચાકરે હસન સખ્યાહના ચાકરને મેળવી લાઇ રીપોર્ટના પૃષ્ઠા હેરફેર કરાવી નાંખ્યા હતાં. તેટલા ઉપરથી હસન સખ્યાહ મલકયાહના કોઇપણ પ્રશ્નનો જવાબ આપી શક્યો નહિ. ”

આ સંબંધમાં ખુદ જ્વાળજી લખે છે કે “ હસન સખ્યાહ ખરેખર કમાલ કયો હતો કે, તેટલી ટુંક મુદતમાં જમા ખર્ચનો રીપોર્ટ તૈયાર કરી લીધો. ” જ્વાળજી એમ તો કહેવુંજ નથી કે હસન રીપોર્ટ તૈયાર નહિ કરી શક્યો, બલકે તેતો હસનની કાબેલીઅતની અતિ પ્રસંશા કરે છે; પણ હસન મલકયાહને તેના પ્રશ્નોના જવાબ નહિ આપી શક્યો તેનો એક ભાવિજ જવાબ આપે છે ને લખે છે કે “પણ હસને અદેખાઇ તથા કરારદાદની વિરૂદ્ધ થઇ આ કારવાઈ કીધી હતી. તેટલા માટે ખુદના ફજલો કરમથી રીપોર્ટની રજુઆત વખતે તેને શરમીંદગી ઉઠાવવી પડી ” અમો તથા સૌ કોઇ જ્વાળજી એ વાતનો સ્વીકાર કરશે કે, હસને અદેખાઈ તથા કરારદાદની વિરૂદ્ધમાં જઇ આ કારવાઈ કીધી હતી. વાત પણ ખરી હતી કે તેવાજ કારણને લઈને હસનની આ કારવાઈ હતી. પણ અદેખાઇ તથા કરારદાદની વિરૂદ્ધમાં તે કારવાઈ હોવાથી તેને તેમાં શરમીંદગી ઉઠાવવી પડી એ કમુલ કરવા મન આંચકો ખાય છે.

શરર લખે છે કે હસન પોતાનો રીપોર્ટ લઇ દરબારમાં હાજર થયો ત્યારે નિઝામ-ઉલ-મુલક પણ ઉદાસપણે દરબારમાં ઉભો હતો અને વિચાર તો હતો કે, જો આ રિપોર્ટ બાદશાહને પસંદ પડી ગયો તો મારા તો બારજ વાગી જવાના ! “ આ પુરાવો જ્વાળ ઉપરના આરોપને દુર કરી આપે છે. જો જ્વાળએ હસનના ચાકરને ખુટવી રીપોર્ટના પૃષ્ઠામાં ફેરફાર કરી નાંખ્યો હતો તો તેને ઉદાસપણે ઉભા

રહેવાની જરૂર પડતે નહિ, બલકે તેની ખુશાલીના કાઠ પાર રહ્યો હતો નહિ. તેના દિલમાં સંતોષ તો હોવો જોઈએ કે, રીપોર્ટના પૃષ્ઠોમાં એવો હેરફેર કરી નાંખ્યો છે કે તે બરાબર રજુ કરી શકશે જ નહિ. વળી જ્યારે ખવાજ તે રીપોર્ટને તેના નોકરને ખુટવી પોતાની પાસે મંગાવી લે છે ત્યારે તેના પૃષ્ઠોમાં એટલો ફેરફાર કેમ ન કરે, કે તેને રજુ કરવામાં હસન ગમરાય જાય વળી જ્યારે ખવાજ તેને હસનના નોકરને ખુટવીને રીપોર્ટને પોતા પાસે મંગાવી લે છે ત્યારે તે ખુદ રીપોર્ટને જ નાશ થા માટે ન કરી નાંખે ?

વળી ખવાજએ તે નોકરને ખુટવી જો રીપોર્ટ પોતા પાસે મંગાવ્યા હોય તો તે નોકરને તે વધુમાં વધુ ખુટવી શકવાની પૂર્ણ સત્તા પણ ધરાવતો હતો. રાજ્યમાં તેની સત્તા એટલી તો બળવાન હતી કે લાખો રૂપિયા તે આપી શકતે અને તે માટે તેના કાંઈપણ ઓડીટ પણ ન કાઢતે. ખવાજની વજીરાત વખતની કારકીર્દિ તથા સત્તા વિષે જેઓ જાણીતા છે તેઓ અમારા મત સાથે મળતા થયા વિના રહેશે નહિ; પણ હિસાબમાં આમી જરૂર રહી હોવી જોઈએ. રીપોર્ટમાં તેણે કાંઈ બાબત દાખલ ન કરી હોય અથવા તો તેને દાખલ કરવાની તેને જરૂર ન જણાઈ હોય, પણ સુલતાનને તેની જરૂર જણાતાં તે બાબતનો તેણે પ્રશ્ન કર્યો હોય તો, ના કહી શકાય નહિ. આવી સ્થિતી વચ્ચે હસન ગમરાય અને જવાબ ન આપી શકે એ બનવા જોગ હતું.

તો પણ ખવાજ પોતાની ખાનદાની તથા ઇમાનદારીને નહિ ઝાડતાં, હસનના રીપોર્ટમાં આમી હોવાનું જણાવતો નથી. બનવાજોગ છે કે સુલતાને હસનને પુછેલા પ્રશ્નો ખવાજને બિન જરૂરના જણાયા હોય, પણ સુલતાને પુછ્યા અને હસન તેના જવાબો આપી શક્યો

નહિ અને ગભરાઇ ગયો. ખ્વાળ આ સંબંધમાં કહે છે કે “ પણુ હસને અદેખાઇ તથા કરારદાદની વિરુદ્ધ જઇ, આ કારવાઈ કીધી હતી, તેટલા માટે ખુદાના દુશ્મનો કરમથી રીપોર્ટની રજુઆત વખતે તેને શરમીંદગી ઉઠાવવી પડી. ” ખ્વાળના લખાણથી એમ કેમ અનુમાન ન લઇ જઇ શકાય કે, હસનને ખુદાતાલાએ તેની અદેખાઇ તથા કરારદાદ તોડ્યાની સજા કીધી. હસન ન્યારથી ખ્વાળ પાસે આવ્યો અને રીપોર્ટ તૈયાર કીધો ત્યાં સુધી તેણે ઘણીજ ધિક્કારને પાત્ર વર્તન ચલાવી હતી. અદેખાઇ તથા કરારદાદને તોડ્યો હતો અને તેથી તેના પાપનો ઘડો ભરાઇ ગયો હતો, તેથી કુદરત તેને તેની સજા અપાવવાને સુલતાનથી તેને એવા પ્રશ્નો પુછાવે છે કે, જે તેના જવાબો આપી શકે તો નથી અને ગભરાઇ જાય છે.

આદશાહ સ્લેજ વાતમાં ખુશીને સ્લેજ વાતમાં નારાજ થઇ જાય તેવા તો હોય છે. વળી અહીં તો શરર લખે છે કે “ આદશાહ હસનની વર્તણૂકને ધીકારનાં નજરથી જોતો હતો ” આદશાહ પ્રથમથીજ હસનની વર્તણૂકને ધિક્કારનાં નજરથી જોતો હતો તો તેથી એમ બહુજ સરળતાથી કહી શકાય કે, હસનની ધિક્કારને પાત્ર વર્તણૂક સંબંધે તેને બાતમીઓ મળી ગઇ હોવી જોઇએ. બનવા જોગ છે કે કોઇ પણુ દુરખારીએ હસનની ખ્વાળ પ્રત્યેની હીલચાલ વિશે તેને બહુલિતો કરી આપ્યો હોય અને તેથી નારાજ થવાનું કારણ મળતાં તે તેના પ્રત્યે ગુસ્સે થઇ ગયો હોય ! થયું પણુ તેમજ કે, ન્યારે તે રીપોર્ટ સંબંધે પુછવામાં આવેલા પ્રશ્નના જવાબો આપી શક્યો નહિ ત્યારે તેના ધિક્કારને પાત્ર વર્તન વિશે તેની પૂર્ણ ખાત્રી થઇ ગઇ અને તે ખાત્રી પણુ એટલી હદ સુધી કે શરર લખે છે કે “ સુલતાનના ગુસ્સાને કાંઇ પાર રહ્યો નહીં. તે તેને સજા કરવાને તૈયાર થઇ ગયો ” આ સમગ્ર બાબતોનો જો સામટો

વિચાર કરી જોઈએ તો ખવાળપર પ્રપંચ કરવાનો જે આરોપ મુકવામાં આવે છે તેમાં કંઈ વજુદ જણાશે નહિ. વળી એ બાબતને પણ વીસારી શકાય તેમ નથી કે, હસનનો બચાવ થઈ જવાના જે કારણો રજુ થાય છે. એક તો બાદશાહની દયા અને બીજું ખવાળની સીફારસ. પાણી મોભારે જઈ પહોંચ્યું છે, છતાં ખવાળ તો પોતાની ખાનદાની તથા ઇમાનદારીનો દામન મજબુત પકડીને ઉભો છે. અને હસનને સજા નહિ કરવામાં આવે તે માટે બલામણુ કરે છે. સુલતાન જ્યારે તેને સજા કરવાને તકયાર થઈ ગયા ત્યારે તે સજા જરૂર કરતેજ. માત્ર ખવાળની સીફારશે તેને સજાથી બચાવી લીધે છે. ખવાળ આ વખતે સીફારશ નહિ કરતે અને તેને સજા થવા દેતે, અથવા તો સજા કરવાની બલામણુ કરતે તો પણ અમો ખવાળને લગાર દોષિત ગણતે નહિ; કેમકે હસને પોતાની ધિક્કારને પાત્ર વર્તનથી ખવાળને તેમ કરવાનો હક આપ્યો હતો; પરંતુ ખવાળ છે, કે જે પોતાની ઇમાનદારીથી ડગતો નથી. અમો નથી ધારી શકતા કે ખવાળની જગોએ જે બીજને કોઈ આસામી હતે તો, આટલે હદ સુધી સહન કરે જતે અને ઇમાનદારીના તાજને તજતે નહિ. છેવટે તેણે હસનને બાદશાહના ગુસ્સાની સજાથી બચાવ્યો. અથવા તો હસન ખુદ સજાની બીકથી હયાંથી નાશી ગયો.

હસન રીપોર્ટ લઈ મલકદાહ પાસે લઈ ગયો; પરંતુ જ્યારે સુલતાને તે રીપોર્ટને લગતા પ્રશ્નો પુછ્યા માંડ્યા ત્યારે તે તેના જવાબો આપી શક્યો નહિ અને ગભરાટમાં પડી ગયો. આમ થવું એ નિઝામ-ઉલ-સુલક માટે અહો ભાગ્યની વાત હતી. તેતો ધાસ્તીજ આપી ગયો હતો કે, જેનો ખુદ પોતેજ ઇકરાર કરે છે કે “ જે ખુદ

ન ખાસ્તા હસન સખ્યાહને જમા ખર્ચના રીપોર્ટના કામમાં હાર ન થતે તો, પછી મુશ્કેલીઓનો મુકાબલો કરવો પડતો ” આવી ધાસ્તીને ટાંકણે આમ મામલો પલટાઈ જવો, એ તેને ખરેખર તેની કુશલતા પ્રમાણે ખુદાનો ફજલો કરમ લાગ્યો, અને તે સમજ્યો કે જો, ખુદા-તાલા હસનને તેની અદેખાઈ તથા કરારદાદ તોડવાની સગ્ન નહિ કરતે તો, ખરેખર તેના માટે મહાન મુશ્કેલીઓનો સામનો ખડો થઈ જતો. તેણે ખુદાનો શુકર માન્યો. તે બહુજ બ્યાગળી હતો, કેમકે તે મુશ્કેલીઓમાં સપડાવાથી તેનાજ ફજલો કરમથી મચી જવા પામ્યો છે.

જો રીપોર્ટના કાગળોના પૃષ્ઠોમાં ખ્યાલનએ ફેરફાર કરાવી નાંખ્યો હતો તો, તેટલાપરથી કાંઈ હસન ગાંજ્યો વગર તેવો નહિ હતો. પૃષ્ઠો ગોઠવવાની મોડલત માંગી તે બીજેજ દહાડે પોતાના હથીઆરો ખ્યાલપર અજમાવતે; પણ સત્ય વાત એજ જણાય છે કે, હસનની દારવાઈ માત્ર અદેખાઈ તથા સુલતાનનું મન વશ કરવા ઉપર થઈ હતી, નહિતર સુલતાન મલકશાહનો સમય કે જે આજથી એક હજાર વર્ષ પૂર્વેતો છે કે જ્યારે આજના સમય જેવા રીપોર્ટ જલદીથી તૈયાર કરી શકવાના સાધનો હસ્તી નહિ ધરાવતાં હતાં. આજના જેમાં સરકારી ઓયરીઆં, રેલ, તાર કે ટપાલ નહિ હતી. મલકશાહનું રાજ્ય કાશગરથી લઈ ડમ તથા અંતાકીઆ સુધી ફેલાયલું હતું, કે જેની વિશાળતા આજના હીન્દુસ્તાન જેટલી માની શકાય; તેવા મોટા રાજ્યનો જમાબંધીનો અને તે પણ સંપૂર્ણ, એવો જે રીપોર્ટ, તે માત્ર ૪૦ દહાડામાં કેમ તૈયાર થઈ શકે તેમ હતો? જો માત્ર ૪૦ દહાડામાંજ તેવો રીપોર્ટ તૈયાર થઈ શકે તેમ હતો નો, તે કામ હસન કરતાં ખ્યાલ વધારે સરળતાથી કરી શકે તેમ હતો અને જો તેમજ હતો તો તેને તેવા રીપોર્ટ માટે જે વર્ષની મુદત જણાવવાની

કાંઈ કારણ નહિ હતું; બદ્દે જલદીથી કરી આપી સુલતાનને સંતોષ આપી શકતો હતો, પણ તેણે કામની મુશ્કેલીઓ જોઈ જે મુદત માગી તે વ્યાજબીજ લાગે છે. આજના સમયમાં પણ જે હિન્દુસ્તાનનો તેવો રીપોર્ટ તૈયાર કરવો હોય તો ૪૦ દહાડામાં થઈ ન શકે. વડોદરા મેસુર, નિઝામ વીગેરે હિન્દુસ્તાનના દેશી રાજ્યોના વાર્ષિક રીપોર્ટો કે જે માટે સરળતાના બધા સાધનો મોજુદ છે; તે પણ ૪૦ દહાડામાં તૈયાર થઈ શકતા નથી. તેવા રાજ્યોના સેનસસ, ફેમીન વીગેરેના રીપોર્ટો તૈયાર થતાં પણ છછ મહિનાઓ નીકળી જાય છે તો પછી ખવાજા તે કામ ૪૦ દહાડામાં તૈયાર નજ થઈ શકે તે અચ્ચર જાણતો હોવો જોઈએ. અને તેથી તેને એ બાબતની ખાત્રી હોવી જોઈએ કે, જે રીપોર્ટની દરેક બાબતની તપાસ કરવામાં સુલતાન ચુક ન કરે તો, તે રીપોર્ટ તે પાસ કરી શકશે નહિ; પણ માત્ર તેને જે ધાસ્તી હતી તે એટલા માટેજ હતી કે, રખેને સુલતાન ઉપર ટપકે રીપોર્ટ જોઈ તેને પસંદ કરી લે અથવા તો હસન સુલતાનનું મન મનાવી આપે. આ બાબત માટે ખવાજાએ સુલતાનને જે અરજ ગુજરી, તે આ પ્રશ્નને બહુજ ચોખ્ખો કરી આપે છે.

હસન જ્યારે સુલતાનના પ્રશ્નોનો જવાબ આપી શક્યો નહિ અને ગભરાટમાં પડી ગયો ત્યારે ખવાજાએ લાગ જોઈને અરજ કીધી કે “ ખુદાવીંદ નેઅમત ! આવીજ મુશ્કેલીઓના વિચારથી મેં એ વર્ષ મોહલત માગી હતી આવડા મોટા રાજ્યોના જમા ખર્ચનો રીપોર્ટ ચાલીસ દહાડામાં તે કેમ થઈ શકે ? ” ખવાજા ચાલીસ દહાડામાં જે કામને અશક્ય ધારતો હતો તેવોજ તેણે સુલતાનને જવાબ પણ આપ્યો અને હસનનો રીપોર્ટ પણ તેજ પરીચામપર આવી ઉભો રહ્યો, મતલબ કે હસનને પોતાની

અદેખાઈ તથા કરારદાદ તોડવાની સજા મળી ગઈ અને તે ઇસરહા-
નથી નાશી ગયો.

અમો નથી ધારી સકતા કે, ખ્વાજના એ મતને કોઈ મળતો
ન થાય કે, હસને અદેખાઈ તથા કરારદાદ વિરૂદ્ધમાં જમા ખર્ચના
રીપોર્ટનું કોઈ ઉલુ કીધું હતું. સૌ કોઈ એવા અભીપ્રાયપર સહજે
આવી શકશે કે, હસનની આ કારવાઈ ધિક્કારને પાત્ર હતી. જે
ખ્વાજ સાથે તેણે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મિત્રાચારી બાંધી છે, બદકે
એક બીજાની કીર્તિ તથા દોલતમાં બાગીદારીનું લખત કરારી લીધું
છે. તેને ખ્વાજાએ પોતાને ત્યાં મેહમાન રાખી તેની ખાતર તવાજોના
કોઈપણ પ્રસંગને હાથથી જવા દીધો નથી. તેને સુલતાન રૂબરૂમાં
રજુ કરી પોતા સાથેનો સંબંધ તથા તેની નીતિ રીતિ તથા બુદ્ધિના
વખાણ કરી સુલતાનનો તેને માનીતિ બનાવી આપ્યો છે. સુલતાનને
બલામણુ કરી હમદાનના ગવરનરની પદવી અપાવી છે, તે હસન
આવી રીતે ખ્વાજાનું કાસગ કાઢી નાંખવાને ગંભીર પ્રયાસ
કરે અને ઝડેચોક જંગ કરે, તે હસનની અતિ નીચ કોટીને વગર
શંકાએ પુરવાર કરે છે. હસનની આવી નીચ વર્તણૂક માટે તેને
જેટલી લાનત મલામત કરવામાં આવે તેટલી થોડીજ લેખાશે.

હસન અબુલફઝલનો મેહમાન.

મલકશાહના દરબારમાંથી હસનને હાંકી કાઢવામાં આવ્યો એ
બનાવનું હસનની ધિક્કારને પાત્ર વર્તન મલકશાહને પૂર્ણ પણે સાચીત
થયાનું સ્પષ્ટ છે. તેનું આવી રીતે અપમાનથી હાંકી કઢાવું, એ
હસનના ગુસ્સાને સખત ઉશ્કેરી મુકનારી બાબત હતી; પરંતુ લાચારી
પણ કોઈ વસ્તુ છે કે, જે ગુસ્સાને પીવડાવે છે. તેણે ખ્વાજાને હવે
પોતાનો પાકો શત્રુ બનાવી લીધો છે અને તેણે ખ્વાજા પ્રત્યે જે

વર્તન ચલાવી છે તેથી તેને ખ્યાળ તરફની પુરેપુરી ધાસ્તી છે કે, રૂબે તે કોઈ મુશ્કેલીમાં સપડાવી આપે; જો કે ખ્યાળને તે આખત વિશે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ હતો. તે તો પોતાની ખાનદાની તથા ઇમાનદારીને ચુસ્તપણે વળગી રહ્યો હતો. હસનનું દરબારમાંથી અપમાનથી હંકારી મુકાવુંજ તેના માટે કાશી હતું, કે તેને એક ઝવજન શત્રુથી ફરાગત મળી ગઈ. જો ખ્યાળને તેનું વેરજ સેવું હતે તો, તે છેલ્લા પ્રસંગને હાથથી જવા દેતે નહિ; બદલે તે તેને જે આહતે તે સજ કરી શકવાની સત્તા ધરાવતો હતો.

હસન મલકશાહ તથા ખ્યાળની બીકથી નાશી ગયો અને શત્રુને પોતાપર વાર કરવાનો તેણે પ્રસંગ આપ્યો નહિ. નાશી જવાનું ન્યારે તેનાથી બની શકું હતું ત્યારે તે શત્રુના હાથમાં એક મીનટ પણ પોતાને રહેવા પણ કેમ આપે ! મતલબ કે તે નાશી જઈ ઇસ્લામના કાજ અમુલકજલને ત્યાં જઈ પુપાયો. અમુલકજલ તેનો મિત્ર હતો તેથી તેણે તેને પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો. અમુલકજલે તેને મોટા માન સાથે મેહમાન રાખ્યો.

હસન જો કે મલકશાહ તથા ખ્યાળથી બચી જવા પામ્યો છે; પણ મલકશાહ તથા ખ્યાળ તેની આંખમાં ઢાળાં સમાન ખટકી રહ્યા છે. તે આ કબાબના હાડકાંઓને નામુદ કરવાને મનમાં ઘોડાં વડી રહ્યો છે. તેને અમુલકજલની મેહમાનીમાં કાંઈપણ મજા આવતી નહતી. તે તો ગુસ્સા તથા વેર લેવાના લોહિના ધુટીથી પોતાને તૃપ્ત કરી રહ્યો છે. શરર લખે છે કે:—

“ મુલતાન મલકશાહના દરબારમાંથી નીકળી હસન બિન

“ સખ્યાહ ઇસ્લામ ગયો અને ત્યાંના અમીર તથા કાઝી

“ અમુલકજલનો મેહમાન થયો. અમુલકજલે તેની ધણી

“ આગતા સ્વાગતા કરી, પણ એક દહાડે હસનના મુખમાંથી
 “ એવો ફકરો સાંભળીને કે “ જો મને બે ખરા મિત્રો મળ્યા
 “ જય તો હું સલગુડી રાજ્યને ઉથલાવી નાંખું ” તે
 “ સમજ્યો કે મહેમાનને ઘેલછાપાણું થઈ ગયું છે તે એટલા
 “ માટે કે પોતાની આવી સ્થિતિ તથા ઓકાત વચ્ચે તે
 “ બળવાન રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવાનો દાવો કરે છે કે જે
 “ હલખથી કાશગર સુધી પ્રસરેલું છે. અમુલ ફઝલને હસનના
 “ દીવાનાપણા વિષે એટલે સુધી ખાતરી હતી કે તેણે એક
 “ હકીમને બોલાવી તેનો ઇલાજ શરૂ કર્યો ”

મઝાહેબ-ઉલ-હરલામના કર્તા હસન બિન સબખાહે અમુલ
 ફઝલને જે ફકરો કહ્યો તે નીચે પ્રમાણે ઠાંકે છે.

“ જો મને બે ખરા મિત્રો મળ્યા જય તો, હું આ તુર્ક
 “ (મલકશાહ) ના રાજ્ય અને તે ગામડીઓ (ખવાજન
 “ નિઝામ-ઉલ-મુલક તુસી) ની વજરાતને ઉથલાવી નાંખું ”

હસનના મુખમાંથી જે અગ્નિ વરસાવતો ફકરો નીકળી પડ્યો
 છે તે ગુસ્સા તથા વેર લેવાની ધુનનું માપ રજુ કરે છે તે
 પોતાનું વેર એટલે સુધી લેવા માગે છે કે, મલકશાહના રાજ્યને
 તે ઉથલાવી નાંખે. ખવાજન કે જેને તે એક ગામડીઓ સમજે છે
 તેની વજરાતને ધુળધાણી કરી નાંખે. આવી વેર લેવાની ધુન એ તેના
 ખુની ખવાસની સાબિતિ આપે છે. મલકશાહ તથા ખવાજનને
 પાયમાલ તથા નીસ્તો નામુદ કરવાને તે તર્ક વિતર્ક કરવામાં
 એટલો બધો લીન થઈ મથે છે કે, હવે તેનાથી મુસ્સાને જીતવી

શકાતો નથી. ગુસ્સાના થર્મોમેટરના પારાને છેવટ સુધી ઉપર ચડાવી આપે છે. અને પોતાના મિત્રને એવી ધમ્મજા બહેર કરે છે કે જે મિત્રને તેનો મગજ ખરાબ થવાનું અનુમાન કરાવે છે. મિત્રને હસનના ફકરો હસનના ખસી ગએલા ભેળના અનુમાન પર લઈ જાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નહિ હતી. કાશગરથી રૂમ તથા અંતાકીઆ સુધીનું યાને લગભગ હિન્દુસ્તાન જેવડું રાજ્ય, તેનો બાહશાહ, તેને એક સાધારણ રીતે અધોગતિમાં રખડતો માણસ ઉથલાવી નાંખવાની વાત કરે, તો તેવી વાત કહેનારને દીવાનો ગણી દાદવામાં કોણ ઢીલ કરે ? અયુલફજલ તે અયુલફજલ હતો. કાંઈ તે હસન નહિ હતો કે, તેની ઉંડી પહોંચને સમજી શકે. હસનને માત્ર મલક-શાહ તથા ખવાબને બરબાદ કરવામાં એક મદદગારનીજ જરૂર હતી. તે માત્ર એટલુંજ માગતો હતો કે, જે એક મદદગાર મળી જાય તો પોતાનો ધારેલો હેતુ પાર પાડી લે. બનવા જોગ છે કે હસને અયુલફજલને મદદગાર કરી લેવાને તે વાક્ય તેને સંભવાવ્યું હોય પરંતુ અયુલફજલ હસનના ઇશારાને સમજી શકે તેમ નહિ હતો. હસનની દવાએ તો અયુલફજલના રોગને ઉલટો વધારી મુક્યો. એટલે કે હસનના તે ફકરાએ ખુદ પોતેજ દીવાનો થઈ ગયો છે તેવો અભિપ્રાય અયુલફજલને કરાવી આપ્યો. તે સમજ્યો કે મહેમાનને ઘેલછાપણું થઈ ગયું છે, તે એટલા માટે કે પોતાની આવી સ્થિતિ તથા ઝોકાત વચ્ચે, તે બળવાન રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવાનો દાવો કરે છે, કે જે રાજ્ય હલખથી કાશગર સુધી પ્રસરેલું છે. અયુલફજલ તો એમજ ચોક્કસ સમજ્યો કે, ખરેખર મહેમાનનું મગજ ખરાબ થઈ ગયું છે, તેની ડગળી ખસી ગઈ છે. તેથી તેણે એક હકીમને બોલાવી તેને ઇલાજ શરૂ કર્યો. અયુલફજલ પોતાની

દાનેશમંદીથી સમન્થો કે, મારો મહેમાન દીવાનો થઈ ગયો છે અને માત્ર તેવા ખ્યાલથી દસ્તર ખાન ઉપર એવી વાનીઓ રાખવા લાગ્યો કે, જેથી મગજને વૃદ્ધિ મળે.

હસન મિત્રના અનુમાનને પામી ગયો અને મિત્રની બુદ્ધિની કોતાહિ માટે મનમાં બપ્પડવા લાગ્યો. નાદાન મિત્રની સ્થિતિ જોઈ હઠીમથી પોતાનો પંજો છોડાવી, તે ગુપચુપ ઇસ્કહાન છોડી ગયો, ગુપચુપ ઇસ્કહાન છોડી જવું, એ જો કે સારી રીતમાનથી ઉલટું છે; પણ કદાચ તે એવી ધારણાથી ગુપચુપ અણુલક્ષજલતું ધર તજી ગયો હોય કે, અહીં પોતાનો હેતુ સરે તેવી કોઈ મદદ મળનારી નથી. કદાચ એ કારણ પણ હોય કે, મારા પ્રકાર વિષે જાહેરાત થઈ જશે અને હું મલકશાહ તથા ખ્યાળને ઉચલાવી નાખવા જેવો મસાલો એકઠો કરી શકું, તે અગાઉ હું ખુદ તેમનો ભોગ થઈ પડું. મતલબ કે તે પોતાની ધારણા પાર પાડવાની સામગ્રીઓ શોધવામાં આમ તેમ ખેસરો સામાન ભટકી રહ્યો છે.

હસનનો મુળ ધર્મ

હસન ખિન સખ્યાહનો પીતા અલી, જેના ધર્મ તથા આચાર વિચાર ઉપર પ્રથમ આપણે દ્રષ્ટિ નાંખી ચુક્યા છીએ તેવા પીતાના ઘરમાં આપણા નાલકનો જન્મ થાય છે. એ બાબત સ્વાભાવિક છે કે, તે પીતાના પંથનોજ અનુયાયી થયો હોય. હસન ઇમામ મોશક-ઉદ-દીનની શાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે પણ તેના ધર્મ વિષેની તેની કેવી હાલત હતી, તે ખ્યાળ જણાવતો નથી. તે પોતાના કીસમત અજમાવવામાં નિષ્ફળ જઈ, કરાર પ્રમાણે ખ્યાળ પાસે સરખો ભાગ માગવા આવે છે અને જેટલી મુદત તે

મલકશાહ તથા ખ્વાજના સમાગમમાં રહે છે ત્યાં પણ તેના ધર્મ વિષેની કોઈ હકીકત આપણી જાણમાં આવી શકતી નથી; મતલબ કે કોઈપણ મસાલાની ગેરહાજરીમાં આપણે એ બાબતનો અભિપ્રાય નક્કી કરવાને અશક્ત છીએ, કે તેનો શું મઝહબ હતો ? પરંતુ એટલી વાત તો ખરી હરે છે કે, તેણે પોતાના પીતાનો ધર્મ તો નજી આપ્યો જે આપણે આગળ જોઈશું.

સલજુકી દરબારમાંથી હંકરી કઢાયા પછી, હસન રઝળપાટમાં હતો તેવામાં તેની મુલાકાત ઇસમાઇલીઆ શીરકાના રશીકો જોડે થઈ. જે આ સમયમાં સઘળા મલાકાઓમાં પ્રસરેલા હતા. તેના રશીકાએ તેને સમજાવ્યો કે “ નાંસરના શતમી ખલીફાઓ ખરા હમામ છે જેની તાબેદારી દરેક મુસલમાનપર ફરજ છે અને જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ ઇસમાઇલીઆ છે. ” હવે જો હસન પ્રથમથીજ ઇસમાઇલી હતો તો, ઇસમાઇલી રશીકો તેને એ પ્રમાણેનો ઉપદેશ કરતે નહિ; કેમકે જે ધર્મનો હોય તેને તે ધર્મ ઉપર લાવવાને કહેવું વ્યર્થ છે; તો પણ ઇસમાઇલીઆ ધર્મનો હસને જે બહુજ લાગણી સાથે સ્વીકાર કરી લીધો, તે એમ રહેજે જણાવી આપે છે કે, હસનના પીતાનો તથા તેનો મુળ મઝહબ શીઆ સંપ્રદાયની દ્રાઈ એક પેટા શાખાનો હતો. બનવા જોગ છે કે તે મોતઝલા ટાળામાંથી હોય. એક મુન્ની મુસલમાનને ઇસમાઇલીઆ મઝહબ ગ્રહણ કરી લેતાં ઘણીજ મુશ્કેલીઓ નડે છે. તેણે ઘણી ઘણી જાતની દ્રઢ થઈ ચુકેલી માન્યતાઓ તોડવી પડે છે અને પુષ્કળ દલીલોની લડાઈ પછી કાબેલ હિસ્તાદથીજ તે ગઢ તેનાથી જીતી શકાય છે. પરંતુ એક શીઆ પંથની શાખાવાળાને ઇસમાઇલીઆ મઝહબ

અહણુ કરી લેવો કાંઈક સરળ થઈ પડે છે. તે ઇમારોની સંખ્યાની નીવેડો કરી લે ત્યાર પછી તેને તે માર્ગમાં બહુજ સરળતા જણાય છે. આંટી ધુટીવાળી બાતીન્યા ફીલસુફીમાં તેને જકડી લેવાનું ઇસમાઇલી દાઇને બહુજ સહેલું હોય છે; કેમકે આંટી ધુટી વાળી બાતીન્યા ફીલસુફી પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તો આંજ નાંખે તેવી હોય છે અને સ્થાપિત ધર્મના લોકોએ પોતાના કર્મ કાડમાં જે પ્રમાણેનો બગાડો તથા સ્થિતિ બનાવી મુકી હોય છે તેનેજ ઉંડાણમાં નહિ ઉતરતાં લોકો સ્થાપિત ધર્મનું શિક્ષણ માની લે છે; તેથી આંટી ધુટીવાળી બાતીન્યા તાલીમ તેને જલદીથી અસર કરી જાય છે. આ બાબતની વધુ સ્પષ્ટતા આગળ કરવામાં આવશે.

હસનનો મુળ ધર્મ તેના પીતાનેજ અથવા તો તેને મળતોજ હોવો જોઇએ, કેમકે હસનની એકંદર ધાર્મિક કારકીર્દિ ઉપર, જે એક દ્રષ્ટિ નાંખી જઇએ તો બહુજ સરળતાથી જણાઇ આવશે કે, તેના કાર્યો તથા વિચારોમાં મુઠ્ઠીદપણું તથા કુશરો કંદકા ભરપુર ભરેલાં હતાં. ખવાજાએ હસન માટે પોતાના પુસ્તકમાં ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે “ હસન થોડાજ સમયમાં મોળા અને અંધ શ્રદ્ધાવાળા લોકોને બહેકાવી બહુજ ખરાબ કરી નાંખશે. ” છેવટે એજ થવા પામ્યું કે જે ખવાજાએ ભાખ્યું હતું. કાતમી ઇમામના રફીકે હસનને એક તત્વ જ્ઞાન વિચારને તથા સ્વતંત્ર જાણી તેણે પોતાનાં બોધને એક નવી પદ્ધતિથી જાહેર કીધો કે, ઇસમાઇલી ધર્મ બીલકુલ તત્વ જ્ઞાન ભરેલો ધર્મ છે. હસને પોતાની નબળાઇ કાંઈ એટલે સુધી નહિ જાહેર કરી કે, તે રફીક જે વાત કહે છે તે માનીજ લેવી, પરંતુ એક વિદ્યાર્થી પેઠે તેને જુદા જુદા પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો રાત્રી દિવસ આ બંને મિત્રો (હસન તથા ઇસમાઇલી રફીક) માં

એજ સિદ્ધાન્તોપર વાદવિવાદ ચાલવા માંડ્યો. જાહેરમાં તો તે તેના વિચારો વિરુદ્ધ બોલતો હતો; પરંતુ અંતરમાં તેના વિચારો અસર કરી જતા હતા. મતલબ કે આ ઇસમાઇલી રશીક હસનના પ્રથમના વિચારોની આંધેલી દીવાલને તોડે છે અને પોતાની દીવાલને નબળી માની રશીકના પ્રહારથી પોતાની દીવાલને જમીનદોસ્ત કરાવેલી જુએ છે. તે પોતાના ધર્મને નિર્બળ જુએ છે. તેમાં ખામીઓ જુએ છે અને ખરો સમજતો નથી. તે પોતાના મુળ ધર્મને ટકાવી રાખવાને ધણો પ્રયાસ કરતો હતો; પણ મુળ ધર્મના વિચારો વિચાર કરતાં પોતાનો અચાવ નહિ કરી શકનારા લાગતા હતા અને જે ધર્મ પોતાનો નથી તેના વિચારો તેને તત્વ જ્ઞાન તથા યુદ્ધિ ભરેલા લાગે છે તેથી તે પોતાના મુળ વિચારોને તજ આપવાની ફરજમાં મુકાયો છે અને હવે તે નવી શાળામાં બેસવાને તૈયાર છે. પ્રથમની શાળા હવે તેને તદ્દન નકામી તથા ખાલી માથાકુટની લાગે છે.

ઇસમાઇલી દાઇએ પોતાનું કામ ધણે પાકે પાયે કર્યું હતું. તે કોઈનું તોડ્યું તુટે તેવું નહિ હતું. હસન ધણો ધણો વિચારે છે, તપાસે છે, પણ તેને તે વિચારોમાં ખામી જણાતી નથી. તેને તે જેમ જેમ તપાસે છે તેમ તેમ તે તદ્દન ખરાબ લાગે છે. ઇસમાઇલી રશીકનું જાદુ હસન પર ફાવી ગયું છે અને હસન હવે પોતાના પ્રથમના ધાર્મિક મતને દીલમાંથી તો તજ ચુક્યો છે પણ માત્ર જાહેરમાં આપ્તીસ્મ લેવાની ક્રીયા આડી રહે છે અને તે ક્રીયા માટે તે તદ્દન અધિરો થઇ જાય છે. તે ક્રીયાની વીધિ માટે પોતાને તદ્દન તૈયાર બતાવે છે અને તે માટેની તે ઉછળી ઉછળીને માગણી કરે છે; પણ ઇસમાઇલી રશીક તેને દીલમાં નાખી તેની જગ્યાસાને વધુને વધુ

તેજસ્વી બનાવે છે અને તેને પોતાની માગણી માટે કાલાવાલા કરતો છોડી આપે છે.

રશીકથી વિખુટો પડ્યા બાદ તેસખ્ત માટે પડ્યો અને જીવવાની ખીસકુલ આશા રહી નહિ. બિછાનાપર પડ્યો પડ્યો મૃત્યુની રાહ જોતો હતો. આ વખતે તેણે પોતાની આજ સુધીની જીંદગીપર નજર નાખી અને તે સાથે તે ઇસમાઇલી રશીકની દલીલો માદ આવી ગય છે. તે મનમાં મનમાં કહે છે કે ઇસમાઇલી ધર્મ સત્ય છે. જો હું આવી સ્થિતિમાં મૃત્યુ પામીશ તો બેદીન રહી જઈશ. આ વિચારોમાં તે એટલો તો લીન થયો, કે સાંજે થકા કાકા ઇસમાઇલી દાઇને સત્ય ધર્મ ગૃહણ કરવા શોધવા નીકળ્યો.

ઇસનને ઇસમાઇલી સીદ્ધાન્તો એટલાં તો સત્ય લાગ્યા હતાં કે, તે તેના માટે છેવટના હતાં. તેમાં કાંઈપણ શંકા કે ભુલ રહી જતી હોય તેમ રહ્યું નહિ. આ ધર્મની સત્યતા તેના મનમાં એટલી તો ધર કરી ગઈ કે, છેવટ મૃત્યુ પામતાં સુધી તે કાયમ રહી કાયમ રહી એટલુંજ નહિ; પણ તે વધુને વધુ પરિપક્વ થતી ગઈ, બહુકે તેણે તે ધર્મની કેટલીક બાબતોમાં અતુકળ સુધારો વધારો કરી વધારે વ્યવહાર બનાવ્યો.

થોડા વખતની ધર્મ શોધના સમયમાં તેને અત્યુ નજમ સેનાજ નામના એક ઇસમાઇલી માણસની મુલાકાત થઈ. તેનાથી ઇસમાઇલી ધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે ખાત્રી કરી અને મનમાં મનમાં કહેવા લાગ્યો કે, “ આ સિદ્ધાન્તો ખોટાં દરી શકે તેમ નથી ” હવે તે જાહેરમાં ઇસમાઇલી ધર્મ ગ્રહણ કરવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો. તેટલામાં મુમન નામના એક ઇસમાઇલી દાઇની તેને મુલાકાત થઈ. આ દાઇને એરાકના શેખ અબ્દુલ મલક બિન અત્તારે

ઇસમાઇલી ધર્મની દાવત કરવાની પરવાનગી આપી હતી, આ દાઇની મુલાકાત થતાંજ, તેણે કહ્યું કે હું કાંઇપણ વિશેષ ખાત્રી કરવા માગતો નથી, મને કૃપા કરી આપ આપના સત્ય ધર્મમાં દાખલ કરો. આ મુમનના હાથપર તે શીઆ ધર્મ તજી ઇસમાઇલી ધર્મમાં દાખલ થયો. આ ધર્મમાં દાખલ થવાને હજુ થોડીજ મુદત થવા પામી હતી કે, તેટલામાં શેખ અબ્દુલ મલક શરતા શરતા રેયના મુલકમાં આવ્યા. હસન તેની મીજલસમાં પહોંચ્યો. શેખે હસનની વર્તણૂક, બુદ્ધિ, હિમ્મત અને દ્રઢતા જોઇ, તેને ઇસમાઇલી ધર્મના મીશનરીના કામની પરવાનગી આપી.

હસન ઇસમાઇલી થવા માટે જે ઉતાવળ કરવા માગતો હતો, તેમાં કાંઇક ભેદ જરૂર જણાય છે. તેણે ઇસમાઇલી ધર્મને ખરો તો માની લીધો હતો, તેથી એક દ્રષ્ટિથી જોતાં તેને જાહેરમાં ઇસમાઇલી કહેવડાવવાને ઉતાવળ કરવાની કાંઇ જરૂર નહિ હતી. જે એક માણસ પોતાના પ્રથમના ધર્મ વિચારોને છુલ ભરેલા સમજે તો તેજ ઘડી તે, તે પોતાના મુળ ધર્મથી નીકળી ગયોજ મનાય અને તેમ થવા સાથે તેને હવે જે ધર્મના વિચારો ખરા લાગે તે, તે ધર્મનો થઇ ગયો જણાવાને પુરતા છે. જે માણસને ધર્મથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, તેને તે ધર્મ ગ્રહણ કરી તેનાપર માત્ર અમલ કરવાનું બાકી રહે છે. જાહેર લોકોમાં તેનો સ્વીકાર કરવાનો અભખરો તેરી બાબત સાથે કશીપણ નીસબત ધરાવતો નથી; પરંતુ અહીં તો હસન મુમનને કાકલુદી કરી તથા કૃપા માગીને ઇસમાઇલી ધર્મમાં જાહેર શામેલગીરિની અરજ કરે છે. આમ ઉતાવળ કરવામાં જે કે તેના અનેક કાચો હોવાં જોઇએ. તેમાંનું એક તો એજ હોય કે, હવે તે પોતાની

ઉન્નતિ માટે કોઈ માર્ગ ચૂકણું કરી લેવા માગતો હતો. જે વસ્તુ ઉન્નતિ મેળવવાના માર્ગમાં નડતર રૂપ હતી તે ખસેડવી જરૂરની હતી. આ નડતરો બીજી કોઈ નહિ, પણ સુલતાન મલકશાહ તથા ખ્વાજા નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક હતી. આ બંનેએજ તેની ઉન્નતિના માર્ગને છીન્ન ભિન્ન કરી નાંખ્યો હતો. પોતે ઉન્નતિના પ્રયાસને જે પગમર હાલતે પહોંચાડ્યો હતો, તે તેમણે ખુંચવી લીધો છે. જે રાજ્યમાં તે ગવરનરની પદવીએ જઈ પહોંચ્યો છે. જે મોટા સુલતાનનો તે એક દરબારી તથા સલાહકાર થયો છે. ત્યાંથી તેને એવો તો હાંકી કાઢવામાં આવે છે કે, તેને અહીં તહીં છુપાઈ આમતેમ જન બચાવવાના લાલા પડી ગયા છે. પોતાની આવી સ્થિતિ કરી ચુક્યા મારેનો બધો આરોપ તે સુલતાન મલકશાહ તથા ખ્વાજા પર મુકે છે. હજુ પોતે જીવની ધાસ્તીથી આમ તેમ છુપાતો રહે છે અને તેવી સ્થિતિમાંજ, જ્યારે તે મસ્જિદાનમાં પોતાના મિત્ર અબુલફઝલને ત્યાં મેહમાન હતો, ત્યારેજ પોતાના શત્રુઓ પ્રત્યેની વિરુદ્ધતા કરવાની તેની ઇચ્છાઓ ઉછળી આવે છે. બંને શત્રુઓને પીસી નાંખવાને દાંતો કચડે છે અને પોતાનો બદલો લેવાની ઇચ્છાના થરમામેટરને એટલું તો ચઢાવી આપે છે કે, અબુલફઝલ જેવો મેજસ્ટી દરજ્જાનો માણસ, તેને ઘેલછા થઈ ગયાનું માની દવા શરૂ કરી આપે છે.

હવે જે માણસની આવી સ્થિતિ હોય, જે માણસ ભુખ્યા સિંહની જેમ શીકારની શોધમાં આમ તેમ જંગલે જંગલ ભટકતો હોય, તેના મગજનું ધક ધ્યાન બીજી કરી પણ બાબત સાથે હોઈ શકે નહિ. તેની દષ્ટિમાં તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં બદલા લેવાનોજ ચીતાર ખડો હોવો જોઈએ. તેને નતો ખાવા પીવામાં કે નતો મોજ માણવામાં મળ પડે. તેને તો પોતાની માથુક (મલકશાહ તથા

ખવાળ) ના વસ્ત્રનો ઇકક લાગ્યો છે. આશકને એ વાત ક્યાં ગવારા છે કે પોતાની માથુકને એક ઘડી પણ વીસરે! તેને ખાત્રી પૂર્વક જણાયું કે, મારો ઇરાદો પાર પાડવાને કોઈપણ સબળ વસ્તુ હોય તો, આ ઇસમાઇલી ફીરકાની આડ છે. તેની આડમાં રહી તેને પોતાનો હેતુ ફળીજીત કરી લેવાનું બહુજ સજ્જડ લાગ્યું, અને તેથીજ તે ઇસમાઇલી ફીરકામાં દાખલ થયો. આ બાબતને વધુ સ્પષ્ટ સમજી લેવાને હસનનું સંપૂર્ણ જીવન ચરિત્ર પુરતું છે, કે તેણે ઇસમાઇલી ફીરકામાં જઈ શું કારવાઈ કીધી ?

ઇસમાઇલી પંથ રાજદ્વારી પંથ.

ઇસમાઇલી પંથની ઉત્પત્તિ બહુ નબળા પ્રમાણમાં થઈ હતી. બહુજ થોડા લોકો તે પંથમાં શામેલ થયા હતા. તેમાં કોઈપણ ધ્યાન ખેંચનારી કોઈ બાબતજ નહિ હતી; પણ પાછળથી તે પંથના આચાર્યોમાં ખીલાફતનો લોભ દાખલ થયો, ત્યારે તેણે તદ્દન રાજદ્વારી મંડળી જેવી સ્થિતિ અપ્નેયાર કરી લીધી. અબ્દુલા બિન મૈમુન નામના એક મહાન કુશળબાજ ઇસમાઇલીએ, આ નવા મંડળનો પાયો નાંખ્યો. તેના માર્ગે તથા ઉપદેશોની શૈલીએ ઉપજાવી કાઢી. ધી પ્રીચીંગ એક ઇસ્મામમાં લખ્યું છે કે:—

“ઇસમાઇલી મજહબની મીશન પદ્ધતિનો શોધક અને તેનો ફલાવો કરનાર અબ્દુલ્લા બિન મૈમુન હતો. આ માણસ મનુષ્ય જાતની પ્રકૃતિ પિછાણવા તથા ધર્મના અકાયદોને જીતી જીતી પ્રકૃતિઓ અને ધર્મેને મળતો બનાવવામાં પ્રીરતી યસુઆ પંથના સ્થાપકથી પણ વધારે કુશળતા ધરાવતો હતો. ઇસવી સનની નવમી સદીમાં આ માણસે ઇસમાઇલી મજહબમાં નવો આત્મા ફુટી આપ્યો

અને આ મજહબના મીશનરીઓને જુદા જુદા છુપા વેષમાં જુદા જુદા દેશોમાં મોકલી આપ્યા. આ મીશનરીઓ ધણું કરીને સુશીઓ અને વેપારીઓનો વેશ ધારણ કરતા હતા. અજ્ઞાન વર્ગના લોકોને તેઓએ શોખદા (જાદુ તથા હાથ ચાલાકીના ખેલો) બતાવ્યા, કે જે મોઝલ્લા તરીકે મનાયા અને કેટલીક અર્થરહિત વાતો, કે જે તસબુકની છુપી અને માર્મિક બાબતો ગણાઇ. તેમની વાતો સાંભળવા તરફ લોકોને અસાધારણ ચાહ ઉત્પન્ન થયો વીગેરે.”

ઇસમાઇલી મજહબમાં જે પ્રકારની બાબતો અબ્દુલ્લા બિન મૈસુને કમેરી તેના ગુણુ દોષ તરફ કિતરવાનું આગળ કિપર રાખીશું: પણ એ વાતમાં કાંઇપણ શક રહેતો નથી કે, અબ્દુલ્લા બિન મૈસુને જે પાથો નાંખ્યા હતા તે રાજદ્વારી બળ હાસલ કરવા માટેજ હતા અને તેમ કરતાં, સ્થાપિત ધર્મમાં ગમે તેટલો તિરસ્કારને પાત્ર હોયરહે. થઇ જાય તેની તેણે લેશમાત્ર પણ દરકાર રાખી નહિ: માત્ર મુદ્દો એ હતો કે, રાજદ્વારી બળ હાથ કરવામાં આવે. અબ્દુલ્લા બિન મૈસુને ઇસમાઇલી પંથમાં જે પ્રકારનો રાજદ્વારી મસાલો દાખલ કર્યો, તેથી તેણે ધર્મની બાબતોને પણ રાજદ્વારી શક્તિ બનાવી નાંખી. ઘણીજ અનુકુળ થઇ પડે તેવી રાજદ્વારી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું ઇસમાઇલી ધર્મને હથીઆર બનાવવામાં આવ્યું અને તેને તત્વજ્ઞાન તથા ફીલસૂફીની ભાવના આપી, તેના એવા દેખાવ કરી આપ્યો કે, તેના અંદરનો હેતુ બહુજ થોડા સમજે. બાકી તો ધર્મની બાબતો સમજી તેપર અમલ કરે જાય અને તેનું પરિણામ રાજદ્વારી બળ રૂપે પ્રાપ્ત થાય. થયું પણ એમજ કે, આવા છુપા હાથનામેટની બબર તેના બહુજ થોડા નેતાઓનેજ હતી અને તેટલી દુઝી હદમાંજ તે સમજને સંકેતવાની જરૂર પણ હતી. વળી લેમાં જે પ્રકાર

રની ફળવણી આપવામાં આવતી હતી, તે, બલબલને એવી ભુત્ર થાપમાં નાંખનારી હતી કે, તેને રાજદારી બાબત સાથે નીચ્ચત નથી; પણ આ નાળીએમાં કોપર સમાએલું તેની બા. એજ કોષ્ટને જાણ થવા પામતી. આ પંથના અધિકારીઓ જાહેરમાં ધર્મના પ્રચારકો તથા ઉપદેશકો જેવાજ લાગતા હતા. રાજ્ય પણ તેને ઓળખી શકતું નહિ; પરંતુ ચાલુ રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવું, એજ કારવાઇ એવી ધોખાખાણ વચ્ચે તેમાં થતી હતી કે જે તેના અધિકારીઓ સિવાય તોયના વર્ગની જાણમાં પણ તે આવી શકતી નહિ.

અખ્યાસી ખલીફાની જાહેજલાલી ભરી સત્તા સ્થાપિત હતી તેની સામે માથું ઉચકવું એ પોતાને વિનાશ કરવા સમાન હતું. જેમણે જેમણે જાહેરમાં રાજ્ય સામે બળવા કે બખેડા કર્યા, તે સઘળા તલવારની ઘાટે ઉતારવામાં આવ્યા. જેમના વિષે તે બાબતની શંકાઓ થઇ તેમને પકડી મારી નાંખવામાં કે ફેદ કરવામાં આવ્યા. રાજ્ય તરફના ધ્રુપા જમુઓ આવા ધ્રુપા મસાલા વિષે ખખરદાર થઇ ગયા હતા તેથી પોતાની કારવાઇમાં મથગુલ હતા. કોઇ પણ શંકાની માફી હતીજ નહિ. જેવી રીતે કુરાનમાં ખુદાની જાતમાં શીર્ક કરવાના ગુનાહની માફી નથી તેવી રીતે અખ્યાસીઓના સમયમાં તેમના રાજ્યની સામે કાંઇપણ વિરોધ કે વિરુદ્ધ કરનાર માટે મારી હતાજ નહી. આવી નાજુક સ્થિતિએ સત્તાના લોભીઓને ગુપ્ત પણે રૂપ બદલાવી કામ કરવાની જરૂર પાડી હતી અને તેથી ઢેક ઢેકાણે રાજદારી બળ પ્રાપ્ત કરવાની હીલચાલ જાહેર ધર્મના દેખાવમાં સંડોવી સત્તાવાળાઓને ભુલમ થાપમાં નાંખવામાં આવતી હતા. જુદા જુદા ધર્મામતના દાવેદારો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ઇસમાઇલી દાવેદારોએ, આ કામને અસાધારણ કુનેહબાજીથી ઉછું કર્યું તથા ચલાવ્યું હતું. તેમણે

જોયું કે જ્યાં સુધી સ્થાપિત ધર્મમાં મતલબ પાર પડે તેવો ફેરફાર નહિ કરી નાંખવામાં આવે ત્યાં સુધી, સત્તા પ્રાપ્ત કરી શકાશે નહિ. આવા પ્રકારની પોલિસિ જેમણે જેમણે અપ્પતેયાર કરી હતી તે દરેક વર્તતા ઓછા પ્રમાણમાં ફાવવા પામ્યા હતા અને તેથી આ પોલિસિને વધુ સંગીન બનાવવાને નવી નવી યુક્તિઓથી કામ લેવામાં આવતું હતું જે આપણે આગળ જતાં જોઈશું.

ઉપર પ્રમાણેની પોલિસિ સંજોગોએ ઉભી કરવાને ઉસ્કેરણી આપી હતી. જ્યારે પ્રગ્ન અથવા તો કોઈપણ વર્ગ પોતે એમ સમજે છે કે રાજ્ય તરફથી ગુલમ થાય છે. રાજ્યને અરજ કરવા જતાં રાજ્ય એવકા સમજી કચડી નાંખે છે. ગુલમથી બચવાનો કોઈપણ જાહેર માર્ગ જ્યારે રહેતો નથી ત્યારે પ્રગ્ન ગુમ માર્ગ ગુલામ કરે છે. રાજ્ય તરફની એવકાઈ ઘર કરી જાય છે અને રાજ્યને નાણું કરવા તરફ તેમનું ધક ધ્યાન રજુ થાય છે, ત્યારે જાહેરમાં ગુલામ દેખાવ કરી અંદરખાનેથી મુળ હેતુ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રગ્ન તજવીજ કરે છે. એનારકીસ્ટો, નેહલીસ્ટો, તથા સોસ્યાલીસ્ટો વીગેરેના જગતમાં થએલા તથા થનારા કરારનામાંઓથી જેઓ જાણીતા છે તે, આ બાબતને બરાબર સમજી શકે છે. હસન સમ્પ્રદાઈ જે ધર્મની આડમાં રાજદારી મંડળ સ્થાપન કર્યું હતું, તેને રાષ્ટ્ર ઓનરેબલ જસ્ટીસ અમીરઅલી એ “ નેહલીસ્ટ ઇન ઇસ્લામ ” એવું નામ આપ્યું છે. જે આપણે આગળ જોઈશું. મતલબ કે આવા પ્રકારની ઇસમાઇલી સંસ્થા હસનના હેતુને વધુને વધુ આવકાર દાયક થઈ પડે તેમાં કાંઈ નવાઈ નહિ હતી અને તેથી તેણે હેતુની પ્રાપ્તિ માટે તેમાં જલદીથી ફાવણ થઈ જવાને પસંદ કર્યું અને તેને આ માર્ગ એટલો તો વધુ ઉપયોગી બન્યાયો કે, વધુ વિચારવાની કાંઈ જગો તેના માટે રહી જ

નહિ. કહેવાની મતલબ એજ છે કે હસને પોતાના શત્રુઓને ઉથલાવી નાંખવા માટે તથા સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ આ વેશધારી ઇસમાઇલી પંથમાં પ્રવેશ કર્યો. આ બાબતની સાબીતી હસનની એકંદર કારકીદિ પુરવાર કરવાને પુરતી છે.

હસન મીસરમાં જાય છે.

હસન કે જેની અદ્ભૂત શક્તિ મલકશાહ તથા ખ્વાજા જેવાને માત્ર એક મદદગાર મળતાંજ ઉથલાવી નાંખે તેવી છે, તેવી શક્તિવાળો માણસ જે કામ હાથ ધરે તે પાણુ અદ્ભૂત શક્તિથી કરી, પોતાને તેની ટોચે પહોંચાડ્યા વિના રહે નહિ. વળી તેને તો ઇસમાઇલી પંથમાં દાખલ થઇ માત્ર પોતાના આચાર વિચારથી ધર્મને લગતી પોતાના મનની સમાધાની કરી લેવાની અથવા તો સુક્તિ મેળવવાની નહિજ હતી; કેમકે જે તેની તેરી ઇચ્છા હતે તો પોતાના આચાર વિચાર તે પ્રમાણેના રાખી કોઇ પણ નિર્દોષ માર્ગ પોતાના ઉદ્ધર નિર્વાહ માટે શોધી તેમાંજ પોતાનું આયુષ્ય ગાળતે; પરંતુ અહીં તો મામલોજ જુદો જેવામાં આવે છે.

ઇસમાઇલી પંથમાં દાખલ થઈ, એરાકના શેખ અબ્દુલ મલક ખિન અત્તારને પોતાની વર્તણૂક, બુદ્ધિ, હિમ્મત તથા દ્વંદ્વતાથી છક કરી નાખ્યો અને ત્યાં સુધી પોતાને સુસ્ત ઇસમાઇલી બદલે ઇસમાઇલી વિદ્વાન દેખાડી આપ્યો કે, શેખે તેને ઇસમાઇલી ધર્મના મીશનરી કામની પરવાનગી આપી દીધી. એક માણસ નવો સવો, એક નવા ધર્મમાં દાખલ થવા સાથેજ પોતાનું આટલું જલ્દી પાણુ દેખાડી આપે એ, તે તેની કામ કરવા તથા સમજવાની તથા પોતાની ખીજપર અસર કરી આજી નાંખવાની ચોખ્ખા તથા કામેલીમત પૂણીજ

રણતાથી પુરવા કરે છે. અને હસનમાં તે પ્રકારની જે કળેશીયત હતી તેનું પુરેપુરું ચિત્ર દેરી બતાવવું એ અમારા માટે એક અશક્ય કાર્ય અમે જોઈએ છીએ.

હસન જે પોતાની ઉન્નતિ ચાહતો હતો અને તેમ કરી મલક-સાહ તથા ખ્યાળને ઉથલાવી નાંખવા માગતો હતો, તેણે ખરેખર ઇસમાઇલી પંથમાં દાખલ થઈ ધારેલા કામ માટેની તયારીઓ કરવાની હતી. પ્રથમ તો તેણે પોતાનું પાણી એરાકના શેખને દેખાડી આપી ટુંક સમયમાંજ અસાધારણ ઉન્નતિ મેળવી લીધી અને હવે તે ઇસમાઇલી પંથનો એક કુશળ મીશનરી થઈ કામ કરવાને લાગી ગયો.

એરાકનો શેખ હસનની વર્તણૂક, બુદ્ધિ, હિમ્મત તથા દ્રઢતા જોઈ, તેમજ તેના ઇસમાઇલીપણાના જ્ઞાનથી ઘણાજ છંદ થઈ ગયો અને તેણે જોયું કે, આવા માણસની ઇમામ મુસ્તનસર ખીલ્લા પાસે ઘણીજ જરૂર છે. આવો માણસ જે મીસરમાં ઇમામ પાસે હોય તો ઇમામને તેનાથી સારી મદદ મળી શકે છે અને હસને પણ યુક્તિથી શેખને ઇસમાઇલી પંથની મહાન સેવા બજાવવાને પોતાની ઇચ્છા જણાવી પણ હોય; મતલબ કે શેખ અબ્દુલ મલકે હસનને ઇસમાઇલી ધર્મના મીશનરી કામની પરવાનગી આપી અને કહ્યું કે “ જે કે તમોને પરવાનગી આપી છે, પરંતુ મુનાસબ છે કે તમે મીસરમાં જઈ ખલીફ મુસ્તનસર ખીલ્લાની મુલાકાત લો ” આ બોધનો હસનને એટલો બધો ઉડો અસર થયો કે, શેખથી વિખુટો પડતાંજ તે મીસર જવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો.

જે માણસ બુદ્ધિશાળી, હિંમતવાળ તથા દ્રઢ મનનો હોય અને સાધેજ જેની દ્રષ્ટી મહાન કાર્ય કરી બતાવવા તરફ હોય. અને તે

મહાન કાર્યને કરી નાંખવામાં તે રત્નેહમંદીજ દ્રષ્ટી સામે જોતો હોય તે કોઇ પણ પ્રકારની આગસ કે ઢીલ પોતાના કામમાં કરે, એ અનવાજોગ નથી. જે માણસ પોતાની કિન્નતિના તથા ધારેલા હેતુના કામને કરી નાંખવાનું અહુજ આસાન સમજે છે અને સાથેજ તે મદદમાં માત્ર એકજ માણસની જરૂર જુએ છે. જે કામ મોટા આદશા-હથી પણ ન થઇ શકે તેવું હોય તેને માત્ર એક અચ્ચાના ખેલ સમાન ગણે છે તે શા માટે પોતાના કામની તૈયારીમાં કિતાવળ ન કરે તે સમજી શકાતું નથી.

હસન મીસરમાં પહોંચ્યો ત્યાર પહેલાં તેનું નામ મીસરમાં પહોંચી ચુકું હશે. શેખ અબ્દુલ મલકે તેને જે મીશનરી કામની પરવાનગી આપી હશે તે આત્મતેજા શેખે જરૂર મીસર રીપોર્ટ કર્યો હશે અને અધિકાર અપાયલા મીશનરીની યોગ્યતા તથા તેના ભવિષ્યમાં અતિ ઉપયોગી થઇ પડવાના વખાણુ જરૂર લખ્યા હશે. વળી હસને મીશનરી કારકર્દીમાં જે ચમત્કારો અતાવ્યા હશે, તેથી પણ તેના કામની ખ્યાતિ મીસરમાં તથા છેક હમામ સુધી પહોંચી ગઇ હશે. જો તેણે આવા પ્રકારની ખ્યાતિ નહિ મેળવી લીધી હતે તો, એ અનવાજોગ અહુજ ઓછો સંભવ હતો કે, તેનું નામ મીસર સુધી છેક હમામ પ્રાપ્ત પહોંચી જાય. !

હસન મીસરમાં પહોંચે, તે અગાઉ તેની કીર્તિ મીસરમાં એટલે સુધી પહોંચી ગઇ હતી કે, જ્યારે તે મીસર પહોંચ્યો ત્યારે ખલીફ સુસ્તનસર ખીલ્લાએ તેની સામે દાઇઓની એક ટાળી મોકલી, તેને સહેરમાં કિતારો આપ્યો અને પરાણુગત માટે પોતાના મંત્રીઓ મોકલ્યા. ખુદ ખલીફ તેને સામે સેવાને દાઇઓની ટાળી મોકલે છે તથા

તેને શહેરમાં ઉતારો આપે છે; બહારે તેથી પણ આગળ વધીને તે તેની પ્રૌણગત કરવાને પોતાના મંત્રીઓ મોકલે છે, તે હસનનો ખલીફના દીકરામાં શો દરજ્જો હતો, તે બહુજ સરળતાથી સમજી શકાય તેવું છે.

હસન દોઢ વર્ષ મીસરમાં રહ્યો, પણ ખલીફના દરબારમાં તે પહોંચી શક્યો નહિ, પણ મુસ્તનસર દર વખતે તેની વર્તણૂકની ખબર રાખતા હતા અને તેની એટલી બધી તારીફ કરતા હતા કે લોકો તેને રાજ્યનું કામ જલદીથી સોંપાશે એવો શક રાખતા હતા. મુસ્તનસર ખીલ્લા દુર દરાજના એક તાગ્ગ મુરીદ ઉપર આટલા બધા મોહિ પડ્યા, કે જેનું વર્ણન અમો ઉપર કરી ગયા, તેનું ખાસ કારણ હોય જોઈએ. ખુદ મુસ્તનસરની હાલત બહુજ દયાજનક હતી. રાજ્યની સઘળી સત્તા વડા સેનાધિપતીના હાથમાં હતી અને મુસ્તનસર તેમના હાથનું રમકડું હતા. મુસ્તનસરની સ્થિતિ એટલે સુધી પહોંચી ગઈ હતી, કે તેમની પાસે બેસવાને માત્ર એક ચટાઈ રહી હતી. બીજી બાબતમાં પણ તેમની સ્થિતિ રહેમીયતને પાત્ર હતી. આવી સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવું, એ તેમની ઇચ્છા હોય તેમાં કંઈ સંદેહ નથી. વડા સેનાધિપતિનું જોર એટલું બધું હતું કે, મુસ્તનસર તેની વિરૂદ્ધમાં એક શબ્દ વટીક બોલી શકતા ન હતા, તેથી તેમણે હસન સખ્યાહ સાથે પોતાની સ્થિતિ સુધારવા મસલોહત ચલાવી હોય અને હસન સખ્યાહથી તે બાબતમાં લાભની તેમને ખાત્રી થઈ હોય, અને હસને પણ તે માટેની યોજનાઓ બતાવી હોય તેમજ તે કામ બરાબર સંજોગ કરી આપવાનું તેણે જણાવ્યું હોય તો તે શક્ય વાત છે. આવા કારણને લીધે મુસ્તનસર લોકો ઉપર, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રેમ રાખતા હતા.

હસન પ્રત્યેની ખલીફની મહોબત અતિ વધી ગઇ હતી અને લોકો સમજતા હતા કે, નજીકમાં તેને રાજ્યનું કોઈ મોટું કામ સોંપાશે. આ રાજ્યનું મોટું કામ ખલીફ હસનને સોંપવા માગતા હતા અને હસન તે શેવા માગતો હતો, પણ જેમ સલ્જુકી દરબારમાં ખવાઝ નિઝામ-ઉલ મુલક નડતર રૂપ હતો, તેમ અહીં વડો સેનાધિપતી હતો. હસન પ્રત્યે ખલીફની લાગણી તથા તેને કોઈ રાજ્યનું મોટું કામ સોંપવાની વાતોથી વડો વજર હસન પ્રત્યે શંકાસીલ દ્રષ્ટિથી જોવા લાગી ગયો હતો. મુસ્તનસરને એ પુત્રો હતા એક નીઝાર અને ખીજ મુસ્તેઅલી, પ્રથમ નીઝારને ગાદી વારસ નીમ્યા હતા, પણ પાછળથી તેની વર્તનથી નારાજ થઇ મુસ્તેઅલી માટે વસીયત દીધી મુસ્તેઅલીને વડા સેનાધિપતીની સહાયતા હતી અને મુસ્તેઅલી વડા સેનાધિપતીના નજીકના સગા પણ હતા તેથી નીઝારના તરફદારો દ્વારા શકતા નહિ હતા. હસને જોયું કે જો મુસ્તેઅલીને ઇમામ નીમવામાં આવે તો, વડા સેનાધિપતીની સત્તા જે ઘણીજ યજવાન છે, તેમાં કિલટો ઉમેરો થાય અને જ્યાં સુધી વડા સેનાધિપતીની સત્તા રહે ત્યાં સુધી પોતાની ધારણા ઉન્નતિ મેળવવાની પાર પડે નહિ. વળી વડા સેનાધિપતી સાથે હસનને ઝઘડો થઇ ગયો. આ ઝઘડાનું કારણ એજ હતું કે, હસન મુસ્તેઅલીની વસીયત મનસુખ કરાવવા તથા વડા સેનાધિપતીને ઉથલાવી નાખવા માગતો હતો. હસને વડા સેનાધિપતી સાથે વિરુદ્ધતા કરી તેને માર્ગથી ખસેડવા જરૂર હતી, તેથી તેને ખસેડવા જતાં જુને વચ્ચે ઝઘડો વધી ગયો.

હસને મીસરમાં જઇ પોતાનો લાગવગ તથા સત્તા જમાવવામાં થયેા પ્રયાસ કરેલો હોવો જોઈએ, કેમકે જો તેમ ન કર્યું હોય તો

તે વડા સેનાધિપતિ જેવા બળવાન સામે હુમલો કરવાની હીંમતજ કેમ કરી શકે ! પોતાનો પક્ષ તેણે વધાર્યો હશે. અને વડા સેનાધિપતિના પક્ષને નિર્બળ કરવાને પ્રયાસો કર્યા હશે.

મલકશાહના દરબારમાં જલદીથી માનીતો થઇ પડવાને ખુદ ખ્વાજાની તેને પુરી સહાયતા મળી હતી. ખ્વાજાની વિરુદ્ધતા કરવા છતાં પણ ખ્વાજા તેને ખરાબ કરવાને કશો પણ પ્રયત્ન કરતો નહિ હતો, પરંતુ તે તો પોતાની ધમાનદારી તથા કરારદાદની શરત પ્રમાણે તેની દરેક વિરુદ્ધની હિલચાલને ક્ષમા કરેજ નતો હતો; પણ અહીં તેવી મદદ તથા ક્ષમા નહિ હતી. અલગત મુસ્તનસરના ચારે હાથ તેનાપર હતા, પરંતુ ખુદ મુસ્તનસરની હાલત એક સાધારણ ગરીબમાં ગરીબ માણસ કરતાં સારી નહી હતી. નામ હતું કામ નહિ હતું. બધો રાજકારભાર વડો સેનાધિપતિજ ચલાવતો હતો. તેજ કરતો કારવતો હતો. આવી સ્થિતિ વચ્ચે તેની હસનને વધુ મદદ મળી શકે તેમ નહિ હતી. હસન તો એમજ ચાલતો હતો કે, જે વડો સેનાધિપતિ વચ્ચમાંથી નીકળી જાય તો, રાજ્યનો હુંજ ધણી થઈ પડું. ખરેખર જે વડો સેનાધિપતિ, તેની વિરુદ્ધમાં નહિ હતે તો હસનને મીસરનું રાજ્ય પચાવી પાડવાને અડચણ આવતે નહિ અથવા જે તે તેમ ન કરતે, તોપણ એટલું તો જરૂર કરતે કે સઘળી સત્તા પોતાના હાથમાં લઇ લેતે. ખુદ મુસ્તનસરનું મગજ નબળું પડી જઇ લેલછાપણું તેમાં આવી ગયું હતું. કીમતી જવાહીરોને ખરલમાં પીસી પાણીમાં વહાવી દેતા હતા. તો આવા ખલીફની નામની સત્તાની આડમાં પોતે બધી સત્તા ભોગવી શકતે અને જે તેમ થતે તો, તેણે અલભોત કબજો કરી જે હૈરત બર્યા કાર્યો કરી જગતમાં થલકો નાંખી આપ્યો.

તેવા બંદેકે તેથી પણ વિશેષ હેરાત બર્યા કામે, તે મીસરમાં બેશીને કરી શકતે અને તે મલકશાહ તથા ખ્વાજા નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને તો પહેલીજ તકે કચડી નાંખતે.

વડા સેનાધિપતિ બદરે જમાલી જ્યારે નિઝારની વિરુદ્ધમાં હતો, જ્યારે હસને તો નિઝારની ઇમામતની દાવત શરૂ કરી આપી. આનો એજ અર્થ છે કે હું મુસ્તેઅલીને ગાદીપર આવવા દેવા માગનો નથી. અને તે ગાદીપર ન આવે અને નિઝાર આવે તે માટે તેણે મુસ્તેઅલી ઇમામ નહિ; પણ નિઝાર ઇમામ છે એમ દાવત આપવા માંડી. નિઝારની દાવત હસન કરે છે તેવા સમાચાર જ્યારે વડા સેનાધિપતિને મળ્યા ત્યારે તેણે જોયું કે હસન મુસ્તેઅલીની ઇમામત તથા મારી સત્તાને ઉખેડી નાંખવા વ્યવહાર કાશીશો કરે છે ત્યારે તેણે મુસ્તનસરના હુકમથી તેને દુમીયાદના કીલ્લામાં કેદ કર્યો. મુસ્તનસર પોતાની રાજ્યપુશીથી હસનને કેદ કરવાનો હુકમ આપે નહિ, કેમકે તેની હસન પ્રત્યેની ચાહના હદ કુદાવી ગયાતું આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ; પરંતુ વડા સેનાધિપતિની બલામણને તાબે થયા સિવાય તેના માટે બીજો કોઇ માર્ગજ નહિ હતો; તેથી લાચારીથી તેણે હસનને કેદ કરવાનો હુકમ આપ્યો. વડા સેનાધિપતિએ મુસ્તનસર પાસેથી હસનને કેદ કરવાનો હુકમ મેળવ્યો હશે ત્યારે તેણે તેમ કરવાનાં કારણો તેની આગળ રજૂ કર્યાં હશે અને તે કારણોમાં હસનની કાળી બાજુ તેણે પુરેપૂરી આજેખી હશે. મતલબકે હસન દુમીયાદના કીલ્લામાં કેદ થાય છે.

હસને મીસરમાં કેટલી પ્રીતી સંપાદન કરી લીધી હતી તથા લોકોને કેટલા પ્રમાણમાં પોતાના મુરિદ જેવા કરી લીધા હતા, તે એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે જે કીલ્લામાં તેને જે દહાડે કેદ કરવામાં આવ્યો તેજ દહાડે કીલ્લાનો એક પુરજ, જે ઘણોજ મજબુત હતો તે પડી ગયો. તેને લોકો હસનની કરામત સમજ્યા. તેજ દહાડે પુરજનું પડી જેવું તેમાં કરામત જેવું તે શું હતું ? જે પુરજને લોકો મજબુત સમજતા હોય, પણ તે ખરેખર તેવો હોય નહિ અને પડી જાય તેવો હોય તો પડી જાય; પણ લોકો તેને હસનની કરામત સમજવા લાગી ગયા. તે વાતથી હસને પોતાનો લોકોપર કેટલો બધો અસર નાંખ્યો હતો તે જણાઈ આવે છે.

મીસરમાંથી હસનને હંકારી કઢાયો.

વડા સેનાધિપતિ આગળ હસનનું કાંઈ ચાલી શક્યું નહિ અને તેના શત્રુઓએ તેને આફ્રીકા તરફ જતા એક વહાણમાં જખરદસ્તીથી ચડાવી આપ્યો. હસન ઘણોએ રોકવા માગતો હતો, પણ લાચારીથી તેને તેમાં બેસવુંજ પડ્યું. કાળાં કાળાં કફદાર મોજાઓ તેને સમુદ્રમાં ઘસડી આપ્યા. વહાણ આગળ ચાલતાં મોટા વાવાઝોડાના તોફાનમાં આવી ગયું, આ તોફાને વહાણને એટલું બધું નુકસાન પહોંચાડ્યું કે, વહાણમાંના સઘળાઓ મૃત્યુની વાટ જેવા લાગ્યા. વહાણમાં સઘળાઓ આહોજીરી કરતા હતા; પરંતુ હસને પોતાના ચેહરાપર જરાએ ચીન્ટા આવવા દીધી નહિ. તે દરેક વખતે હસ-ઝુબે ચેહરે આનંદમાં જણાતો હતો. એક ઓલીઆની પેઠે પોતાના બોલોને બનાવી બોલ્યો કે “ ખુદાએ મારી સાથે વામદો કર્યો છે કે વહાણ ડુબશે નહિ. માટે ગભરાવાનું કાંઈપણ કંરણ નથી ” લોકોએ તેના બોલો તરફ આશ્ચર્ય અને માનની નજરથી જોયું અને કેટલાકને તો

તેને ઘેલછાપણું થયું છે એમ જાણી હસવા લાગી ગયા. મતલબ કે વહાણમાંના સઘળા લોકોનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું. થોડી વારમાં વહાણ તોફાનમાંથી મુક્ત થયું ત્યારે સઘળા લોકો આવી આવીને હસનના ખગપર પડવા અને હાથ ચુમવા લાગ્યા. તેઓ સઘળા હસનને અછાનો માન પામેલો અને વડો ઓલીઆ હોવાપર ઇમાન લાવ્યા. આ બનાવ માટે ઐતિહાસકારો કહે છે કે હસને વિચાર્યું કે જો હું એમ કહીશ કે, વહાણ હુબવાનું નથી અને જો ખરેખર નહિ હોય તો મારા ઓલીઆપણાપર કોઈને શક રહેશે નહિ; પરંતુ જો વહાણ હુબી ગયું તો મારા તેમજ વહાણમાંના લોકોનો પતો રહેશે નહિ.

ઇતિહાસકારોનો આ અભિપ્રાય તદ્દન સત્ય જણાય છે. હસને જોયું કે જો વહાણ હુબીજ નવાનું હશે તો, મારી વ્યાકુળતા કે ચીન્ટા કાંઈ લાભ આપી શકે તેમ નથી, માટે વ્યાકુળતા તથા ચીન્ટા તો તદ્દન નકામી વસ્તુ છે. જેમ આ વાત હસન સમજ્યો હતો, તેમ બીજાએ પણ સમજવાની હતી અને જો ન સમજે તો પણ તેનું પરિણામ તો એજ હતું, જે હસને ધાર્યું હતું. પણ આવી ખરી વાતપર મક્કમ રહેવું અને તેનો વ્યવહાર અમલ કરવો એ હસન જેવા માણસનુંજ કામ હતું. સામાન્ય વર્ગ તેવે પ્રસંગે પોતાના મનપર કાબુ તથા દ્રઢતા રાખી શકતો નથી. અમો ખુદ પોતા માટે એમ ધારીએ છીએ કે, જો અમો તેજ વહાણમાં હોતો તો જરૂર વ્યાકુળ તથા ચીન્ટામાં ગરકાવ થઈ જતે અને તે પણ એવી માન્યતા સાથે કે અમારી વ્યાકુળતા તથા ચીન્ટા કાંઈપણ કામ આવનાર નથી.

લોકો બીમાર થાય છે ત્યારે બહુજ ગભરાય છે. મરણ થઇ જશે તો પોતાની બધી ઇમારત પડી ભાગશે અને કુટુંબમાં ધણીજ ખરાબી થશે તેમ માની લઇ વ્યાકુળ તથા ચીન્ટા કરવા લાગી જાય છે; જો કે તે વખતની વ્યાકુળતા તથા ચીન્ટા પરિણામ માટે કશીપણ ઉપયોગી થઇ શકતી નથી; બદકે ઘણે ભાગે રોગ તથા દુખ વધારવાને મદદગાર થઇ પડે છે; પરંતુ મનપર કાચુ રાખી શકાતો નથી. હજાર માણસે કદાચ હસન જેવો મનપર કાચુ રાખનારો એકાદ મળી આવે તો મળી આવે. આ વખતનું તેનું વર્તન, તેની અસાધારણ દ્રઢતા તથા દીલપર કાચુની ગવાહી આપે છે, જો કે બાબત બહુજ સાધારણ છે; પરંતુ તે વ્યવહારમાં મુકનાર માટે તેની અસાધારણ ખુદ્દિ, હીમ્મત તથા દ્રઢતાની સાખીતિ કરાવે છે.

હવે જો કદાચ વહાણુ ડુબી જતે તો હસનને કોણ કહેવા આવનાર હતું કે, તું જુદું બોલતો હતો ! મતલબ કે હસનને પોતાના બોલ વિષે કદીપણ પસ્તાવો કરવાનું હતુંજ નહિ. માત્ર જો થાય તો લાભજ થાય તેમ હતો. તેથી તેણે કાંઇપણ જોખમદારી વિના પોતાની ઉત્તતિનો તે માર્ગ હાથ ધર્યો અને તોફાન કે જે મોટું હતું તે શમાવાનું હતું તે શમાઇ ગયું અને હસને જે વિન્યી પરિણામની ધારણા રાખી હતી તે ખરી પડી. એક કુદરતી બાબતપર ઉભો રહી તેણે પોતા માટે અસાધારણ દરજ્જા મેળવી લીધો અને પોતા તરફ લોકોનાં મન આકર્ષી લીધાં. તેણે લોકોનાં મનો જે જીતી લીધાં હતાં તે કાંઇપણ જાતની તેમને સહાયતા કે શીખામણ આપી તેના બદલામાં નહિ હતાં; પણ કાંઇપણ આપ્યા વિના અસાધારણ બદલો તેણે મેળવ્યો હતો.

હસન કોષ્ઠપણ કામમાં નિષ્ફળ બંધે નીચડે પણ તે પોતાની હીમ્મતનો હારતોજ નથી તેની નિષ્ફળતાજ તેના માટે બિવિધની ઉન્નતીનું દાર થઇ પડે છે. તે જે કાર્યમાં નિષ્ફળજાય છે તેજ કાર્યથી તેના ભાગ્ય ચઢવા માટે છે. હસનની યુક્તિ તેના બુદ્ધિબળનો એક ચમત્કાર હતો. તેનામાં બનાવટી વસ્તુને એવા રૂપમાં રજુ કરાવી આવડત હતી કે બીજા લોકો તેને તદ્દન અસલ વસ્તુજ સમજે. હસન લોકોના વલણ તથા ભાવનાને બહુજ સમજતો હતો તેથી સાધારણ તથા ભોળા લોકો જલદીથી પોતાની ભોળાઇનો ભોગ થઇ પડી તામે થઇ જાય તેવાજ પ્રકારની પોતાની યુક્તિને ભાવના આપી પ્રથમ તો તેણે બીજાઓની જેમ પોતાને વ્યાકુળ, ચીન્તાતુર તથા રડાકુટમાં ન નાખતાં ઘણાજ આનંદમાં રહી પોતાનો પહેલો ચમત્કાર દેખાડ્યો. આ પહેલો ચમત્કાર બીજા અસાધારણ પ્રમાણના મુકાબલામાં અસાધારણ જાદુજ અસર કરનારો હતો અને તે બધાનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો. લોકો ગમે તેવી આશ્ચર્યમાં હતા, પણ તે છતાં તેણે હસનના હસમુખા ચેહરા તથા આનંદીપણાપર ધ્યાન ખેંચ્યું અને તેણે વહાણમાંના બધાને પોતા તરફ ખેંચી લીધા.

લોકો કેવી વાત કરવાથી તેના તરફ શીદા થઈ જાય અને પોતાનો હેતુ કેવી સરસ રીતે પાર પડે તે માટે તેણે પોતાના બેલોને તેને બરના બનાવ્યા અને કહ્યું કે “ ખુદાએ મારી સાથે વાયદો કર્યો છે કે વહાણ હુબશે નહિ માટે ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી. ” તેના આ બેલો પણ તેના આનંદી રહેવા કરતાં પણ લોકોપર અસાધારણ અસર કરનારા હતા. હસને જોયું કે જો વહાણ હુબવાનું હશે તો હુબી જશે અને ખુદા એ મારી સાથે કરેલા વાયદા વિષેનું

મને કોઇ પુછાણું કરનાર રહેશે નહિ માટે આવો તદ્દન લાભદાયક વેપાર તેણે કર્યો. લોકોતો એમજ સમજ્યા કે, તેને ધેલજપણું થયું છે; પણ જે વર્ગ ભોળો તથા ભાવિક હતો તેણે તો એમજ માની લીધું હશે કે તે કોઇ ઓલીઆ પુરૂષ છે. જ્યારે આપણે ભોળા વર્ગના ભાવિકપણા વિષેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જણાઇ આવે છે કે, સાધારણ ડોળ તથા બોલને તેઓ અમરકાર તથા કરામત માનવા લાગી જાય છે. તદ્દન મુખાંધ ભરેલી ભોળી વાતને, લુચ્ચાઇ ભરી વાતને પોતાની યુદ્ધિથી કાંઇ વધારે ધકાં ઉંડાણવાણી વાસને જાહેર બગભક્ત જેવા દેખાવને કે ભવિષ્યના સવાખની ચોડી ચીકણી વાતને તેઓ એવા તો તાબે થઇ જાય છે કે પોતાનું સંપત્તિ ભાન લુહી જાય છે અને જાણે કે તેવી બાબતમાંજ ખુદાઇ બધી સમાઇ ગયાનું અને તેમાં ખુદાઇ ભેદ સમાયો છે તેમ માની ખેસે છે. હસનને પણ આવાજ મુરીદો વહાણમાં મળી ગયા. અમો તો આગળ વધીને એટલે સુધી કહી શકીએ છીએ કે, તેની વાતને યુદ્ધિશાળીમાં ખપનારા પણ તાબે થઇ ગયા હોય તો તેમાં કાંઇ નવાઇ નથી. કેમકે મરણમાંથી બચવા માટે લોકો ભલે યુદ્ધિનાજ પુજારી હોય અથવા તો ભલે નાસ્તિકજ હોય, પણ ધર્મ તથા આસ્થાનો આશરો લેવાને લલચ્યાઇ જાય છે. ખ્રીસ્તી શહેનશાહ માંદો પડે અથવા તો કોઇ આફતમાં સપડાય ત્યારે તે પોતાની જુદો જુદો ધર્મ પાળનારી પ્રજાને પોતાની માંદગી તથા આફત ટળવાને દરેકને તેમના તેમના ધર્મ પ્રમાણે ખુદાની બંદગી કરવાને ફરમાવે છે. જે ધર્મ પોતાનો નથી, જે ધર્મ તેની દ્રષ્ટીમાં ખરો નથી, જે ધર્મ તેની દ્રષ્ટિમાં મુક્તિનો સ્રોત નથી. તે ધર્મની પણ તે મદદ માગે છે. નાસ્તિક સજ્જ હોય,

તો પણ તેવે પ્રસંગે પ્રજને પોતાની માંદગી દુર થાય તેવી અંદગી કરવાને કહે છે. તેનું ઈમાન તેવે પ્રસંગે ડખલી જાય છે.

એક હીન્દુનો છોકરો માંદો પડે છે અને સાધારણ ઉપચારથી

તેને આરામ થતો નથી તો તે કોઇ મુસલમાન પીરની માનતા માને છે. મુસલમાન ફકીર તેને ઉતારા માટે બળીદાત નું કહે છે તો તે પણ કરે છે. મુસ્લાના તાવીજ લોખાનની ધુણી દઇ બાંધે છે. કેસરથી મત્રો લખેલી રકાબીઓ પીએ છે અને તેને એ બાબતનું કાંઇ પણ ભાન રહેતું નથી કે, જે ધર્મને હું ખરો સમજતો નથી તેનાથી મને આવો લાભ તે કેવી રીતે થઇ શકે છે ! જેમ આવા પ્રસંગે એક હીન્દુ વરતે છે તેવી રીતે એક મુસલમાન પણ વરતે છે. દેવદેવીની માનતા કરે છે. સાધુના કહેવા પ્રમાણે રાક્ષસી દેવોના બળીદાનો આપે છે. આવા પ્રસંગે લોકો બચાવનો કોઇ પણ પ્રયાસ બાકી ન રહેવા પામે અને કોઇ પણ રીતે બચી જવાય તેટલુંજ ઇચ્છે છે. હસનને લોકોની થઇ ગએલી સ્થિતિનો પુરેપુરો લાભ મળ્યો અને હસન ખુદ પોતે પણ તેવોજ લાભ મળી શકે છે તેમ સારી પેઠે જાણતો હતો.

થોડીવારે વહાણુ જ્યારે તોફાનમાંથી મુક્ત થયું ત્યારે સઘળા લોકો આવી આવી હસનના પગપર પડવા અને હાથ ચુમવા લાગ્યા. હસને જે પરિણામની આશા રાખી હતી તેતો નિશ્ચય આવવાનુંજ હતું એટલે કે વહાણુ બચે અથવા તો ડુબી જાય. ડુબી જાય તો કાંઇ ચીન્ટા કે પરતાવાનું કારણ નહિ હતું; કેમકે જે પરતાવાં કે ચીન્ટાનું પરિણામ કશુંએ ન હોય તે માટે કોઇ ચીન્ટા કરેજ ચાની ? બાકી તેનું ખરૂં નીશ્ચય વહાણુના બચી જવા સાથે સંબંધ રાખતું હતું. વહાણુ બચ્યું એજ તેની ઉત્પત્તિનું સંબળ દાર મઠ પડ્યું અને

લોકો તેને કોઈ દેવતાઈ પુરૂષ હોવાપર ઇમાન લાગ્યા. તેઓ સમજ્યા કે તે ખરેખર ઝોલીઆ છે; કેમકે જો તેમ નહિ હતે તો તે શા માટે બીજાઓની જેમ રડવા તથા વ્યાકુળ થવામાં પડતે નહિ; કેમકે તેઓ એ વાતને તો સમજી નહિ શકતા હતા કે ચીન્તા તથા વ્યાકુળતા નજ કરવી જોઈએ, બલકે તેવા પ્રસંગે ચીન્તા તથા વ્યાકુળતા લોકોમાં દૂરજીઆત થઈ પડેલી હોય છે તેથી તેઓને તો તે આખત દેવતાઈ આખત લાગી અને તે આખતે તેમને હસનના દેવતાઈ પુરૂષ હોવાપર ઇમાન અર્પણ કર્યું. વળી તેઓ એમજ સમજ્યા કે આ માણસે કંઈ હતું કે, ખુદાએ મારી સાથે વાયદો કર્યો છે કે, વહાણુ ડુબશે નહિ તેથી તેના નહિ ડુબવા વિષે તેને ખાત્રી હતી અને તેઓએ જોયું કે થયું પણ તેમજ કે વહાણુ ડુબ્યું નહિ અને તેની વાત તદ્દન ખરી પડી. તેઓ આપડા ઇમાનના આંધળા થું સમજી શકે કે, વહાણુ બચવાનું હોય તો બચી જાય અને તેમ તે બચી ગયું. આસ્થા આંધળી છે તેને કાંઈ પણ સુઝતુંજ નથી. બસ આટલીજ એ આખતો લોકોને હસનના ગુલામ તથા મુરીદ થઈ જવાને બસ હતી. લોકો તેના પગપર પડ્યા અને તેના હાથ યુમવા લાગ્યા અને સાથેજ તેને અદલાહનો માન પામેલો ઝોલીઆ હોવાપર ઇમાન લાગ્યા.

હસનને આ યુક્તિ તથા પ્રયોગથી એ સિવાય બીજા કોઈ પણ લાભની આશા નહિ હતી કે, તેને પોતાની ઉન્નતિના માર્ગમાં સરળતા થાય. ભવિષ્યની ઉન્નતિ માટે કોઈ માર્ગ નીકળી આવે. વહાણુમાંના લોકોએ તેનાપર આસ્થા લઈ જવા ઉપરાંત તેને બેઠે સોગાદો પણ જરૂર આપી હતી, કેમકે આસ્થાનો બદલો તેવીજ રીતે અદલાહ

કરવાનું બોળા વર્ગમાં અસાધારણ પ્રચલિત હોય છે. ઉપરાંત વહા-
ણમાં જે લોકો હશે તેમાં જુદા જુદા શહેરો તથા ગામડાના લોકો
પણ હશે. તેઓએ પોતાના વતનમાં જઈ હસનના શું શું વખાણ
નહિ કર્યાં હશે તેને અટકળી શકાય નહિ. વળી હસને તો તેમને ઇસ-
માઇલી ધર્મનો બોધ કરી ઇસમાઇલી પણ કરી લીધા અને તેને
નીઝારનીજ દાવત તેણે આપી હશે. આવી રીતે જે માર્ગને મજબુત
કરી પોતાને પોતાનો હેતુ પાર પાડવાનો છે તેના મજબુતપણા વિષે
તેણે પૈરવી કરી. આ લોકો ચુસ્ત નીજરી થયા હશે અને તેમની
ઓલાદ પણ તેજ પ્રમાણે ઇમાન લાગી હશે. વળી તેમણે બીજાઓને
પણ અસર કરી નીજરી બનાવ્યા હશે. મતલબકે આ પ્રસંગના લાભની
સાંકળ ધણે દુર સુધી પહોંચી ગય છે.

અહીં આપણે એ વાત જોવાની છે કે હસન પોતા કાર્યમાં
કેટલો બધો કુશળ તથા ખંતીલો છે. જ્યારે કશાપણ ખીસાદમાં ન
હોય તેવાજ બનાવથી પણ તે અસાધારણ લાભ મેળવી લે છે ત્યારે
જે જે બાબતો મોટા લાભની આશા આપનારી હશે તેમાં તે પોતાની
કુશળતા તથા ખંત શું શું નહિ બતાવતો હોય ! ! તેની દ્રષ્ટિમાં
કોઈપણ કાર્ય મુશ્કેલ નહિજ હતું; માત્ર મુશ્કેલીને ટાળનારી બાબત
બરાબર અમલમાં મુકાવી જોઈતી હતી. કાળા માથાનો માનવી શું
ન કરી શકે, એ બાબતનું ચિત્ર તેની વર્વણુંક રજૂ કરે છે. જે
પ્રકારની અતુકુળતાઓ બીજાને બે ચાર હગલાં કદાચ આગળ વધારી
શકે તેજ અતુકુળતા હસનને લાખો માઇલો દુર લઈ જઈ શકતી હતી.
શક્તિના સ્વરૂપને પીછાણવું, તેના સ્થાનને સમજવું, તેને બરાબર

શીટ કરવી, થોડી પણ યોગ્ય સ્થાને મુકવામાં આવતી શક્તિમાં શું ચમત્કાર છે તે સમજવું એ હસનની બુદ્ધિના સાધારણ ચમત્કાર હતા, અને આવા ચમત્કારોનું પરિણામ હતું કે તેનું તીર ભાગ્યેજ ખતા કરતું હતું.

હસન ફરીથી મીશનરી.

હસન જે વહાણમાં બેઠો હતો, તે વહાણ થોડા દહાડામાં કીનારે પહોંચ્યું. કીનારાપરનો રાજા ખ્રીસ્તી હતો. તેણે આ વહાણમાંના લોકોને લશ્કરી નહિ; પણ સાધુઓ જેમ હસનને દાવત (ખાણું) આપી માન આપ્યું. હસનનો ફેરો જે અમોએ આ પુસ્તકમાં પણ આપ્યો છે તે જેમ કહી શકાશે કે, તેણે જાહેર વેશ પણ શીકારી જેવાં યાને ધાર્મિક માણસ જેવોજ રાખ્યો હતો. ખ્રીસ્તી રાજાએ તેને એક આખીદ જેવા જેમ તેને ધાર્મિક પુરુષ તરીકે માની તેને માન આપ્યું. વહાણમાં મુસાફરીએ; ધણાઓ કરે છે; પણ ત્યાંના રાજા અને તે પણ પરધર્મના તેમને હસનના જેવું માન આપતા હોય તેમ માની શકાતું નથી; પણ વહાણમાંથી ઉતરતાંજ વહાણમાંના લોકોએ હસનની એક ઓલીઆ સમાન ખીદમત તથા ખ્યાતિ જાહેર રીતે કરી હશે. વળી હસનની લાયકાત તથા હુશીઆરીથી રાજા નાહિતગાર થયો હશે. હસન તેને મળ્યો હશે અથવા રાજાએ તેને બોલાવ્યો હશે. મુલાકાત પછી સંતોષ પામી રાજાએ તેને ખાણું આપી માન આપ્યું હશે, જ્યાં જેમએ છીએ ત્યાં ઇતિહાસિક હેવાસ એટલે તો અધુરો મળે છે કે, વધુ અનુમાનો નીકળી શકતાં નથી; નહિતર અમો ધારીએ છીએ કે આવા પ્રસંગોએ હસને પોતાની બુદ્ધિ, વિદ્વતા તથા પ્રવૃત્તાનું ધણું સાદું

પાણી દેખાડ્યું હશે. જે આપણે એ માખતની વિચાર કરીએ કે, જે હસને મલકશાહ તથા મુસ્તનસર જેવા બાદશાહોને પોતાની બાહોશીથી આંજ નાંખ્યા હતા, તેણે વહાણમાંના ભોંકા તથા કીનારાપરના ખ્રીસ્તી બાદશાહપર શું અસર નહિ કીધો હોય ?

ખ્રીસ્તી રાખના અંદર ઉપરથી વહાણ ઉપડી, થોડાજ દીવસમાં એશીયાઈ તુર્કસ્તાનના કાંઠાપર જઈ પહોંચ્યું. અહીં હસન ઉતરી ગયો અને હવે તે જમીન માર્ગે હલખ, અગદાદ, ખેજસ્તાન, ઇસ્ફહાન, કીરમાન વીગેરે ઇરાનના તથા એશીયાના પ્રખ્યાત શહેરોમાં મુસાફરી કરવા લાગ્યો. આ દરેક સ્થળે તે ઇસમાઈલી ધર્મનો બોધ કરતો. કીરમાનથી તે ખીજ વખત ઇસ્ફહાન આવી ચાર માસ રોકાઈ ખેજસ્તાન ગયો. અહીં દસ માસ રોકાઈ દામગાનનો માર્ગ લીધો. અહીં તે ત્રણ વર્ષ ઇસમાઈલી ધર્મનો બોધ કરી પુષ્કળ મુરીદો બનાવી રાખ્યો. ત્યારબાદ તે પુષ્કળ શહેરો તથા ગામડાઓમાં જઈ પોતાનું મીશનરી કાર્ય બજાવતો રહી, છેવટે તે અલમોતના કીલામાં પહોંચ્યો અને અહીંજ મૃત્યુ મુકી પોતાના પગ પાથરી રહ્યો.

અમો નથી માની શકતા કે, હસન જેવો હિંમતવાન તથા પોતાની જીનમાં સતત મચ્યો રહેનારો ખીજે કોઈ હોય અથવા તો એટલી વાતનો ખરી કે, તે બંને બાબતોમાં અતિ પાવરધો હતો. મીસર છોડ્યા પછીની ટુંક વરસોની મીશનરી કારકર્દી અસાધારણ જશક્ષી ભરી જણાય છે. ઇરાન તથા એશીયાનાં પ્રખ્યાત શહેરો તથા ગામડાઓની મોટી સંખ્યામાં મહીમાઓ તથા વરસો લગી રોકાઈ તે પોતાની ઉન્નતિનો મસાલો એકઠો કરતો હતો; કારણ કે તેને જે બજવાન કિસ્સો તોડવાનો હતો તેને માટે પૂર્ણ પાવરવાળા ડામનામેટની તેને જરૂર હતી. જે ડામનામેટને તે બરાબર એકઠો કરવા મચ્યો હતો. જમીનગ પોતાના

ચાણું બેસાડતો હતો. સ્થળે સ્થળે તે પોતાનાપર શીદા થઇ જનારા સીપાઇઓ બનાવતો હતો. જે લોકો તેના સુરીદ થયા હતા, તે ખંડે-રમાં તેા ધાર્મિક મંડળમાં સામેલ થતા હતા એટલુંજ સમજતા હતા; પરંતુ આડકત્રી રીતે પોતાની બેખબરી વચ્ચે તે હસન માટે તેઓ કાયનામેટનો મસાલો બનતા હતા. હસન પણ જાહેરમાં ધાર્મિક કામ કરતો જોઇ શકતો હતો; પરંતુ અંદરખાનેથી ખરી રીતે તેા આડે આવનારા બળવાન કીલ્લાઓને તોડવાના જંગી સાધનો તૈયાર કરતો હતો. આ મીશનરી સમયમાં તેણે તેવા પ્રકારની તાલીમ આપી તથા લોકોનાં દીલો કેવી કુનેદથી હરી લીધાં, તે સંબંધની માહિતીથી ઇતિહાસીક પૃષ્ઠોથી ખાલી છે. જે આ સંબંધમાં તેણે કાંઇપણ અજાણ વાળુ પાડ્યું હતે તેા તેની મીશનરી કારકીર્દી ઉપર ઘણા ઘણા અનુ-માનો બેઠી શકતે અને આમ નથી થઇ શકતું તે માટે અમો દીક્-ગીર તથા લાચાર છીએ; તોપણ એટલા ઉપરથી તેના મીશનરી કારકીર્દીના સ્વરૂપને કાંઇક પણ જાહેર પીછાણી શકીએ કે, તેણે અલમોતપર કબ્જે કર્યા પછી, જે ધાર્મિક ઉપદેશનો પ્રચાર કીધો, તેને મળતીજ તેની પ્રથમની મીશનરી કારકીર્દી હશે. તેની આ કારકીર્દી બ્યારે હસન અલમોતપર કબ્જે કરી લઇ જે ધાર્મિક વિચારોનું આન્દોલન ચલાવ્યું તેની વિગત બ્યારે અમો આગળ ચાલી આપીશું ત્યારે તેનો તેમાં સમાવે થઇ જશે.

અલમોતપર હસનનો કબ્જો.

ઉપર આપણે જોઇ ગયા તેમ, હસન જેકે જાહેરમાં ઇસ્માઇલી મીશનરીપણું કરતો હતો પરંતુ ખરી રીતે તેા પોતાનાં માટે બળવાન સ્થળની તે તલાશ કરતો હતો. મીસરના શતમી ખલીફ સાથેના તેના દરેક

સંબંધ તુટી ગયો હતો; કેમકે ત્યાં મુસ્તેઅલી પક્ષ જોરપર આવી ગયો હતો અને હસનના પાકા શત્રુ બદરે જમાલીના હથેળીમાં રાજ્યની બધી સત્તા આવી ગઈ હતી. હસન જે મુસ્તેઅલીના પક્ષમાં પડી ગયો, તે પણ ત્યાં બદરે જમાલી કબાજમાં હાડકા સમાન નડતર રૂપ હતો; તેથી મુસ્તેઅલી પક્ષમાં રહેવાથી તેને પોતાના માટે કશાપણ લાભ જેવું નહિ હતું માટે હવે તેણે તે તરફની બધી આશા છોડી હતી અને પોતાના માટે સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને તેણે બીજો જ માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો અને તે માર્ગ નીજારની ઇમામતના સ્વીકારની આડમાં રહી મેળવી શકાય તેમ હતો. જેમ મીસરમાં મુસ્તેઅલી ઇમામ ગણાઈ રાજ્ય ભોગવતા હતા, તેમ અહીં નીજારના નામથી ઇમામતની ગાદી કાયમ કરી, રાજકીય સત્તા મેળવવાની તેની યોજના હતી.

આ યોજનામાં નીજારની ઇમામતનો સ્વીકાર લોકોને કરાવવાનો હતો અને તે કરાવવામાં તેની પાસે બહુજ અસર કરનારી દલીલ મોજુદ હતી. ઇમામ મુસ્તનસર બીદલાએ પ્રથમ પોતાના વડા પુત્ર નીજાર માટે ગાડીની વસીયત કીધી હતી; પણ પાછળથી તેમની નારાજ થઈ બીજા પુત્ર મુસ્તેઅલી માટે વસીયત કરી. નીજાર માટેની વસીયત મનસ્થપ કીધી હતી. હસને જણાવ્યું કે ઇમામે પ્રથમ જે વસીયત કરી હોય તેજ ખરી વસીયત છે. તેમાં ફેરફાર થઈ શકતો નથી, બલકે ઇમામ બીજા માટે ફરી વસીયત કરે, તોપણ અમલ તો પહેલી વસીયત પ્રમાણે જ થશે જોઈએ. આ વાતના ટેકામાં તેણે ઇમામ ઇસમાઇલનું દ્રષ્ટાંત રજૂ કર્યું કે, ઇમામ બદરે સાદકે પ્રથમ શાહ ઇસમાઇલ માટે વસીયત કીધી હતી, પણ પાછળથી મુસા કાઝમ માટે વસીયત થઈ; પરંતુ તેમાં પહેલી વસીયત ઉપરજ અમલ કર- કરવામાં આવ્યો છે જેને ઇસમાઇલીઆ પંથે કમુલ રાખ્યો છે. માટે

તેજ ધોરણે નીઝાર માટેની વસીયતપર અમલ કરવો જોઈએ. જેમ મુસા કાઝમ માટેની ખીજી વસીયતપર અમલ કરવામાં આવ્યો નથી અને જેઓએ ઇસમાઇલ માટેની પેહલી વસીયત કમુલ રાખી નહિ અને મુસા કાઝમને ઇમામ માન્યા તેને આપણે હકપર સમજતા નથી તેવીજ રીતે આ પ્રસંગે પણ જેઓ શાહ નીઝાર માટેની વસીયતને સ્વીકાર ન કરે, અને મુસ્તેઅલી માટેની ખીજી વસીયતને કમુલ રાખે તેને હકપર ગણી શકાય નહિ. તેની આવી દલીલ લોકોપર અસર કરી ગઈ અને તેથી તેણે પોતાના મીથનરીપણામાં તેજ દલીલપર શાહ નીઝારની ઇમામતનો બોધ કરી લોકોને તેનાપર મુસ્તકીમ કરવા માંડ્યા. પોતે મીસરથી આવી જેટલા વર્ષો ઇરાન તથા તુર્કિસ્તાન વગેરેમાં રહ્યો, ત્યાં ત્યાં તેણે તેજ બોધ પ્રમાણે કામ કીધું અને ઇમામ નીઝાર માટેની ઇમામતનો પાયો મજબુત કરવા માંડ્યો. ઇરાનના તથા એશીઆના મોટા મોટા શહેરો તથા ગામડાઓમાં મહિનાઓ તથા વરસો લગી ઘણીજ જેહમત ઉઠાવી તેણે આ પાયો મજબુત કર્યો.

બીજી ઉમમ્યાના સમયથીજ ઇમામતના જુદા જુદા દાવેદારો અવારનવાર ખીલાફત મેળવવા માટે જાહેરમાં લડવાને નીકળતા આવ્યા છે અને તે તે દાવેદારોના મુરિદો પોતાના ઇમામની ખીલાફત કાયમ કરવા માટે ઇમામ સાથે રહી વિરોધીઓ સામે લડાઈ કરતાજ આવ્યા છે. આવા ઇમામતના સેંકડો દાવેદારોએ બીજી ઉમમ્યા તથા બીજી અબ્બાસના રાજ્ય સામે પોતાના ઇમામતના હક માટે ખોડજ કરેલા હતા, તેથી ઇમામતની ગાદીનું રાજ્ય કાયમ કરવા માટે જે તે દાવેદારોના મુરિદો ટેવાઈ ગયા હતા.

નીઝારને ઈમામત આપી નહિ; ખુદ નીઝાર પોતાના ગાદીપર બેસવા મંજૂર નહોતો. મુસ્તેઅલીના હાથે કેદ પકડાયા અને સુબીહ

પણ કરાયા, તેથી મીસરમાં તેમના જે મુફ્તીબર મુરીદો હતા, તેમનાથી તો ગાદી મેળવી આપવા માટેનું બની શકે તેમ હતું નહિ. ધરના તરફના ભાગમાં જે ઇસમાઇલીઓ હતા તેઓ હવે મુસ્તેઅલીને ઇમામ નહિ પણ નીઝારને ઇમામ માને તેવો ઉપદેશ હસને પોતાના મીશનરી-પણાથી ફેલાવી આપ્યો હતો અને હવે તેવા નીઝારને ઇમામ માનનારા વર્ગની સહાયતાથી નીઝાર માટેની ગાદી હસને સ્થાપવાની હતી અને તે માટે સહાય કરનારી મોટી સંખ્યાની જરૂર હતી જે તેણે ઉભી કરી લીધી હતી.

હવે તેણે જોયું કે, મુરીદોની સારી જેવી સંખ્યા હામ હામ થઇ ગયા પામી છે અને જે તે ફોજ એકી કરી બીજા દાવેદારોની જેમ જાહેરમાં ખેડેજ કરતેતો જેમ બીજા વધુમાં વધુ દાવેદારોની જે વક્ષે થઇ તેજ વક્ષે તેની પણ થતે. એટલે કે સ્થાપિત બાદશાહોના હાથે તેનો બીજાઓની જેમ હારમાં અંત આવી જતે. માટે હસને માટે તે યોજના કશાપણ કામની નહિ હતી. તેથી તે એવી યોજના શોધી રહ્યો હતો કે, વગર લશ્કરે અથવા તો ઓછા લશ્કરે ઇમામની ગાદી સ્થાપી તથા ટકાવી રાખી શકાય. આ સ્થાપવા માગતી ગાદીને શત્રુઓ તોડી નજ શકે, તે માટેની વ્યવસ્થાની જરૂર હતી.

જે હસન કોઇપણ સ્થળે મુરીદોનું લશ્કર એકઠું કરી રાજ્ય જમાવવા માગે તો, દેશનો બાદશાહ તેને હરાવી મુરીદો તથા તેનો અંત લાવે અને હસન આવી રીતે કામ કરે પણ નહિ; તેથી તે પ્રથમ તો કોઇ બાદશાહ લડવાને આવે તો પણ ધારી શકે નહિ તેવા સ્થળની તકાશમાં હતો, આવું સ્થળ તેને અક્કોમોતનો કીસ્મો નબરમાં આવ્યું; તેથી તેણે તે કીસ્મો હાથ કરવાની યોજના ધડી અવહાર અમલ કરે ઓ.

અલમોત એ ધરાનના રૂઢ્યાર પ્રાંતનો એક કીલ્લો હતો તેને તેની સમગ્રી હદ સાથે લોકો “ તાલકાન ” ના નામથી ઓળખતા હતા. આ કીલ્લો પહાડોની વચમાં અને વિકટ માર્ગોમાં ઘેરાયેલો હતો. આ કીલ્લાની સ્થાપના વિષે એમ કહેવાય છે કે, દેલમના બાદશાહોમાંના એકને શીકારનો બહુજ શોખ હતો. એક દિવસ તે શીકાર કરતો આ વિકટ પહાડી માર્ગમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી એક પક્ષી પકડવાને બાજને ઉડાવ્યું. બાદશાહ દોડતો ત્યાં પહોંચ્યો અને જ્યુ ક એક ધણુજ આનંદી અને રક્ષણનું સ્થળ છે. બાદશાહે જ્યુ ક, આ જગો કરતાં ખીજ કોઈપણ જગો મજબુત કીલ્લો બાંધવાને પાત્ર નથી; તેટલા માટે મજબૂત બાદશાહે અહીં કીલ્લો તથા બંધ્ય રાજમહેલ બાંધાવ્યો.

હસનને જેવા સ્થળની જરૂર હતી, તે તેણે હવે શોધીતો કાઢ્યું છે અને તે અલમોતનો કીલ્લો છે. આ અલમોતનો કીલ્લો જે હાથમાં આવી જાય તો તે તેની રાજધાની બની શકતો હતો, માત્ર હવે તેને કબજે લેવો એજ કામ બાકી રહ્યું હતું. હસન કે જે અલમોતમાં કે ખીજે એક પણ ઇંચ જમીનની માલિકી ધરાવતો નથી તે જ્યારે અલમોત જેવા કીલ્લાને કબજે લેવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે તેણે તે મેળવવાનું સામર્થ્ય તો જરૂર મેળવેલું હોવું જોઈએ જે તે કીલ્લો સરળતાથી મેળવી લેવાની યોજનામાં કાંઈ એવો વિક્ષેપ ઉપજ્યા થાય કે, તેથી નાની સુની લડાઈ કરવી પડે તો, તેની પાસે એટલા મુરીદો તો જરૂર હશે કે, જે લડવાને મેદાનમાં પડે. નાણું તથા હથીઓરે ની જરૂર પડે તો તે તેણે જરૂર એકઠાં કરેલાં હોવાં જોઈએ. અથવા તો તેના મુરીદો તરફથી તે પુરાં પાડી શકાય તેમ

હોય. આ અદ્ભૂત માણસની હીમ્મત તો જુઓ કે, વગર લશ્કરે કે વગર સરંજામે તે રાજ્ય ઉભું કરવાને નીકળી પડ્યો છે અને તેવીજ ખેસરો સામાનીમાં તે હથેળીમાં સરસવ જમાવી લેવા માગે છે.

પ્રથમ તો તેણે અલખોતની આસપાસના વિભાગમાં ધસમાધલી પંથ ફેલાવ્યો અને જ્યારે તેને આસપાસ તથા દુરના મુરીદોથી એ આબતની ખાત્રી થઇ કે, રાજ્ય સ્થાપવા તથા નિભાવવા પુરતી મદદ મુરીદો તરફથી મળી શકે તેમ છે ત્યારે તેણે અલખોતમાં જનતા જઇ ત્યાં મુરીદોની સંખ્યા વધારવા માંડી. એક તરફ તેની રીયાજત તથા બંદગી લોકોપર જાદુઘ અસર કરતી હતી જ્યારે બીજી તરફ તેનો ઉપદેશ જીગરોના કાલ્લાઓને જીતી રહ્યો હતો. તેની ઉંડી પહોંચ તથા કુનેહબાજ આવડત તેને ધારવા કરતાં પણ વધારે સાક્ષ્યતા આપતી હશે. અને જ્યારે અલખોતના સમગ્ર કોલો તેના મુરીદન થઇ ગયા હશે ત્યારે તો તેણે નક્કી જોઇ લીધું હશે કે, હવે આ કીલ્લો પોતાનોજ થઇ શકે છે. માત્ર હવે કોઇ પણ તદખીરે પ્રથમના હાકિમને ત્યાંથી હાકી કાઢવો જાકી રહે છે. પ્રથમના હાકીમને ત્યાંથી હાકી કાઢી પોતાનું થાણું ખેસાડી દેવામાં આવે એટલે અલખોત કીલ્લો પોતાના કબજામાં આવી ગયો મનાય તેમ હતો.

જે કીલ્લો પોતાનો કરી લેવા સંબંધે કોઇપણ ન્યાય પૂર્વકનો તેનો સંબંધ પહોંચી શકતો નથી ત્યાં હવે વરઝે ઘેટાનું બચ્ચું ચટ કરી જવા માટે જે માર્ગ ગૃહણ કરી હોય તેજ અહીં હસને પણ ગૃહણ કરવો જોઇતો હતો. કોઇપણ બહાનું કાઢી તે કીલ્લાના કોઠવાલને કીલ્લા બહાર કાઢી મુકવા માગતો હતો.

હસન હળુ આ કીલ્લામાં દાખલ થયો ન હોતો, ત્યાર પહેલાં તેણે પોતાના મીશનરીઓ મારફત આ કીલ્લામાં ઇસમાઈલી પંથનો બોધ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ બોધથી કેટલાક માણસો તેના પંથમાં સામેલ થયા હતા થોડી મુદત પછી હસન પોતે કીલ્લામાં ગયો અને બોધ કરી ધણા લોકોને પોતાના જજમાન બનાવ્યા.

કીલ્લામાં ઇસમાઈલી કાયનામેટ પૂર્ણ પ્રમાણમાં દાખલ થઈ ગયો હતો. તે કામ માટે હસને પોતે જાતે તથા તેના મીશનરીઓએ અસાધારણ કોશીશ કીધી હતી. તેઓએ એવી કોશીશ જરૂર કરી હશે કે, આ કીલ્લામાં એક પણ માણસ પારકા પંથનો રહે નહિ. આવી રીતની કોશીશમાં ણીજીત થવું એ હસન જેવા બુદ્ધિશાળી, કુતે-હ્યાજ તથા મીશનરી માટે આસાન હતું કે, જેમાં તે વિજય મેળવવા પામ્યો. આ તેના વિજયની ખુબજ એટલી તો ફરકી કે, કીલ્લાના કોટવાળ મેહદીએ પણ જોયું કે, જો પોતે પોતા માટે ઇસમાઈલી હોવાનો દેખાવ નહિ રાખે તો કીલ્લામાં રહેવું તથા કીલ્લાને જાળવી રાખવું મુશ્કેલી બરું છે. તેથી તેણે તકચ્છા કરી જાહેરમાં ઇસમાઈલી પંથ કમુલ કર્યો કે જે ત્યાંનો રાજ્ય તરફનો વડો અધિકારી ગણાય અથવા તો તેજ ત્યાંનો સુલતાન હશે, તે જ્યારે હસનની મુરીદીમાં આવ્યો ત્યારે તો કામ બહુજ સરળતાપર આવ્યું હશે.

હસન તો પવન તથા સૂરજની લડાઈની જેમ સૂરજ બની શાન્તી તથા સામાના મનનું સમાધાન કરાવી પોતાનો હેતુ કાઢી લેવા માગતો હતો, તેથી હસને તે મેહદી કોટવાલની મુલાકાત લીધી. કોટવાલ હસનને એક આજ્ઞેદ (ભક્ત) સમજી ધણજ સન્મારથી તેને મળ્યો. હસને જો કે પોતાની લગભગ સધળી કારકીર્દી અવિદ્યા પ્રમાણેની

ચલાવી હતી તેથી અહીં પણ તેજ પ્રમાણે તેણે કરવા માગ્યું. કોટવાળ મેહદીને બહુજ સફાઈ તથા શાન્તીથી કીસ્લા બહાર કાઢી મુકવાની જરૂર હતી; માત્ર હવે તેમણેના બહાનાની જરૂર હતી તેથી હસને તે પોતાના આખીદપણાના ભારે આડંબર સાથે મેહદીને કહ્યું કે, “ આ કીસ્લા જગતના સઘળા ભાગોથી જુદો અને રક્ષણ કરનારો છે અને અમારા જેવા એકાંતમાં બેસી અસ્લાહની ભક્તિ કરનારા લોકોને લાયકનો છે માટે મને અહીં એક બગીચાના ચામડામાં સમાય તેટલી જમીન વેચાતી આપવામાં આવે તો, હું તેની કીમતના ત્રણ હજાર દીનાર આપવાને તૈયાર છું. ” એટલું કહી દીનારની કાચણી મેહદી સામે રાખી દીધી.

કોટવાળ જે હસનનો મુરીદ થઈ ચુક્યો હતો. હસનની જેણે એક આખીદ સમગ્ર આવકાર કરનારી મુલાકાત લીધી હતી. જે હસનના મુરીદોથી કીસ્લાની વસ્તી હલકાઈ ગઈ હતી. ઇસમાઈલી બાગ કીસ્લામાં વધી પડ્યું હતું તેવી સ્થિતિ વચ્ચે હસનની માત્ર ખુદાની ઈબાદત બંદગી કરવા માટે, એક મઠી જેટલી જમીનની માગણી કબુલ રાખવી એ આવશ્યક હતી. વળી સાથેજ ત્રણ હજારની કાચ-જીએ તો સોનાપર સુહાગો ચડાવી આપ્યો. મેહદી દીનાર બેંક લલચાવ્યો અને વિચાર્યું કે એક ભક્ત માણસને આટલી જમીન આપવામાં કાંઈ હરકત નથી; તેથી રૂપીઆ લઈ જમીનનું વેચાણપત લખી આપ્યું. હસન હવે એક બગીચાના ચામડામાં સમાય તેટલી જમીનનો કીસ્લામાં માલીક થયો.

હસને જમીનની જેટલી હદ માગી, તેમાં ચાલુ માપનું ધોરણ રાખ્યું નહિ; કેમકે જે તે પંદર પીસ ફૂટ જમીનની માગણી કરતે તો તેમાં પોતાનો મતલબ પાર પાડ્યા જેવું બહાનું કાઢી શકાતે

નહિ; પણ બળદના ચામડાની હદ ઠેરાવી, કે જેમાં રજનો ગળ કરી શકાય તેમ હતું. અને ખત લખી આપનાર તો પોતાના દીલમાં એમજ સમજે કે, માત્ર પંદર વીશ ફૂટ જમીન વેચાતે આપવામાં આવી છે. વળી વેચનાર પોતે સાથે નફો મેળવતો હતો; કેમકે પંદર વીશ ફૂટ જેટલી જમીનના ત્રણ હજાર દીનાર, તેની મુળ ગણતરી કીમત કરતાં અનેક ગણી હતી, વળી તેટલી કીમતની તે વેચવાની હા પાડે તે છતાં પણ તેટલી કીમતની માગણી કરતે નહિ; પણ હસને જોયું કે, જે તેને પ્રથમથી કીમત નહિ જણાવી આપવામાં આવે તો તે તેટલી જમીનની નજીવી કીમત આવે, સમજી તેમાં તેનું મન કલ્યાણે નહિ તેથી પ્રથમથીજ તેની કીમત જણાવી આપી, બધેકે મેહદીને માગણી કયુલ રાખવામાં અસાધારણ ઉત્તેજકપણું પ્રગટ થાય, તે માટે માગણી સાથે તેની ત્રણ હજારની કીમત પણ સામે ધરી આપી. આટલી બધી બાબતો વચ્ચે મેહદી હસનની માગણીને અસ્વીકાર તે કેવી રીતે કરી શકતો હતો ! મતલબકે તેણે દસ્તાવેજ કરી આપ્યો.

બીજી રીતનું બળ પોતાની પાસે ન હોય તો, કોઈ આવા દસ્તાવેજ ઉપરથી બારીકી શોધી કાઢી વધુ જમીન લઈ શકે નહિ; પરંતુ હસનની પાસે પુરતું બળ હતું. માત્ર તેને બહાનાની જરૂર હતી. તેથી હસને તે બળદના ચામડાની દોરી જેવી ઝીણી ઝીણી વાધરીઓ બનાવી, તેનાથી સઘળા કીલ્લાને ઘેરી લીધો અને મેહદીને કહ્યું કે તમારા લખી આપેલા દસ્તાવેજ પ્રમાણે આ બળદના ચામડામાં સમાઈ તેટલી જગો મારી માલકીની હરે છે માટે તમારે કીલ્લો ખાલી કરીને ચાલી જવું. હસનની આવી ખુશી લુચ્ચાઇને મેહદી આશ્ચર્ય થઈ કીલ્લાને તથા ચાલ્યો જાય છે તે ઉપરથી હસનની તે કીલ્લા

વાસીઓ ઉપર કેટલી બધી સત્તા માલેખ થઇ ગઇ હતી, તે તથા મેહદી કેવી દયાજનક સ્થિતિમાં મુકાયો હતો, તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. મેહદી આવી કદંગી સ્થિતિમાં મુકાયો હતો, તેનો હસને પુરેપુરો લાભ લીધો અને હસન જે એક આબીદના લેખાસમાં કીસ્લામાં આવ્યો હતો તે હવે તે કીસ્લાનો ધણી થઇ ગયો.

મેહદી કીસ્લાનો કોટવાળ હતો. અને તે સુલતાન મલકશાહના તાબાનો કીસ્લો હતો. મેહદી પણ મલકશાહનો નોકર હતો. કીસ્લા વાસીઓ સઘળા લડાયક ખસલતાના હતા, તેથી તેના બંદોબસ્ત માટે કાંઇ સીપાઇઓ પણ જરૂર હશે અને આવી સ્થિતિ હોવા છતાં; પણ મેહદીનું કાંઇપણ જોર નહિ ચાલ્યું હોય, એ હસનની કીસ્લામાંની શરવાતની કારવાઇની પુરી દાદ આપે છે. વળી મેહદી કીસ્લો છોડી ચાલ્યો જાય છે; છતાં હસનને કાંઇપણ ધાસ્તી નથી તેથી એમ અનુમાન થાય છે કે; હસન તે વિશે બેઝીકર હતો તે જાણતો હતો કે આવા અટપટાવાળા કીસ્લાપર કબજો થઇ ગયા બાદ, શત્રુ સહેલાઇથી તેને ત્રાહ શકે તેમ નથી અને જો લેવા આવશે તો તેને બારે નુકસાની વેડી પાશું હરું પડશે અથવા તો તેને પાછો હટાવવાનો તે પ્રસંગે બીજોજ કોઇ માર્ગ હાથ ધરી લેવાશે.

કીસ્લો મેળવવામાં હસનનું અસાધારણ પાશ્વર્ય હતું. જે કીસ્લામાં પોતે એક રમ્યત તરીકે રહેતો હતો, તે કીસ્લાના માલેકને તે કેવી ખુબી સાથે, કશાપણ ઝખડા ફસાદ વિના હાંકી કાઢે છે તે તેની અમાપ આવડત પુરવાર કરે છે. નહિતર કોઇપણ કીસ્લાના ધણી પાસેથી કીસ્લો મેળવી લેવામાં કેવી કેવી લડાઇઓ લડવામાં આવે ત્યારે તે જીતી શકાય છે ! વગર લડાઇએ તેણે એવી ખુબીથી

કામ લીધું કે, મેહદીને કીલ્લો ખાલી કરીને હાથ ધસતાં નીકળી જવું પડ્યું. હસન એક આબીદ તરીકે જે જાહેર દેખાવ રાખતો હતો. પરહેઝગારી તથા રીયાઝત કરતો હતો, ધર્મનો ઉપદેશ કરતો હતો. હાન હામ પોતાના દાઘઓ મોકલી પોતાનું બળ વધારતો હતો, તે કયા હેતુને પાર પાડવા માટે બહુ હતું! તે કીલ્લો લેવાના બનાવ-થીજ સાફ જણાઈ આવે છે અને તેણે આબીદ તથા મીશનરી પણાના આભામાં કેવા કેવા ખેલ ખેલ્યા હશે, અને કેવી કેવી રીતે પોતાની સત્તા જમાવી હશે અને તે જમાવવામાં સત્તાવાળાઓને કેવા અબલુમાં નાંખ્યા હશે, તે બધી બાબતો એવી છે કે, તેને સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવી બતાવવી દુર્લભ છે.

ધણા પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારોનું કહેવું છે કે, ઉપરની યુક્તિથી હસન કીલ્લાને મેળવવા પામ્યો નથી; પરંતુ તે બીજી યુક્તિથી જાણ્યો છે. તેણે જોયું કે કીલ્લાના પુષ્કળ માણસો અને મેહદી કોટવાળા સુદ્ધ મારા મુરીદો થઈ ગયા છે, તેથી કોઈપણ મારી વિરૂદ્ધતા કરી શકશે નહિ. તે એક દીવસ કીલ્લાના કોઠાપર ચડી ગયો. અને મેહદીની સામે જઈ કહેવા લાગ્યો કે “ નીકળો અને કીલ્લો ખાલી કરી આપો. ” મેહદી એક રમુજની વાત જાણી હસવા લાગ્યો. જ્યારે કોટવાળા પોતાની જગોથી ખસ્યો નહિ ત્યારે હસને પોતાના મુરીદોને ઇસારો કર્યો કે, “ મેહદીને કીલ્લામાંથી કાઢી મુકો. ” ઇસારા સાથેજ હસનના મુરીદોએ મેહદીને કીલ્લા બહાર કાઢી મુકી ધામગાન પહોંચાડી આપ્યો.

આ બીજી યુક્તિ પણ વધારે સંભવિત છે. બીજા કોઈ પણ માણસ માટે જે આવી યુક્તિની વાત કહેવામાં આવી હોય તે, તેને સ્વીકાર કરી લેવામાં કાંઈક વિલંબ કરવામાં આવે; પરંતુ હસન

જે કુનેહબાજી જાણતો હતો અને જે ધોરણે તેના વ્યવહાર અમલ કરતો હતો, તે જોતાં તેના માટે તે યુક્તિ માની લેવામાં કાંઈપણ વિલંબ કરી શકતો નથી. તે પોતાનું નીશાન એવું તો આપ્યાદ યાંકતો હતો કે, બાળ્યેજ તે ખતા કરતું હતું. અને વળી તે પોતાના તીરને એવા માર્ગથી ફેંકતો હતો કે, જે માર્ગે ખીજઓ ફેંકી શકતા નહિ, તેમ ફેંકેલું પણ નહિ. દરેક પ્રસંગે તે તદ્દન અધુરતી યુક્તિ ખોલી કાઢતો હતો અને યુક્તિપર જ્યારે તે અમલ કરતો હતો ત્યારે કોઈને તેના વિશે કશીપણ શંકા ઉત્પન્ન થતી નહિ તેમ કોઈને શંકા લઈ જવા જેવું કશું લાગતું નહિ. તે ધણીજ ગદ્ગદતામાં નાખનારી જળ નાખી પોતાના શીકારને પકડી લેતો અને શીકાર જ્યારે તેની જળમાં સપડાઈ જતો ત્યારેજ તેને માલુમ પડતું કે, મને અસાધારણ હેતરપંડીમાં નાખી પકડી લેવામાં આવ્યો છે.

જેમ જસુસનું કામ કરનારા જુદા જુદા વેશ ધારણ કરી ધારેલે જગણે પહોંચી જાય છે અને સાધારણ તફેદારી છતાં પણ તેમને રોકવામાં નીજળતા થાય છે તેમ હસનના વેશ એવો તો જુદા પ્રકારનો હતો કે, તેના માટે કોઈને એવી શંકા નજ જાય કે, આ સાધુ અંદરખાનેથી રાજભોભ માટે પોતાની બાજી રચી રહ્યો છે. ધીમે ધીમે તેણે કીલ્લા પર પોતાની સત્તા એવી તો જમાવી દીધી કે, તે કોટવાલને તે એક રમુજ તરીકે બહાર હાંકી કહાડવાને કહેવા નીકળ્યો. હસનની સત્તા પુરેપુરો જામી ગઈ હતી; પણ મેહદીને તેની કશી ખબર નહિ હતી તેથી હસને જ્યારે તેને “ નિકળો અને કીલ્લો ખાલી કરી આપો ” કહ્યું ત્યારે તે હસમજી એક રમુજભરી હીલચાલ જોઈ હસવા લાગી ગયો. તેણે એમજ સમજતો હશે કે, હું કીલ્લાનો માલિક છું અને

હસન મારી રૈયત છે. તેની શું મળલ કે, મને કીસ્લામાંથી નીકળી જવાને જાણવે, પણ તેનું મગજ કાંઈક ખરાબ થઇ ગયું છે; નહિતર કીસ્લાનો કેઠપણુ માણસ એમ તે કેમ કહી શકે ? મેહદીના હસીપડવાયા હસન ખરાબર સમજી ગયો હશે કે મેહદીએ મને દીવાનો સમજી લીધો છે. પણ હસન ખરાબર જાણતો હતો કે દીવાનો કાણુ છે ? દીવાનો તો મેહદી હતો કે જે પોતાને કીસ્લામાંથી હંકારી કઢાયા જેવી સ્થિતિમાં મુકાયા છતાં તેથી તદ્દન બેખબર છે. મેહદીએ પોતાની સત્તાની બ્રહ્મ બણી વાતો કહી હશે, તાબાના સીપાઇઓ ઉપર હુકમો કીધા હશે; પરંતુ તેની સત્તા હસને એટલી તો નિર્મુળ કરી નાખી હતી કે, હસન તેનો ઉઠાપોહ જોઇ ઉભો ઉભો ખડખડ હસતો હશે. કીસ્લાના સઘળા લોકો અને મેહદીના સિપાઇઓ વડીક હસનના હાથના રમકડાં થઇ ગયા હતા, તેથી મેહદી માટે કીસ્લો ખાલી કરી આપવા સીવાય ખીજે કાંઈ માર્ગજ નહિ હતો. મતલબ કે હસનના મુરીદોએ મેહદીનો હાથ પકડી કીસ્લા બહાર હાંકી કાઢ્યો અને છેક ધામગાન સુધી પહોંચાડી આપ્યો.

જે માણસ સાકરથી ભરતો તેને હસન ઝેર ખવડાવતો નહિ, બલ્કે એવી ચાપલુસીથી મીઠડો બની કામ કરતો કે, સામાને મારી નાંખવા છતાં પણ પોતાની બક્ષમનસાઇના ડોળને તળતો નહિ. મેહદીને કશી પણ લકાઈ વિના કિલ્લા બહાર કાઢી મુક્યો; પણ સાથેજ તેણે પોતાની પોલિસિને એમ છલકાવી આપી કે, તેને છેક ધામગાન સુધી પહોંચાડી આપ્યો અને તે સાથે તેનો સરસામાન પણ પહોંચતો કરી આપ્યો અને કીસ્લાના વેચાણના ત્રણ હજાર દીરમની હુડી પોતાના મુરીદ રહસ મુઝ્ઝર કે જે ગીર્દગાહ કીસ્લાનો હાકેમ હતો તેનાપર લખી આપી. આમ કરીને બહુજ રૂંડે પેટે તેણે મેહદીના જખમી જીગરપર નીમક છાંટ્યું અને તે આ બધા લોકોના

ગોઠ પા ગયો અને છેવટે તેણે જોયું કે કીલ્લો તો ગયો; પણ ત્રણ હજાર દીનાર પણ જો નહિ લઈ' તો જશે, તેથી તેણે તે ત્રણ હજાર દીનાર મેળવી લઈ સંતોષ માન્યો. હસને ત્રણ હજાર દીનારમાં અલ-મોતનો કીલ્લો પોતાનો કરી લીધો અને હસન જે એક પ્રજા તરીકેનો માણસ હતો તે, અલમોતનો રાજા થઈ ગયો.

હસનમાં મનુષ્ય જાતની પ્રકૃતિ પારખવાની અને તે પ્રકૃતિને અનુસરીને લોકોથી પોતાનું કામ કાઢી લેવાની પૂર્ણ શક્તિ હતી. આ શક્તિઓનો જેટલો ખોહજો જથ્થો તેનામાં એકઠો થઈ જવા પામ્યો હતો, તેટલો ખીજને કવચિતજ મળેલો જેવામાં આવશે. આ શક્તિઓ એટલી તો ચમત્કારિક અસર કરનારીઓ છે કે, જેના બળથી એવાં એવાં મહાનકાર્યો સાધારણ પ્રયાસથી સાધી શકાય છે કે જે ખીજ રીતે લાખોનાં કતલ પછી પણ ભાગ્યેજ સાધી શકાય. ખીજ રીતના પ્રયાસમાં જે માણસ શત્રુ તરીકે સામો થાય તેજ માણસ પહેલા પ્રયાસથી દાસ બની તાબેદારી કરે અને તે તાબેદારી કરવામાં તે એટલે સુધી કદમ લંબાવે કે, પોતાનો પ્રાણ વટીક આપી દે અને દાસપણું અનાવવામાં, તે જેમ જેમ વધુ કષ્ટ ભોગવે તેમ તેમ તે પોતાને વધુ કૃતાર્થ સમજે.

એક માણસને જો છાપરે ચડાવી તેનાથી કામ લેવામાં આવે તો, તે મરી મટાં સુધી સામાનું કામ કરી આપે છે. હવે જો તેજ માણસને તેજ કામ મગરીથી કરવાનું કહેવામાં આવે તો તે કામ તો તે પોતે કરશેજ નહિ; બલકે હુકમ કરનારનું તે અપમાન પણ કરશે. દંભ લાલચ વીગેરેના ચમત્કારો આત અવર્ણનિય શક્તિ ધરાવનારા છે. હસને આવા શસ્ત્રોમાં સ્થૂળ શસ્ત્રો કરતાં વધુ પાવર

જોયે અને તેથી તેણે સ્થુળ શસ્ત્રો કરતાં દંભ, કાલચ, રોઆલ વગેરેનાં શસ્ત્રોને અગ્રપદ આપી તેનાથીજ કામ લીધું.

આપણે જોયું કે, તેણે એવાજ પ્રકારના શસ્ત્રો પ્રત્યેક સ્થળે વાપરવા માંડ્યા હતાં. તેનામાં આવા શસ્ત્રોના ચમત્કારનો આત્મા બાળપણથીજ દાખલ થઇ ગયો હતો. નિઝાળમાં લણતી વખતે તેણે નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક તથા ઉમર ખેયામ સાથે જે કોલકરાર કર્યો હતો, તે તેના વ્યવહાર અમલનો પહેલો દાખલો રજુ થયો છે. નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક પાસે જઇ કરારદાદ પ્રમાણે કરીતી તથા દોલતમાં ભાગ માગવો અને છેવટે તે બહુજ સરળતાથી પડાવી લેવો, એ તેના વ્યવહાર અમલનો બીજો દાખલો રજુ થાય છે. સુલતાન મલકશાહના દીકને જીતી લઇ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કનું કાઠલું કાઢવાને તેણે જે ત્રાગડો રચ્યો હતો તેમાં તેની કૌશલ્યતાની કોઇ ખામી ન હતી. બીજારો નિઝામ ઉલ-મુલ્ક તેના જલ્દેમ પંજથી બચવા માટે ખુદાનો રજલો કરમ માત્ર માન્યો હતો. તેના હુમલા સામે નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની કોઇ પણ યોજના કારગત થઇ નહિ હતી. જો હસન સુલતાનના સલાહોના જવાબો આપવામાં ગભરાઈ ન ગયો હતો તો નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક એક મચ્છરની જેમ ચોળાઇ જતે તેમાં કાંઇ પણ સંદેહ નથી. હસન ખુદ મલકશાહનો વજીર થઈ પડતે અને તેવા હોદ્દાપર આવો પાવરધો માણસ આવર્તા, તે પોતાની ઉન્નતિ તથા સત્તા જમાવવા માટે શું ન કરતે તે અટકળી શકવું મુશ્કેલ છે તે જરૂર સુલતાન મલકશાહની બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લેતે અને છેવટે તે જગતમાં શું શું કાળું ધોળું ન કરી બતાવતે, તેના અંદાજ ખેંચી શકાતો નથી.

અલમોત હસનની રાજધાની

અલમોત એ એવા પહાડી વિકટ ભાગો વચ્ચે આવેલો કીલ્લો હતો કે, જ્યાં તેના બચાવના કુદરતી સાધનો મોજુદ હતાં. કીલ્લો એવા તો અટપટા ઉંચા શીખરપર આંધવામાં આવ્યો હતો કે, ત્યાં સુધી શત્રુને પહોંચવું લગભગ અશક્ય જેવુંજ થઈ પડે. હસન પોતાની જાતને ભરસે ઝુમરા ઉભો થયો હતો અને તે પોતાના કદમે એકી રીતે ફૂંકી ફૂંકીને તથા સાવચેતીથી આગળ લંબાવતો હતો કે, જેના પરિણામે તે અણુધારી મુશ્કેલીમાં આવી પડે નહિ. જોકે તેણે કીલ્લાપર કબજો કરવા પહેલાં પણ ખરી રીતે તેના પર કબજો કરીજ લીધો હતો; પરંતુ કીલ્લો કબજો કરવાની જાહેર વિધી થઈ ગયા બાદ, તેને પોતાની બુદ્ધિ, ચતુરાઈ, હીમ્મત, દ્રઢતા તથા કૌશલ્યતા બતાવવાનો પુરેપુરો પ્રસંગ મળ્યો. તે એ વાત તો ચોક્કસ જાણતો હતો કે, જ્યારે મલકશાહને મારા કીલ્લાપર કબજો કરી લેવાના સમાચાર મળશે ત્યારે તે જરૂર મારાપર ચડી આવશે; પરંતુ હસનને કુદરત જે ધોરણે અનુકુળતા આપતી હતી, તે પ્રમાણે આવા એક દુર વસા-યલા કીલ્લાપર હુમલો લઈ જવાનું કામ મલકશાહ માટે કાંઈ બહુ જરૂરનું નહિ હતું, તેથી તેણે હસન ઉપર હુમલો લઈ જવાના કામને બહુજ ઢીલમાં નાંખ્યું અને ખીજી રાજધારી બાબતો એટલી તો વિશેષ હતી કે, તે ઘણી મુદત સુધી અલમોત તરફ પોતાનું ધ્યાન કરી શક્યો નહિ.

હસન બરાબર સમજતો હતો કે, અલમોત ઉપર જરૂર હુમલો થશેજ, તેથી તેણે તે હુમલા સામે બચાવ કરવાને આંપતા ઇલાજો લેવા માંડ્યા. તેના માટે મુખ્ય બાબત એ હતી કે પોતાના ધર્મને

ફેલાવવો, કેમકે ધર્મ તો રાજદારી બળ મેળવવા માટેની એક બળ-
 વાન આડ હતી. આવા પ્રકારની રાજદારી સત્તા મેળવવામાં કંઇ
 મુશ્કેલી પણુ નહિ હતી. ઉપદેશ તથા કુનેહબાજીથી ઇસમાઇલીઆ
 ધર્મમાં લોકોને લાવવામાં આવતા હતા. અને લોકોને જે યુક્તિથી
 ઉપદેશ કરવામાં આવતો હતો, તેથી ઇસમાઇલી મઝહબમાં લોકોને
 લાવવાનું કામ બહુજ સરળ થઇ પડ્યું હતું. જાહેરમાં ધર્મ વધે છે
 એમ લોકો જાણે અને હસન એમ જાણે કે રાજદારી સત્તા વધે છે.
 આવી સ્થિતિ વચ્ચે આસપાસના સત્તાવાળાઓ એ બાબત ન સમજ
 શકે કે, ખરેખર હસન રાજદારી ડાયનામેટ એકઠો કરી રહ્યો છે.
 તેજો તો એમજ સમજતા હશે કે, ઇસમાઇલીઆ દાઇઓ પોતાનો
 પંથ વધારવાને કામકામ ઉપદેશ કરી રહ્યા છે વંણી સત્તાવાળાઓ ક્યાં
 પણુ હથીઆરો કે લશ્કરી હીલચાલ નહિ જોતાં, પોતાના અનુમાનને
 વધુ મજબુત માનતા હશે અને તેથી હસન માટે તેમ થવું અતિ
 આવકારદાયક થઈ પડ્યું હતું; પરંતુ આવા કીમતી વખતનો લાભ
 લેવાને હસન લેશમાત્ર ગાફીલ નહિ હતો. તેણે કીલ્લામાં બેસી હીમ્મત
 ચતુરાઇ અને સતત પ્રયત્નથી પોતાના ધર્મને જાતમાં પ્રસારવા
 લાગ્યો તેના મુરીદો રૂદ્દખાર પ્રાંતમાં દીન પ્રતિદીન ઇધતા જતા હતા
 ધર્મના બોધ અને મીશનરી પણાના લેઆસમાં, ગુપ્ત રીતે હસને
 રૂદ્દખાર પ્રાંતની સત્તા પોતાના હાથમાં કરી લેવાના પ્રયત્નો કરવા
 માંડ્યા તેના હીમ્મતવાન મુરીદોએ ઠેકઠેકાણે નવા કીલ્લાઓ બંધાવ્યા
 અને ખાસ અલમોતના કીલ્લાની આસપાસ બબ્બ અને આલીશાન
 મહેલો બંધાવ્યા. તેની સત્તા એટલે સુધી વધી જવા પામી કે આસપા-
 સના બાદશાહો અને મુઆઓ તેનાથી ખીલવા લાગ્યા અને તેમને
 ધાસ્તી બેઠી કે, રખેને હસનના હાથમાં સધળો ઇરાન દેશ ન
 આવી જાય !

હસન કીસમતનો નહિ પણ પ્રયાસનો પુઝરી હતો. તે બરાબર બળતો હતો કે, જે બળવાન પ્રયાસ હોય તો કીસમત પણ પલટાઈ જાય છે. ગોયા કે પ્રયાસના સંઘાડાપર કીસમતના ઘાટો ઘડાય છે.

હસન કે જેણે કીશ્નાપર કબજો કરી લઈ મીશનરી લેવામાં રૂદ્ધાર પ્રાંતની સત્તા હાથ કરી લીધી. નવા નવા કીશ્નાઓ બાંધવા તથા અલમૌત તથા તેની આસપાસ બંધ્ય ઇમારતો ચણાવી અને છેવટે એટલે સુધી બળ મેળવી લીધું કે આસપાસના બાદશાહો તથા સુબાઓ દેહશત ખાઈ ગયા કે રખેને હસન આખા ઇરાન દેશપર સત્તા જમાવી આપે, તે બનાવ હસનના મહાન પ્રયાસને ઘણી સ્પષ્ટ રીતે ખોલી બતાવે છે. બાદશાહો તથા સુબાઓ કે જેની સત્તા તે સમયમાં અસાધારણ હતી, તેમને આટલી ધાસ્તીમાં મુકવા માટે હસને જે પ્રયાસો કર્યા હશે, તેમાં તેણે 'શુ' 'શુ' નહિ કર્યું હોય તેના અંદાજ ખેંચી શકાય તેમ નથી. પ્રાંતના સત્તાવાળાઓ પાસેથી સત્તા કુટવી લેવાને, તેમને નસાડી મુકવાને, તેમના હુમલાને રોકવાને, સત્તાની વ્યવસ્થા કરવાને, કીશ્નાઓ બાંધવા તથા મેહલો ચણાવવાના લાખોના ખર્ચોને પહોંચી વળવાને તેણે જે જે પ્રયાસો કર્યા હશે તે જે વિસ્તારથી તવારીખમાં નોંધાયા હોય તે, મનુષ્ય પ્રયાસના અદ્ભુત પરદાને ખોલી બતાવવાને ઉપયોગી થઈ પડતે. તો પણ જે પ્રયાસ તેણે કીધો અને તેનું જે પરિણામ આવ્યું, તે એ બાબત પુરવાર કરવાને પુરતું છે કે, તેણે મનુષ્ય જાતને છક કરી નાંખનારો પ્રયાસ કીધો છે. રૂસ્તમ તથા અસ્ફંદ્યાર નેપોલીયન તથા કૈસરના પ્રયાસો ભલે જગતમાં ગવાય; પણ અમો તો હસનના પ્રયાસ આગળ તેને લેખની શકતા નથી. જેમ જેમ ઉંડા ઉતરીએ છીએ, તેમ તેમ તેની હિમ્મત ચતુરાઈ, બુદ્ધિ, તથા કૌશલ્યતાની છાપ વધુને વધુ અંતઃકરણ ઉપર પડતી

જાય છે અને તે છાપ એવી તો સજ્જડ પડે છે કે, તેને વીસ્તારથી રજુ કરવાની અમો પોતામાં યોગ્યતા જોતા નથી. મતલબકે હસન જે પ્રથમ અલમૌતના માત્ર કીલાનો હાકેમ હતો, તે હવે રૂદ્ધાપર પ્રાંતનો હાકેમ છે. સેંકડો કીલાઓ તથા મેહલોનો તે ધણી છે અને તેની સત્તાનો ડંકો મોટા મોટા બાદશાહો તથા સુબાઓના દીલપર ગાલેબ થઈ ગયો છે અને તે બાદશાહો તથા સુબાઓ દેહશત ખાઈ ગયા છે અને પોતાનો બચાવ કરવાની તેમનાપર ફરજ આવી પડી છે. જેની પાસે થોડા વર્ષ પહેલાં એક ઇંચ જમીન પણ નહિ હતી તે, આજે રૂદ્ધાપર પ્રાંતનો રાજા થઈ બેઠો છે અને પોતાનો રાજ્ય કારોબાર મજબુત કરવાને તથા તેમાં ઉમેરો કરવાને મહાન પ્રયાસો કરવામાં રોકાયો છે.

નિઝામ-ઉલ-મુલકનું ખુન.

હસને બલિષ્ઠના શત્રુઓની ગફલતનો લાભ લઈ, રૂદ્ધાપર પછી કોહીરતાન ઇલાકા ઉપર પણ પોતાનો કબજો કરી લીધો. સલજુકી વંશના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે દેલખના સુલતાનો તથા પહેલાના જે હાકેમો હતા તેઓએ સઘળા દેશના સમાચારો મેળવવા માટેના જાસુસો મુકરર કરી રાખ્યા હતા અને દેશનો કોઈ પણ ખુશો એવો નહિ હતો કે, જ્યાંની ખરી બાતમીઓ સુલતાનો સુધી ન પહોંચતી હોય, પણ સુલતાન અલપ અર્સલાને આ ખાતું તોડી નાંખ્યું હતું જેનું એ પરીણામ આવ્યું કે, બાતમીના શીરકો ધીમે ધીમે વધતો ગયો અને રાજ્યને તેના બખેડા તથા કાવત્રાઓની એ વખતે ખબર થઈ કે, જ્યારે હસને કઝીન તથા રૂદ્ધાપર વીજેરના કીલાઓ કબજો કરી લીધા હતા, પરંતુ સુલતાન અલપ અર્સલાનના સમયમાં આ

અચંકર શ્રીરકાનો અંત લાવવાને કાંઈ પણ પ્રયાસ નહોતો થયો. તેટલા ઉપરથી હસન સખ્યાહને તોડી પાડવાનું કામ મુશ્કેલ લાગતું હતું તેથી નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે સમય સુચકતાથી કામ કાઢી લેવાને મુનાસખ ગણ્યું અને તે માટે એવી તદ્દખીર કીધી કે, હી. સ. ૪૮૩ મુતાબીક ઇ. સ. ૧૦૯૦ માં સુલતાન તરફથી એક ડેપ્યુટેશન હસન સખ્યાહ પાસે મોકલાવ્યું. તે ડેપ્યુટેશનનો હેતુ એ હતો કે, સુલતાનની બાદશાહી જાહેરજલાલીથી હસનને બીહવડાવી તાબેદારી માટે તૈયાર કરવો, કે જેથી લશ્કરની ચડાઇ કરવાની અગત્ય ન પડે.

નિઝામ-ઉલ મુલકની તદ્દખીર જોકે, ઘણીજ સારી હતી રાજ્ય સામે બખેડો કરનારને આવી યુક્તિથી પટાવી લઇ શકાય અને તેવી રીતે પટાવી લેવાયાના જગતમાં અનેક બનાવો બનવા પામ્યા છે અને તેમાં ફતેહ મળવા પામી છે; પણ અહીંતો હસનનો બાવા આદમજી નિરાળો હતો. મથુરાનો પીંડોજ ન્યારો હતો. અહીં હસનને જે નીશેઃ ચડ્યો હતો, તે આવી તદ્દખીર રૂપી ખટાસથી ઉતરે તેમ નહિ હતો. નિઝામ ઉલ-મુલ્ક બરાબર સમજતો હતો કે, મારી તદ્દખીર કારગર થઇ જશે, કેમકે સુલતાનની જાહેરજલાલી આગળ હસનથી પોતાનું માથું ઉચકી શકશે નહિ અને જ્યારે ડેપ્યુટેશન તેની આગળ હજી-કત તથા ધમકી રજુ કરશે ત્યારે હસન જરૂર નમતું તોળી સુલેહ કરી લેશે, પરંતુ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક હજુ હસનના બેબાને પીછાણી શક્યો ન હતો. આવી તદ્દખીર હસનને કાંઈ પણ અસર કરનાર નથી, તેનું તેને જરાએ બાન નહિ હતું અને જો હસન સખ્યાહ નિઝામ-ઉલ મુલકની તદ્દખીરને વશ થઇ જાય તો, અમો તેની બુદ્ધિ, ચતુરાઇ હીમંત તથા દ્રઢતાના જે અસાધારણ વખાણ કરીએ છીએ, તે કેવી રીતે કરતે ?

હસન સખ્યાહ જોકે રૂદ્ધાર તથા કોહીસ્તાનનો રાજા હતો અને જોકે તે બંને પ્રાંતોનો વિસ્તાર બહુજ થોડો હતો, પરંતુ તેની ઉંડી પહોંચ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક જેવા હજારો રાજદારીઓની તદખીરો માટીમાં મેળવી દેવાને બસ હતી. મતલબકે એલચી ખાતાએ અલમો-તમાં પહોંચી સુલતાન તરફની વીગત હસન સખ્યાહના દરબારમાં રજુ કરી, પરંતુ હસનપર એલચી ખાતાના મેખરોના બોલોનો કાંઈ પણ અસર થયો નહિ. તાબેદારીનો સ્વીકાર કરવો તો, એક તરફ રહ્યો, પરંતુ હસને તો ઉલટાં એલચી ખાતાના લુગડાં ઉતારી લેવાને ધમકી આપી. એલચી ખાતાને રજા આપતી વખતે કહ્યું કે “ તમે જામ મલકશાહને કહી આપો કે, અમેને ન સતાવે નહિતર લાચારીથી મુકાબલો કરવો પડશે; પણ એટલું જરૂર યાદ રાખજો કે, મલકશાહની ફોજ અમારી ફોજના મુકાબલા માટે લાયકની નથી, કેમકે અમારા લશ્કરનો દરેક સીપાઈ (મુરીદ) જીવ સટોસટની બાબતમાં એ મીસલ છે. તેમની નજરમાં પોતાનો પ્રાણ આપવો અને બીજાનો પ્રાણ લેવો એકજ અર્થ ધરાવે છે. ”

હસનનો બાવા આદમજ નિરાજો હતો. તેની ખોપરીમાં કાંઈ અજબ પ્રકારનું ભેજું બરેલું હતું કે, તેણે પોતાની નાની સરખી રાજદારી સત્તાનો કાંઈ પણ ખ્યાલ નહિ કરતાં, હિંદુસ્તાન જેવડી શહેનશાહત ધરાવતા શહેનશાહને ઉપર પ્રભાણેનો કરડો તથા ઉલટો ધમકી આપનારો જવાબ આપ્યો. આટલી દીલેરી એ પ્રાંત ઉપર સત્તા ચલાવનાર, મલકશાહ જેવા ચક્રવર્તી સુલતાનને આપે, એ જગતમાં પહેલોજ બનાવ હતો અને જો કોઈ અબધ્યો માણસ આ વાત જાણે તો, તે હસનના ભેજમાં શીતુર આવ્યાનું તુરતજ અનુમાન

ખેંચે; પરંતુ અહીં હસને યુક્તિ તથા પ્રપંચનું લક્ષકર ઐટલું તો એકદું કીધું હતું કે, શત્રુઓની લાખોની ફાજ તેના કશા ખીસાદમાં નહિ હતી. લાખોની ફાજને તે મગતરાં તથા તણખલાની ખીસાલે પીસી નાંખવાને તૈયાર હતો.

હસને ડેપુટેશનને આજી નાંખવાને ઘટતું કરવામાં કાંઈ પણ મણા રાખી નહિ. ઉપર પ્રમાણેની ધમકી જોકે તેણે એલચીખાતાને આપી, પણ મલકશાહ હસને સખ્યાહના લક્ષકરી બળપર નજર નાંખતાં, તેને પીસી નાંખવાને તૈયાર થઈ જાય, તેમાં કાંઈ સંદેહ નહિ હતો, તેથી હસને પોતાનું કામ એવું તો બેવડે દોરે કરવાનું નક્કી કર્યું કે મલકશાહ ધાસ્તી ખાઈ જઈ અલમોતપર ચડાઈ કરવાનું નામ પણ લે નહિ. એલચી ખાતાને રજા આપતી વખતે તેણે, જે જવાબ આપ્યો, તે પ્રસંગે તેણે એલચીઓની હાજરી વચ્ચે પોતાના એક મુરીદનેહુકમ દીધો કે, “ ખંજર મારીને મરી જાઓ, ” બીજા મુરીદને કહ્યું કે “ અલમોતના શીખરપરથી પોતાને પછાડી નાંખો ” ત્રીજાને કહ્યું કે “ પાણીમાં પડી ડુબી મરો ” ચુનાચે એકજ વખતમાં આગાનુંસાર ત્રણે મુરીદો એલચીઓની નજર સામે હસને સખ્યાહપર કુરબાન થઈ ગયા.

ન્યારે એલચી ખાતું ઉપર પ્રમાણેના તમાશો જોઈ ચુક્યું ત્યારે હસને સખ્યાહે સવાલ પુછ્યો કે “ મલકશાહના સઘળા લક્ષકરમાં એક પણ સિપાઈ તેવો છે કે, જે મારા મુરીદની પેડે જીવ સટોસટ માટે તૈયાર હોય ” એલચીઓને આ તમાશો દેખાડવાના પ્રસંગે કોઈ શરૂ વાં માટે ખુદ હસને સખ્યાહના પુત્રો ન્યાય માટે રજુ થયા. હસને તે બંનેને દુર્ગો (ચાપુકોના કટકો) મારવાની હુકમ કર્યો અને તે બંને તેની પીડાથી એલચી ખાતાના મેમ્બરોની રૂબરૂમાં તરફડી તરફડીને મરણ પામ્યા.

જે ડેપ્યુટેશન હસનને બીહવડાવી પોતાને મલકાવવાની જવાબે આજુબંધી હતું, તેને આવી રીતે ધાસ્તી આપી હંધાવવું એ હસનની અદ્વિત ઉંડી પહોંચની સખળ દલીલ છે. વાત પણ ખરી છે કે, ધાસ્તી ખવડાવવાની તેણે જે વ્યવહાર ક્રીયા કરી દેખાડી અને તે જો પુરેપુરી જેવી હતી તેવી, સત્ય ડેપ્યુટેશનને જાણી હોય તો, તે બીનાને તેના તથા મલકશાહ ઉપર કાંઈ જુદોજ અસર થાય પરંતુ ડેપ્યુટેશનને જે અસર થઈ હોવી જોઈએ, તે એકે હસન પાસે જીવ સંટોસટ લડનારા પ્રાણ લેનારા તથા ખોનારા સીપાઈઓ છે. આવું જાણવા છતાં પણ તેઓ વધુ ધાસ્તીને વશ ન થઈ શકે, એ બનવાજોગ હતું, કેમકે તેવા જીવ સંટોસટ લડનારા સીપાઈઓ હસનની શુભશના પ્રમાણમાં જ હોઈ શકે. તેના રાજ્યની હદ જ એટલી ટુંકી હતી કે, જેના પ્રમાણમાં તે એટલું લશ્કર તો નજ ધરાવી શકે, જે મલકશાહના લશ્કરના મુકાબલામાં કાંઈ હેશીયત ધરાવી શકે.

એલચી ખાતાને બીહવડાવવાની વ્યવહાર તદ્દખીર અમો નહિ ધારતા હતા કે, તે મલકશાહ તથા નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક ઉપર અસાધારણ અસર કરનારી નીવડશે; પરંતુ તેવી કલ્પનામાં અમો જુલમાં ફસાયા હતા. તે ડેપ્યુટેશન પરત આવી નજરે નજર જોએલી હકીકત મુલતાન તથા ખવાજ આગળ બયાન કીધી ત્યારે જો વરસને માટે ચડાઈ કરવાનું મુલતવી કરી આપ્યું. આવી રીતે ચડાઈને દીલમાં નાખવાની ડેપ્યુટેશનને જે હકીકત રજુ કરી હતી તે ઉપરાંત એ પણ હોવું જોઈએ કે, હસનના બળ વિષે તેઓને બીજી રીતે ધણું ધણું જાણવાનું મળ્યું હશે. આવા સમજા કારણો કે જે હસને અગાઉથી તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં તેને લઈ અલમોત ઉપરનો પહેલ વહેભો

હુમલો બે વર્ષ માટે સુલતવી રાખવામાં આવ્યો અને હસનની તદ્દખીર આટલી હદ સુધી રાખ્યાણુ નીવડી તે માટે તેને શું અસર નહિ થયો હોય તે અટકળી શકાતું નથી. એક પણ સીપાઇનું ખુન રેડાયા વિના કોઇને એક ચટકો પણ નહિ કરાવાયા છતાં, હસને મલકશાહ જેવાના બળવાન હુમલાથી પોતાને બચાવી લીધો અને તે પણ લાચારી તથા નમતું તોળીને નહિ, પણ ઉલટી ધમકી બતાવી તથા મુછોપર તાવ દઇને, તે ખીના હસને ટુંક મુદતમાં જે બળ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું તેનું આબાદ બાન કરાવે છે.

ખ્વાજા કે જેને હસન એક ગામડીઓ ભરવાડ સમજતો હતો અને સુલતાન મલકશાહ કે, જેને ગામડીઓ તુર્ક સમજતો હતો તેથી તે બંને તેની દ્રષ્ટિમાં કાંઇ પણ ગણતરીમાં નાહ હતા એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. શહેરી માણસો ગામડીઓ ભરવાડને કેવી જંગલી પંકતીના સમજે છે અને તેની દરેક બાબત માટે કેવી હસી મસ્કરી જેવી વાતો કરે છે તેજ પ્રમાણે હસન ખ્વાજાને સમજતો હતો અને તે મલકશાહને પણ ગામડીઓ તુર્ક જણાવતો હતો. ગામડીઓ તુર્કની વ્યાખ્યા તદ્દન જંગલી બદુ કરીએ તો ઠીક લાગે છે. મતલબકે મલકશાહ પણ હસનના ડિંડા ભેળા આગળ એક તરણુ મીસાલ હતો.

જે હસન પોતાને મહાન કૌશલ્યબાજ સમજતો હતો, સમજતો હતો એટલુંજ નહિ પણ ખરેખર તે તેવોજ હતો. અને ખ્વાજા તથા મલકશાહ બંને ધણા બાહોશ તથા વિદ્વાનો હતા, પણ તે હસન આગળ તો તેવાજ હતા કે જેવા તે તેને સમજતો હતો. જેમ એક ગામડી-આને એક તેજ ગામડાનો વેપારી જંગલી સમજે છે. તેમ તેજ

ગામડાના વેપારીને શહેરનો વેપારી જંગલી સમજે છે. શહેરના વેપારી કે બીજાને લેંડન કે યુરોપના લોકો જંગલી સમજે છે તેજ પ્રમાણે મલકશાહ તથા ખ્વાજા બંને સર્વેની દ્રષ્ટિમાં વિદ્વાન હતા અને અરેખર તેઓ હતા પણ વિદ્વાન, પણ હસન આગળ તો તે તદ્દન ગામડીઆ ગમાર તથા ભોળીઆ હતા. હસનના પ્રપંચ આગળ તે પુતળીની જેમ નચાવ્યા નાચે તેવા હતા. તેથી હસન તેવા શત્રુઓથી ડરી જાય એ બનવાજોગજ નહિ હતું. જે શત્રુને તે તરણીને તોલ ભોળા મેઢાં સમાન ગણતો હતો, તેને પીસી નાંખવાને તેની પાસે કેટલું પાણી હોતું જોઈએ તેનો અંદાજ ખેંચવો મુશ્કેલ નથી.

વળી મલકશાહ તથા ખ્વાજાની બળવાન સત્તા વિષે તે જોકે ગ્રહણીતો હતો, પણ તે બળવાન સત્તાનો હસન ઉપર કાંઈ પણ ઉપયોગ તેઓ કરી શકે, તે પહેલાં તે તેને ઠેકાણે પાડી શકે તેવી પહોંચ ધરાવતો હતો. એક તો તે બંને સાથે પ્રથમની દુશ્મનાઈ હસનને હતી અને હસન જ્યારે કશા પણ સાધન વિના આમ તેમ રજા પાટમાં હતો, ત્યારે પણ તે તે બંનેનો નાશ કરવાને માત્ર એક મદદગારની રાહ જોતો હતો. હવે તો તેની પાસે બંને પ્રાંતોની સત્તા તથા છવ સટોસટ કામ કરનારા અને મરવા મારવાને એક સરખું સમજનારા મુરદા મળ્યા હતા, તેથી તેનો અંત આણવો એ બહુજ સાધારણ વાત હતી. જો મલકશાહ તથા ખ્વાજાએ એલચીખાતું મોકલી હસનની છેડખાની ન કીધી હતે અને જો હસન પોતાના પ્રથમના કીનાનો બદલો લેવાને માગતે તો તે બહુજ જલદી તથા સરળતાથી લઈ શકતે, પરંતુ તે આવી બહારની પંચાતમાં તેના યોગ્ય સમય પહેલાં પડવા માગતો નહિ હતો, તેતો માત્ર પોતાના રાજ્ય તથા મુરદાને બચિબની ઉન્નતિ માટે તૈયાર કરવા માગતો હતો. તેથી તેણે

મલકશાહ તથા ખ્વાજને સમ કરવાનું બહુ જરૂરનું વિચાર્યું નહિ હોય. તેને તો જ્યારે મરજી પડશે ત્યારે બહુજ રહેલાથી ઠેકાણે પાડી શકાશે એમ તે સમજતો હતો અને તે કામ તેની દ્રષ્ટિમાં કોઈ મહત્વની જાહેશાનીનું નહિ હતું.

જોકે હસન સખ્યાહના ડેપુટેશનને આપેલા દીલેરી ભર્યા જવાખ તથા છકકા છોડાવી નાંખનારી ધાસ્તી દેખાડવાથી તુરતને માટે તો મલકશાહનો હુમલો અટકી ગયો, પરંતુ તે હુમલો ભવીષ્યમાં નજ થાય તેમ નહિ હતું. હસન સખ્યાહ જેવો શત્રુ આમ આખો આંજ આગળ વધતો જાય એ મલકશાહ તથા ખ્વાજ માટે સહન નહિ થઈ શકે તેવી બાબત હતી અને હસન પણ સમજતો હતો કે, મને આમ આગળ વધતો જોયા છતાં મારા માટે મલકશાહ તથા ખ્વાજ પગલાં ન ભરે એ બનવાજોગ નથી તેથી ચોકસ જે ધાસ્તી આવવાની છે તેના માટે તેને નચિંત રહેવું કોઈ પણ રીતે મુનાસબ લાગ્યું નહિ. હસન સખ્યાહની જીંદગીના જે મહાન ફતેહમંદ અખ્તરાઓનો વિચાર કરી જુઓ, તે એ બાબતના અંદાજ ઉપર બહુજ રહેલાથી આવી શકે કે, હસન આવી ધાસ્તીમાં રહેવાનું પસંદ કરે નહિ અને જે આવી દરેક ધાસ્તીને બહુજ સરળતાથી તથા એક બચ્ચાના ખેલની જેમ નાચુદ કરી શકવાને સમર્થ છે તે ઢીલ કરે પણ શા માટે ! માટે તેણે પાણી આવવા પહેલાં પાળ બાંધવાનું ચોખ્ખું વિચારી, નિજામ ઉલ-મુલ્ક એ વર્ષ પછી ચડી આવે, તે પહેલાંજ તેણે પોતાનો એક શીદાઈ મોકલી તેની જીંદગીનો અંત આણી દીધો. અને તે શીદાઈએ હસન સખ્યાહના હુકમથી ખ્વાજને એક ખંજરથી કતલ કરી નાંખ્યો. તુસીનો કર્તા લખે છે કે “ સધળા ઇતિહાસકારોએ માન્ય રાખ્યું છે કે ખ્વાજનો કાતેલ એક શીદાઈ

હતો અને તેણે હસન સજ્જાહની આગ્રાથી ખ્વાજાને કતલ કરી નાંખ્યો હતો, તેટલા માટે મુળ ખુની હસનખિન સજ્જાહ છે. ”

તુસીનો કર્તા લખે છે કે “ હી. સ. ૪૮૫ મુતાબક ઇ. સ. ૧૦૯૨ માં રાજકીય અગત્યને લઇ ન્યારે સુલતાન મલકશાહે ઇસકહાન જવાતું કર્યું ત્યારે ખ્વાજા નિઝામ-ઉલ-મુલક સાથે હતો. રમજાન માસ હોતાં, મુસાફરી કરવી અતુકુળ ન હતી, પણ ન્યારે અરધી મુસાફરી કપાઇ ગઇ ત્યારે સુલતાને થોડા દહાડા માટે નહાવંદમાં મુકામ કર્યો. અને બાદશાહી તાંબુઓની આસપાસ અમલદારોએ પોતપોતાતું રહેઠાણ રાખ્યું. ખ્વાજાનો મુકામ મોજે સહનામાં હતો. ”

તબકાતે અકબરીમાં લખ્યું છે કે “ ગુરવારનો દીવસ અને હી. સ. ૪૮૫ મુતાબક ઇ. સ. ૧૦૯૨ ના રમજાન માસની દસમી તારીખ હતી ખ્વાજાએ રોઝો અફતાર કરી મગરીબની નમાઝ પડી અને નમાઝથી ફારેગ થઇ, દરરોજના નિયમ મુજબ ફકીહો તથા ઉલમાઓ સાથે વાતો ચિતો કરતો રહ્યો.

“ આ જલસો ખલાસ થતાં ખ્વાજાએ તરાવીહની નમાઝ પડી અને નમાઝથી ફારેગ થઇ એક માફામાં બેસી જનાનખાના તરફ રવાના થયો ન્યારે મુકામ પાસે પહોંચ્યો.....માફે ચાલ્યો જતો હતો, તેટલામાં એક દેલખનો યુવાન માફા તરફ આવ્યો અને અરજદારના ધોરણે તેણે પોતાની અરજ ખ્વાજા તરફ ફેંકી. ન્યારે ખ્વાજા અરજ જોવા લાગ્યો, ત્યારે લાગ જોઇ તે દેલખે શીદાઇએ ખ્વાજાની છાતીમાં છરી ભેંકી આપી. ધા ધણોજ કંડો વાગ્યો હતો તેથી થોડી વારમાંજ ખ્વાજાનું કામ ઉકલી ગયું. શીદાઇએ હુમલો કરતાંજ સધળા લશ્કરમાં કોલાહલ મચી ગયો અને ન્યારે તેનો ગણુગણાટ ખુદ બાદશાહે દાને સંભળાયો ત્યારે તે પણ રડતો તથા ગમગીન થતો આવ્યો.

અને ખ્વાળના માથા પાસે આવીને બેસી ગયો. ત્યારે ખ્વાળના હોથ હવાસ દુરસ્ત હતા. તેટલા માટે મલેકશાહને સંબોધી તેણે મૃત્યુના મોકાસરના કેટલાક શેઅરો કહ્યા એટલામાં તેની જીભ અંધ થઇ ગઇ અને દમ નીકળી ગયો. ”

ખ્વાળના ખુનીતુ નામ અમુ તાહેર હારસ એવાની હતું. એક રીવાયતમાં એમ છે કે હસનખિન સખ્યાહે પોતાપર સુલતાન ચડાઇ કરે છે એવા સમાચાર સાંભળી સુલતાન પાસે પોતાનો એલચી મોકલ્યાઓ હતો. આ એલચીએ ખ્વાળને કતલ કરી નાંખ્યો. ખુની અમુ તાહેર હારસ ખ્વાળ ઉપર હુમલો કરી તંબુઓની આડમાં છુપાઇ ગયો. જોને ખ્વાળના શુલામોએ, ખ્વાળની સપ્ત મનાઇ છતાં કતલ કરી નાંખ્યો.

મલકશાહના એલચી ખાતાને હસન સખ્યાહે જે ધાસ્તી બતાવનારો જવાબ તથા દેખાવ કહ્યો તથા દેખાડ્યો હતો, તેથી જોકે મલકશાહે બે વર્ષ માટે લડાઇ સુલતવી રાખી, પરંતુ મુદત પુરી થતાં હી. સ. ૪૮૫ મુતાબક ઇ. સ. ૧૦૯૨ માં અલમોતના કીસ્લાપર લશ્કર મોકલાવ્યું. લશ્કરના સીપે સાલાર અમીર અર્સલાને કીસ્લાને ઘેરી લીધો. અને લુટફાટથી કીસ્લાવાળાને ધણું નુકસાન પહોંચાડ્યું. આ વખતે કીસ્લામાં હસનની પાસે માત્ર સીતેર માણસો હતાં અને બનવાળેગ હતું કે, હસન પકડાઈ જાય, પરંતુ તે અરસામાં કઝવી નથી ત્રણસો સીપાઇઓ મદદે આવી લાગ્યા. તેને અમુ અલીએ મોકલ્યા હતા. આ ત્રણસો સીપાઇઓએ અમીર અર્સલાનના લશ્કરપર રાત્રે હાપો માર્યો. અને ધણેજ લૂટનો માલ હાથ કર્યો જ્યારે આ હારના સમાચાર સુલતાન મલકશાહને મળ્યા ત્યારે તેણે કઝલ સારફને એક મોટી ફોજ સાથે રવાના કર્યો. કીસ્લાની બહાર લડાઇ થઇ અને નજીક હતું કે કીસ્લાવાળા હસનને તજ નાશી જાય. મુર્રીદાને

નાશીપાસ થએલા જોષ હસન સખ્યાહે કહ્યું કે “ હમામ બરહકનો હુકમ છે કે, કોઇ પણ માણસ કીલ્લાની બહાર ન જાય, કેમકે અમારી ફતેહ તથા ઉદય આ કીલ્લાપર આધાર રાખે છે. ” અને ખીજી તદખીર એ કીધી કે એક શીશામને ખવાજન નિઝામ-ઉલ-મુલકને કતલ કરવાનો હુકમ કીધો. જેણે ખવાજનનું ટુંકું પતાવી નાખ્યું. આ બનાવથી પાંત્રીસ દીવસ પછી બગદાદમાં સુલતાન મલકશાહ પણ મરણ પામ્યો. એક રીવાયત એ છે કે હસન સખ્યાહે ઝેર ખવડાવીને તેને મારી નાંખ્યો. આવી સ્થિતિ વચ્ચે લડાઇ ચાલુ રહી શકે તેમ નહીં હતી. મતલબકે અલમોતપર ઘેરો ઘાલી પડેલી ફ્રાન્સે પાછી બોલાવી લેવામાં આવી.

હસન સખ્યાહ મલકશાહ તથા ખવાજનની ખીકથી ગાફેલ નહિ હતો. પોતાના રાજ્યમાં એક માણસ તેનો કેટલોક ભાગ પચાવી પાડી પોતાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સત્તા જમાવે, તે રાજ્ય સત્તા તોડી પાડવાનું રાજ્યપર ફરજિઆત હોય છે. કોઇ પણ રાજ્ય આવી સત્તાને તોડી પાડવાને ઢીલ કરે અથવા તો ઘટનું ન કરે એ બનેજ નહીં. હસન પાસે પુરતું લશ્કર તો હતુંજ નહિ કે, મેદાનમાં આવી મુકાબલો કરે, તેથી તેણે પોતાની પ્રપંચી પોલીસિપર અમલ કરવાને નક્કી કરી, તે પ્રમાણેનો સરંજામ એકઠો કરી રાખ્યો હતો. એલચી ખાતાને તેણે જે ધમકી બતાવી તે તેની અસાધારણ કાર્યને પહોંચી વળી શકવાની પહોંચ સાબીત કરે છે. તેણે જે શત્રુઓને હરાવવાની યોજના તૈયાર કીધી હતી તે બહુજ કારગર નીવડે તેમ હતી અને તેથી તેને તેનાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે, મારો ય મારા હાથથી બચી શકે તેમ નથી તેથીજ તેણે એલચી ખાતાને એવો તો દમ ભરાવ્યો કે, જેમ કરવું ફરેકને તેની શક્તિ ઉપરાંતનું કાર્ય લાગી આવે.

એલચી ખાતાને ધમકી આપી, તે જોઈ પ્રથમતો એલચી ખાતાના મેમ્બરોજ દંગ થઈ ગયા હશે કે, આ માણસ પાસે કોઈ એવું બળ છે કે જેનાપર તે આડસો બધો દીક્ષેર થઈ ઝડુમે છે. વળી તેણે એવા જીવ સટોસટ વખતે એક ઈચ પણ પાછા ન હો તેવા સિપાઈઓ એકઠા કરી લીધા છે એમ પણ પોતાના તેવા ત્રણ મુરી-દોને જ્ઞાનથી મરાવી નાંખીને વ્યવહાર સાખીત કરી બતાવ્યું. મતલબ કે હેબત ખાઈ એલચી ખાતું તો ગયું અને એ વર્ષ સુધી લડાઈ કરવાતું મલકશાહે મુલતવી રાખ્યું, પરંતુ અમો ઉપર જણાવી ગયા તેમ આવા શત્રુથી મલકશાહ તથા ખ્વાજા ક્યાં સુધી ગાફિલ રહી શકે, તેથી એ વર્ષ પછી તેણે અલમોત ઉપર ચડાઈ મોકલી આપી. આ ચડાઈ ખ્વાજાની સલાહથી મલકશાહે મોકલી હતી અને મલકશાહનો બધો દારોમદાર ખ્વાજા ઉપર હતો. મલકશાહના સમયમાં લગભગ ખ્વાજાજ રાજ્યના ધણી જેવો હતો. અને તેની મરજીને મલકશાહને બહુ બહુ રીતે આધિન રહેવું પડતું હતું તેથી લડાઈતું કારણ હસને ખ્વાજાને સમજી તેને કતલ કરી નાંખવાને દુરસ્ત વિચાર્યું; કે જેથી ખુદખુદ લડાઈનો અંત આવી જાય, તેથી લંડાઈ શરૂ થયા પછી કે અગાઉ, તેણે પોતાના એક એલચીને મોકલી આપ્યો. જાહેરમાં તે એલચી પણ હનો; પણ ખરી રીતે તેને ખ્વાજાતું ખુન કરવાતું સુપ્રત થયું હતું. એલચી જેવા માતબર કામ માટે જે માણસ આવ્યો હોય, તેને ઘણા માનપાન સાથે રાખવામાં આવે છે તથા તેની મુલાકાત પણ તેજ ધોરણે લેવાય છે તેજ ધોરણે ખ્વાજાએ કશીપણ શંકા લખજવા વિના તેની મુલાકાત લીધી. ખ્વાજાને શું ખબર કે, તે જાહેર એલચીના જામામાં તેનો ખુની છે. એલચીએ પોતાની હકીકત રજૂ કરવાના દેખાવમાં ખ્વાજાપર હુમલો કરી ખ્વાજાને ઠાર દીધો.

બીજી રીવાજત પ્રમાણે અણુ તાહેર નામના શીદાઈને હસને મોકલાવ્યો, કે જેણે અરજી આપવાનો દેખાવ કરી ખવાળની છાતીમાં છરીનોધા બોંકી તેને ઠાર કીધો. અને એ રીતે હસને પોતાના રાજ્યપર લડાઈ લઈ જવાની સલાહ આપનાર તથા ચડાઈ મોકલનારને રમત રમતમાં મારી નાંખ્યો અને જ્યારે ખવાળ જેવો વજર મલકશાહ ખોઈ ખેડો હશે ત્યારે તેની રાજ્ય વ્યવસ્થા જળવી રાખવાની તેનાપર વધુ જોખમદારી આવી પડી હશે અને જ્યારે ખવાળને એક શીદાઈએ આવી દીક્ષેરીથી કતલ કર્યાનું તેના જાણુવામાં આવ્યું હશે ત્યારે તે પણ બહુજ ધાસ્તી ખાઈ ગયો હશે અને ચડાઈ માટે તેણે જતી કાળજી કે દેખરેખ નહિજ રાખી હોય.

હસને એમ પણ વિચાર્યું હશે કે, ખવાળને તો મારી નાંખવામાં આવ્યો તો મલકશાહને જીજ્ઞે વજર મળી રહેશે, જે પણ અલભોત ઉપર ચડાઈ જરૂર કરશે, તેથી તેણે આ ચડાઈનું લાંબા સમય સુધી રીખળ ઉખેડી નાંખવાને ખુદ મલકશાહને કે જે બગદાદમાં હતો તેને ઝેર ખવડાવી મારી નાંખાવ્યો અને એ રીતે તેણે થોડા વર્ષ પહેલાં ને અને માટે જે ભવિષ્ય ઉચાર્યું હતું તે તેણે ખરું કરી દેખાડ્યું.

હસન સખ્યાહ કે જેને ખવાળએ દરેક રીતે સહાયતા કીધી હતી અને હસને જેની સાથે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મિત્રાચારીનો સ્નેહી કરારદાદ કરાવ્યો હતો તેને આમ શીદાઈ મોકલાવી મરાજી નાંખવો, એ તેની નિર્દયતાની અંતીમ સિમા છે. અને તેવી નિર્દયતા વાપરવામાં તેણે દરેક પ્રકારની નીતિ રીતીને બ્રષ્ટ કરી નાંખી પોતાના જાન દીપને છેતર્યું છે અને તેના આવા નિર્દય કાર્ય માટે કોઈ પણ તેની જાતપર લાનત મલામત ન કરે એમ અમો માની શકતા નથી. હસનની ફરજ તો એ હતી કે પોતાની સારી સ્થિતિમાંથી કરારદાદ

પ્રમાણે ખવાળને ભાગ આપતે અને ખવાળને કાંઈ પણ પ્રકારની મદદ જરૂર હતે તો, તેને તે આપી કરેલા કરારદાદને પાળી બતાવતે, પરંતુ દયા જેવી વસ્તુ તેના દીલમાં ઉતપન્ન થવા પામી ન હતી તેથી તેનાથી તેવી વર્તનની કેમ આશા રાખી શકાય. મતલબ કે ખવાળ જેવા એક અદ્ભૂત ઇસલામી વિદ્વાન કે જેની વિદ્વતાનો ઉદ્ધે તેની હયાતીમાંજ વાગવો શરૂ થયો હતો તે આજે પણ જેવોને તેવો વાગી રહ્યો છે. તેના ખુનથી હસને પોતાના હાથો રંગ્યા. તેની બદનામી તેના સીવાહ નામે અમલમાંથી રોઝો હથેર સુધી બુસાઈ શકે તેવી નથી.

હસન સખ્યાહે નિઝામ-ઉલ-મુસ્કને માત્ર એક શીદાઈ મોકલી મરાવી નહોતો. એટલેજ સતાવ્યો નથી, પરંતુ તેની જાંઘીનો દીવો ગુલ કરવા અગાવ પણ તેને સંકટો આપવામાં પામી રાખી નથી ખુદ ખવાળ “ વસાયા ” નામના પુસ્તકમાં પોતાના પુત્રને ઉપદેશ કરતાં લખે છે કે “ અને જે પરાયાઓને વ્યવસ્થાનું કાર્ય સુપ્રત કરવામાં આવે તો તેમાં પણ અનેક હાનીઓ છે. જુઓ કે હસનખિન સખ્યાહની જનથી મને જે સંકટો પહોંચ્યાં છે તથા હજુ પહોંચ્યા કરે છે અને ભવિષ્યમાં હું નથી જાણી શકતો કે, શું શું સંકટો પેશ આવશે અને તે સંધર્શ તમે તમારી આંખોથી જોઈ ચુક્યા છો.” ખવાળના આ શબ્દો હસનખિન સખ્યાહ તરફથી તેને જે અસંભવ સંકટો પહોંચ્યાં છે તથા હજુ પણ પહોંચ્યાં કરે છે તેની સાબિતી આપે છે અને તે સાથે ભવિષ્યમાં તેનાથી જાણી તથા કળી નહિ શકાય તેટલા સંકટો આવશે તેવી ધારતી લાગે છે. આથી હસન સખ્યાહની કારવાહીએ ખવાળની હાલતને કેવો ફટકો માર્યો હશે તેના કાંઈક ખ્યાલ થઈ આવે છે. શું હસન સખ્યાહની આ તથા તેના

જીવન ચરિત્રમાં સમાજોલી તેની અસંખ્ય બાબતો એમ સાબીત કરવાને સમર્થ છે કે એક સાધુ તથા ધાર્મિક માણસ તરીકેની તેની વતન હતી? જો તે સાધુ હતો તો રશીયન સાધુ રાસપુટીન જેવાતો તેના અદના અદના દાસ હતા.

અલમોત ઉપર લશ્કર ચઢી આવ્યું, પણ લશ્કર સામે લશ્કર મોકલી જીત મેળવી શકાય તેટલી હસન પાસે સામગ્રી તો હતીજ નહિ. લગભગ હિન્દુસ્તાન જેવડું બળવાન રાજ્ય જેના હાથમાં છે તેને એકાદ પ્રાંત ધરાવનારો રાજ્ય લશ્કરથી હરાવી શકે એ બનેજ કેમ! આમ હોવાથી મલકશાહના લશ્કરના સેનાધિપતી અમીર અર્સલાને કીસ્લાને ઘેરી લીધો અને લુટરાટથી કીસ્લાવાળાને ધણું નુકસાન પહોંચાડ્યું. આ વખતે કીસ્લામાં હસનની પાસે માત્ર સીતેર માણસો હતા. કીસ્લાના માણસો કે જે બહુજ સહેલાઈથી સમજી શકે તેમ હતા કે, આવેલા લશ્કરને આપણાથી પહોંચી શકાય તેમ નથી તેથી તેઓ લડાઈથી ખીલી જઈ આમતેમ નાશી પણ ગયા હોય અને આવી સ્થિતિ વચ્ચે બનવાબેગ હતું કે, હસન પકડાઈ જાય. હસન પોતે પકડાઈ જાય, એ બાબત તેના ઘણા મુરીદોના દીલમાં ઠસી ગઈ હોવી જોઈએ, કેમકે લડાઈમાં હસનની જીત થાય તેવું એક પણ સાધન હસન પાસે મોજુદ નથી એમ તેઓ જાણતા હતા પણ હસન પાસે શ્રીદાઈઓદારા જીત મેળવી લેવાનું સમગ્ર સાધન હતું, તે તેના આસ માણસો સીવાય કોઈ જાણી શકે તેમ નહીં હતું અને સામાન્ય મુરીદો તો તેવા સાધન વિષે તદ્દન અજાણ હોય અને જે જાણીતા હોય તે પણ એમ સમજે કે, શ્રીદાઈદારા જીત મેળવવાનો અખતરો કદાચ શતહમ્દ ન પણ નીકળે, કેમકે શ્રીદાઈને વેશ બદલી તથા ધણીજ દેશવ્યતી વાપરી કામ કરવાનું હતું. શત્રુ પાસે પહોંચતા મુખીમાં

ફીદાઇને વખતે ઓવી પણ અડચણ પડે કે, તેના વિશે કોઇને શંકા પણ પડી જાય અને તેમ થતાં તે પકડાઇ પણ જાય. વળી ફીદાઇને પોતાનું કામ મોકા બેઠ કરવાનું હોય તથા મોકા મેળવી લેવામાં લીલ પણ થઈ જાય; પરંતુ હસનને નિષ્ફળતા વિષે બહુજ ઓછી ચીન્ટા હોય એ બનવાબેગ છે, કેમકે તેની યોજના વિષે તે એકસોજ પૂર્ણ માહિતગાર હતો અને તેની સાફલ્યતા વિષે તેને તો કશો સંદેહ નહિ હતો.

હસન જોકે બહેરની ઓછી સાગથીથી મહાન કામને પહોંચ વળવાને કિતરી પડતો હતો, પરંતુ તેની યોજના એવા પ્રકારની તરચતો હતો કે, પ્રોગ્રામ પ્રમાણે એક પછી એક કરે અને પોતે છેવટે રતેહમંદ બની જાય. આ બાબતને તેના સદ્ બાગ્ય સમજે કે, તેની કુનેહબાજી સમજે, મતલબકે દરેક આવનારી મુશ્કેલીજ તેના માટે ભવિષ્યનો માર્ગ સાફ કરનારી નીવડતી હતી. હસન પકડાઇ જાય તેમ લોકો તથા શત્રુઓ માનતા હતા અને તેમ માનવાને તેમની પાસે સખળ જાહેર કારણો હતાં. જે કારણથી તેમની માન્યતા પડી બાગે તેમ હતી, તે માટે તેઓ લગભગ અજણ્યાજ હતા અને પોતાનો પોતાની શક્તિ પ્રમાણેનો બચાવ કરતાં, એમ કોઇ કેમ માનીજ લેકે, ફીદાઇના હાથથી હું મરાઇજ જઇશ, મતલબકે હસન સખ્યાહ ઘેરાઇ ગયો, પરંતુ તે અરસામાં કઝરીનથી ત્રણસો સીપાઇઓ તેની મદદે આવી લાગ્યા, કે જેને તેના મુરદ અણુ અણીએ એકલ્યા હતા આ ત્રણસો સિપાઇઓને આવા પ્રસંગે હસનેજ બોલાવ્યા હોવા બેઠએ કેમકે તે ત્રણસો સીપાઇઓ આવી ધોરણસર પોતાની હડાઇ શરૂ કરતા નથી; પરંતુ શત્રુની ગરહતમાં તેમના પર ચત્રીએ તેમણે ડાપો માર્યો. શત્રુઓ તો રાત્રીના વખતે સામાન્ય રીતે

આશાયશ લેવામાંજ હતા, તેથી અમુઅલીએ મોકલેલા ત્રણસો સિપા-
હીઓ કાંઈક ફાવી ગયા અને ધણેજ લૂટનો માલ તેમને મળવા પામ્યો.

જ્યારે આ હારના સમાચાર સુલતાનને મળ્યા ત્યારે સુલતાને
દઝલ સાફને એક મોટી ફોજ સાથે રવાના કર્યો. કીસ્લાની બહાર
લડાઈ થઈ અને અને નજીક હતું કે, કીસ્લાવાળા હસનને તજ નાશી
ગય. આમ પોતાની વિરક્તમાં પરિણામ ન આવે તે માટે, હસનનો
ઓછો પ્રયાસ નહિ હોય. તેણે પોતાના કોષપણ અખતરને કે, જેને
તે રામખાણ સમજ્યો હશે, તે અજમાવવાનું બાકી નહિ રાખ્યું હોય
અને તે સધળી બાબતનું અનુમાન ખરાબજે વસાયામાં પોતાના
પુત્રને જે હસન સખ્યાહ તરફના સંકટો પોતાને પહોંચ્યાં છે તથા
પહોંચી રહ્યાં છે તથા ભવિષ્યમાં પહોંચવાનાં છે તે સંબંધે જે વર્ણન
આપેલું છે તે ઉપરથી ખેંચી શકાય છે.

હસને કીસ્લાઓ તરફના પ્રેમામમાં ફળીભૂત થવાના પ્રયાસને
શરૂ કરી આપ્યા; પણ તેમાં ફળીભૂત થવામાં દીલ થાય તો, અહીં
કીસ્લો શત્રુના હાથમાં ચાલ્યો જાય તેમ હતો અને પોતે પણ પકડાઈ
જાય તેમ હતું, તેથી તેણે એક બીજેજ માર્ગ પોતાના મુરીદાને
મક્કમ રાખવાને માટે હાથ ધર્યો. આ માર્ગ એ હતો કે, તેણે પોતાના
નાસીપાસ થઈ જતા મુરીદાને કહ્યું કે, “ હમામ બરહકનો હુકમ છે
કે, કોઈ માણસ કીસ્લાની બહાર ન જાય; કેમકે અમારી ફતેહ તથા
ઉદય આ કીસ્લાપર આધાર રાખે છે. ” આ માર્ગ ગૃહલુ કરવામાં
હસને એ ખુબી વાપરી કે, કીસ્લાની બહાર કોઈ ન જાય, તે માટે
હમામે બરહકના હુકમની દાલ આડે ધરી. હસને જોયું હશે કે હું
હુકમ કરું છું છતાં પણ બેકિલી ધીરજ ટકતી નથી તેથી, હમામે બરહ-
કના હુકમથી બેકોને ધીરજ આવી જાય જણવા તો હમામે બરહકના

હુકમ પ્રમાણે કીલ્લાની બહાર ન જાય અને કતલ થઇ જાય તો શહીદ થઇ સીધા સ્વર્ગમાં પહોંચી જાય. શીઆ સપ્રદાયમાં ધમામે બરહકનો હુકમ કેટલો બળવાન તથા વળુદ બરેલો છે તેનાપર જો નીગાહ કરવામાં આવે તો હસને લીધેલા માર્ગની ચમત્કારિક ખુબી જણાઇ આવશે. એક તરફથી આમ લોકોને દમ દીલાસો આપી રાખ્યા અને બીજી તરફ એ તદખીર કીધી કે, એક ફીદાઇને ખ્યાલન કતલ કરવાનો હુકમ કીધો. જેણે ખ્યાલનું 'હુંકું' પતાવી નાંખ્યું. સુલતાન મલકશાહને પણ ફીદાઇ મોકલી ઝેર ખવડાવી મારી નાંખાવ્યો. મતલબએ હસને બળવાન શત્રુઓને સાધારણ પ્રયાસથી નાબુદ કરી નાંખ્યા.

અલમોત ઉપર બીજો હુમલો.

હસન સખ્યાહ પોતાનું રાજદારી બળ બીજાઓ સામે ટકી શકે તેવું મજબુત કરવા માગતો હતો; પણ તે કામ એટલું તો મહાન હતું કે, તેમાં ઘણી લાંબી મુદતો લાંબા લાંબા જોખમ બર્યા પ્રયાસો પછીજ શ્ણીબૂત થઇ શકાય, તેના પ્રયાસમાં ખ્યાલ તથા મલકશાહ ક્યાબના હાડકાં સમાન અટકેલા હતા અને તેને દુર કરવાની તેને પુરેપુરી આવશ્યકતા જણાઈ હતી; તેથી આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ, તેણે તે બંને શત્રુઓનો કોષિણ મોટી કાપાકાપી કરનારી લડાઈમાં નહિ ઉતરતાં, માત્ર બે ફીદાઇઓ મોકલી ફેંસલો કરાવી નાંખ્યો. સુલતાન મલકશાહને એક ફીદાઇ દાર ઝેર ખવડાવી મારી નાંખવામાં આવ્યો, તેટલીજ હકીકત ઇતિહાસ પુરી પાડે છે, પણ જો તે ફીદાઇ કોણ અને તેણે સુલતાનને ઝેર ખવડાવવામાં કેવા પ્રકારની રીતભાતથી કામ લીધું હતું તે જો જણાવ્યું હતે તો હસનના પ્રયાસ વિષે વધુ અજ-

વાળું પડતે; પરંતુ એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે મલકશાહને ઝેર આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે, હસન સખ્યાહનો કોઈ પાવરધો શીદાઈ બગદાદ જઈ મલકશાહના બખર-ચીખાનામાં નોકર થઈ ગયો હોય અથવા તો બખરચીખાતાના કોઈ માણસને હસને અથવા તો તે શીદાઈએ લાંચ રૂશવત આપી ખુટવ્યો હોય અને તેમ કરી મલકશાહને ઝેર ખવડાવી તેની જીંદગીનો ચેરાગ ખુલ કરાવ્યો હોય.

ખવાળ તથા મલકશાહનું કાસળ કાઢી નાંખ્યા પછી તો, તુર-તને માટે હસનને શત્રુઓ તરફની ધાસ્તી ઓછી થઈ ગઈ. શત્રુઓનું લશ્કર કીલ્લાનો ઘેરો તજી જતું રહ્યું. ઇરાન જેવા દેશમાં અને તે સમયના લગભગ સઘળા દેશોમાં અને ઘણે ભાગે આજે પણ કેટલાક દેશોમાં એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, એક સુલતાન કે રાજાના મરણ પછી નવા ગાદી વારસ માટે ખટપટો ઉભી થાય છે. જુદા જુદા દાવેદારો ઉભા થઈ, જે બળવાન થઈ જાય તે શાવી જાય છે. અથવા તો એટલી વાત તો અવશ્ય અને છે કે, રાજાના વારસોમાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓ રાજ્યની ગાદીપર આવવાને પ્રયત્ન કરે છે. મલકશાહના મૃત્યુ પછી પણ વારસા જેવા ઝંઘડાએ રાજ્યને નબળું પાડી દીધું અને તેમ કરી ગોયા હસનને પોતાનું બળ વધારી લેવાનો પ્રસંગ આપ્યો.

સુલતાન મલકશાહના મૃત્યુ પછી, શાહજહાં બરકયારકે ઇસ્લામ ઉપર ચડાઈ કીધી. મલકશાહની બેગમ તુર્કમાનખાતુને ડરી જઈ બરકયારક સાથે સુલેહ કરી લીધી. હવે રાજ્ય બહકયારક તથા માહ-મુદ બન્ને વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું. માહમુદનું મરણ થયું અને ચાર વર્ષ પછી બરકયારકના બીજા ભાઈ મોહમ્મદે ચડાઈ કીધી અને ઇરાક

ઉપર કબજો કરી લીધો અને એક પછી એક આવી ચાલુ લડાઈઓ પછી હી. સ. ૪૯૨ સુતાબક ઇ. સ. ૧૦૯૮ માં બરકયારક તથા મોહમદ વચ્ચે રાજ્ય બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું. આ સાત વર્ષની સુદતમાં હસન સખ્યાહ તરફ કાંઈ પણ લક્ષ અપાયું નહિ, મતલબકે રાજ્યની અંદર અંદરની લડાઈઓનો હસન સખ્યાહે સારો લાભ લીધો. ગીર્દકોહ, લામસ્તર, રદયાર, વીગેરે કીલ્લાઓ, જે ઘણાજ પ્રખ્યાત તથા મજબુત હતા તેનાપર કબજો કરી લીધો. આવી જીતોથી હસન સખ્યાહની સત્તા પ્રથમ કરતાં પણ વધી ગઈ અને તે સ્વસંતોષથી મઝહબે ઇસ્માઈલીઆનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો.

જ્યારે સુલતાન બરકયારકને કુટુંબી બંધેડાઓથી દુરસદ મળી ત્યારે તેણે સઘળી પ્રજા તથા કિલ્લાઓની હસન સખ્યાહ તરફના ત્રાસની શીકાયત જોઈ હી. સ. ૪૯૪ સુતાબક ઇ. સ. ૧૧૦૧ માં હસન સખ્યાહના અનુયાયીઓ યાને બાતીન્યાઓ (ઇસ્માઈલીઆ) ને કતલ કરવાનો હુકમ આપ્યો. યુનાંચે જેનાપર બાતીન્યા હોવાનો વહેમ ગયો, તેઓને કતલ કરવામાં આવ્યા. સુલતાનના આવા હુકમથી હસન સખ્યાહનો ગુસ્સો વધી ગયો અને તેણે એક બાતીન્યાને બદલે દસ મુસલમાનોને કતલ કરાવ્યા.

હસન સખ્યાહના ફીદાઈઓ છરી તથા ઝેર આપી શત્રુઓને હામ હામ ઠાર કરવા માંડ્યા હતા. તેમાં વળી સુલતાન બરકયારકે, તેમની છેડછાડ કીધી, તેથી ઇસ્ફહાન ખુરાસાન વીગેરેમાં ઘણા છરીબંધ ફીદાઈઓ ફેલાઈ ગયા અને મુસલમાનો કતલ થવા લાગ્યા. આમલની પાસેના દામકોહ કીલ્લાપર બાતીન્યા લોકોનો કબજો હતો અને તે લોકો શહેરના લોકોને બહુ દુઃખ દેતા હતા મતલબ કે તેમની શરીયાતો ઉપરથી સુલતાને અલમોત કીલ્લાપર ચઢાઈ કરી અને આદામસના ઘેરા પછી તેનાપર કબજો કરી લીધો.

સુલતાન બરકયારકની પેઠે તેના બાપ સુલતાન મોહમદની પણ આતીન્યા લોકો તરફ ખાસ નજર હતી. હી. સ. ૪૯૮ માં આતીન્યા-ઓએ બહીકના ઇલાકાઓમાંથી નીકળી, ખુરાસાન, માવરા-ઉન-નહર અને હિન્દુસ્તાનના હાજીઓના કાફલાઓ રેચના નજીકમાં લુટી લીધા અને પછી રેચની આસપાસ પણ લૂટ મચાવી દીધી. આ લૂટશાહ દરમિયાન બગદાદના પુષ્કળ મુસલમાનો માર્યા ગયા અને તેમની માલ-મીલકત તથા ઠેરો પણ લૂટાઇ ગયાં. જ્યારે બખેરો બહુજ વધી ગયો ત્યારે હી. સ. ૫૦૦ સુતાબક ઇ. સ. ૧૬૦૭ માં ખુદ સુલતાન મહમદે શાહદઝ કીલ્લાપર હુલ્લો કર્યો. આ કીલ્લો ઇસ્ફહાનની નજીકમાં હતો અને સુલતાન મલકશાહે ઘણી કાળજીથી તેને બંધાવ્યો હતો. આ શહેરપર આતીન્યાઓનો કબજો હોવો, તે જાણે રાજધાની ઉપર કબજો હતો. એહમદ બિન અબ્દલ મલક બિન અતાશ તખીબ આતીન્યા તરફનો કીલ્લાનો હાકમ હતો. એહમદ જોકે અજ્ઞાન તથા વિદ્યા પ્રત્યેની બાબતમાં તદ્દન કેરો હતો. પણ હસન સખ્યાહે એમ કહી, તેને કીલ્લાનાં હાકેમ બનાવ્યો હતો કે, તમે મારા ઉસ્તાદ અબ્દુલ મલકના પુત્ર છો. તમારો હક ઉપર છે. હસન સખ્યાહે આ કીલ્લાને ઘણોજ મજબુત બનાવ્યો હતો, પણ સુલતાને ઘેરો ધાલી તુરતજ તેને ફતેહ કરી લીધો. જ્યારે એહમદ પકડાઇને સામે લાવવામાં આવ્યો, ત્યારે સુલતાને કહ્યું કે “ તમેએ તો પેશીનગોષ્ટ કીધી હતી કે, ઇસ્ફહાનમાં મારી વડાઇ તથા જાહોજલાલી ધણે ઉંચે દરજ્જે પહોંચશે અને સામાન્ય લોકો મારી પાસે આવી મળશે, પણ તે પેશીનગોષ્ટ જુદી ઠરી ” એહમદે જવાબ આપ્યો કે “ નહિ તેમ નથી. તે પેશીનગોષ્ટ ખરી ઠરી છે. રાજકીય સત્તા પ્રમાણેની નહિ, પણ ધાર્મિક ધોરણે ” સુલતાન આવો જવાબ સાંભળી ચુપ થઇ

રહ્યો અને પછી તેને બળદ ઉપર સવાર કરી, ધરશહાનના મોહધા-
ઓમાં ફેરવ્યો. પછી તેની જીવતાં ચામડી કિતરડાવી નાંખી. અને એ
રીતે તેની જીંદગીનો અંત લેવાયો.

સુલતાનનો વજીર સાદ-ઉલ-મુદક પણ એહમદનો સહાયક તથા
મદદગાર હતો અને તે સુલતાનને અંદર ખાનેથી કતલ કરવા માગતો
હતો. તેટલા માટે તે કસુર બદલ તેને ફ્રાંસીએ દેવામાં આવ્યો અને
અખુ નસર એહમદખાન ખ્વાજા નિઝામ-ઉલ-મુદકના હાથમાં વજી-
રાતનું કલમદાર સુપ્રત થયું. ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૧૦૯ મુતાબક હી. સ.
૫૦૩ માં અલમોત કીલ્લાને ઘેરો ઘાલવાને ફૌજ રવાના થઈ; પરંતુ
સખ્ત ઠંડીને લઈ, તે ફૌજ પાછી આવી. આ ફૌજનો સેનાધિપતી
ખુદ વજીર એહમદ હતો; પરંતુ હી. સ. ૫૧૧ મુતાબક ૧૧૧૦ માં
તે સેનાધિપતીપણું અમીર નવીસ્તગીન શેરગીરને અપાયું અને ખીજ
વાર ચડાઈ કરવામાં આવી. અને એક વર્ષ સુધી કીલ્લાપર ઘેરો
રહ્યો. કીલ્લામાં બાધ ખોરાકી ખુટી પડતાં કીશ્વાવાસીઓને ઘણી
ઘળ પહોંચી.

હસન સખ્યાહે ખીજની નજરમાં નિર્બળ જણાય તેવો, પણ
ખરેખર મજબુત, એક નવો માર્ગ હાથ ધર્યો. યાને બાળકો તથા
સ્ત્રીઓને સુલતાન પાસે મોકલ્યા અને અમાનની મામણી કીધી; પણ
તે દરખાસ્ત નામંજુર થઈ; તો પણ હસનના બાગ્ય ખીલેલાં હતાં,
તેથી હારજીત થતાં પૂર્વે સુલતાન મહમદનું ટુંકું પત્તો ગયું. સુલતાન
મહમદના મરણને લઈ, કીશ્વાપર હસન સખ્યાહેનો કબજો રહી ગયો.
સલજુક વંશના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, અમીર દરકઝીની, જે
હસન સખ્યાહેથી મળેલો હતો, તેણે અમીર શેરગીરના લશ્કરને ગબ-

નારી નાંખ્યું અને ફોજ અમીરને એકસો મુકી ચાલી આવી. જે સીપા-
ઇઓ દગો ન કરતે તો અલમોતનો કીલ્લો ત્રણ દહાડામાં ફતેહ થઇ
જતે. ફોજ ચાલી ગયાથી કીલ્લાવાળાઓએ અમીરપર હુમલો કીધો,
અને વધુમાં વધુ બે લાખ દીનારનો માલ મેળવી કીલ્લામાં ફરી ગયા.

હી. સ. ૫૧૨ મુતાબક ઇ. સ. ૧૧૧૮ માં સુલતાન મહમદના
મરણથી સુલતાન સંજર ખરો સુલતાન થયો અને મલકશાહ
પછી તે સુલતાન પોતાના સઘળા ભાઇઓ કરતાં ઘણેજ બળવાન
અને પરાક્રમી હતો. રાજ્ય વધારવા તથા લડાયક બળમાં પણ તે
સઘળાથી આગળ વધેલો હતો, મતલબકે સુલતાન સંજર એક લડા-
યક લશ્કર લઇ અલમોત ઉપર ચડી ગયો.

હસન એકે વારંવારના હુમલાથી મુશ્કેલીમાં આવી જતો હતો;
પરંતુ તે એક વિલક્ષણ પુરુષ હતો અને તે પોતાના વિલક્ષણ મગ-
જમાંથી વિલક્ષણ તદખીર શોધી કાઢી, તે ઉપર અમલ કરી, પોતાની
મુશ્કેલીને દૈ દેરવાતું બહુજ સરસ રીતે બળતો હતો. શત્રુના લશ્ક-
રના વડાઓને ખુટવવામાં પણ તે કાબેલ હતો. દરકઝીની જેવાને
પક્ષમાં લઇ શેરગીરના લશ્કરને ખુટી નાંખ્યું તેથી લશ્કર અમીરને
એકસો મુકી ચાલ્યું ગયું અને એ રીતે એક મોટી ચડાઇનો તેણે અંત
આણી દીધો.

સુલતાન સંજર કે જે એક ઘણેજ બળવાન સુલતાન હતો, તે
બળવાન લશ્કર લઇ જતે અલમોત ઉપર ચડી આવ્યો. હસન સખાહ
શાહી લશ્કર સામે તો શું મુકાબલો કરી શકે તેમ હતો, તેના સીપા-
ઇઓ તો ચોર અને લૂટારાઓની જેમ છરીઓ મારવાતું બળતા હતા
તેટલા માટે આ ચડાઇને દુર કરવાને એક એ ચાલાકી વાપરી કે,
સુલતાનના કોઇ ખાસ ગુલામકે લોંડીને મેળવી લઇ, સુલતાનના પલ-

ગના ઓશીકા નીચે ખંજર ભોંકાવી રાખ્યું. સુલતાને જ્યારે સવારમાં ઓશીકામાં ખંજર ભોંકાયેલું જોયું ત્યારે તે ડરી ગયો. અને તે ખંજરના હાથાપર હસન સખ્યાહને એક પત્ર બાંધેલો હતો. જેમાં લખ્યું હતું કે, “ હા ! અય સુલતાન સંજર ! જે તારા પ્રત્યે અમે બલી લાગણી ન ધરાવતા હતા તે સખ્ત જમીનમાં ખંજર ભોંકાવાને બદલે તે તારી નરમ છાતીમાં ભોંકાવું સહેલ હતું ” એમાં તો શક નથી કે, હસન સખ્યાહે સંજરશાહના ઉપર મોટી મહેરબાની કીધી અને તેને માત્ર ધમકાવીને છોડી દીધો.

ઇતિહાસકારો સંજરશાહપર હસન સખ્યાહે દયા બતાવ્યાનું જણાવે છે. પરંતુ ખરી રીતે તેમાં હસનની દયા સાથે કંઈ પણ લાગતું વળગતું નથી, બદલે હસનની વધુ હુકાકી જણાઇ આવે છે. હસને પ્રથમના બનાવો કે, જેમાં તેણે સુલતાન તથા વજીરના ખુનો કરાવ્યાં હતાં તેણે જેમ્મ લીધું કે, સુલતાન તથા વજીરના ખુનોથી, જેને તાત્કાલીક લાભ થતો હતો; પરંતુ નવા સુલતાન તથા નવા વજીરપર બાતીન્યા ગુસ્સો વધુ ઉત્કેરાઈ જતો હતો અને તેઓ દુકં સુદતમાંજ ચડાઈ લઈ આવતા હતા અને તેથી કીલ્લો વધુ જોખમમાં આવી પડતો હતો. માટે હવે તે એક બીજી તદ્દખીર ઉપર ચાલ્યો કે સુલતાનને આ વખતે શીદાઇદારા કતલ કરવો નહિ; પણ તેને બીલવડાવીને પોતાની ઇચ્છાનુસાર સુલેહ કરાવી લેવી, કે જેથી તે સુલતાન જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી દેહશતને લઈ કીલાપર ચડી આવે નહિ અને તે સુલતાનની જીંદગી સુધી સુલેહ જળવાઇ રહે. અને તેમ થતાં લડાઈ કે હારની બીલકુલ દેહશતજ નથી રહે. તેટલા માટે સંજરશાહને ધાસ્તી ખવડાવી, નસાડી સુકવાને તેણે એ યુક્તિ કીધી કે, તેના કોઈ વિશ્વાસુને ખુટવી, તેના પલંગની નીચે પોતાની

ચીઠી બાંધેલું ખંજર ભોંકાવી આપ્યું. અને તે પત્રમાં સુલતાનના વખાણુ પણ કીધાં અને ધમકી પણ તેના હોશ ખાટા કરી નાંખનારી બતાવી. હસનની આ યોજના અતિ રામખાણુ હતી, જે કારગર નીવડી ગઇ અને સુલતાન સંજરશાહ ડરી ગયો અને ડરી જાય તેમાં કાંઈ પણ નવાઈ જેવું નહિ હતું; કેમકે તે જોઈ ચુક્યો હતો કે, શીદાઈ-ઓએ ખવાળ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક, મલકશાહ તથા ખીજા ઘણા ગણ-ત્રીના આગેવાનોને મારી નાંખ્યા હતા તેવા શીદાઈઓ તેને પણ મારી નાંખે તેમાં કાંઈ મુશ્કેલી જેવું નહીં હતું.

આ બનાવને વળતેજ દહાડે હસનનો કાસદ પત્ર લઈ, સુલતાન પાસે પહોંચ્યો અને સુલ્લેહની માગણી કીધી. સુલતાન સંજર તો પ્રથમથીજ ધાસ્તી ખાઈ ગયો હતો, તેથી પ્રાણની ધાસ્તીમાં જંગ કરવા કરતાં, સુલ્લેહ કરવી તેને વધુ મુનાસબ જણાઈ અને આ નીચેની સાધારણ સરતોપર સુલ્લેહ થઈ. સુલતાનનું લશ્કર પાંચું રાજધાની તરફ ગયું. સુલ્લેહની શરતો આ છે.

૧ ઇસમાઈલીઓ કીલ્લાઓમાં કોઈ નવીન ઇમારત ન બાંધાવે.

૨ નવાં હથીઆરો અને મશીનો ન ખરીદે.

૩ ભવિષ્યમાં આ મઝહબમાં નવા કોઈ મુરીદને ન દાખલ કરવામાં આવે.

હસન સખ્યાહ માટે આ સિવાયનાં નરમ શરતો ખીજા તે શું હોઈ શકતી હતી ! કેમકે રદઆર, કોહીસ્તાન, શ્યામ અને રમના કાંઠા સુધી પચાસ કરતાં પણ વધારે કીલ્લાઓ બાતીન્કાઓના કબજામાં હતા અને તે સવગા મજમુત અને ઉપયોગી હતાં. તેથી

હસન સખ્યાહને નવો કીલ્લો બાંધવાની જરૂર નાહ હતી. બાજી સરત પણ તદ્દન નકામીજ હતી; કેમકે અહીં કમરમાં તલવાર તથા સંગીનને બદલે માત્ર એક છરી બસ હતી. ત્રીજી સરત જે કે જાહેરમાં સખ્ત લાગતી હતી; પણ તેને તેની હવે જરૂર પણ બાકી નહિ હતી; કેમકે હસન સખ્યાહની ફાજ સીતેર હજાર સુધી તો પહોંચી ગઇ હતી. વળી નવા મુરીદો કરવાનું કામ જાહેરમાં તો કરવાનું હતુંજ નહિ; તે તો છુપાછુપીથી થતું હતું. તેથી તે છુપી રીતે પોતાના મુરીદો વધારેજ જાય, તો તેની સુલતાનને શી ખબર પડે તેમ હતી.

આ સુલેહ હસનની ધારણા મુજબ અમૃત સમાન નીવડી; મતલબકે સુલતાન સંજરના સમય સુધી ધરાનમાં બપોડાઓ નહિ થયા. હસને હવે શાન્તીથી શામ તથા ચમન તરફ પોતાની કીકી ફેરવી અને તે મુલકને પણ શુભ પણે હજમ કરી લેવાને પોતાના છુપા કાવત્રાઓ શરૂ કરી આપ્યાં.

આપણે અલમોત ઉપર થએલા હુમલાઓના વર્ણનથી જોઇ શક્યા કે, હસન સખ્યાહ તેની જાહેર શક્તિ ઉપરાંતની મુશકેલીઓમાં આવી પડતો હતો. તેનીજ જગોએ જે બીજાને કોઇ સુલતાન હતો તો, પોતાનો બચાવ કરી શકતે, તેમાં અમોને શક છે; પણ હસનની વિલક્ષણ ચતુરાઇ તેવી મુશકેલીઓમાંથી તેને બહુજ જલદીથી ચમત્કારિક રીતે મુક્ત કરી આપતી હતી. તે એક સાધારણ રીતે ધર્મના ઉપદેશક તરીકે દેખાવ દઇ, છેવટે ઈરાન તથા રોમનો ધણા ભાગો નો સુલતાન થઇ ગયો અને મલકજાહ તથા સંજરજાહ જેવા બળવાન સુલતાનોને હાંધી શક્યો. આ સધળી બાબતો તેની ઉંડી પહોંચની અવધી આપે છે. તેને ધણી તદ્દબીરો મમમ સૂચકતાથી મુઝી આવતી

હતી. દરેક મુશ્કેલીનો તે માર્ગ શોધી કાઢતો હતો. તે માર્ગ પર
ખડુજ મળ્યુતાર્થથી અમલ કરાવી શકતો હતો. અને એકંદર લોંબા-
પર અસર નાખવાની તેનામાં અદ્ભુત શક્તિ હતી. મોટા મોટા
અમીરો તથા સેનાધિપતીઓ તેની જાળમાં આવી ગુલામ બની જતા
હતા અને તેમ થતાં તેની મુશ્કેલી રૂતેહમંદીમાં ફેરવાઈ જતી હતી.
જો કે તેની યોજના તથા તે ઉપરનો વ્યવહાર અમલ, ધાતકી તથા
અનીતિથી ભરપુર હતો; પણ અહીં માત્ર એટલું જ જોવાનું છે કે
તેથી તે પોતાનો હેતુ બરાબર સાધી લેતો હતો અને તે પોતાની
મુશ્કેલીઓ દુર કરી પોતાના કદમો ઘણે દુર સુધી લંબાવી શકતો
હતો. આવી રીતની રૂતેહમંદીઓએ તેને ખડુજ થોડાજ વરસોમાં
અસાધારણ આગળ વધારી આપ્યો હતો અને તેનાથી મોટા મોટા
રાજા મહારાજાઓ ચરચરતા હતા. કોઈપણ રાજા કે મહારાજાને
આવી સત્તા પ્રાપ્ત થવી અતિ દુર્લભ છે; પરંતુ હસનનું એનાર્કીસ્ટ-
પણું તેના ઉદ્યતો દ્વાર થઈ પડ્યું હતું; કે જેના સંબંધમાં આપણે
આગળ જોઈશું.

હસનની સત્તાનો ગુપ્ત ભેદ.

હસન સખ્યાહ એક બિહુક દરજ્જાથી વધતો વધતો, એક
સુલતાનના દરજ્જા સુધી પહોંચી ગયો. અને સુલતાન પણ એવો
સુલતાન કે, બીજા મહાન બળવાન સુલતાનો તેની ધાત્તીમાં સુખે
ઉઠી કે ખાઈ શકે નહિ, આ સઘળી બાબત હસનના પરાક્રમીપણાને
સીદ્ધ કરવાને પુરતી છે. એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, એકજ માણસમાં
અનેક યોગ્યતાઓ એકી સાથે કમચિતજ એકઠી થવા પામે છે અને
જોગ જોગે જો તેમ થવા પામે છે તો, તે માણસ જગતમાં ધણેજ

પ્રખ્યાત થઈ જાય છે. હસનના સહ બાંહેડે હસનમાં અનેક યોગ્યતાઓ એકઠી થવા પામી હતી અને તેને લઈ તે લાખો કરોડો માણસોના દીક્ષા જીતી લેવાનો અધિકારી બન્યો હતો. અત્રે અમે જે યોગ્યતાનો શબ્દ વાપરીએ છીએ, તેનો અર્થ માત્ર સારી બાબતજ એમ સમજવાનો નથી. માત્ર જે કામ હાથ ધરવામાં આવે, બંને પછી તે સારું કે નરસું હોય અને બંને તેને પાર પાડવાનો માર્ગ સીધો કે પ્રપંચી હોય, પણ તેમાં ફળીભૂત થવાનોજ છે.

હસન સખ્યાહને આગળ વધવામાં અનેક અનુકુળતાઓ મળવા પામી હતી અને તે અનુકુળતાઓ એવી હતી કે, સામાન્ય વર્ગને તે હસન જેટલી ઉપયોગી થઈ પડે નહિ. અનુકુળતા ઉભી કરવી અને તે અનુકુળતાથી લાભ લેવો, એ બાબત જે કે બધા માણસોમાં હોય છે; પણ તે એટલા નબળા પ્રમાણમાં હોય છે કે, તેથી તેઓ પોતાને આગળ વધારવામાં વધારે મદદગાર બનાવી શકતા નથી કોઈક અડચણ આવે ત્યારે ગભરાઈ કે હારી જઈ, હીમ્મતે હારી જાય છે; પણ જે મહાન પરાક્રમી હોય છે તે, તેજ શક્તિનો એટલી હદ સુધી મક્કમ પણે ઉપયોગ કરે છે કે, એક પછી એક આવતી મુશ્કેલીઓના તે મુકાબલો કરી, તેને ઠોકરે મારતો જાય છે અને છેવટે હેતુના શીખરે પહોંચી જાય છે. હસનને પહેલી અનુકુળતા એ મળી કે, તેને બુદ્ધિની

કેળવણી એટલી મળવા પામી કે, બારીકમાં બારીક બાબતમાં તેનાથી અસાધારણ લાભ મેળવી શકે, તેવી યોજનાઓ શોધી કાઢી શકતો હતો. આપણે ઘણી વખતે કોઈ માણસને જે માર્ગથી આગળ વધી ગયેલો જોઈએ છીએ અને જ્યારે તે માર્ગ વિષે આપણે માહિતગાર થઈએ છીએ ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે, તે માર્ગે આપણે

પણ શ્રી શક્તિએ છીએ; પરંતુ ખીજનો માર્ગ જાણ્યા પહેલાં તે માર્ગ આપણને સુઝી આવતો નથી. મતલબ કે મહાન બેભૂં દરેક નવીન અખતરાનું ઉત્પાદક બને છે, જ્યારે ખીજઓ તેવાઓનું અનુકરણ કરવામાં રોકાય છે. મતલબ કે હસનની બુદ્ધિ ધણાજ વિશેષ પ્રમાણમાં વિકસિત થવા પામી હતી અને તેને તેની બુદ્ધિને વધુ વિકસિત કરી આપે તેવા ઉસ્તાદો નાનપણમાંજ મળવા પામ્યા હતા અને સાથેજ કેટલીક શારીરિક રચના તથા અવયવો તેને એવાં સાનુકુળ મળ્યાં હતાં કે, તેવાં બુદ્ધિના વિકસિતપણાને સાનુકુળ થઈ પડે અને તેનાથી બુદ્ધિના વિકસિતપણાનો પુરેપુરો લાભ લઈ શકે. આપણે ઉપર જોઈ ચુક્યા તથા હવે પછી જોઈ શકીશું કે, હસને પોતાનો માર્ગ નિર્ભય બનાવવામાં અને આવતી દરેક અડચણને દૂર કરવામાં, બુદ્ધિના મશીનનોજ પુરેપુરો ઉપયોગ કીધો છે; મતલબ કે તે એક અઠંગબુદ્ધિશાળી માણસ હતો અને તે બુદ્ધિએ તેને પોતાના પ્રકાશમાં સાથે લઈ અંધારા જંગલોમાંથી તેને ઉત્તરિના બાગમાં પહોંચાડી આપ્યો હતો.

તે હકીમ, અગોળવેત્તા, ગણીત શાસ્ત્રી, તથા જાદુગર હતો. આ બધી વિદ્યાઓ એવી છે કે, જે માણસમાં બુદ્ધિ પ્રમાણ સામાન્ય વર્ગ કરતાં વિશેષ હોય, તેજ તેનો અધિકારી થઈ શકે છે. બુદ્ધિના વિકસિતપણાની જ્યાં થોડી પણ ગેરહાજરી હોય છે તે આ વિદ્યાઓમાં કવચિતજ ખ્યાલ મેળવવા પામે છે અને માત્ર અર્ધા રસ્તે જઈ અટકી જાય છે. આ વિદ્યાઓ એવી બળવાન અમતકારો દેખાડનારી છે કે, જે જોઈ સામાન્ય વર્ગ તો તરૂન હકેજ સહ જાય અને તેનો અમતકાર બતાવનાર માટે એકદમ ઉંચો મત આપે બસકે તેના અમતકારિક દુરૂપ હોવાપર હામન લાગે.

ઉપરની વિધાઓ ઉપરાંત તે ૬ કાલ તથા દીનીયાતમાં મુજતે-
હદના દરજ્જે ધરાવતો હતા. આ દરજ્જાને પ્રાપ્ત કરવું, ધાર્મિક વિશેષ
જ્ઞાનની સાખીતિ છે. ધર્મ પોતાની આજ્ઞા શી કરે છે, શ્વા માટે કરે
છે. અને આજ્ઞામાં ઉંડામાં ઉંડું શું રહ્યું તથા શો હેતુ તથા શું
પરિણામ સમાજેલું છે, તે સમજવાપર ધર્મના પરિણામો આધાર
રાખે છે. જે મુજતેહદમાં આ પ્રકારનું જ્ઞાન હોય છે અને જે તે
જ્ઞાનનો તે સદુપયોગ કરવા ધારે તો, તે સમાજને ધર્મની ઉચ્ચ પાય-
રીએ અગ્રવવામાં ઈજીલૂત થાય છે અને સમાજને માટે તે એક આશી-
ર્વાદ રૂપ અને છે. હસનના ધાર્મિક જ્ઞાનથી સમાજને આશીર્વાદરૂપ
બનવાનું તો પ્રાપ્ત થયું નથી, કેમકે હસને પોતાના જ્ઞાનનો મદુપયોગ
કરવા માગ્યો નહિ હતો, પરંતુ તેણે પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સાધ-
વાને માટે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો જે તેને પ્રાપ્ત થયો હતો. મત-
લબકે એક વસ્તુમાં જે ફતેહમંદી અર્પણ કરવાની શક્તિ છે, તે તે
શક્તિ જરૂર તે આપે છે. માત્ર તે શક્તિ સારી કે નરસી પ્રાપ્ત
થાય તે તેનો ઉપયોગ કરનારની ઇચ્છાને આધિન હોય છે.

હસન સખ્યાહમાં બીજી યોગ્યતા એ હતી કે, બુદ્ધિના ચમત્કા-
રથી તેનો ઉંચામાં ઉંચો લાભ લેવાનું તે બરાબર સમજી ગયો હતો
અને માત્ર સમજી ગયો હતો એટલુંજ નહિ; પણ તે સમજીને
લાભ લેવામાં તે અસાધારણ તૈયાર બની ગયો હતો. નદી કીનારાપર
ખેડેલાં બગલાં જ્યારે પોતાના શીકારને હડપ કરવા માગે છે ત્યારે તે
કેવા કેવા પ્રકારના માછલાંઓને ભુલયાપ ખરાડવાના પ્રયોગો કરે છે
અને જોમ કરી બોળાં માછલાંઓને તદ્દન પવિત્રતાજ દેખાડી આપી,
પોતાનો શીકાર મેળવી લે છે તેજ ધોરણ હસનમાં અસાધા-
રણ દાખલ થયું હતું અને તે ધોરણનો તે પુરેપુરો લાભ કેમ લેતો

તેનો લાયકનો પોતાને બનાવવામાં તે અતિ નિપુણ બની ગયો હતો અને એજ કારણ હતું કે, તે કટોકટીની મુશ્કેલીમાંથી બહુજ નજદીયા પોતાને પસાર કરી નાંખતો હતો.

તે ખાત્રીપૂર્વક તથા વ્યવહાર રીતે સીદ્ધ કરીને સમજી ગયો હતો કે, કર્તાએ મનુષ્ય શરીરમાં જે જે પ્રકારની શક્તિઓ આપી છે, તેની શક્તિ અતિ મહાન છે, પરંતુ લોકો તે શક્તિના બળને નહિ સમજતાં અથવા તો તેને કેળવવામાં હિંમત હારી જતાં, તેના લાભથી વિમુખ રહી જાય છે; પરંતુ જે તે શક્તિને બરાબર સમજી લેવામાં આવે અને દ્રઢતાથી તેને કેળવવામાં આવે તો, જે કાર્ય લાખો એન્જીનોના બળથી નહિ થઈ શકે તે તેનાથી બહુજ સહેલાઈથી થઈ શકે. આજે પણ દુનિયામાં એવા બળવાન રાજદારી પુરૂષો જેવામાં આવે છે કે, જે તેઓ ચાહે તો એક દલાડામાં દુનિયામાં લડાઈતો આત્મા ટુંકી આંધે અને કરોડોની કતલ કરાવી નાંખે. તો જ્યારે આવા બુદ્ધિબળના સમયમાં કુદરતી શક્તિઓને કેળવી, તેનાથી કામ લેનાર આવી શક્તિ ધરાવે છે, તો પછી હસન કે જેણે બુદ્ધિ બળના વચગાળેના સમયમાં અથવા તો તેથી પણ બે ડગલાં પાછળ રહેલા સમયમાં, પોતાની મહાન બુદ્ધિબળની શક્તિઓને કેળવી હશે, ત્યારે તેણે ધણાજ અચળ તથા દ્રઢ મને સુધીયાની રીયાઝતો કીધી હશે. તેના માટે એવું કહેવામાં આવે છે કે તે સુધીઓની જેમ રાત્રી દિવસ રીયાઝતો કરતો હતો. ખુદ આવી સુધીયાની રીયાઝત કરવી એ કુદરતી મહાન શક્તિઓને કેળવનાર એકલુંજ બળવાન સાધન છે. જગતમાંના મહાન કાર્યો કરી ચકનારા બધાએએ, આ ધોરણેજ પોતાની શક્તિઓને કેળવી મનુષ્યમાં મુકવામાં આવેલું મહાન બળ પ્રાપ્ત કરેલું હતું.

એક ધર્મ પ્રવર્તે માટે એ આવત ફેરવની ચાવી સમાન છે કે, તે રાત્રી દિવસ સુશીયાની રીયાઝતોમાં મશગુલ રહે અને તેમ કરી મનુષ્યમાં છુપાયેલા કુદરતી મહાન બળને તે મેળવે અને તે બળથી પોતાનું જહાઝ સપાટાબંધ હંકારી જઈ કીનારે પહોંચી જાય. હસને પણ આ સાધન માટે રાત્રી દિવસ સુશીયાની રીયાઝતો કરવા માંડી હતી અને તેમ કરતાં તેનો લોકોપર તેની પવિત્રતાનો પ્રભાવ ઉઠે. અસર નંબાયો હશે; કારણકે સામાન્ય વર્ગની એ ખાસીયત જોવામાં આવે છે કે, જાહેર દંભથી અંગ્રહ પતંગીયાની જેમ પ્રકાશપર જઈ પડે છે. કોઈ સાધુ કોઈ પણ એકાંત સ્થળમાં પણ મરી જમાવી રાત્રી દિવસ તપશ્ચા કરવામાં નિમગ્ન થઈ એસે છે, તો દુઃક મુદતમાંજ આસપાસના લોકોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાય છે. લોકો તેના દર્શન માટે આવે છે. આ પ્રસંગે પણ જો તે સાધુ મૌન્ય ધારણ કરી રીયાઝતમાં મગ્ન રહે તો, દર્શન કરવા આવનાર ઉપર તેનો જાદુઈ અસર થાય છે અને લોકો તેને મહાપુરૂષ કહેવા લાગી જાય છે. જેમ જેમ તે રીયાઝત કરવામાં મક્કમ બને છે તેમ તેમ લોકોના દીલો તે જીતતો જાય છે. જોકે રીયાઝત તો તે સાધુ કરે છે પણ તેના માટે અતિ ઉપયોગી થઈ પડે, તેવી હિમારત લોકોના દીલોમાં બંધાતી હોય છે. થોડી મુદત પછી જો તે સાધુ પોતાની જીમ સાધારણ ખોલે અથવાતો આંખ ઉંચી કરી દર્શન કરવા આવનાર તરફ જુઓ તો, લોકો પોતાને કૃતાર્થ થએલા સમજી તે સાધુ માટે પોતાને કાંઈક ઉપયોગી શય પડવાને ચાહે છે. જો પછી તે સાધુ ચાહે તો તેને મંદીર બંધાવી આપે છે. સદાચત ચાલુ કરાવી આપે છે. ગામ ગીરાસ આપે છે. મુર્તિની પધરામણી લાખ છે. લોકો મોટો મેળો બરી ત્યાં ઓઝીવ કરે છે. દુર દુરના લોકો ત્યાં દર્શન કરવા તથા માનતા માનવાને આવે છે અને એવું

કરી ભતાવે છે કે, જેને વહેમો ગુમાનમાં પણ કદપી ન શકાય. અમો તો આ સઘળું પરિણામ તેની સુશીયાની દ્રઢ રીયાઝતનું જ માનીએ છીએ. સુશીયાની દ્રઢ રીયાઝત, એ એક એવો મોજા છે, કે જે નાસ્તિકનું મન પણ ડોલાવી નાંખે છે. મોટા મોટા બળવાન કોલ્લાને પણ તેડી નાંખાવે છે. અને લોકોમાં તેને એક મહાત્મા કે પીર તરીકે પુખ્તવે છે. સુશીયાની રીયાઝત જેમ જેમ તે વધારતો જાય છે તેમ તેમ લોકોના દીક્ષો તે જીતતો જાય છે.

લોકો એ બાબતમાં સામાન્ય રીતે છેતરાતા જેવામાં આવે છે કેમકે તે લાયકાતની હદ નિર્માણ કરી શકતા નથી. અને લાયકાત કરતાં સામામાં વધુ લાયકાત હોવાનું બહુ જલદીથી માની બેસે છે અને અસાધારણ લાયકાત સામા માણસમાં છે એમ માની તેને એકદમ છાપરે ચડાવવા લાગી જાય છે. તેવા વધુ રીયાઝત કરતા સાધુને ધીમે ધીમે બ્રહ્માને અને ત્યાર પછી સાક્ષાત ઈશ્વરનો અવતાર જણાવી ઈશ્વર જ હકાડી દે છે. જે લોકો હિન્દુઓના દેવો તથા સંપ્રદાયોના સ્થાપકો તથા મુસલમાનોના પેગંબરો, ઇમામો તથા પીરોના સુરોદોને બારીકીથી તપાસી જુએ છે તે બહુજ સહેલાઈથી સમજી શકે છે કે, લોકો લાયકાતનું તોલ કરવામાં બહુજ ગોથું ખાઈ જાય છે. પ્રથમ તો તેઓ લાયકાત પીછાણવાની શક્તિ જ ધરાવતા નથી અને પોતામાં શક્તિ છે એમ માની લાયકાત નિર્માણ કરવા માગે છે તેથી તેઓ સામાન્ય દીતે લીમિટ છાંડી જાય છે. લાખો કરોડો હિન્દુઓ રામ કૃષ્ણાદિ વધુ લાયકાત ધરાવનારા પુરોષોને ઈશ્વરનો અવતાર માને છે. આજે પણ એવા હજારો સાધુઓના વૃતાન્તો અમારી દ્રષ્ટિ સમીપ છે કે, જેને લોકોએ ઈશ્વરના અવતારો માની તેની આરાધના કરવા માંડી છે. અમો એવા પણ સંકડો સાધુઓને જોઈએ છીએ કે, જે

આજે હયાત છે અને લોકો તેમને ઇશ્વરના અવતાર માને છે. તેવીજ રીતે મુસલમાનો પેગમ્બરને, ઇમામને કે પીરને તેના દરજ્જા કરતાં વધુ માન આપવા લાગી ગયા પણ જોવામાં આવે છે. જેઓ મુસલમાનોમાં પડેલાં બસો ચારસો પંચોના આચાર્યો તથા તેમના સેવકો સંબંધે માહિતગાર છે તે અમારા કહેવાનો ભાવાર્થ બહુજ સરેલાઈથી સમજી શકે છે.

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના લોકો પોતાના મુળ આચાર્ય સ્વામી સહજનનંદને, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના લોકો ગોસાંધ મહારાજને, ઇશ્વરના અવતાર માને છે. તેવીજ બુલથાપમાં મુસલમાનોમાં તુસેરીઓ હજરત અલી અ. ને, ગુદલાતો ઇમામો તથા નખીઓને તથા આગાખાનીઓ ઇરાની કિમરાવ આગાખાનને ઇશ્વરના અવતાર માનવા લાગી ગયા છે. અહીં માત્ર નમુના તરીકે જોયાર નામો આપવામાં આવ્યાં છે; પરંતુ તેવા અનેક લોકો તથા ટાળાં છે કે, જે મનુષ્ય જાતને ઇશ્વર કહેવા લાગી ગયા છે. મતલબકે હસન સખ્યાહને સુશીયાની રીયાઝતથી લોકોમાં પોતાની પીરાઇ હાસલ કરવાનો હેતુ હતો ખરી રીતે ખુદાની ચંદગીજ કરવાને તે રીયાઝતો કરતો હતો એમ ધડી ભર માટે પણ માની શકાય તેવું નથી કેમકે તેની પ્રપંચી વર્તિ-શુકના અસંખ્ય બનાવો તેના દંભી તથા કૌશલ્યપણને સખળ ટેકો આપે છે.

હસન સખ્યાહે સુશીયાના રીયાઝતો તથા ખીજ ચાલ્યાગીઓથી પોતાના ભક્તપણને લોકોપર અસર નાંખ્યો અને લોકો તેને એક ખરા ભક્ત તરીકે પણ માનવા લાગ્યા. આમ થતાં લોકો સત્ય અભિ-પ્રાય બાંધવામાં જેમ સામાન્ય ગોથું ખાઇ જાય છે તેમ હસન સખ્યાહને

પણ એક દેવતાનું પુરૂષ સમજવા લાગ્યા અને તેના એટલા તો ખરા તાબેદાર થઇ ગયા કે, તેના માટે જનમાલ કુરબાન કરવાને જરાપણ આંચકો ખાતા નહિ. શીદાનું છરીની મદદ, સિપાનું હથીઆર વડે લડવાની મદદ તથા ખીજ જે જે આતતની પુંજી ધરાવનારા તે તે પુંજીથી તેને નવાજવા લાગ્યા. ખરેખર પીરની પીરાઈ મુજબ રના હાથમાં હોય છે. તેમ હસન સગ્યાહના મુજબરોએ હસનને એવો તો છાપરે ચડાવી આપ્યો કે, તેઓ તેનેજ જેતા હતા. મતલબ કે સુશીયાની રીયાજત પણ હસનની ઉન્નતિમાં સહાયક થઇ પડી હતી અને તેવી આતતથી તેને લોકોને ફેસલાવવામાં કમાલ હાસલ થઇ ગયો હતો.

લોકોના દીલો વશ કરવાની તેની પાસે ઉપર પ્રમાણેની અનેક મોહીનીઓ હતી તેમાં એક એ પણ હતી કે, પોતાના પંથીઓ સિવાય તે ખીજ કોઇની મુલાકાત લેતો નહિ. આ મોહીની જે કે બહુજ સાધારણ લાગે છે; પરંતુ તેમાં રસ્તમી બળ ભરેલું છે. હસને આ બળને બરાબર જાણી લીધું હતું અને તે બળ સાધવાને તેણે પોતાના પંથીઓ અને તે પણ ખાસ પંથીઓ સિવાય કોઇની મુલાકાત લેતો નહિ. તેનાપર દ્રઢ અમલ કર્યો હતો. જે તે શત્રુઓ કે પરદર્મીઓને અવાર નવાર પોતાની મુલાકાત આપે તો, તેના માટે લોકોમાં જે છાપ બેસી ગઇ હતી તે છાપ જેવીને તેવી ટકી શકતે નહિ. જે કાંઇ મોટા શહેનશાહ તેની મુલાકાત લેતે તો તે શહેનશાહ તેની નબળાઈને જરૂર પામી જતે. જે તે કોઇ મોટા મુજતેહદ આલીમની મુલાકાત લે તે તો, તે મુજતેહદ તેના ધાર્મિક આડંબરથી જરૂર જાણીતો થઈ જતે. જે તે કોઇ મોટા સુફીની મુલાકાત લીધા કરતે હતે તો તે સુફી જરૂર તેના ખામીઓને પકડી પાડતે. જે તે કોઇ

પહેલવાન કે રાજદારી માણસની વારંવાર મુલાકાત લેતો હતો, તે પહેલવાન તથા રાજદારી માણસ તેની નબળાઈ વિષે આગાહ થઈ જતો.

એમ તો કહીજ ન શકાય કે, તેનામાં એવી કુશળતા હતી કે, જે ખીજમાં નહિ હતી. તેના કરતાં દરેક બાબતમાં ખીજ અનેક કુશળ લોકો હતા; પરંતુ હસને પોતાની કુશળતાનો લોકોને ઠગનારો એવો તો માર્ગ ગૃહણ કીધો હતો કે, લોકો પ્રથમ દ્રષ્ટિએ ઠગાઈ તથા અંજાઈ જાય. તેઓ કાળી બાબુને બહુજ મોડેથી સમજે અથવા તો વધુ લોકો સમજે પણ નહિ. તેઓ આપડા તો ઉજળું એટલું દુધજ સમજે, ભોળા તથા આંધળા લોકો પોતાના કોઈ મતલબને માટે પાણી એટલા પીર કરે છે અને એવી એવી વાહી તવાહી માન્યતા તથા આચાર વિચાર ધરાવે છે અને વ્યવહાર અમલ કરી બતાવે છે કે હેરત થઈ જવાય છે. હસનની કોઈની પણ મુલાકાત નહિ લેવામાં અછબો ગરીબ ચમત્કારો સમાએલા હતા, કે જેને વિસ્તારથી સમજાવવાની અમો અમારી કબ્જમાં શક્તિ જેતા નથી.

એક માણસ ગમે તેવા ભોટ હોય, પણ જે વિદાનો જેવાં કપડાં પહેરે, અમીર ઉમરાવ જેમ પોતાની ઓશીસ સજ્જત તથા નોકર ચાકર રાખે તથા વગર વરદીએ કોઈને પોતાની પાસે આવવા ન દે તો તેના ભોટપણા ઉપર કાંઈક પરદો પડે છે. જે કોઈ માણસને મળવું હોય અને તે માણસ મુલાકાત આપવામાં બહુજ દીલ નાંખતો જાયતો મુલાકાત લેવા માગનારના દીલમાં તેના પ્રત્યેનો રોઆબ ગાલીબ થતો જાય છે. કોઈ મોટા અમલદારને મળવાજવાનું હોય અને તેના પટાવાળાને વરદી આપવાને વિઝિટીંગ કાર્ડ આપીએ

અને જો તે એમ કહે કે, હમણું સાહેબ કામમાં છે જરા ઉભા રહો, સાહેબ નવરા થાય તો વરદી આપું, પંદરેક મીનિટ પછી જો તે પટ્ટાવળો અંદર જાય અને ફરી આવીને કહે કે સાહેબ હજી કામમાં છે. પાંચેક મીનિટ હજી ઉભા રહો. પછી પાંચેક મીનિટ પછી તે સાહેબને વરદી આપે અને જો સાહેબ કહે કે દસ મીનિટ પછી હું મુલાકાત આપીશ તો જેટલો વખત મુલાકાત લેવાના કાર્યમાં પ્રથમ નકામો વ્યતિત થયો તેટલા વખતમાં સાહેબના રોગ્યાબનો મુલાકાત લેવા માગનાર ઉપર જરૂર અસર થશે. જે અધિકારીઓ રોગ્યાબ દાખ રાખતા નથી અને વગર વરદીએ ગમે તેને ગમે ત્યારે પોતા પાસે આવવા દે છે તે અધિકારીનો રોગ્યાબ પડતોજ નથી અને તેના માટે સામાન્ય નબળાઈના હલકા વિચારો કુપન્ન થઈ જાય છે. માટે આવી રીતે હુંગરા દુરથી રળીયામણ લગાડવાને હસન સંખ્યાકે ભોળાને પોતાની મુલાકાત આપવાનું સદંતર તજ આપ્યું હતું. નજરે જોયાંથી જરૂર ધારેલા મતમાં ઘટાડો થાય છે. અમોને એવા અનેક દાખલા યાદ છે કે, અમે અમુક અમુક માણસને મળવા અગાઉ તેના માટે ઘણાકિંયા મતો બાંધી બેઠા હતા; પરંતુ જ્યારે એકાદ બે વખત તેની પાસે જઈ વાતોચિતો કરી આવ્યા, ત્યારે અમો જાણી તથા જોઈ શક્યા કે, અમો પ્રથમનો અભિપ્રાય બાંધવામાં ઘણું અંશે ગોથું બાંધ ગયા હતા.

હસન જેમ કહેને પોતાની મુલાકાત નહિ આપવામાં દ્રઢ હતો તેમ તે બીજી દરેક બાબતમાં અસાધારણ દ્રઢ હતો. તે અલ્લમોતના કીલ્લામાં પાંચીશ વર્ષ લગી રહ્યો, પણ માત્ર એક અથવા બે વખત પોતાના રહેઠાણના મકાનનો દાદર ચડ્યો અને કીલ્લામાંથી તો તે એક દીવસને માટે પણ બહાર ગયો નથી. શું આ એક હસનના

અસાધારણ દ્રઢતાની અળવાન સાબીતી નથી ? પાંત્રીશ વર્ષમાં અનેકવાર કીસ્સા ઉપર હુમલાઓ થયા, કીસ્સો હાથથી નીકળી જવાની અણીપર આવી ગયો. કીસ્સાના કોકો હીમ્મત હારી ગયા અને હસનના પક-ડાઇ જવાની ઘડીઓ જતી હતી; તેમ છતાં પણ તે પર્વતની જેમ પોતાની જગોથી હાલતો નથી અને એટલે સુધી તેમાં પોતાના કદમો મજબુત કરે છે કે, પાંત્રીશ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદતમાં તે માત્ર એક યા એ વારજ પોતાના મેડાના દાદરથી નીચે ઉતર્યો હતો અને કીસ્સાની બહાર તો એક વખત પણ ગયોજ નથી. જો હસનની આવી દ્રઢતા વિષે તથા કેવા કેવા આકરા સંજોગો વચ્ચેની દ્રઢતા વિષે વિચાર કરીએ તો, તે અસાધારણ પોતાના દીલપર કાબુ ધરાવનાર પુરૂષ હતો. મોઢામાં મોટી મુરફેલીમાં પણ ગભરાટ શું ચીજ છે તેતો તે સમજતોજ નહિ હતો. જો તે ગભરાટ સમજતે હતો તો તેવા જીવ સટાસટના હીંગામમાં તે પોતાના દીલને કાબુમાં કેમ રાખી શકતે ? અથવા તો પોતાના લશ્કરને મજબુત કરવાને કે બીજી વ્યવસ્થા કરવાને માટે પણ તે મેડા ઉપરથી ઉતર્યા વિના રહેતે નહિ અને જ્યારે તે તેવા કટોકટના પ્રસંગોએ પણ હીમાલય પર્વતની જેમ પોતાની જગોથી એક ઇંચ પણ ડગતો નથી ત્યારે તે પોતાનું દરેક કામ કેટલી ખુબી તથા વ્યવસ્થાથી કરતો હશે અને કોઇ પણ કામ તેની મરજી વિરૂદ્ધ ધણા ભાગે નહિજ થતું હોય, નહિતર જો પોતાની મરજી વીરૂદ્ધ વ્યવસ્થા થતી હોય તો, તેને એમ જરૂર થઇ આવતે કે હું જાતે જઇ મરજી મુજબની વ્યવસ્થા કરી આવું, પરંતુ તે એક ડગલું ખસ્યા વિના પોતાના કામની દરેક વ્યવસ્થાને ધણાજ મજબુત ધોરણે કરતો હતો અને તેમ કરવામાં તેની અમાપ બુદ્ધિ તથા ચતુરાઈનું માપ બાંધવું અશક્ય થઇ પડે છે.

નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ તથા જર્મન દૈઝરના મક્રમપણાની તથા હોમ્મતની હામ હામ તારીફ થાય છે, પરંતુ તેઓએ જે જે કામો હાથ ધર્યાં. તેમાં તેમને જાતે હામ હામ રજાવું પડ્યું હતું; પરંતુ હસને તો જે મહાન કાર્ય કરી અતાવ્યું, તે દરવામાં પોતાના ધરનો ખુણો વટીકે છાંડ્યો નહિ. નેપોલીઅન તથા કમ્પ્રેસરનો પોતાની છેવટમાં પોતાની ચોજનામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા અને હાર ખાધ ગયા, પરંતુ હસન તો કોઇ પણ બાબતમાં તેવી સ્થિતિમાં મુકાયોજ નહિ. જે કામ હાથ ધર્યું તે તેણે ફતેહજ કરી દેખાડ્યું અને પસ્તાવો શું ચીજ છે તેતો તે સમજતો નહિ હતો. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ કહેતો હતો કે અશક્ય એ શબ્દ મુખ્ય લોકોની ડીક્ષનેરીમાંજ હોય છે, પરંતુ છેવટે તે શબ્દ તેને પોતાની ડીક્ષનેરીમાંથીજ મળી આવ્યો, પરંતુ હસન પણ એમજ કહેતો હતો, બલકે તે સાબીત કરી અતાવતો હતો અને તે સાબીત કરી અતાવવાને તે છેવટ સુધી નીભાવી ગયો અને અશક્ય એ શબ્દ મુખ્ય લોકોની ડીક્ષનેરીમાંજ હોવાનું તે પોતા માટે સાત્ય મનાવી ગયો.

તે દરેક કાર્યને બરાબર સમજી લેવાની અસાધારણ કુશળતા ધરાવતો હતો અને કામને સમજી લીધા પછી, તે તે કામ કરવાને જરાપણ અશક્ય સમજતો નહિ હતો અને હાથ ધરેલું કામ થવુંજ જોઈએ, એમ તેની દ્રઢ માન્યતા હતી. ધર્મનો પ્રચાર કરવાના કાર્યમાં પણ તેણે સહેજ પણ ગફલત રાખી નથી. તે એક અંથ કર્તા પણ હતો અને તેણે કેટલાક અંથો પણ લખ્યા હતા.

મજહૂબી અકાયદમાં તે હદ ઉપરાંતનો સખ્ત હતો (અત્રે તે મસલામી અકાયદોમાં સખ્ત હતો એમ સમજી લેવાનું નથી તેના

ઇસલામી અકાયદ વિષે આગળ ઉપર સજાઈ કરવામાં આવશે) જેવો પોતે પાળે શરૂ (ઇસલામી શરીયત સમજવી નહિ, પણ તેની પોતાની નવી ઉભી કરેલી શરીયત) હતો તેવાજ તે પોતાના મુરિદાને બનાવવા માગતો હતો. પોતાની શરીઅતના ગુનાહના આરોપ માટે તેણે પોતાના બંને બેટાઓને કતલ કરી નાંખ્યા.

મુલતાન મલકશાહતું એલચી ખાતું જ્યારે અલમોતમાં હસનના દરબારમાં આવ્યું હતું ત્યારે હસને પોતાના મુરિદાની શીદાઇયતની ધાક મલકશાહપર બેસાડવાને માટે પોતાના ત્રણ મુરિદાને, મરી જવાને હુકમો આપ્યા હતા. જે હુકમો થતાંજ મરી ગયા હતા. તેજ દરબાર પ્રસંગે હસન સજ્યાહના પુત્રો કોઈ શરૂ ગુનાહની સજા માટે હસન સજ્યાહની રૂબરૂમાં રજુ થયા. હસને તે બંનેને દુર્ગાઓ મારવાનો હુકમ કીધો અને તે બંને તેના પુત્રો તેની પીડાથી એલચીખાતાના મેમ્બરોની રૂબરૂમાંજ તરફડી તરફડીને મરણ પામ્યા અને હસને પોતાના મુખમાંથી એક ઉદ્ધ શબ્દ વટીકે કાઢ્યો નહિ.

શરર લખે છે કે હસન સજ્યાહ પોતાના ધર્મના ધારાનો અમલ કરાવવામાં તે સખ્ત બની ગયો હતો. તેણે પાપીપર દયા વાપરીજ નથી. તેના ધર્મમાં ધર્મનો વાંક તેમજ બીજા પાપો માફજ થઇ શકતા નહોતાં. આ માફ નહિ થઇ શકવાની વાતને તેણે દરેક મનુષ્ય તથા મુરિદના અંતઃકરણમાં અસરકારક રીતે હસાવી આપી હતી. આ ધારાઓ પાળવા માટે તેણે એટલે સુધી હીમ્મત તથા દ્રઢતા ચલાવી કે કુદરતી પ્રેમ પણ તેના દીલમાંથી જતો રહેવા પામ્યો હતો. તેના પુત્ર હુસેને કોહીસ્તાનના એક દાઇને મારી નાંખ્યો હતો. હસને તુરતજ ન્યાય આપ્યો કે તે કસુર બદલ હુસેનને કતલ કરી નાંખે. હુસેન હુકમ પ્રમાણે કતલ થયો. બીજા પુત્રે એક પ્રસંગે દારૂ પીધો. આ કામને

(૧૨૪)

હસન હરામ સમજતો હતો અને હરામ કામની સજા તેણે કતલ કરાવી હતી. તેને પણ તુરતજ કતલ કરાવી નાંખ્યો. એક દીવસે કીસ્નામાંના એક પ્રખ્યાત માણસે સીસોડી વગાડી, તે તેણે સાંભળી. આ કામ પણ હરામ હતું તેથી તે પ્રખ્યાત માણસને કીસ્નામાંથી બહાર કાઢી મુક્યો. આ આગેવાન માણસને કીસ્નામાંથી નહિ કાઢી મુકવા કીસ્નામાંના સઘળા લોકોએ સીફારસ કરી, પણ તે સીફારસ હસનનું અંતઃકરણ નરમ કરી શકી નહિ. હસનની શરીયતમાં શેખ અથવા ઇમામના હુકમની અમાન્યતા અથવા તો ધાર્મિક બોલોમાં એમ કદાં શકાય કે, ધર્મના રૂઝથી વિરુદ્ધ વર્તન કરનારને કતલની સજા હતી. આવા હુકમો તે દ્રઢતાથી અગ્નવતો અને પળાવતો હતો.

હસન બિન સખ્યાહને સઘળા તાવારીખ નવીશોએ ખુની તથા નિર્દય જણાવ્યો છે. ખુદ તેના કાર્યો તેને તેવો સાખીત કરવાને બળવાન પુરાવા છે. કોઈએ પણ હસન સખ્યાહના વખાણ કર્યા હોય તેયું અમારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી. તવારીખની આવી સમજા દલીલો છતાં કોઈ હસનને દયાળુ તથા ન્યાયી કહેવા નીકળે તો તેનું તે કાર્ય તવારીખ દ્રષ્ટિથી અતિ અધમ ગણાય તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી. તવારીખના સંબંધમાં તો જે બનાવો રજુ થયા હોય છે તેના ગુણદોષ તપાસવા ઉપરજ અભિપ્રાયો ઘડવાના હોય છે; એક લેખક નામને લાંચ્છન લગાડનારા કંગાલ લેખકે હસન સખ્યાહને દયાળુ તથા ધનસાક્ષી જણાવવાની જીવ વિનાની કોશીશ કરી મારા વાંચવામાં આવી છે. તેમાં તેણે એવી દલીલનો આધાર પકડ્યો છે કે, જે હસન અન્યાયી હતો તો પોતાના પુત્રને ગુનાહની સજામાં કતલ કેમ કરશે ? તે ન્યાયી હતો માટે તેણે ન્યાયને ખાતર પોતાના બંને પુત્રોને મરાવી નાંખ્યા.

આપણે જોવું જોઈએ કે, ન્યાયી તથા અન્યાયી માણસની તારવણી કેવી રીતે થઈ શકે છે. કોઈપણ અન્યાયીમાં અન્યાયી માણસ માટે એવું તો નજ બને કે, તેણે કોઈપણ થોડી સંખ્યામાં ન્યાય નજ કરેલો હોય, તો આવી સ્થિતિ વચ્ચે તેણે જે એકાદ બે પ્રસંગે ન્યાયથી કામ લીધું હોય તેના ઉપરજ તેના ન્યાયીપણાની તારવણી થઈ શકે નહિ. વળી જે માણસોએ સંખ્યાબંધ બાબતોમાં અન્યાય કરેલો હોય તેના એકાદ ન્યાયના દાખલાથી તેને ન્યાયી જણાવવા નીકળવું એ ન્યાયનું ખુન કરવા સમાન છે. જે માણસે ન્યાય કરવામાં સતત પ્રયાસ કર્યો હોય, પણ ન્યાયની સમજમાં તેણે કોઈ જગોએ ભુલ કરી હોય તો તેવા માણસને અન્યાયી કહી શકીએ નહિ તેમજ જેમણે અન્યાય કરવામાં સતત પ્રયાસો કર્યા હોય; પણ અન્યાયની સમજમાં તેણે કોઈ જગોએ ન્યાય કરી નાંખેલો હોય તો, તેવા માણસને ન્યાયી કહી શકીએ નાહ. અમોએ ઇતિહાસમાં એવો એક પણ બનાવ જોયો નથી કે, તેમાં કોઈ એક માણસ કે જે અન્યાય કરવામાં પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે તેણે એચાર પણ ન્યાય પૂર્વકના કાર્ય ન કર્યા હોય. એક માણસ ૯૦ માણસોને, જે નિર્દોષ છે તેને સજા કરે અને બાકીના ૧૦ માણસો જે નિર્દોષ હોય તેને સજા ન પણ કરે તો તેટલાપરથી તે માણસને ન્યાયી ગણી લેવાય નહિ. પણ ન્યાયી અન્યાયી પારખવામાં તે માણસે ન્યાયને દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં રાખીનેજ કાર્ય કરેલું હોય અને વધુમાં વધુ કેસોમાં તેણે ન્યાયજ કરેલો હોય તેનેજ ન્યાયી કહી શકાય; ભલે પછી તેણે કોઈપણ થોડી બાબતમાં અન્યાય પણ કરેલો હોય, પણ તે તેની ઇચ્છાને લઈ ન હોય, પણ તે ઇચ્છાને લઈ ભુલ હોય; પણ હસન સખ્યાહના જીવન ચરિત્રમાં તો એક પણ બનાવ એવો દ્રષ્ટિગોચર થતો નથી કે, જેમાં તેણે ન્યાય

પૂર્વકની વર્તન ચલાવી હોય. અથવા તો તેણે ઇજ્જતેહાદી જુલ કીધી હોય. તો તેથી સ્થિતિ વચ્ચે તેણે પોતાના છોકરાઓને કસુર ખદલ મારી નાંખેલા તેટલા ઉપરથીજ તેને ન્યાયી તથા દયાળુ કેમ કહી શકાય ?

શરર લખે છે કે “ અમે હસન બિન સખ્યાહનું જીવન ચરિત્ર લખવા માગીએ છીએ અને જેને મુસલમાનો બહે માનની નજરથી ન જુએ; પણ ખરી વાત એ છે કે, તેનો તેના બંને સ્વજ સાથીઓ કરતાં આગળ નંબર જાય છે. ખુદ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક હસન બિન સખ્યાહની તબીયતથી મારી પેંઝે જાણીતો હતો. અને તે એમ કહ્યા કરતો હતો કે “ તે નજીકમાં બોળા, અંધશ્રદ્ધાળુ તેમજ સામાન્ય વર્ગને બેહકારીને બહુજ ખરાબ કરી નાંખશે ” તો તેણે નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની પરખ પ્રમાણે બોળા, અંધશ્રદ્ધાળુ લોકોને બેહકારીને ખરાબ કરી નાંખ્યા તેમાં કોઈપણ ઇતિહાસકારને સંદેહ નથી. તો આવા ઇતિહાસિક નિર્ણયપર માત્ર આટલીજ ખાબતથી જુદા અભિપ્રાયપર જઈ શકાતું નથી.

હસન બિન સખ્યાહના જીવન વૃતાન્તના મુખ્ય મુખ્ય બનાવો આપણને એ ખાબત સાબીત કરે છે કે, તે બોળા, અંધશ્રદ્ધાળુ તથા સામાન્ય વર્ગોપર પોતાનો અસર નાંખી, તેમને પોતાના હથીઆરો બનાવી પોતાનો અંગત હેતુ સાધી લેતો હતો. અને આવો હેતુ સાધવા માટે તે બહુજ કઠણ તથા મક્કમ હૃદયનો થઈ ગયો હતો. જે માણસે ખવાળ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક જેવા વિદ્વાન મિત્રને કતલ કરી નાંખવામાં પાકું વાળી જેથું નહિ તથા બીજા લાખો ખુનો કરવામાં લેશમાત્ર દયા વાપરી નહિ, તે પોતાનો તેજ હેતુ સાધવા

માટે પોતાના છોકરાઓને તેમની કસુર માટે, પણ ખરી રીતે તો પોતાની સફેદ પવિત્રતાઈની લોકોપર છાંપ પાડવાને મારી નાખે તો, તેટલા ઉપરથી તેને ન્યાયી કે દયાળુ ગણી શકાય નહિ.

વળી તે છોકરાઓને એવા પ્રસંગે તેમના કસુર બદલની સજા કરે છે કે, જ્યારે સુલતાન મલકશાહનું એલચી ખાતું તેના દરબારમાં હાજર છે. હવે પરદેશ ખાતાના એલચીઓ જ્યારે દરબારમાં હાજર બેઠા હોય ત્યારે ન્યાય માટેનો કેસ રજુ થાય અને તે કેસમાં તે પોતાના છોકરાને મારી નાંખવાની સજા કરે, એ બીજું કંઈ નહિ; પણ પોતાના નિર્દયપણાની ઉંડી ધાક એલચી ખાતાના છગરોના કોતરી આપવાને ખાતરજ કેમ ન હોય ! તે બરાબર જાણતો હતા અને તે જે જાણતો હતા તે બીજાઓ કચ્ચિતજ સમજે તેવી બાબત છે અને સામાન્ય વર્ગ તો તે જે ધોરણ સમજતો હતો તે ધોરણ-પર, જઈ શકવાને અચકાય તેવી બાબત છે તેથી બીજા અનુમાન ઉપર જવું એ વ્યાજબી નથી; પણ એલચીખાતાના મેમ્બરો જઈને સુલતાન મલકશાહ તથા નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને બેઠેલી હકીકત જણાવે કે જેથી તે ધાસ્તી ખાઈ આવા બચકર પુરૂષને છેડે નહિ; નહિતર તેમના માટે લેશમાત્ર દયા નહિ વાપરવામાં આવે, તેવી સખતાઈથી કામ લેવામાં આવશે.

દરબારમાં હસન એલચી ખાતાના મેમ્બરોને તેમને છક કરી નાખનારી તથા દેહશતથી કંપાવી નાંખનારી ધાસ્તી અપાવવા માગતો હતો તે માટે પોતાના ત્રણ શીદાઈઓને એકને ખંજર ભોંડીને, બીજાને પાણીમાં ડુબીને અને ત્રીજાને ઉંચેથી પટકાઈ પડીને મરી જવાનો તેણે હુકમ કર્યો અને તે હુકમ પ્રમાણે તે શીદાઈઓ અમલ કરી મરણ પામ્યા. આ બનાવથી હસન એમજ જણાવવા માંગે છે કે,

તમારા બાદશાહ તથા વજીરને કહી દેજો કે, જો અમારી છેડખાની કીધી તો, આવા પોતાનો પ્રાણ જતાં સુધી કાઢતો જન લેવાને પાછું પગલું નહિ ભરે, તેવા મારાઓ તમારા માટે તૈયારજ છે. આવા પ્રસંગ પર પોતાના છોકરાને કતલ કરવા, એ પણ ત્રણ દીલાઈઓને મારી નાંખવાથી જે હેતુ તે સાધવા માગતો હતો, તેજ હેતુ સાધવાનો તેનો હેતુ જણાઈ આવે છે.

હવે જો એમ કહેવામાં આવતું હોય કે હસને તે સળઓ મુસલમાની ધર્મ પ્રમાણે કીધી છે તો તેને ન્યાય પૂર્વકની કલ્પા વિના આલે તેમ નથી; પણ હસનખિન સખ્યાહનાં મુસલમાન ધર્મ પર કાયમ રહ્યાનું કંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકે તેમજ નથી. તો તેવી સ્થિતિ વચ્ચે તેણે પોતાના છોકરાઓને મુસલમાની રાજ્ય પ્રમાણેજ તે સળ કરી એમ કેમ કહી શકાય? હસને ઇસલામ મઝહબ તદ્દન તજ આપ્યો હતો. તે તેના મઝહબી પોઝીશન જાણુવવા પ્રસંગે અમે સાબીત કરીશું તેથી તે બાબત રજુ થતાં સુધી લાલના અભિપ્રાય માટે થોભવું જોઈએ.

હસનનો નવો ધર્મ.

હસન ખિન સખ્યાહના મુળ ધર્મ વિશે, આપણે નજર નાંખી શક્યા છીએ. હસન ખવાજ નિઝામ-ઉલ-મુલકનો મેહમાન હતો ત્યારે તેના દીલમાં પોતાને ઉન્નત દિશાએ પહોંચાડી આપવાની સખજ ઝંખના હતી, પણ હવે વડા વજીરના દરજ્જા સુધી પોતાને પહોંચાડી આપવા સુધીની તેની ઇચ્છા આપણી જાણમાં આવી શકે છે; પરંતુ અનુમાનથી જાણી શકાય છે કે, તે સમયે પણ તેના દીલમાં રાજદારી સ્વતંત્ર સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પણ હોય; કેમકે જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર

સત્તા પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં મુધી તે પોતાને સંતોષ મળે તેવી ઉન્નત દિશાએ પહોંચી નહિ શકે તેમ તે બરાબર જાણતો હોવો જોઈએ. તે બરાબર જોતો હતો કે, તેને આગળ વધવામાં ખ્વાજા નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક આડે આવે છે; એટલે કે જે તેને ખસેડી નાંખવામાં આવે તો પોતે વડો વજર થઈ શકે છે એમ તે માનતો હતો અને સુલતાનનું દીલ તો તેણે પોતાના કબજામાં પાલુ લઈ લીધું હતું અને તેને કબજામાં રાખે એ બાબતને તો તે બહુજ સરલ સમજતો હોવો જોઈએ. આ બાબતની ખાત્રી તેણે ઇસ્ફહાનમાં પોતાના મિત્ર અમુલ ફઝલને કહેલા શબ્દોથી પુરવાર થાય છે. એટલે કે તેણે કહ્યું કે “જો મને એ મિત્રો એક દીલના મળતે તો હું આ ગામડીઆ તુર્કનું રાજ્ય ઉથલપાથલ કરી નાંખતે.” આ ગામડીઆ તુર્ક યાને સુલતાન મલકશાહનું રાજ્ય ઉથલપાથલ કરી નાંખવાને જે પ્રકારનો બળવાન મસાલો જોઈએ. તે ઉપરથી અંદાજ ખેંચી લેવો બહુજ સહેલ છે કે હસન સ્વતંત્ર રાજ્ય સત્તા મેળવવા માગતો હતો. આવી સ્વતંત્ર રાજકીય સત્તાની તે શોધખોળમાં મલકશાહના દરબારમાંથી હંકારી કઢાયા પછી ફરતો હતો અને તેણે પોતાના મગજને તેવી સત્તા પ્રાપ્ત કરવામાં રોકી રાખ્યું હતું.

હસનને કુદરતી શક્તિથી પૂર્ણ લાભ મેળવવાનું અતિ પૂર્ણ પ્રમાણમાં જ્ઞાન હતું. તેનામાં સમાજનું રૂપ પારખવાની, સમાજના રૂપને પોતાના લાભ માટે વાળવાની, કોઈ પણ હાથ ધરવામાં આવતા કાર્યના ગુણદોષ પારખવાની, લોકો કેવા પ્રકારની અજ્ઞાનતાને લઈ પોતાના કાર્યમાં વધુ ફાયદા શકતા નથી તેના જ્ઞાનની એ વીગેરે કુદરતી શક્તિઓ તેનામાં પોતાનું કાર્ય બરાબર બજાવી રહી હતી. આ સમગ્ર બાબતોની કંઈક ખાત્રી ખસજનના એ અભિપ્રાય “યોડાજ સમ-

યમાં તે ભોળા અને અંધ શ્રદ્ધાવાળા લોકોને બેહકાવી બહુજ ખરાબ કરી નાખશે ” થી થઇ શકે છે અને તેથી તે ભોળા તથા અંધ શ્રદ્ધાળુ લોકોને બેહકાવી પોતા માટે સ્વતંત્ર રાજદારી સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માગતો હતો.

જેવી રીતે રાજ્યના નવીન સ્થાપકો પોતાની હિમ્મત, બહાદુરી તથા જાતી કાશીશથી લડાઇઓમાં ઉતરી જીવ સટોસટની લડાઇઓ લડી અનેક વિપત્તીઓ પછી વિજય મેળવી નવીન રાજ્યને સ્થાપે છે, તે ધોરણ હસન પસંદ કરે તેવો નહિ હતો. તેની પ્રકૃતિ તેવા પ્રકારની લડાઇઓમાં જાતે સામેલ રહી સ્વતંત્ર રાજદારી સત્તા પ્રાપ્ત કરવા કરતાં, કાંઈક જુદાજ પ્રકારની હતી. તેતો પોતાના મગજના હયા-આરોથી શત્રુને અસાધારણ ગણત વચ્ચે દરાવી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની લડાઇ લડી શકતો હતો. હવે જે માણસ આવી સરળતાથી વિજય મેળવી શકવાને સામર્થ્યવાન હોય, તે શા માટે તીરો તલવારના ધમ-સાનના મારકામાં જીંદગી તથા મોતના વીમામાં ઉતરે ! મતલબકે તે સ્વતંત્ર રાજદારી પણ પ્રાપ્ત કરવા માનતો હતો.

મલકશાહના દરબારમાંથી હસન હંકારી કઢાયો, એ હસન માટે પહેલીજ નિષ્ફળતા હતી, કે જે તે માટે ઉન્નતિનો માર્ગ બની ગઇ. તેનો મિત્રાજ તથા તેની હિમ્મત જે વિશાળ મેદાન શોધી રહી હતી, તેની હદ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ધણીજ વિશાળ હોંવી જોઇતી હતી. જે જગ્યાએ રહેવાથી કોઇની તાબેદારી ભોગવવી પડે, ત્યાંની આબોહવા હસન જેવા સ્વતંત્ર માણસને અનુકુળ ન આવે, એ બનવા જોગ હતું. તેમ આવો સ્વતંત્ર તથા કૌશલ્યબાજ પુરુષ પોતાના ખસતી સામગ્રીઓ મેળવ્યા વિના રહી જાય એ પણ બય બરેહું હતું. તેમ આ સમયમાં કે જ્યારે જુદા જુદા વિચારના અને ખીલાફતનો દાવો

કરનારા લોકોના અને ખાસ કરીને મીસરના ઇસલામી લોજના મીશનરીઓ દરેક જગોપર ફેલાયેલા હતા, તેમ ઇસલામી રાજ્યના પરદામાં અનેક ખટપટો ચાલી રહી હતી. અને ગુપ્ત આતમીઓ મેળવવાને લીધે લોકો જાહેરમાં કાંઈ અને અંદરખાનેથી કાંઈ એમ પોતાને જુદા જાહેર કરતા હતા, તેવા વખતમાં હસનને પોતાના સ્વતંત્ર વિચારને લગતું કામ ન મળે, એ અનવાજ્જેગજ નહિ હતું.

આવી રીતનો ધર્મનો બોધ કરવાવાળાઓ અથવા આજના લોકોમાં કહીએ તો મીશનરીઓની શરૂઆત ઇસલામમાં દમીસ્કના ખલીફ અને ઉમય્યાના છેવટના દોરમાં પડી હતી. જ્યારે કોઈ જાહેર શક્તિ બની ઉમય્યાનું બળ ન તોડી શકી ત્યારે બની હાશમે પોતાના યજમાનો તથા મુરીદોને “ દાઈ ” અને “ નકીબ ” ના નામો આપી, પોતાનું બળ વધારવા માંડ્યું. આ દાઈઓ અને નકીબો દરેક દેશમાં જતા અને જાહેરમાં રાજ્ય ભક્તિ બતાવી, અંદર ખાનેથી બની હાશમની તાબેદારીની બેઅત લેતા હતા. આવા હજારો દાઈઓ અને નકીબો ખુરાસાનથી શામ સુધી ફેલાઈ ગયા હતા. આ મીશનરીઓએ ગુપ્ત રીતે આજના રાજકીય પુરૂષોની પેઠે, એક એવો ડાયનામેટી જુસ્સો પાથરી આપ્યો હતો કે, જેને નાની સરખી ચીલુગારી લાગતાંજ, તે એક જખરદસ્ત ઘડાકો થઈ, ધરતી કંપના ધૂમ્ધરાને પણ શરમીંદો કરી આપે. આ જુસ્સાને સહાયતા મળવાથી તેણે બની ઉમય્યાના રાજ્યને જડમુળથી ઉખેડીને ફેંકી દીધું. હવે બની અબ્બાસની રાજ્ય હકુમતનાં સમયમાં શતમાઇટ લોકો પોતાનો ખીલાફતનો હક મેળવવા માટે અનેક પ્રકારના ગુપ્ત કાવત્રાંઓ રચી રહ્યા હતા. પરંતુ સુફેલી તો એ હતી કે તેમનામાં અન્યોઅન્ય સંપ નહોતો. બની શીતમાના જુદા જુદા આગેવાન માણસો પોતે રાજ્ય તથા ઇમામતના

દાવેદાર બન્યા હતા. આ વાતતો તદ્દન અનુભવ સિદ્ધ છે કે, કોઈ કામમાં એક યુક્તિથી રહેહમંદી મળી જાય તો, સમજા માણસો તેજ યુક્તિ બીજા કામોને પણ લગાડવાને લાગી જાય છે. આ ધોરણ મુજબ ઇમામતના દરેક હકંદારો પોતાના દાઇઓ તથા નકીબો ઠેકઠેકાણે ફેલાવી આપ્યા હતા ફાતમાઇટ આગેવાનો જે એકત્ર થઇ, અમુકને ખિલાફત અપાવવા કોશીશ કરતે તો, તેઓને જરૂર તે મળી જતે, પરંતુ કુસંપને લીધે જુદા જુદા ઇમામના દાઇઓ એક બીજાના ઇમામો વિરૂદ્ધ બોલતા હતા. બન્યું એમ કે એક ઇમામની કોશીશને બીજા ઇમામો તોડી પાડી અને બની અબ્બાસનું જેર નાબુદ કરવા સામે કોઈ પણ બળવાન કોશીશ તેમનાથી થઇ શકી નહિ.

હસનને આવા પ્રકારનો ધર્મ, પીતા તરફના વારસામાંજ મળેલો હતો. તેમ જ્યાં જોઇએ ત્યાં, આવા પ્રકારના વિચારો ગલી કુચીએ ફેલાઇ રહ્યા હતા. હસન જ્યારે મલકશાહના દરબારમાંથી નાશી પોતા માટે માર્ગ શોધતો હતો, ત્યારે તેણે ઉપર જણાવેલા મીસરના ઇસમાઇલી ઇમામો તરફના દાઇઓ તથા નકીબોને જોયા, તેમને તે મળ્યો, તેમના વિચારો તેણે જાણ્યા. જહૈરમાં કાંઈ અને ખાતીનમાં કાંઈની પોલિસિ નિહાળી. તે પોલીસિથી જુદા જુદા ઇમામતના દાવેદારોએ આવડત તથા સંજોગોથી ચોક્કસ હદ સુધી સાશ્વતતા મેળવેલી તેણે જોઇ તથા વાંચી. દાઇઓ તથા નકીબોને જ્યાં ત્યાં અસાધારણ માન અપાતું તેણે જોયું. ઇમામોના નામ ઉપર લોકોને મરી મટનારા જોયા અને ખુદ મીસરના ઇમામોએ પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની પોલીસિથી મીસરનું રાજ્ય મેળવેલું તેણે જાણ્યું ત્યારે તે જોઇ શક્યો કે, પોતા માટે આ કરતાં બીજો કોઈ પણ માર્ગ વધુ ઉત્તમ નથી.

ઉપરના માર્ગથી ઇમામતના દાવેદારોએ, જેટલા પ્રમાણમાં -સત્ત મેળવી હતી, તેમાં હસનને વધુ વધુ જુઓ થઇ જણાઇ હતી.

તે ઇમામોની યુદ્ધિ, દ્રઢતા, હિમ્મત તથા સમાજના રૂપને પારખવાની શક્તિમાં પણ તેણે અનેક નમુનાઓ તથા ભુલો જોઈ હશે; પણ જે પોતે તે પોલિસિ વાપરે તો પોતે તેવા પ્રકારની ભુલો નજ થવા આપે અને તેમ કરી પ્રથમના જે જે ઇમામતના દાવેદારોએ તે પોલિસિથી મેળવ્યું હતું તેના કરતાં હસન ધાણું વિશેષ મેળવી શકે એમ તેને ચોક્કસ જણાઈ આવ્યું હોય તો કોઈ નવાઈની વાત નથી; તેથી તેણે પોતાની લગામ ઇસમાઈલી મઝહબ તરફ ફેરવી અને બહુજ સાવચેતીથી તે ઇસમાઈલી મઝહબમાં દાખલ થયો.

ગુરુ કરતાં ચેલા આગળની કહેવત પ્રમાણેની હસનની સ્થિતિ હતી. તેને જે ઇસમાઈલી દાઇઓ તથા નકીબો મળ્યા, તેની જોડે પ્રથમ તો તે મઝહબી ઇમામતના શાસ્ત્રાર્થમાં કિતરો અને દાઇઓ તથા નકીબોને પોતાની યુદ્ધિ તથા આવડતનું પાણી દેખાડવાને તેણે પોતાનો તેમનાપર અસાધારણ અસર નાંખ્યો. આ ઉપરથી દાઇઓ સમજ્યા કે, આ અસાધારણ પાણીવાળો માણસ છે અને જે તે આપણા ટોળામાં આવી જાય તો બહુજ ઉપયોગનો થઇ પડે. હસને દાઇઓ તથા નકીબો જોડે શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં યુદ્ધિ તથા તર્ક શક્તિનો એવો તો ઉપયોગ કર્યો કે, ઘણી બાબતોમાં તે દાઇઓ તથા નકીબો એવું સમજી ગયા કે, ઇસમાઈલી ધર્મના ઉંડાણને જોટલું અમો સમજવાને શક્તિવાન નથી, તેથી વિશેષ તે તેમાં કિતરી શકે છે. મતલબકે પોતાના પાણીનો અસાધારણ અસર તથા રોઆબ દેખાડી, તે ઇસમાઈલી થઇ ગયો અને થતાંને વાર તેણે એક ચૂરત તથા કાબેલ મીશનરીને લગતી પોતાની કાબેલીયત એટલી તો દેખાડી આપી કે, તેને મીશનરી બાને દાઇનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો. ઇસમાઈલી

ફીરકામાં દાખલ થવાથી તે આસપાસના સઘળા ઇસમાઇલીઓનો ધર્મપ્રિય બની ગયો અને તેમ થતાં તેણે તેવા લોકોના દીલમાં પોતાની કાબેલીયતનો સજ્જડ સીકકો ખેસાડી નહિ આપ્યો હોય એમ કહી શકાય નહિ.

જ્યારે તે બેચાર વર્ષ શહેરે શહેર તથા ગામેગામ ફરી, મીશનરીપણું બજાવતો હશે ત્યારે ત્યારે તેને પોતાની ફતેહ બહુજ જલદી થઇ શકશે તેના જરૂર સ્વપ્ના આવતાં હશે. તે ઘણી અનુકુળતાઓ નજરે નજર જેતો હશે અને લોકો તેનાપર જનમાલ કુરબાન કરવાને તત્પર થઇ જતા હશે. આજકાલના સાધારણ આચાર્યો તથા પીરો કે, જેમાં કાંઇ પણ ખેર કે ખુશી હોતી નથી તેને પણ જ્યારે જોળા તથા અંધશ્રદ્ધાવાળા અસાધારણ ઉપમા તથા માનપાન આપવાને કાલા લેલા બની જાય છે ત્યારે એવા સમયમાં કે જ્યારે ઇમામતના દાવેદારો ચારે તરફ ઉભરાઇ પડ્યા હતા અને દરેક પોતપોતાની ઇમામત સાબીત કરવાને મથી રહ્યા હતા અને ફાવી જવાને ઘટતું કરતા હતા તે સમયમાં હસનને કાંઇ ઓછું માનપાન નહિ મળ્યું હશે. અને તે બરાબર સમાજ શરીરની રગ પારખી શક્યો હશે કે, તેનો વેગ પોતાને કેટલી ઉંચી ઠાંચે ધસડી લઇ જઇ શકે છે.

હસનને એક અતિ કાબેલ ઇસમાઇલી તરીકે જોઇ શેખ અબ્દુલ મલકે તેને મીસરમાં ઇમામ મુસ્તનસરની મુલાકાત લઇ આવવાને બલામણુ કીધી. આવી રીતે એક નવીન માણસને પોતાના પંથમાં લેવાની સાથેજ તે પંથના સૌથી વડા યાને ઇમામની છેક મીસર સુધી જઇ, મુલાકાત લેવા બલામણુ કરવી તેમાં જરૂર એ ભેદ હોવો જોઇએ કે, અબ્દુલ મલક હસનની હીસ્ત્રીથી પુર્ણ રીતે વાકેફ થવા પામ્યો હશે અથવા તો હસને પોતાના મુખ્ય કારનામાઓ વર્ણવી

ખતાવ્યા હશે અને તે તેની ઉંડી રાજદારી પહોંચ વીગેરેથી બરાબર સમજી શક્યો હશે કે, મીસરમાં ઇમામ મુસ્તનસરને દોર જે નખળો પડતો ચાલ્યો છે અને જે પક્ષ ઇમામ ઉપર પોતાનો દબાવ નાંખવામાં ફાવી ગયો છે તેને દુર કરવાને હસન ઉપયોગી થઈ પડે. અમારા આ અનુમાનમાં વળુદ હોવાનું એટલા ઉપરથી પણ માની શકાય કે, મીસર પહોંચતાં પહેલાં આવા એક ઉપયોગી માણસને મોકલાવી આપ્યાના સમાચાર મુસ્તનસરને અબ્દુલ મલક તરફથી મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા અને તેની ખ્યાતિથી મુસ્તનસરના પક્ષકારોને જાણીતા કરી આપવામાં આવ્યા હતા. હસન મીસરમાં જાય છે ત્યારે તેનો ખુદ ઇમામ મુસ્તનસર પોતાના મંત્રીઓ મોકલી એસ્તકબાલ કરાવે છે તથા તેની મેહમાનદારીના લવાઝેમાત બનવી લાવે છે. મુસ્તનસરને દબાવમાં રાખનારો વર્ગ જાહેર રીતે હસનને મુસ્તનસર સુધી પહોંચવા દેતો નથી. હસન પોતાના પ્રેમામ પ્રમાણે નીજરની તરફેણમાં ખટપટમાં ઉતરે છે તેથી મુસ્તનસરપર દબાવ નાંખનારા વડા સેનાધિપતિનો પક્ષ તેથી વિરુદ્ધમાં છે અને તેથી તે હસન સખ્યાહની ખટપટથી વાકેશ થઈ, તે ખટપટ કરનારને સજા કરવાને તત્પર થઈ જાય છે અને તેને એક કીલ્લામાં કેદ પુરે છે. આ સંધળા બનાવો અમારા એવા અનુમાનને બરાબર ટેકો આપવાને પુરતા છે કે, હસનને મીસર ખાતે રાજદારી ખટપટમાં સહાયતા મેળવવા માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો અથવા તો તે પોતે તેજ હેતુ માટે મીસર ગયો હતો, કે જેમાં અંદરખાનેથી તે પોતાની લોભી તૃણા પાર પાડવા માગતો હતો.

જે તે રાજદારી ખટપટ માટે મીસર નહિ ગયો હતો અને માત્ર ઇમામના દર્શન માટેજ ગયો હતો તો, બલે તે ગમે તેટલો અક્ષણ

તથા ઉપયોગી પણ હોતે, તો મુસ્તનસરને તેના એસ્ટેક્યાલ માટે પોતાના ખાસ મંત્રીઓ મોકલાવવાની શી જરૂર હતે? હસન સખ્યાહ કાંઈ એકલો જ હમામના દર્શન માટે નહિ આવતો હશે, હજારો માણસો નઝદીક તથા દુરથી કાયમ આવતાજ હશે અને જે દર્શન માટે આવતા હશે, તેને દર્શન પણ તુરતજ આપવામાં આવતાં હશે, કેમકે દર્શન કરવા આવનાર માણસ વધુ વખત માટે રોકાય, તેનું કાંઈ કારણ હોઈ શકે નહિ; કેમકે તે માત્ર દર્શન કરવાને આવે છે અને જ્યારે દર્શન થઈ જાય ત્યારે તેનો આવવાનો હેતુ પાર પડી જતાં, તેને પરત વતનમાં વળવાનું હોય છે. પરંતુ હસન કે જેને શેખ અબ્દુલ મલક હમામ મુસ્તનસરના દર્શન માટે મીસર જવાનું કહે છે તે દર્શન જેને દર્શન કહેવામાં આવે છે તે દર્શન નહિ, પણ હમામને ખીમ્-ઓના દબાણથી બચાવવાના કામમાં મદદગાર થઈ પડે તે છે અને અમલ પણ એજ પ્રમાણેનો થાય છે કે હસન ત્યાં જઈ હમામપર દબાણ ચલાવનાર વડા સૈનાધિપતી વિરૂદ્ધ ખટખટ કબી કરે છે, જેની હમામ ખુદ સહાયતા કરે છે. મતલબકે હસન ખરી રીતે દર્શન કરવાને માટે મોકલાયો કે ગયો નહિ હોતો, પણ રાજદ્વારી ખટખટમાં ભાગ લેવડાવવા કે લેવાને મોકલાયો કે ગયો હોતો.

હવે તે ઉપર પ્રમાણેની ખટખટમાં ભાગ લેવાને ગયો કે મોકલાયો તે જોઈએ. જેકે પરિણામ બનેતું એકજ છે, તો પણ હસન, જે નવા મેદાનની શોધમાં આમતેમ ભટકતો હોતો તેને જ્યારે ઇસ-માઇલી મીશનરીના કાર્યમાં આગળ વધવાના સંજોગો નજરે પડ્યા હશે ત્યારે તે બરાબર જાણી શક્યો હશે કે, આ મેદાનમાં ખરી સત્તા જે મેળવવી હોય તો તે આ સ્થળે નહિ પણ તે મીસરમાંજ મળી શકે છે. કારણકે અહીં તે છેવટમાં છેવટ શેખની ડીમી મુધી પહોંચી

શકે તેમ હતો, કે જે શેખ મીસરના ઇમામને તાબેનો એક માણસ ગણાય. મતલબકે તે અત્રે ગમે તેટલો અધિકાર મેળવે; તો પણ તેની દૃઢ એ કરતાં આગળ હોઈ શકે નહિ કે, તે મીસરના ઇમામના વડા મંત્રીઓનો તે તાબેદાર ગણાય. તે અત્રે રહી ખીજ શેખ, નકીખ તથા દાઈ કરતાં પોતા માટે વધુ લાગવગ સ્વતંત્ર રીતે મેળવી શકે તેમ નહિ હતો; કેમકે જે તેમ કરે તો ખીજ દાઈઓ, નકીખો તથા શેખ તેની તેની હીલચાલથી તુરતજ જાણીતા થઈ જાય અને તેમ થતાં વખતે હસનને મીશનરીપણામાંથી બાતલ પણ થવું પડે અથવા તો જેમ ખત્રાજ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક સાથે ખટપટમાં કિતરવું પડ્યું તેમ અહીં પણ ખટપટમાં કિતરવું પડે. વળી ત્યાં તો નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક એક માત્ર વડો વજીર હતો. સ્વતંત્ર નહિ હતો. વડા વજીરે પ્રત્યે સુલતાનો અનેક અનેક બાબતમાં કાચા કાનો રાખવાના કારણે કચવાટમાં રહેતા જેવામાં આવ્યા છે. તેવા સંજોગોમાં તે વડા વજીરને પછાડી શકે એ બનવા જોગ હતું; પણ અહીં જે તે મીશનરીપણામાં તેવી કોઈ ખટપટનો ભોગ થઈ પડે તો, તેનો ફેસલો મીસરમાંથી થવાનો હતો જેમાં તે તદ્દન નાસીપાસ થાય તેમ હતું; કારણ કે અપાયલા અધિકાર ઉપરાંત જે મીસરના ઇમામ તેની હીલચાલ સાંભળે તો, તેને તેની સજા કર્યા વિના રહે નહિ માટે છેવટે હસનના મગજમાં એમ નક્કી આવ્યું હોય કે; ખરી સત્તામીસરમાં જઈ ઇમામના ભોળપણાથી મેળવવી જોઈએ અને તેમ કરી છેવટે સ્વતંત્ર સત્તા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એમ તે માને છે ! આવાઈ વચારથી તે મીસર જવાને ઉશ્કેરાયો હોય અને પોતાની તેવી ઉશ્કેરણીનું વ્યવહાર પરિણામ તે શેખના હુકમથી અમલમાં મુકે. માટે તેણે પોતાના મીસરમાં જવા વિશેનું અગત્યપણું આડકત્રી રીતે

શેખને સાખીત કરી બતાવ્યું હોય. જોકે પોતાને મીસર જવું હતું; પરંતુ તે પોતાના મુખથી માગી લેવાનું તેને મનાસબ લાગ્યું નહિ, તેથી શેખજ તેને તેની માગણી સિવાય મીસર જવાની રજા આપે અથવા તો મોકલે તેવો શેખથી તેણે હુકમ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, જેમા તે ફળીભૂત થયો અને તે મીસર જઇ પહોંચ્યો.

તેણે ઇસમાઈલી મઝહબ ગૃહણ કરવો, તેનું મીશનરી થવું, તથા ઇમામ મુરતનસરનાં દર્શન માટે મીસર જવું, તેને લગતી જે હકીકતી મળી આવી છે તે, એ બાબત માટે પુરતી છે કે તેનો મુળ ઉદ્દેશ સત્યમાર્ગ ગૃહણ કરી મોક્ષ મેળવવો એ નહિ હતો; કારણ કે જે તેનો તેવોજ ઇરાદો હતો તો રાજદારી સ્વતંત્ર સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને ગ્રીપલાતે નહિ. તેમ તેને લગતી ખટપટો તથા ઘડાબધીઓમાં ઉતરતે નહિ. તે રાજદારી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની ખટપટોમાં ઉતર્યો અને તે સત્તા તેણે પ્રાપ્ત પણ કરી; તેથી તેનો તેમ કરવાનો હેતુ હતો તે નિર્વિવાદ છે અને તેથી ઉલટું તેણે કર્યું નથી, એ બાબત સિદ્ધ કરે છે તેમ કરવાનો તેનો ઇરાદોજ નહિ હતો.

હસન બરાબર જોઈ શક્યો હતો કે, મઝહબી બાવના, ઝતુન તથા ઉશકેરણીથી લોકો જેટલા વિશેષ પ્રમાણમાં તાબે થાય છે અને પોતાના પ્રાણ વટીક અર્પણ કરવાને પાછા હટતા નથી, તેટલા ખીજી રીતના માર્ગથી તાબે થતા નથી તેમ પ્રાણ વટીક આપવાને તૃપ્ત થતા નથી. ખીજે માર્ગ એવો ઓછી શક્તિવાળો છે કે, જેમાં મ્યુગ લાભની લાલચ હોય છે; જ્યારે પહેલો માર્ગ એટલો તો બળવાન હોય છે, કે જેમાં રૂહાની લાભ તથા સ્વર્ગની લાલચ હોય છે. દુનિયાના પ્રમાણમાં આખરતનું સુખ ધણું બળવાન માનવામાં આવે છે. દુનિયા તથા તેનો વૈભવ નાશ પામનારો છે જ્યારે આખરત અને તેના

વૈભવો કાયમના છે. આખરતના વૈભવો કદી પણ ન શકાય તેવાં ઉચ્ચ કોટિના છે જ્યારે દુનિયાનું સુખ સાધારણ છે. તેવીજ રીતે દુનિયાનું દુખ સાધારણ તથા થોડા દહાડા માટેનું છે જ્યારે આખર-તનો અઝાબ અતિ ભયંકર તથા કાયમનો છે. આવી સમજથી ધર્મિષ્ઠ લોકો આખરતના વૈભવને માટે દુનિયામાં ગમે તેટલું કષ્ટ પડે તો પણ તે સહન કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે. તેના માટે પોતાનું સર્વસ્વ તથા પ્રાણ વટીક કુરબાન કરી નાંખે છે અને તે કુરબાન કરતાં તે એમ સમજે છે કે આખરતનું અતિ ઉત્તમ તથા કાયમનું સુખ તેના બદલામાં તેને મળી ગયું છે. મરણની સાથે તે અતિ ઉચ્ચ સ્વર્ગ તથા કાયમ ધામમાં જઈ મોજ માણવા લાગી જાય છે. જ્યાં આવા પ્રકારનું બધું વગર મશીને કાર્ય કરતું હોય અને પુરદમામ સંચા ચાલતો હોય તેવું સાધન હસન છોડી, થોડી તથા ટુક સમયની લાલચથી પોતાનો માર્ગ તે કાપવા લાગે, એ તેની બુદ્ધિ, ચતુરાઈ તથા કૌશલ્યતાને ઝાંખ લગાડનારી બાબત ગણાય; તેથી તેણે આવી શક્તિનો પોતાની ઉન્નતિ માટે આશરો લેવાનો નિર્ણય કર્યો, અને તેજ માર્ગમાં ચાલે તેણે પોતાને હંકારી મુક્યો.

ઉપર પ્રમાણેના લોકોના વલણના બળે, પોતાની ઉન્નતિ માટે ઉપયોગ લેવાવવામાં એક મહાન મુશ્કેલી એ હતી કે, તેવા બળનો લાભ જે દાવેદાર થાય તેનેજ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે અને તેજ તેનો હકદાર પણ ગણાય. પણ હસન કાંઈ તે શીરકાનો ઇમામ નહિ હતો કે, તેને તે બળનો સીધી રીતે લાભ મળી શકે; પણ હસન ખરેખર કાળા માથાનો માનવી હતો. તેણે તે મહાન મુશ્કેલીને એવી ચતુરાઈથી દુર કરી અને લોકોની આંખો એવી તો આંછી આપી કે, જે સાંભળીને વાચક વર્ગ દીગ્મૂઠ બની જાય તેમ

છે. આ બધી બાબતની પૂર્ણ સમજ હસને અખતેયાર કરાવેલા નવા મજહબના આચાર વિચાર તથા તેને વ્યવહાર અમલમાં મુકાવેલાં ધોરણો આપે છે.

સ્વતંત્ર રાજદારી સત્તા મેળવવાના જે કાર્યમાટે હસન મીસર ગયો હતો, તે કાર્યને ઠાર પાડવા માટે તેણે પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો અને પોતાની બુદ્ધિ, ચતુરાઇ તથા ઉંડો પહોંચથી ત્યાં તેણે અસાધારણ ખટપટ ઉત્પન્ન કરી આપી. તેણે એટલે સુધી ખટપટમાં ભાગ લીધો કે, તેને વડા સેનાધિપતિ સામે મુકાબલામાં ઉતરવું પડ્યું. મલકશાહના દરબારમાં ખ્વાજા તેના કાર્યમાં વિદ્વક્તા નીવડ્યો હતો. તેમ અહીં વડો સેનાધિપતિ સામે થયો હતો. મલકશાહના દરબારમાં જેમ તેના પર ખ્વાજાને નીચું નમાડી દેવડાવવાની ફરજ પડી હતી તેમ અહીં વડા સેનાધિપતિ માટે બન્યું હતું; પણ બંને સ્થિતિ વચ્ચે ઘણો ભેદ હતો. મલકશાહ એક સ્વતંત્ર તથા તે પણ અંગત સત્તાવાન સુલતાન હતો જ્યારે અહીં મીસરમાં તેથી ઉલટું હતું. ખલીફ મુસ્તનસરની સત્તા માત્ર નામનીજ હતી તે એ બાબતથી સમજમાં આવી શકશે કે, એક વખતે તેની સત્તાની હદ એટલી સંકુચિત થઇ હતી કે, તેની પાસે બેસવાને ચટાર્ધ સિવાય બીજું કશું એ રહ્યું નહિ હતું. હવે મીસરના સુલતાન તથા ઇસમાઇલી ફીરકાના ઇમામ ગણાતા આસામી ની, જ્યારે આવી દયાજનક સ્થિતિ થઇ જવા પામી હશે ત્યારે, તે સત્તા કેટલી નિર્બળ તથા મામલો કેટલે સુધી પલટાઇ ગયો હશે તેનો અંદાજ નીકળી શકે છે; મતલબકે અહીં ખરી રીતે વડા સેનાધિપતિનું રાજ્ય ચાલતું હતું. હસને મુસ્તનસર ખલીફને તો પોતાની ઈજ્જતનુસાર કબજે કરી લીધો હતો; પણ માત્ર તેને કબજે કરી એવાથી મતલબ સરે તેમ નહિ હતો. ખલીફ મુસ્તનસરને કબજે

કરવામાં તથા તેની સહાયતા લેવાનું એક કારણ એ પણ હોવું જોઈએ કે, ઇમામત પ્રત્યેની માન્યતા, લાગણી તથા ફીદાગીરિની સત્તાનો લાભ લઈ શકાય તેમ હતો; પણ જો તેથી ઉદ્ભવ કરતે તો તેવો લાભ તેને મળી શકતે નહિ, વળી તેમ થવા સાથે વડો સેનાધિપતિ હસન જેવા મતલબી માણસને પત આપે તેમ પણ નહિ હતો. તેને પત આપવાનું કાંઈ કારણ પણ નહિ હતું. કેમકે તે દરેક રીતે સશક્ત હતો. આવા સશક્ત સત્તાવાન માણસ આગળથી હસન કાંઈપણ લાભ મેળવી શકે તેમ નહિ હતો; કેમકે તેને ભોળા તથા અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો પાસેથી કામ કાઢી લેવાનું બહુજ અનુકૂળ હતું. તેવો વર્ગ તેના આતીનને સમજી શકે તેમ નહિ હતો માત્ર જાહેર જોઈ મરી પડે તેવો હતો; પણ વડા સેનાધિપતિનો પક્ષતો જરાપણ શક પડતી હીલચાલ જોઈ હસનના રંગદગ્ગને પામી જાય તેવો હતો. આવી મુશ્કેલી છતાં પણ હસને પોતાનો હેતુ પાર પાડવામાં લગભગ ફતેહમંદીજ મેળવી; પણ તે ફતેહમંદી તુરતજ લોકોને મૃગજલ જેવી જણાઈ; પરંતુ ખરી રીતે તે મૃગજલ ફતેહ નહિ હતી. તે ફતેહ તદ્દન પૂર્ણ છે એમ માત્ર હસનજ સમજતો હતો અને નિરાશા વચ્ચે પણ તેણે પોતાનું કાર્ય સાધી લીધું હતું; જો કે લોકોમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો છે એમ દેખાવ થવા પામ્યો હતો.

કહે છે કે ઇમામ મુસ્તનસરે પ્રથમ પોતાના વડા પુત્ર નીઝરને ગાદી વારસ નીમ્યો હતો; પણ પાછળથી તેના વર્તનથી નારાજ થઈ પોતાના બીજા પુત્ર મુસ્તઅલીને નીમ્યો. વડો સેનાધિપતિ મુસ્તઅલીનો મામો હતો હોવાથી, કહે છે કે તેણે આવો ફરકાર કરવાને ઇમામ મુસ્તનસરને ફરજ પાડી. તે મમે તેમ હોમ, પણ એ વાત ખરીકે પાછળથી મુસ્તઅલીને ગાદી વારસ ઠેસવ્યા. આ ફરકારી હસન માટે સહન

નહિ થઇ શકે તેવી હતી; કેમકે નીઝાર ગાદી ઉપર આવે તોજ હસનના હાથમાં રાજ્યની કુલ લગામ આવે અને હસન સ્વતંત્ર રાજદારી સત્તા મેળવવા પામે; નીઝાર અને વડા સેનાધિપતિ વચ્ચે દુશ્મની હતી અને જો નીઝાર ગાદીએ આવે તો, તેની સત્તાપર અંકુશ આવે માટે તેણે મુસ્તેઅલીનો પક્ષ પકડ્યો, જેમાં તે ફાળ્યો.

આ ફેરફારી સામે હસને વાંધો ઉઠાવી નીઝારની તરફદારી દીધી; કેમકે તેમ કરવામાં તેનું હિત સમાજેલું હતું. હસને લોકોને નીઝારની તરફેણ માટે બહુજ ઉશકેર્યા. તેણે કહ્યું કે, ઇમામ પહેલો હુકમ કરે તે માન્ય અને તેમાં ફેરફાર કરે તે અમાન્ય ગણાય. આ માટે તેણે દલીલ રજૂ કરી કે, ઇમામ બદર સાદકે હઝરત ઇસમાઇલ માટે ઇમામતની વસીયત કરી હતી; પણ તે પીતાની હયાતીમાંજ જીવરી-જતાં, તેમણે હઝરત મુસા કાઝમ માટે વસીયત કરી; પણ તેમની આ વસીયત બીજી વખતની હોવાથી માન્ય રખાઇ નહિ અને હઝરત ઇસમાઇલને ઇમામ ગણી તેનો સીલસીલો તેમની ઓલાદમાં ઉતર્યો; માટે આ પ્રસંગે પણ ઇમામ તો નીઝારજ ગણાય. આ ખટ-પટે ઘણુંજ ગંભીર રૂપ પકડ્યું, પણ વડો સેનાધિપતિ બહુજ બળ-વાન હોવાથી તેણે હસનને પકડી કેદખાનામાં પુર્યો અને પાછળથી આફ્રીકા તરફનું એક વડાણ હંકારાવું હતું તેમાં તેને રવાના કરી આપ્યો,

હસન જો કે લોકોની દ્રષ્ટિમાં તદ્દન હાર્યો હતો; પણ તેણે નીઝારની ઇમામતનો ઝુડો પોતાના હાથમાં લઇ તે ઝુંડા વિષે તેણે બેઅત લેવાનું શરૂ કર્યું અને ટુંક વર્ષમાં તેણે ઇરાન તથા તેની આસપાસના બધા વિભાગોમાં ફરી તે કામ તેણે દાર પાડ્યું અને લોકોના મોઢા સમુહને પોતાના પક્ષમાં કરી લીધા. અને લોકોના દીલોમાં તેણે હસાવી

આપ્યું કે, મુસ્તેઅલીએ નીઝારનો હક ગસબ કરી લીધેલો છે માટે તે હક તેનાથી મેળવવો જોઈએ. હવે નીઝાર જ્યારે ધમામ ગણાયા, ત્યારે તેમની ધમામતની ગાદી પણ મુસ્તેઅલીની મીસરમાં ગાદી છે તેમ થવી જોઈએ અને તેમ કરવા માટે હસને સતત પ્રયાસ કરી અલમો-તને તેવી ગાદી બનાવી.

હસન જે કે જહોરમાં નીઝારની ધમામત વિષેનો બોધ આપતો હતો, અને તેને પોતાનો હેતુ પાર પાડવાને તેમજ કરવાની જરૂર હતી. નીઝારની ધમામતના ઓછાં હોજી, તેને પોતાનો મતલબ સાધવાનો હતો, પણ જે નીઝારની ઓલાદને ગાદી ઉપરજ એસાડી આપવામાં આવે તો, તુરતમાં અથવા પછીથી હસનની સત્તા જુટવાજી જાય તેમ હતી તેથી નીઝારની ગાદીનું માત્ર નામ રાખ્યું અને અંદરખાનેથી પોતાનું કામ રાખ્યું. લોકોને કહ્યું કે આ ગાદી ધમામ નીઝારના પુત્ર માટે તૈયાર થાય છે હાલ તે આગક છે તેથી જહોરમાં લાવી શકાય તેમ નથી. આમ કરવાનો તેનો હેતુ જહોર સ્પષ્ટ છે કે, આવી યુક્તિથી હાલ તુર્ક પોતાને મજબુત બનાવી લઈ પાછળથી પોતાનીજ ઓલાદમાં સત્તા ઉતારવી અને ક્યું પણ તેમજ કે, પોતાના મૃત્યુ વખતે પોતાના પુત્ર કીયા યુઝુર્ગ ઉમેદને ગાદી સોંપી ગયો, કે જે ગાદી તેના વંશમાં છેક રૂકનુદ્દીન ખુરશાહ સુધી આવી.

જે હસને ખરી રીતે ધમામ નીઝાર માટેજ ગાદી સ્થાપિ હતો, તેણે તે ગાદીપર તુરતજ ધમામ નીઝારના પુત્રને એસાડી દેવો જોઈતો હતો; પણ તે ૩૫ વર્ષ સુધી ચાને પોતાની જાંદગી તુલીક તે તેમ કરતો નથી. વળી કીયા યુઝુર્ગ ઉમેદ પણ રાખ્ય ભોગવી પોતાની ઓલાદ માટેજ ગાદી રાખી જાય છે અને તે ઓલાદમાં

ઝીઝીયા સલામે એક યુક્તિ કરી પોતાને નીઝારની ઓલાદમાં હોવાનું જણાવ્યું, કે જે બાબતની અત્રે ચોખ્ખવટનો પ્રસંગ નથી તેથી તેના ઝઘડામાં અમે ઉતરતા નથી. હસનનું એમ કહેવું કે ઇમામ નાની વયના છે તેથી ગાદીપર શત્રુઓની ધાસ્તીને લઇ આવી શકે નહિ; પણ આવી હસવા સરખી દલીલ કોઇને ગળે ઉતરી શકતી નથી કેમકે ઇસમાઇલી દીનમાં ઇમામની આવ્યાવસ્થા કે યુવાવસ્થા બંને એક સરખાંજ ગણાય છે. તેમ શત્રુઓની ધાસ્તીનો તો અત્રે સવાલજ રહેતો નથી, કેમકે મલકશાહ તથા સુલતાન સંજરશાહ જેવાને પણ જ્યારે તેણે મચક આપી નહિ, તો પછી તે કરતાં તે બીજા ક્યો બળવાન શત્રુ હસ્તી ધરાવતો હતો કે, જેની ધાસ્તીથી ઇમામને જાહેરમાં લાવી કે ગાદીપર બેસાડી શકાય તેમ નહિ હતું! મતલબકે હસને પોતે મેળવેલા રાજ્યનો પોતેજ ભોગવટો કરતા તથા ત્યાર પછી તેનો વારસો પોતાની ઓલાદમાં મુટી જવાને તેણે લોકોની આંખોપર પટ્ટી બાંધી આપી હતી. હવે જ્યારે સામાન્ય વર્ગની દ્રષ્ટિમાં ઇમામ તો બાળ વયના અને તદ્દન કોઇ ન જાણે તેવા ગુપ્ત રહ્યા ત્યારે સ્વતંત્ર સત્તાતો હસનના હાથમાંજ રહી, કે જેમ કરવાનો તેનો પાકો ઇરાદો હતો અને તે ઇરાદો પાર પાડવાને તે નવા નવા ખેલ ખેલી રહ્યો હતો.

આવી રીતે નીઝાર માટેની ઇમામતની ગાદીના સાચા હેઠળ તે પોતાના સધળા શિષ્યોનું મુકાન મીસર તરફથી મરડીને પોતા તરફ લઇ શક્યો અને અલખોત તથા તેની ગાદી એક સ્વતંત્ર ઇમામની ગાદી તથા રાજધાની થઇ; કે જેમાં ખરી રીતે હસન સંખ્યાહ મુલતાન તથા સ્વતંત્ર સત્તાધિશ હતો. લોકોનું ધાર્મિક મુકાન મીસર તરફથી ફેરવવા સાથે તેણે મીસરની જેમ બહાર ધાર્મિક

તાલીમનો અદ્યક્ષ કર્યો, અને તેમાં મુસ્તેઅલી પક્ષના ધાર્મિક આચાર વિચારથી અલગપણું બતાવી તથા તેમાં ભુલો હોવાનું સિદ્ધ કરી તેણે પોતાના નવા આચાર વિચારની ઇમારત ચણવા માંડી.

હસને અલમોતમાં ફરીને એક પછી ઇસમાઇલીઆ મઝહબને એક તદ્દન નવોજ લેખાસ પહેરાવ્યો. ઉપરના ઇમામતના સિદ્ધાન્તને કમુલ કર્યા પછી હસને સાયન્સની ખારીક અને ઉંડી વાતોમાં ઉતરી, મુસલમાનો કે જે ખુદાને સર્વ શક્તિવાન ગણે છે તેને ખીલકુલ શક્તિ રહિત જાહેર કીધો અને જણાવ્યું કે, ખુદામાં કોઇપણ સીધત છેજ નહિ. તેણે કહી બતાવ્યું કે, જે ખુદામાં સીધતો હોય તો તે માણસના જેવો હોવો જોઇએ તેટલા માટે તેનામાં કોઇ સીધત નથી એમ માનવું જોઇએ. વળી તેણે જણાવ્યું કે, જે શક્તિએ તેનામાં છે એમ કહેવામાં આવે છે તે તેનામાં શક્તિએ છે તેટલા માટે કહેવામાં આવતું નથી, પરંતુ તે તે શક્તિએ ખીજાએ આપનાર છે તેથી કહેવામાં આવે છે. ખુદાને કાદેર કહેવામાં આવે છે તે તેટલા માટે નહિ કે, તેનામાં કુદરત છે; પરંતુ તેણે ખીજાને કુદરત આપી છે તેથી કહેવામાં આવે છે. એવીજ રીતે સઘળી શક્તિએ તેનામાં છે એમ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે સઘળી શક્તિએ ખીજાને આપનાર છે. ખુદાની શક્તિએની વાત તો એક તરફ રહી, પણ ખુદાના હોવાપણાના સબંધમાં પણ તેણે શંકા જાહેર કીધી. તેની માન્યતા હતી કે, ખુદાની સાથે હોવાપણું શબ્દ લગાડી શકીએ નહિ “ તેને અમે છે એમ અને નથી એમ પણ કહી શકતા નથી. ”

વાંચક વર્ગ જોઇ શકશે કે, તેણે મઝહબે ઇસલામે ખુદાની જે સ્વીકાર કીધો છે તેનાથી ઇનકાર કીધો અને લગભગ નાસ્તી-ખપણાના સિદ્ધાંતો તેણે પ્રાપ્ત કર્યા. આવા કારણને લઇ હસન તથા

તેના પંથીઓને ઇસલામના સઘળા ઇતિહાસકારો તથા ઓલમાઓએ મુલહેદ્દતું નામ આપ્યું છે. મુલહેદ્દોના ઇતિહાસતું સંક્ષિપ્ત વર્ણન અમે આ પુસ્તકના પાછળના ભાગમાં આપવા ધારીએ છીએ તેથી અત્રે તેનું સ્થાન રાખતા નથી, પણ કહેવાનો મતલબ એકે, હસને મુસલમાની મઝહબમાં જે ખુદાની તવહીદ તથા સીદાતોની માન્યતા છે તે તજ આપી તથા પોતાના લાખો મુરીદાને પોતાના મત જેવા બનાવ્યા.

પોતે જે રાજદારી સ્વતંત્ર સત્તા મેળવી તે, જાહેર રીતે જાણે કે તે ઇમામ નીઝરની ઓલાદ માટે મેળવતો હોય તેવો નિઘ્ધાર્થ પ્રયત્ન રજુ કરે છે, પણ ખરી રીતે તે લોકોની આંખો આંજી પોતા માટેજ બંધ કરતો હતો. આવી રીતે ખરી રીતે પોતે સ્વતંત્ર સત્તા પ્રાપ્ત કરી તેણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના મઝહબી તવહીદને લગતા અકાયદો ફેલાવવા માંડ્યા. તેનું દરેક દામ સખ્તાઇ ભરેલું, દ્રવતાવાળું તેમજ હિમ્મતવાળું હોતાં, તે તે સઘળા બાબતોમાં પોતાની ધારણા તથા યોજના પ્રમાણે અમલ કરાવી શક્યો.

મીસરના ઇમામો જે પ્રકારની કેળવણી તથા મીશનરી કાર્ય કરતા હતા તેનો યોજક અબ્દુલ્લા બિન મૈમુન હતો. હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર મહમદનું વર્ણન “ કનઝલ મસાહેબ ” નામના ગ્રંથમાં આગા મહમદ હસનલ હુસેનીના મુનશી મીરજા સાગરે લખ્યું છે કે “ અબ્દુલ્લા બિન મેયમુન હઝરત ઇમામ જાફર સાદકનો મિત્ર હતો. તેણે હઝરત ઇસમાઇલની સારી સેવા બજાવી હતી. ” સર જેસક આર્નોલ્ડ બારબાયા કેસના ફેસલામાં લખે છે કે “ મુળ બાબતોમાં ઇસમાઇલી લોકો શીયા હતા પણ ઇમામત જેવી બાબતોમાં કંઈએક

મતો ધરાવતા હતા જેનો જમાવ થઇને એક જુદો પંથ ઉભો થયો, ' કે જેની અંદર થોડા અથવા ઘણા છુપા મતોનો જુદો જુદો તફાવત હતો ' કે જે મતનો ઇ. સ. ૧૦ મી સદીની શરૂઆતને આશરે નામીયા અબ્દુલ્લા બિન મેયમને પહેલ વહેલા ધરાનની દક્ષિણ અને આથમણી વચ્ચેના ભાગમાં આવાશ નામનું શહેર આવેલું તેમાં અને પાછળથી સીરીયાની અંદરના સલમીયા શહેરમાં ઉપદેશ કર્યો. ”

આગળ ચાલતાં તુરતજ લખે છે કે “ મેન્નિષ્ઠ અથવા જરથોસ્તી-ઓના કેટલાએક મતો સાથે હિન્દુ શીલસુદ્ધીને અબ્દુલ્લા બિન મેયમને સ્વીકાર કરી હતી અને ઇસમાઇલી ધર્મના સૌથી ઉંચા ભેદમાં “ પાન્થીઝમ ” યાને દરેક જગ્યાએ ખુદા છે એવો મત દાખલ કર્યો, કે જે મતથી ખુદાની હૈયાતી તથા માણસના જીવના અમર્ગપણાનો વિચાર નીકળી જાય છે. એમ જણાવીને એવો ખુલાસો સહેલથી ઉદા-વવામાં આવ્યો કે, એ મત પાળનારાઓ માણસને પોતાના કામનો જવાબદાર ગણતા નથી. અથવા તેની દરકાર કરતા નથી આ હપકો ઇસમાઇલી ધર્મની ભેદ ભરેલી શીખામણને કાંઈ પણ પાયા વગર વારંવાર આપવામાં આવે છે ”

પ્રોફેસર આર્નાલ્ડ પોતાના ધી પ્રીવીંગ ઓફ ઇસલામ નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે “ ઇસમાઇલી મઝહબની મીથન પદ્ધતિનો શોધક અને તેનો ફેલાવો કરનાર અબ્દુલ્લા બિન મેયમન હતો. આ માણસ મનુષ્ય જાતની પ્રકૃતિ પિછાણવા તથા ધર્મના અકામદોને જુદી જુદી પ્રકૃતિઓ અને ધર્મોને મળતા જતાવવામાં ખ્રીસ્તી યસુઆ પંથના સ્થાપકથી પણ વધારે કુશળતા ધરાવતો હતો. ઇ. સ. ની નવમી સદીમાં આ માણસે ઇસમાઇલી મઝહબમાં નવો આત્મા ફૂટી આપ્યો. ”

અબ્દુલ્લા બિન મેયમને જે પ્રકારના ઢાળામાં ઇસમાઇલી મઝહબને ઢાળ્યો તથા તેને જે પ્રકારનો પોશાક પહેરાવ્યો તે, સ્થાપિત ઇસલામી ધર્મથી તદ્દન નિરાળોજ હતો; નિરાળોજ હતો એટલુંજ નહિ; પણ તેનાથી વિરૂધ્ધ આચાર વિચારનો હતો. તેણે જરથોસ્તી, હીન્દુ, ઇસલામી વીગેરે પંથોમાંથી કેટલીક ખાખતો ચુંટી કાઢી અને તેને ઇસમાઇલી મઝહબ સાથે મેળવી ઇસમાઇલી મઝહબને એક વિચિત્ર પ્રકારનો ખીચડો પંથ બનાવી આપ્યો.

મીસરના ઇસમાઇલી લોજમાં જે પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું, તેની નવ પાયરીઓ કરવામાં આવી હતી. આવી પાયરીઓની સંખ્યા તથા શિક્ષણમાં હસને કેટલોક ફેરફાર કર્યો હતો, પરંતુ સાધારણ રીતે તેને મળતીજ તેણે પણ અલમોતમાં ઇસમાઇલી શિક્ષણ લોજમાં પાયરીઓ કીધી હતી અને તે પાયરી પ્રમાણે ત્યાં શિક્ષણ અપાતું હતું, તેથી હીસ્દ્રી ઓફ ધિ એસેસીન્સમાંથી તે પાયરીવાર શિક્ષણ અનુક્રમે તપાસીએ કે જેથી હસનના મઝહબ ઉપર પ્રકાશ પડે.

“ખીજ સઘળા પાયરીઓ કરતાં પહેલી સૌથી વધારે લાંબી તથા મુશ્કેલ હતી; કારણકે શિક્ષકના જ્ઞાનમાં વિદ્યાર્થીને પુરો જરાસે રાખવાને ઉશકેરવા તથા ધર્મ સંબંધી છુપા બેદ પ્રમાણે વર્તવામાં કાંઈપણ વાંધો લેવો નહિ તથા તેમાં તો માત્ર આસ્થાજ રાખવી એવું આકરા સમ આપી કબુલ કરવા તેનું વલણ કરાવવા માટે તે જરૂરી હતી.”

“આ મતલબ સાધવાને માટે સ્થાપિત ધર્મ અને યુદ્ધિની જોતાં એક ખીજથી વિરૂદ્ધ જણાય એવી ધણીક વાતોથી અવળા

સવાલો અને કપટ ભરેલી શંકા લાવી કુરાનની વાતોને ગુચવણુ ભરેલી કરી. અને જેવી રીતે નાગિએર ઉપર બહારના છાંત્રાની અંદર કોપરૂં રહેલું છે, એવી રીતે ઉપર ઉપરના અર્થની અંદર વધારે ઉંડો ગુદાર્થ બતાવી, મનને ગુચવણુમાં નાંખવાને માટે લઘુ શકાય તેવા ઉપાય લેવામાં આવતા. શિષ્યની જીજ્ઞાસા જેટલા પ્રમાણુમાં વધતી હોય તેટલાજ પ્રમાણુમાં જ્યાં સુધી તે આકરા સોગંદથી અંધાય ત્યાં સુધી આ મુશ્કેલીઓને જરા પણ ખુલાસો આપવાને માટે શિક્ષકની ના પાડવામાં દૃઢતા વધતી. આ પછી તેને બીજી પાયરીમાં દાખલ કરતા ”

આ પહેલી તથા બાકીની આઠ પાયરીઓ વિષે અમારા તરફથી “ અલમોતના રાજ્યનો ઇતિહાસ ” નામે પુસ્તક બહાર પડેલું છે તેમાં બહુજ વિસ્તારથી સ્પષ્ટિકરણ કરવામાં આવ્યું છે, પણ અત્રે અમો માત્ર ઉડતી નજરજ નાખવા માગતા હોવાથી તેવા લંબાણથી પરહેજ કરીએ છીએ. માત્ર વાંચક વર્ગને તે પુસ્તકનો તે આગ આ પ્રસંગે વાંચી જવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ કે, જેથી તે શિક્ષણની પાયરીઓ વિષે ખુલાસાવાર સમજુતિ મળી શકશે. અત્રે તો અમો માત્ર ટુંકાણુમાજ પતાવવા માગીએ છીએ.

પહેલી પાયરીમાં પીરના જ્ઞાનમાં મુરીદને પુરો ભરોસો રાખવાને ઉશ્કેરવામાં આવતો હતો. એટલે કે ગ્રાન્ડ માસ્તર યાને પીર સર્વજ્ઞ છે. તેનામાં જ્ઞાનની કાંઈ પણ ખામી નથી. તથા તે જ્ઞાનની તાદ્રષ્ય પવિત્ર મૂર્તિ છે. તેવો તેનાપર પુજ્યભાવ રાખવાને લઘુ શકાય તેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા. જ્યારે આ પ્રમાણુજ આસ્થા રાખીને તેને બાંધી લેવામાં આવતો હશે અને તે માટે પણ જ્યારે દલીલોથી તેના મનનું સમાધાન કરી આપવામાં આવતું હશે ત્યારે

તે ગમે તેવો યુદ્ધિશાળી, જ્ઞાની કે ચતુર છતાં એક મેઢાં સમાન રળુ રહેતો થઈ જતો હશે. પોતાને જે કહેવામાં આવે છે યાને કે ધર્મ સંબંધી દૂષા ભેદ પ્રમાણે વર્તવામાં કાંઈપણ વાંધો લેવો નહિ તથા તેમાં તો કેવળ આસ્થાજ રાખવી. કહેવામાં આવે તે ભલે મુરીદને યુદ્ધિ કે ધર્મ વિરૂદ્ધ જણાય; પણ તેમાં તેણે ખીલકલ શંકા કરવીજ નહિ; પણ તે તદ્દન સત્ય અને ધર્મ પ્રમાણેતુંજ છે એમ કેવળ આસ્થાજ રાખવા પોતાની યુદ્ધિને આ પ્રસંગે કામમાં લેવીજ નહિ. પારકી યુદ્ધિને કેવળ તાબે થઈ જવું અને તેમાં પણ તે પ્રમાણેની માન્યતા રાખવા તથા વર્તવા સાથે આકરા સોગંદ ખાવા અને સોગંદ નાગાની ભયંકર દેખાવ વાળી કયુલાતો ઉપર સહી કરી આપવી. કહેવાનો મતલબ એકે આ પાયરીમાં મુરીદ જે યુદ્ધિ પૂર્વકના માર્ગપર ચાલ્યો આવતો હતો તેને તે માર્ગથી ખસેડી કેવળ ગુરૂના શબ્દોપર આસ્થા ઉપર લાવી મુકવામાં આવે છે. વળી ખુબી તો એ છે કે, ગુરૂ તથા શિષ્ય બંને યુદ્ધિ રહિતના આસામીએ હોતા નથી; તેથી ગુરૂ પોતાની યુદ્ધિનું બળ સ્થાપિત ધર્મના આધારે શિષ્યને માત્ર કેવળ આસ્થા રાખવા ઉપર ચાલવું વ્યાજબી તથા સશાસ્ત્ર છે એમ સમજવવામાં ઘણું દુર દુર પહોંચે છે. તે માટે શિષ્ય જે શંકાઓ રળુ કરે તેના તે તેવીજ દલીલોથી સમાધાન કરે છે; પણ છેવટે પરિણામ એજ લાવવાનું, જે લાવવામાં આવે છે કે, તે ગુરૂના હાથમાં એક કાળની પુતળા બની જાય છે. આવી રીતે ગુરૂએ શિષ્યને જકડી લેવો અને તેને યુદ્ધિથી કામ લેવાને તદ્દન નકામો કરી દેવો, એ ઐશ્વરી બક્ષીસો તથા તેનાપર યોગ્યએલા ઇસ્લામ માર્ગના હેતુઓનો નાશ કરવા સમાન છે. ઐશ્વરી બક્ષીશો કે જેના પાયાપર ઇસ્લામ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે, તે ઇસ્લામ

એક બુદ્ધિપૂર્વકનો મઝહબ છે. તેની કોઈપણ બાબત એવી નથી કે, જેમાં માત્ર આસ્થાજ રાખવાની હોય અને તે આસ્થા માટે દલીલ ન હોય અથવાતો દલીલપૂર્વકની સમજુતી લેવાની મનાઇ કરવામાં આવી હોય. ઇસલામ એ કુદરતના કાનુન યાને લો ઑફ નેચર પ્રમાણેનો મઝહબ છે. મનુષ્યની રચના તથા તેની શક્તિને લો ઑફ નેચર પ્રમાણે કિન્નત દિશાએ પહોંચાડવી તે મઝહબને સુપ્રત થએલું છે. મઝહબ માત્ર આ શક્તિઓને વિકસિત કરવાનું જ્ઞાન આપી તેના થી જે પ્રકારના લાભો મળી શકે તે માર્ગ નિર્ભય ખતાવે છે; બુદ્ધિનો-ઉપયોગ કરવોજ નહિ અને ધર્મના છૂપા ભેદો માનવામાં કેવળ આસ્થાજ રાખવી એવી માન્યતા તથા સમજ મનુષ્ય જાતને ધીરે ધીરે પશુપણા તરફ ધસડી જાય છે. જે જે પ્રજાઓ તથા ભેદો પશુપણાને વશ થયા છે તે બુદ્ધિથી કાર્ય નહિ લેવાના કારણેજ અને માત્ર આસ્થા કે કેવળ રૂઢીઓને વશ થવાથીજ થવા પામેલ છે. આવા કારણને લઈ ઇસલામે ખુદાની હસ્તી, તેની વેહદાનિયત, તેનું ન્યાયી હોવું, નયુબત, ઇમામત તથા કીયામત જેવાબુદ્ધિથી સિદ્ધ થનારા વિષયોને તેજ ધોરણે બુદ્ધિથી સિદ્ધ કર્યા પછી માનવાને શરમાવ્યું છે તેમાં તે છુપા ભેદો છે તેથી કેવળ આસ્થાજ રાખવી તેમ કહ્યું નથી, બલકે તેમાં વગર સમજે કેવળ આસ્થા રાખવાને ના પાડી છે અને જે માણસ તેવી બાબતમાં વગર સમજે કેવળ આસ્થાજ રાખે છે તેને ઇસલામ ઇમાન પૂર્વકનો પ્રાપ્ત થયો નથી તેમ તે મનાવે છે. યાને કે ઇસલામ ઓસુલેદીન યાને દીનના મુલતવમાં તકલીફ યાને અનુકરણની ના પાડે છે; પણ અહીં તો પેહલી પાયરીમાંજ શિખ્યને ચારે બાજુથી મજબુત દોરડાંથી એવો તો સીકરી લેવામાં આવે છે કે, તેને દમ મારવાની જગો રહેતી

નથી. આ બાબતની કાંઈક વધુ સ્પષ્ટતા વાંચક વર્ગે કરવી હોય તો અમારા તરફથી “ શીરોસે ખરી ” નામનું પુસ્તક છપાઈ બહાર પડ્યું છે તે વાંચવું જોઈએ. તે વાંચવાથી આ પેહલી પાયરીમાં શિષ્યને કેવી રીતે બુદ્ધિ તથા સ્થાપિત ધર્મની દલીલોથીજ બુદ્ધિ તથા સ્થાપિત ધર્મથી કામ નહિ લેવાને તથા તેનાથી ખસેડવાને કેવી રીતે કામ લેવામાં આવે છે તેનું શિક્ષણ જે આ પાયરીમાં આપવામાં આવતું તેની સફાઈ થઈ જશે.

એ જાણવું જરૂરનું થઈ પડશે કે, આ પેહલીજ પાયરીમાં દાદા મુરીદના મનમાં દુરાનના મસલાઓમાં શંકાઓ તથા વહેમો ઉત્પન્ન કરે છે. જુદી જુદી જાતની શંકાઓ રજુ કરી શિષ્યને તેના ભેદ જાણવા તથા શંકાઓના નિવારણનો શોખ ઉત્પન્ન કરાવવામાં આવે છે એવી રીતે સઘળા દુરાન, હદીસ સંગ્રહ અને શીલસૂફાના ફકરાઓ ઉપર આક્ષેપો તથા શંકાઓથી શિષ્યનું અંતઃકરણ ભરપુર ભરી આપવામાં આવે છે; પરિણામ એમ આવે છે કે શિષ્ય સ્થાપિત યાને ઇસલામ ધર્મ માટે શંકાશીળ થઈ જાય છે, અને તેની ઇસલામ પ્રત્યેની આસ્થાનો સ્તંભ ખોખરો બની જાય છે. વળી ખુબી તો એ છે કે તે માટે આંટી છુટી વાળી બુદ્ધિપૂર્વકની દલીલો રજુ કરીનેજ શિષ્યને તેવી સ્થિતિમાં મુકવામાં આવે છે. આથી શિષ્ય બુદ્ધિપૂર્વક જાણેકે સ્થાપિત ઇસલામ માટે નબળા વિચારો વાળો થઈ જાય છે અને જ્યારે તે તેવા થઈ જાય છે ત્યારે તે ખરી હકીકત શું છે તે જાણવાને અતિ ઉત્સુક તથા બહાવરો બની જાય છે. આવી રીતે જ્યારે શિષ્ય અધીરો બની જાય છે ત્યારે દાદા જુએ છે કે, પક્ષી બરાબર પાંજરામાં સપડાયું છે ત્યારે તે સોગંદ તથા કરારનામાથી તેને બાંધી લે છે કે, તેણે ગુરૂના બોલ ઉપર તથા ધર્મ

ઉપર કેવળ વિશ્વાસજ રાખવો અને તે બેદને લઇ દઇને છુપાવવો પરિણામ શું આવવું જોઇએ અને શું આવવા પામ્યું તે સમજી લેવું તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે, શિષ્ય જે ઇસલામ પ્રત્યે પૂર્ણ ઇમાની હતો તે હવે તેવો ઇમાની રહ્યો નથી જો કે હવે સુધી તે ઇસલામનાં દાયરાથી પોતાને ખસી ગએલો જો તો નથી બદલે તેતો પોતાની સમજ તથા મજલા ઉપદેશનેજ ઇસલામ સમજે છે અને સ્થાપિત ધર્મ પ્રમાણે જે લોકો પોતાના આચાર વિચાર રાખે છે તેને તે જુલ બરેલા માર્ગ પર જુએ છે.

હસન સખ્યાહના ધાર્મિક આચાર વિચાર આ પાયરી પ્રમાણેના હોતાં; બલકે તે પાયરી પ્રમાણેના લોજનો તે અલમોતમાં સ્થાપક હતો તેથી કેવા માનવા જોઇએ તે સમજી લેવું કાંઇપણ મુશ્કેલ નથી મતલબકે હસન ખિન સખ્યાહ કુરાનને નહિ માનનાર તથા નહિ મનાવનાર હતો અને કુરાનને નહિ માનવાના ઉપદેશ માટે તેણે પોતાના લોજમાં પ્રથમ પાયરીમાંજ ઉપર પ્રમાણેના ઉપદેશની સંકલ્પના સ્થાપિત કીધી હતી અને તે સંકલ્પના છેક છેલ્લી પાયરી સુધીમાં પૂર્ણપણે પહોંચાડી હતી અને તે પૂર્ણ પણે પહોંચેલી પાયરીના શિક્ષણતું શું પરિણામ આવ્યું તે આપણે બધી પાયરીઓ ઉપર ઉડતી નજર નાંખ્યા પછીજ જોવાતું છે.

જ્યારે શિષ્ય બીજી પાયરીમાં દાખલ થતો ત્યારે તેને પહેલી પાયરીમાં જકડી લીધા પ્રમાણેના અમલમાં મુકાવેલા કરાર સાથે દાખલ કરતાં “ અહીં તેને ખુદાએ નિર્માણ કરેલા ઇમામો, જેઓ સઘળી વિદ્યાઓતું મુજબ હતા તેમની ઓલખાણ પડતી ” “ આ પાયરીમાં શિષ્યને સમજવવામાં આવતું હતું કે, મઝહબને ટકાવી રાખવાતું તથા તેના રક્ષણતું કામ ખુદાએ માત્ર ઇમામોનેજ સુપ્રીત કરી આપ્યું છે ”

આ બીજી પાયરીમાં પણ પહેલી પાયરીને પુષ્ટિ આપનારી તથા પાયરીમાં એક ડગલું આગળ વધનારી તાલીમ જોવામાં આવે છે. અહીં તેને પ્રથમ લઘુ લીધેલી કબુલાત પ્રમાણે ઇમામના દરજ્જા વિષે અતિશયોક્તિ ભરી તારીફ જણાવવામાં આવતી એટલે કે ખુદાએ મઝહબને ટકાવી રાખવાનું તથા તેના રક્ષણનું કામ સર્વસ્વ ઇમામનેજ સુપ્રત કરી દીધું છે. આ તાલીમથી શિષ્યને એવું શિક્ષણ મળે કે, ખુદાએ ધર્મને લગતો ચુકતે અધિકાર તથા ચુકતે જ્ઞાન ઇમામને આપી દીધું છે. હવે તે વિષે કાંઈપણ તેણે આપવાનું બાકી રાખ્યું નથી અને જે આપવાનું હોવડ સુધીનું તેની પાસે હતું તે ઇમામ પાસે આવી ગયું છે. હવે ધર્મ સંપાદન માટે જે જોઈએ તે ઇમામ પાસે છે અને તેને લગતા ચુકતે અધિકારોના તેજ અધિકારી તથા માલેક છે. આવા શિક્ષણનું પરિણામ એ આવે કે, શિષ્યનો ખુદા-તાલા પ્રત્યેનો પુજ્યભાવ તથા તેના પ્રત્યેની ધાસ્તી તેના દીલમાંથી ધીમે ધીમે કમી થવા માંડે અને આમ થવાનું ગાઢું તદ્દરીજ રીતે ચાલુ થઈ જાય.

શિષ્ય ઇમામ પ્રત્યેના પુજ્યભાવ, આસ્થા તથા તેની સત્તામાં એટલો લિન થઈ જાય કે, તેને ખુદા વિષેની કશી ચિન્તા રહેજ નહિ. વગી ઇમામનેજ તે સર્વસ્વ સમજે. તે જે કરે તેને ખુદાઈ અમલ સમજે, તે જે જોલે તેને ખુદાના કલામ સમજે અને બસ એમજ સમજે કે, જે છે તે ઇમામજ છે અને તેની આજ્ઞા માનવાથી સત્ય-ધર્મ તથા મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય. ઇમામ પ્રત્યેની કેવળ આંધળી આસ્થા શિષ્યને કેવા પરિણામ પર લઈ જાય, તે ઇમામતના સંખ્યા બંધ દાવેદારો ઉપર તેમના શિષ્યો જે કેવળ આંધળી આસ્થા લઈ ગયા હતા તેમના જ્ઞાનનોથી પુરવાર થાય છે. તેવા દાવેદારોના

શિષ્યો ઇમામત પ્રત્યેની તેવી કેવળ આંધળી આસ્થાને લઈ અથવા તો જેઓ દાવેદાર નહિ હતા છતાં, પણ તેમને તે દાવેદારજી હતા એમ જણાવી ઇમામ ગણાવી આપ્યા. તેઓ ઇમામનેજ સર્વસ્વ સમજાવવા પર પરિણામે આવી ગયા. ખુદાને તથા સ્થાપિત ધર્મની આજ્ઞાઓને તેઓએ તજી આપી અથવા તો તેમનાથી તજાઈ. અત્રે તેવા દાવેદારોના નામો તથા તેમના તેવા શિષ્યોના નામો આપવાની કશીપણ જરૂર નથી. જેઓ શીઆપંથના ઇમામતના ઉભા થવા પામેલા દાવેદારો, તેમના આચારવિચાર તથા તેમના શિષ્યોના વૃત્તાન્તથી જાણીતા છે તેમની દ્રષ્ટિ સમીપ તે સુધળું ખુદયું છે જે અમારા તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલા “શીઆ વૃત્તાન્ત” ને એકવાર વાંચી જવામાં આવે તો આ બાબતની પુરતી ખાત્રી થઈ જાય.

અહીં તો મામલો બહુજ સ્પષ્ટજ છે. હસન સગ્યાહું નિઝારની ઇમામતની દાવત કરી, જે નિઝારી ટોળાંને ઉભું કર્યું, તે ટોળાંના અકાયદો એવાજ પ્રકારના થયા કે, જેવી તેની તાલીમ આ બીજી પાયરીમાં આપવામાં આવી હતી. વહેલ પહેલાં આવા દાવાને સરે જનહર રીતે હસન સગ્યાહની ત્રીજી પેઢીએ થએલા હસન બિન મહમદ કે, જે અલી જીકતસસલામના નામથી મશહુર છે તેણે અલમોતમાં કીધા. પ્રથમ તો તેણે લોકોને હસવું આવી જાય તેવી રીતે, પોતાને હસન સગ્યાહની ઓલાદથી નહિ પણ ઇમામ નિઝારની ઓલાદમાંથી હોવાનું જણાવ્યું. ત્યાર પછી “ પ્રસિદ્ધ કર્યું કે ઇમામ પાસેથી કેટલાંક ખુબી ભરેલાં ફરમાનો આવ્યાં છે અને તે ફરમાનો ઉમ્મત ઉપર જાહેર કરવાની ઘણીજ જરૂર છે. આ હુકમ પહોંચતાંજ દુરદુરથી ટોળેટોળાં લોકોના આવી અલમોતમાં એકઠાં થવા લાગ્યાં. આ વખતે અલમોતમાં એટલાં માણસો એકઠાં થયાં કે, તેટલાં પ્રથમ

કોઈ વખત થવા પામ્યાં નહોતાં. જ્યારે સધળા દાઢ, નકીય અને આસપાસના મુરીદો એકઠા થઇ ગયા ત્યારે રમજન માસની તા. ૨૭ ના રોજ પોતે મસ્જીદના મીઝર પર ચડ્યો અને એક છટાદાર અને અસરકારક ખુતબો અણી ઇમામનો આવેલો પત્ર રજુ કર્યો. આ પત્રમાં લખ્યું હતું કે, હસન અમારો નાયબ, દાઢ, અને નકીય છે. જે સધળા લોકો અમારી તાબેદારી કરે છે તેઓએ દરેક જાહેર તથા ગુપ્ત વાતોમાં તેની તાબેદારી કરવી જોઈએ. તેના હુકમોને ખુદાના હુકમો અને તેના શબ્દોને ખુદાના શબ્દો સમજવા. એ કામ કોઈ કદી પણ ન કરે. કે જેની તે મનાઇ કરે તેના હુકમને એવી રીતે અમલમાં લાવે કે જેની રીતે અમારા હુકમને લાવે છે; આ પત્રનો મજમુન વાંચી હસન બોલ્યો કે, સ્વર્ગના દ્વારો એ લોકોપર ખુલ્લા થયાં છે કે, જેઓ મારી તાબેદારી કરે. તમે ખુદાના ખાસ માનવંતા બંદાઓ છે. એટલા માટે તમામ શરીયતની તસ્દીથી તમેને મુક્ત કરવામાં આવે છે ! આ ખુતબો પઢાયા પછી તેણે ધામધુમથી લોકોને જમણ આપ્યું. આ જમણમાં સામેલ થઇ લોકોએ પોતાના રોજઓ તોડી નાખ્યાં અને આખો દીવસ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના આનંદો અને વિષય ભોગમાં પુરો કર્યો. રોજ છોડી નાખવાનો હુકમ કરી તે બોલ્યો કે, આજનો દીવસ ઇદ કીયામતનો છે. તે દહાડેથી તે મતના લોકો ૨૭ મી રખઝાનને કીયામતની ઇદ કહે છે તથા તે દહાડો ખુશીમાં ગાજે છે. શરીઅતપર અમલ કરવાનું બંધ થવાથી દારૂ પીવો હલાલ થયો તથા શરીઅતના તમામ હુકમોપર પાણી ફેરવવામાં આવ્યું અને મોટે સાદે પોદાર પાડીને કહી દેવામાં આવ્યું કે આ જખરદસ્તીના હુકમો પાળવા નહિ. ' આ સમયથી આતીન્યા લોકોને સધળા મુસલમાનો મલાહેદા એટલે બેદીન ' અધમી ' ના નામથી પોકારવા લાગ્યા.

(૧૫૭)

જોડે તેવા સંખ્યાબંધ બનાવો છે તથાપિ અત્રે માત્ર ઉપરના એકજ બનાવથી વાંચક વર્ગને ખાતરી થઇ ગઈ હશે કે, ઇમામ પ્રત્યેની એવી આસ્થા કે, જેમાં તેમના દરજ્જાથી અસાધારણ વધારે માન આપવામાં આવ્યું હોય તેનું પરીણામ ઉપર પ્રભાણેનું આવે. માત્ર ઇમામ માટેની માન્યતા સમર્થિજ એમ થાય છે એમ નથી; પરંતુ કોઇ પણ વસ્તુ પ્રત્યેની આંધળી શ્રદ્ધા એવાજ પરીણામો લાવે છે. ખરૂં તો એમજ જોઇએ કે, કોઇ પણ વાતને માનવી તો તે પુષ્ઠિ પૂર્વકની તપાસ કરીનેજ માનવી. એક વાત તદ્દન સત્ય ભલે રહી, પણ જ્યાં સુધી શિષ્યને સત્ય ભાસી નથી ત્યાં સુધી તેના ગુણદોષ શિષ્યે તપાસેજ જવા. આથી એક વસ્તુ જે સત્ય છે તે તપાસમાં છેવટે સત્યજ સાબીત થશે. આ ધોરણની ખાસ જરૂર તો એટલા માટે પણ છે કે, એમ કેવળ આસ્થા રાખવામાં આવે તો, બનવાજોગ છે કે બુઢા દાવેદારને સાચો ગણી તેને માન્ય કરી લેવામાં આવે. અને જો ધોરણ કેવળ આસ્થાનુંજ રાખવામાં આવે તો, તેમ થાય તેમાં સંદેહ પણ શો, વળી ઇતિહાસો તેવા પરિણામો આવ્યાની ગવાહીઓ આપે છે. માટે હસન સખ્યાહની આ પાયરીની તાલીમમાં ઇમામ પ્રત્યે તદ્દન આંધળીજ આસ્થા રાખવાનું ધોરણ તદ્દન અન્યાયી તથા મનુષ્યજાતને અજ્ઞાનતા અધોર ખાડામાં હોમનારૂં હતું.

ઇમામત એ પણ ઇસલામમાં ઓસુલેદીનનો ભાગ છે. અને તેથી તેમાં તકલીફની મનાઇ છે. જેમ ખુદાની હસ્તી તથા તોહીદને પુષ્ઠિ પૂર્વકની તપાસ કરી ગ્રાહ્ય કરવાનું ફરમાન છે તેજ પ્રભાણે ઇમામતનું પણ છે; કે તેની આવશ્યકતા, ચોખ્ખતા તથા ખરા હકદાર વિષે જેટલી થઇ શકે તેટલી તપાસ થવી જોઇએ અને તે તપાસમાં

સંતોષ માન્યા પછીજ તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ઇસલામના ઇમા-
મતના મસલામાં એ બાબતની બહુજ ચોખ્ખવટ થઈ ચુકી છે કે, જે ઇમામ
હોય તેની કોઈ પણ માન્યતા કે આજ્ઞા કુરાન વિરૂધ્ધની ન હોય.
જો કોઈ પણ ઇમામતનો દાવેદાર કુરાન વિરૂધ્ધ માન્યતા
ધરાવે અથવા તો તેપર અમલ કરે તો, તુરતજ ખાત્રી થઈ જાય
છે કે તે દાવેદાર ખોટો છે. વળી તેવીજ રીતે કુરાન તથા તેની
આજ્ઞાઓના સમુહને સરખાવતાં સરખાવતાં જ્યારે દરેક બાબતમાં
એક સહા મળતા પછું આવે ત્યારે પણ તે દલીલ સંગીન થવા પામે
છે. હજારો બંદે લાખો માન્યતાઓ સંબંધે તપાસ કરવાનો, તેથી
જો બનાવટ હશે તો કોઈને કોઈ બાબતમાં જરૂર પકડાઈજ જશે.
માટે મોટામાં મોટી દલીલ જે સૌને ગળે ઉતરે તેવી એ છે કે
ઇમામતના દાવેદારના આચરણ તથા વચનોને કુરાને મજબૂત સાથે
મેળવી જોવાં, એટલે તુરતજ ફટકો થઈ જશે. સત્ય તરી નીકળશે
અને જુઠું ડુબી જશે.

લોકો આ સંબંધે પૂર્ણ તપાસ કરતા નથી, તેથી પોતાને જુઠું
દાવેદારોથી છોડાવી શકતા નથી. ગાડરીયા પ્રવાહનું ધોરણ એટલું તો
પુરવેગમાં ચાલુ થઈ ગયું છે કે, મનુષ્યને મનુષ્ય કહેતાં પણ આચારો
ખાવો પડે છે. પોતાના વડીલો જે કહેતા હતા તથા કરતા હતા તે
પ્રમાણે કહેવું. તથા કરવું તેમાં લોકો ડહાપણ માને છે.
મોટાઓ તથા શ્રીમંતો કરે તેવું આપણે પણ કરવું તેમાં પણ
લોકો ડહાપણ માને છે. કામના સારા નરસાહોવાનો કોઈ
વિચાર કે બોધ કરતા નથી. જે કામ કરે છે તે રહી સમજીને,
નહિ કે ઉપયોગી હવે અમો મુળ વિષયપર આવીએ છીએ.

જ્યારે બીજી પાસીમાં શિષ્ય એમ માની રહે. ખુદાએ નિર્માણ
કરેલા ઇમામો સઘળી વિદ્યાનું મુળ હતા અને તે વાતને કેવળ

આસ્થા વડેજ અથવા તો ચાંટીધુટી વાળી 'પુષ્ધિ પૂર્વકની' દલીલોથી માની લેવામાં આવ્યું કે, તુરતજ તેને ત્રીજી પાયરીમાં દાખલ કરવામાં આવે છે અહીં શિષ્યને ઇમામોની સંખ્યા વિષે કહેવામાં આવતું કે તે કુલ સાત છે. પહેલા હજરત અલી, બીજા હસન, ત્રીજા હુસેન, ચોથા ઝએનુલ આબેદીન, પાંચમાં મોહમ્મદ બાકર, છઠા જશર સાદક તથા સાતમાં તેમના પુત્ર હજરત ઇસમાઇલ. એવી રીતે નિર્માણ થયેલા માત્ર સાતજ ઇમામો છે આદમો કોઇ ઇમામ નથી. ઇસમાલીઓમાં પહેલો વહેલો જે સમુહ મળ્યો તે આવી માન્યતાનો હતો કે, કુલ ઇમામો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના સાત છે.

“ ચોથી પાયરીમાં આવવાતું તેઓએ બહુ સહેલું રાખ્યું હતું. આમાં એમ કહ્યું છે કે, દુનિયાની શરૂઆત થઇ તે પછી સાત ખુદાઇ કાયદા કરનાર અથવા ખુદા તરફથી મોકેલા બોલતા પેગંબરો થયા છે. જેમાંના દરેકે ખુદાની આજ્ઞાથી પોતાનાથી આગળના મતો ફેરવેલ છે.”

આ સાત પ્રસિધ્ધ (બોલતા) પેગંબરોમાં પેહલા હજરત આદમ, બીજા હજરત નુહ, ત્રીજા હજરત હજરત ઇબ્રાહીમ, ચોથા હજરત મુસા, પાંચમાં હજરત ઇસા, છઠા હજરત મોહમ્મદ તથા સાતમાં હજરત ઇમામ જશર સાદકના દીકરા હજરત ઇસમાઇલ, જે છેલ્લા હોવાથી સાહેબુઝ ઝમાન કહેવાતા. આ સાત બોલતા પેગંબરોના સીલસીલામાં હજરત ઇમામ જશર સાદકના પુત્ર હજરત ઇસમાઇલનું નામ પેગંબર અને તે પછી એવા કે સાહેબે શરીઅત માને કે નવી શરીઅત લાવનાર અને પ્રથમની શરીઅતને મનસુખ કરનાર તરીકે આપવામાં આવ્યું છે.

અત્રે આ શીરકાની તાલીમ બહુજ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે કે, તેઓ શરીરઅતે ઇસલામને જખરદસ્તીના ધર્મ તથા તેની આજ્ઞાઓને જખરદસ્તીની આજ્ઞાઓ સમજી તેના તોકને પોતાની ગરદનોમાંથી કાઢવાને પ્રયત્ન કરતા હતા. આ પાયરીઓની એકંદર તાલીમ તથા તે શીરકાએ ગ્રાહ્ય કરેલા મઝહબી આચાર વિચાર તેને ઘણીજ સરસ રીતે પુષ્ટી આપે છે. મઝહબે ઇસલામની તદ્દન કાંધ પણ અપવાદ વિના નિર્ણય થઇ ચુકેલી બાબત છે કે, તેના પૈગંબર હઝરત મહંમદ છે અને તે પૈગંબરોમાં છેવટના પૈગંબર છે તેમની પછી કોઇ પણ પેગંબર રોઝે હશર સુધી થશે નહિ અને તેમની શરીરઅત રોઝે હશર સુધીને માટે ચાલુ રહેશે; પણ અહીં તો તે પેગંબરની શરીરઅતને ઇમામ ગઢર સાદક સુધીની ગણી, તેને મનસુખ કરનાર તથા નવી શરીરઅત લાવનાર ઇમામ ગઢર સાદકના પુત્ર હઝરત ઇસમાઇલને જણાવે છે એટલુંજ નહિ પણ આ બાતીન્યા બધા શીરકાઓ, કે, જેમાં સ્ટેન્સાજ તફાવત સિવાય બધી બીજી બાબતોમાં મળતા છે. તેમણે દીને ઇસલામને જખરદસ્તીના ગણી તેના તોક પોતાની ગરદનોમાંથી કાઢી નાંખ્યો. કુરાન, નમાઝ, રોઝા, હજ, ઝકાત આદિ શરીરઅતે ઇસલામની આજ્ઞાઓનો તેઓએ ખુલ્લી રીતે અનાદર કર્યો અને તે અનાદર કરવા પ્રમાણે વર્તન ચલાવવા માંડ્યું. હજુ આજે પણ તે પંથોનો જે ભાગ બાકી સાકી રહી ગયો છે ત્યાં વસા ઝોઝા પ્રમાણમાં એવીજ પરનાલિકા ચાલે છે. તે બાકી સાકી કયા શીરકા આજે હસ્તીમાં છે તેની માહિતી આપવાનો આ પ્રસંગ નહિ હોવાથી, અમે તે આપવા માગતા નથી; પણ જે જાણનારા છે તે તો જાણે છે કે તે શીરકા કયા કયા અને કેવા કેવા ધર્મના આચાર વિચાર ધરાવનારા છે.

કહેવાનો મતલબકે હજરત ઇસમાઇલ બિન ઇમામ બાકર સાદક પછી શરીઅત અને ઇસલામને નષ્ટ કરવાને તથા તેને બદલે હજરત ઇસમાઇલને નવી શરીયતના સ્થાપક ગણી, તે નવી શરીયતને પ્રચલિત કરવાને ગુપ્ત રીતે ધણીજ દીદાદીલેરીથી પગલાં ભરવાં શરૂ કરવામાં આવ્યાં કે જે વિષેની કાંઇક વધુ સ્પષ્ટતા અમે આગળ બતાવી શું.

શું ઇસલામના પ્રમાણયુક્ત શાસ્ત્ર તથા પ્રમાણ યુક્ત ઓલમાએ દીન, એક પલવારને માટે પાણુ એ વાતનો સ્વીકાર કરી શકે તેમ છે કે, હજરત મોહમ્મદ સં ની શરીઅત એ છેવટની શરીઅત નથી ? અને તેમનો દીન માત્ર દોહોડસો વર્ષની અંદરજ મનસુખ થઇ ગયો ? ખસ આ લોકોની નેમ બહુજ આંટી ધુંટીવાળી ખુદ્દિપૂર્વકની દલીલો તથા સ્થાપિત ધર્મની નાખતોને આંટીધુંટીવાળી તાવીલોથી ઇસલામની શરીઅતને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ધીરે ધીરે એવી રીતે નાબુદ કરવાની હતી કે, શિષ્યને તેલું તેમ કરવાનું એ વખતે માલુમ પડતું કે, જ્યારે તે છેવટની પાયરીએ જઇ પહોંચ્યો હોય અને પછી તે તેને ઇસલામ મઝહબજ જમરદસ્તીનો તથા તેનો તોક ગરદનથી કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે એ વ્યાજબી છે એમ પાકે પાથે ગળે ઉતરી ગએલું હોય છે.

આ પાયરીમાં સાત સાહેબે શરીયત પૈગંબરોની સંખ્યા તથા નામની સમજ આપ્યા પછી તે સાતે સાહેબે શરીઅત પૈગંબરના એક એક મદદગાર મુંગા પૈગંબરની સંખ્યા તથા નામવારી વિષે સમજ આપવામાં આવતી હતી. આ સાત ખુલ્લી રીતે પ્રસિદ્ધ ન થયા તેથી તેઓ મુંગા કહેવાતા.

આ સાત મદદગાર પૈગંબરો આ પ્રમાણે હતા “ હજરત શીશ, હજરત સામ, હજરત ઇમ્માહિમના ફરજંદ હજરત ઇસમાઇલ, હજરત

હારન, હઝરત શમઊન, હઝરત અલી બિન અબીતાલેબ અને હઝરત હંમામ બરકર સાદંકના ફરજંદ ઇસમાઇલના દીકરા મહંમદ ”

પ્રથમના બોલતા પૈગંબરોની સંકલના સમાપ્ત થઇ હતી. અને મુંગા પૈગંબરો પૈકી છેલ્લા હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર મહંમદ એ છેલ્લા મુંગા પૈગંબર તથા સાહેબુઝ ઝમાન ગણાતા, પણ તેમને ગુજરી ગએ સો ઉપરાંત વર્ષ થઇ ગએલા હતા “ તેથી તેઓનો અભ્યાસ આ પાયરીએ અટક્યો હતો તેઓના માટે ચાલતા જમાનાના મુંગા પૈગંબર તરીકે તેઓની મરજીમાં આવે તેને નીમવાની શિક્ષકને હૂટ હતી. ”

જોકે મુંગા પૈગંબરોની સંખ્યા સાતની હતી, કે જે સાતમાંના છેલ્લાને ગુજરી ગએલ તે સમયે સો ઉપરાંત વર્ષ થઇ ગયાં હતાં તેથી તેઓને સાહેબુઝ ઝમાન તરીકે ચાલુ મુંગા ઇમામની જરૂર જણાઇ હતી. આ ગોઠવણી માટે તેઓએ હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર હઝરત મહંમદની ઓલાદને એક પછી એક એમ પેશ કરી, તેનો સીલસીલો ચાલુ રાખ્યો હતો, જોકે તે સીલસીલાને પ્રથમના સીલસીલા થી મેળવવાને જરા એવો ખાંચરો નાખવામાં આવતો હતો કે, છેવટના મુંગા પૈગંબર ઉપર પ્રથમથી તે છેવટ સુધીના ઇમ્મો ખતમ થઇ ગયા છે તેટલા માટે તેમને કોઇ પણ મુંગા પૈગંબરની જરૂર રહી નથી પણ દરપદા હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર હઝરત મહંમદની ઓલાદને માટે તે સીલસીલો ચાલુ રાખવામાં આવ્યો, કે જે પાછળથી બહુજ સજ્જડ રીતે પ્રથમના સીલસીલા સાથે જોડી આવ્યો. યાને કે જેવા હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર હઝરત મહંમદ હતા તેવાજ તેમની ઓલાદનાં તેમની ગાદીએ આવનાર હતા.

બધી પાયરીઓના શિક્ષણથી એ વાત બહુજ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે, સ્થાપિત ઇસલામ ધર્મને તદ્દન નિર્માલ્ય ગણી કાઢવાની લાઇ દઇને ટ્રાશીશ કરવામાં આવી છે. હઝરતઅલીને તથા હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર મહંમદને પેગંબર હરાવી આપ્યા છે, કે જેમ હરાવવું એ સ્થાપિત ઇસલામથી વિરુદ્ધ વર્તન છે. હઝરત અલી તો ઇમામ હતા પેગંબરી સીલસીલો તો હઝરત મોહંમદ સ. થી ખતમ થયો હતો અને તેઓ પેગંબરે આખેરૂઝ ઝમાન થયા હતા. હઝરત ઇસમાઇલ કે જેને ઇસમાઇલાઓએ ઇમામ જાકર સાદક પછીના ઇમામ ગણ્યા હતા, પણ આ પાંચમી પાયરીમાં તેમને હઝરત મહંમદ જેવા ખોલતા પેગંબર ગણી, તેમના પુત્ર મહંમદને મુંગા પેગંબર હરાવ્યા. આ સઘળી ગોઠવણી સ્થાપિત વંશાવળીમાં ફેરફાર કરનારી તથા મનસ્વી રીતે ઉપજાવી કાઢવામાં આવી છે. આ પાયરીમાં જે પેગમ્બર નથી તેને પેગમ્બર અને જે ઇમામ છે તેને પેગમ્બર. અને જે ઇમામકે પેગમ્બર નથી તેને ઇમામ તથા પેગમ્બર હરાવવામાં આવ્યા છે. મતલબકે જેમ કહે તેમ વેતરવા તથા બરડવામાં આવ્યું છે. સ્થાપિત ધર્મ તથા તેના આચાર વિચારને ટકાવી રાખવાને કશી પણ દરકાર કરવામાં આવી નથી બલકે ઇરાદાપૂર્વક તે આચાર વિચારને છીન્ન બિન્ન કરવામાં આવ્યા છે.

હવે પાંચમી પાયરી ઉપર આવીએ. અંહી શિષ્યને એમ કહેવામાં આવતું કે સાત મુંગા પેગમ્બરોમાંના દરેકને બાર મદદગાર હતા આવા બારના આંકડા વિષેના આધારો રાશીઓ, મહિના તથા બની ઇસરાઇલની જાતો બાર હોવાના તથા હાથની આંગળીના હાડકાં અંગુઠાના બાદ કરતાં બારના સમજાવવામાં આવતા હતા. અત્રે જોવાનું છે કે રાશીઓ, મહિના, બની ઇસરાઇલની જાતો તથા હાથના હાડકાં બાર

હોય તેની સાથે મુંગા પેગમ્બરોના મદદગારો તેટલાજ હોય તેનો શો સંબંધ હતો ? પણ આવી બાબતને શીલસુશીના બારીક નુકતાઓ ગણી કાઢવામાં આવ્યા હતા અને તેમાં ઉંડા ભેદો માનવામાં આવ્યા હતા.

આ બારના આંકડાએ ઇમામોની સંખ્યા વિષે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો હતો. પહેલાના સાત ઇમામ પછી હજરત ઇસમાઇલના પુત્ર મહમદને મુંગા પેગંબર દરાવ્યા અને હવે તે મુંગા પેગંબરને માટે બાર મદદગારો હોવાનું જણાવ્યું. સાથેજ એમ પણ થઇ જતું કે, ઇમામતનો સીલસીલો જે હજરત ઇસમાઇલના પુત્ર હજરત મહમદથી અટક્યો હતો, તે આ બાર મદદગારની યોજનાથી ચાલુ થઈ ગયો અને તે સઘળા મદદગાર પણ ઇમામ ગણાયા અને રક્તે રક્તે તે પ્રથમના પેગમ્બરો તથા ઇમામો જેવા મોટા દરજ્જાવાળા બની બેઠા એટલે કે જેઓ આ સંપ્રદાયની મુળ ઇમામોની ગણતરી પ્રમાણે ઇમામ નહિ હતા, તે આ મદદગારોની યોજનાથી ઇમામ બની ગયા અને તેનો સીલસીલો બાર સુધી ચાલતો થયો. બારનો સીલસીલો પુરો થાય ત્યાં સુધીમાં રાજ્ય તથા સૈકાઓ પલટાઇ જાય અને પછી તો જે એક યોજનાને ખાતર ઉપજાવી કાઢ્યું હતું તે, હવે તદ્દન સ્થાપિત જેવું થઇ ગયું અને પછી તો રૂઢી પ્રમાણે એકનો પુત્ર બીજો ઇમામ તેમ ઇમામોનો સીલસીલો શરૂ થઇ ગયો.

છઠ્ઠી પાયરીમાં તો ઇસલામના સ્થાપિત પણાનો પુરેપુરો કચડ ઘાણ કાઢવામાં આવ્યો હતો. લખ્યું છે કે “ છઠ્ઠી પાયરીમાં એવું દેખાડવામાં આવ્યું હતું કે સ્થાપિત ધર્મના કાયદા સાધારણ અને તત્વજ્ઞાનના કાયદા કરતાં હલકે દરજ્જે હોવા બેઠાએ ” આ શબ્દો એટલા ચોખ્ખા છે કે તેના માટે વધુ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સ્થાપિત ધર્મ માને શરીયતે ઇસલામ માને ઇસલામ ધર્મ તથા

તેના કાયદાઓને તદ્દન ઉતારી પાડી એમ કહેવામાં આવતું કે, તે કોઇ બહુ વજનદાર કે મહત્વતાવાળા નથી; પણ માત્ર સાધારણ પંક્તિમાં મુકવા લાયકના છે. આ શિક્ષણથી શિષ્ય બરાબર સમજતો કે કુરાનના કાયદા તદ્દન સાધારણ દરજ્જાના છે. જ્યારે તેના કાયદા સાધારણ છે ત્યારે તે યાને કુરાન પણ સાધારણ કીતાબ હોવી જોઈએ, મતલબકે શિષ્યના મનમાંથી કુરાન તથા ઇસલામ તદ્દન ઉતારી જતો હતો. કુરાન તથા તેના કાયદાને નિર્માલ્ય તથા નિસ્તેજ જણાવવા સાથે તત્વજ્ઞાનને અગ્રપદ આપવામાં આવતું હતું અને તે જ્ઞાન કુરાન તથા તેના કાયદા કરતાં ઘણું શ્રેષ્ઠ છે એમ ગણે ઉતારવામાં આવતું હતું. વાંચક વર્ગ બહુજ સહેલાઈથી જોઈ શકશે કે, ઇસલામને આંદો ધુંડીવાળી દલીલોથી તદ્દન ઝભેલ કરવામાં આવ્યો હતો. પહેલી પાયરીથી ધીમે ધીમે ફૂંટી ફૂંટી કરડીને આ છઠ્ઠી પાયરીએ તો પુરું બચ્કું બરવામાં આવ્યું હતું. જરા પ્રથમ પોંચે ધાલી છેવટે હાથ ધુસેડી દેવામાં આવ્યો.

કુરાન તથા તેના કાયદાને નિર્માલ્ય તથા નિસ્તેજ સાબીત કરવાને માટે તેના મુકાબલામાં “ પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ તથા પાઇથોગોરાસના કાયદા પ્રમાણુ તરીકે લેવામાં આવ્યા. આ ત્રણે ગ્રીકના પ્રખ્યાત થએલા પ્રાચિન વિદ્વાનો છે કે જેમના કાયદાના પ્રમાણુને આજે નરી શોધખોળે કીત્ર ભિન્ન તથા તરણાને તોલ કરી નાંખ્યા છે તેવાના કાયદાને કુરાન તથા ઇસલામના કાયદા કરતાં વધુ શ્રેષ્ઠતા આપવામાં આવી હતી અને કુરાનના કાયદાને તદ્દન હલકા જણાવી આપ્યા હતા. બન્યું એમ કે શિષ્ય હવે ખુલ્લી રીતે પોતાને ઇસલામથી વિરક્ત કરી શક્યો અને ધીમે ધીમે તેને એવી આંદો ધુંડીથી ઇસલામમાંથી સરકાવી લેવામાં આવ્યો કે, હવે તેને તેની જડ પકડી ગએલી સમજની રૂએ

એમ ભાસવા લાગ્યું કે, કુરાનના કાયદા તદ્દન નિર્માલ્ય તથા નિસ્તેજ છે અને ખરા કાયદા તે ગ્રીક વિદ્વાનોના છે.

હવે આઠમી પાયરી તરફ આવીએ “ આ આઠમીમાં ધર્મના વાસ્તવિક ફરમાનો બતાવવામાં આવ્યાં હતાં, પણ તે આગલા ફરમાનોને નાબુદ થવાને અને પેગંબરો તથા તેના મદદગારોના નિર્માલ્યપણા માટે તે વાત હવે બરાબર અજવાળામાં આવતી. જન્નત, દોઝખના હોવા વિષે, કૃત્યોના વિરકતપણા વિષે તથા તેઓને માટે આ તથા આવતી દુનિયામાં ધનામ તેમ શિક્ષા નથી, એ વિષે તેની આંખો ઉઘડતી ” આ શિક્ષણ તથા પરિણામની સમજના શબ્દો બહુજ સ્પષ્ટ છે. આ પાયરીમાં ઇસલામના કાયદાનો તદ્દન અનાદાર કરવામાં આવતો હતો. અને તેને તદ્દન નકામ તથા નિરર્થક ગણી હડસેલી દેવામાં આવ્યા હતા. ગોયા કે આ પાયરીનું શિક્ષણ સ્થાપિત ઇસલામ તથા કાયદાને નાબુદ કરવાને માટેજ પુરતું ગણવામાં આવ્યું હતું. પેગંબરો તથા તેના મદદગારો યાને ઇમામોને માટે કહેવામાં આવ્યું કે, તે તદ્દન નિર્માલ્ય હતા. હવે જ્યારે પેગંબરો તથા ઇમામોને નિર્માલ્ય કહેવામાં આવ્યા ત્યારે તે કેવી રીતે નિર્માલ્ય હતા તે સાબીત કરવાને પેગંબરો તથા ઇમામોની કેવી કમકમાટ ઉતપન્ન કરાવનારી રીતે મીટી બરબાદ કરવામાં આવી હશે તેના કાંઈ અંદાજ ખેંચી શકાતો નથી. તેમને નિર્માલ્ય બતાવવાને ક્યા ક્યા હલકા શબ્દોને નહિ વાપરવામાં આવ્યા હોય, તેનું વર્ણન એક ઇસલામીની શક્તિ બહારનું છે. તેનામાં એટલી શક્તિ ક્યાંથી હોય કે પોતાના પેગંબર તથા ઇમામો માટેની કપોળ કસ્પિત નિર્માલ્યતાની વાત તે લખી કે બયાન કરી શકે. આ પાયરીમાં જેમ પેગંબરો તથા ઇમામોની તુક્કા ખુટી કરવામાં આવી હતી તેમ જન્નત તથા દોઝખના હોવાપણાને

પણ હંબક જણાવી દેવામાં આવ્યું હતું. એમ કહી દેવામાં આવ્યું કે જન્મત તથા દોઝખ એ કોઇ વસ્તુ છેજ નહિ ખાલી લાલચ તથા ધાસ્તી ખવડાવવાને તે નામો તથા તેના દેખાવો કદખી તથા ઉપજવી કાઢવામાં આવ્યા છે.

જ્યારે જન્મત તથા દોઝખની હસ્તીને ચુટકીમાં સમુળગી ઉડાવી દેવામાં આવી હશે ત્યારે ફરીસ્તા, કપરનો સવાલ જવાબ વીગેરે તો રહેજ શાના ? અને જ્યારે જન્મત તથા દોઝખ જેવું કંઈ માનવાનું રહ્યુંજ નહિ ત્યારે લોકો નેકી કરેજ શા માટે ? અને ગુનાહથી અટકેજ શા માટે ? શિષ્યતો ખુદ્દી રીતે એમજ સમજી જાય કે, સારા કામ કરવા માટે શા માટે તકલીફો ઉડાવવી જોઈએ અને ખુરા કામની કોઈ સમજ નથી, માટે તે કરવાથી શા માટે બીહવું જોઈએ ? અને મોજશોખ ઉડાવવામાં શા માટે ઉણપ રાખવી જોઈએ ? મતલબકે “ સત્તાની હદમાં ન રહે એવી તૃણજાનું હથીયાર થવાને માટે તે નવમી અને છેલ્લી પાયરીમાં તૈયાર થાય છે. ”

હીરટ્ટી ઓફ ધિ એસેસિન્સનો કર્તા આ નવ પાયરીના શિક્ષણનું પરિણામ રજુ કરતાં તદ્દન સત્ય અભિપ્રાય આપે છે કે:—

“ માનવું કંઈ નહિ અને હિમ્મત સધળી વાતની કરવી હોવાથી, ધર્મ અને જાતિના દરેક તત્વ માર્ગનો નાશ થયો. ધર્માચાર્યોની મદદથી લોભી ચોજનાઓ પાર પાડવા સિવાય તેનો બીજો કોઈ ઉપયોગ થતો નથી. દરેક વાત ઠગાઈ ભરેલી તથા કોઈ પણ વાતની મનાઈ નથી એમ સમજી કોઈને પણ માન આપે નહિ અને કુલ કામ કરવાની બાથ બીડે તેવા ધર્મગુરુઓને ધાતકી કામો કરવાના તેજ હથીયાર સિવાય બીજું શું નામ આપી શકાય. ”

“ મનુષ્ય દેહધરી જે ઉમદા મતલબો સાધવાની છે, તે સાધવાને અલ્લે માત્ર વિશય ભોગનીજ તૃપ્તી મેળવવી એજ આ શીરકાની મતલબ હતી અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, આ સંપ્રદાય અજ્ઞાન રૂપી અધોર ખાડામાં પડે છે અને તે મોટાં રાજ્યો અને ધર્મ સ્થાનોને ખંડેરો કરી જીલમ ભરેલા રાજ્યના કમકમાટો બતાવી, પ્રજા સુખનો નાશ કરી, મનુષ્ય જાતીની સામાજિક પડતી લાવી અંતે નાશુદ થાય છે.”

છેલ્લી યાને નવમી પાયરીમાં શિષ્ય કેવું કમકમાટ ઉપગમનાર સ્વરૂપ અપ્તેયાર કરે છે કે, તે સત્તાની હદમાં ન રહે, તેવું હથીઆર બની જાય છે. એટલે કે ખુદાતાલાની હસ્તીનો ઇનકાર કરે છે. ઇસ્લામ કે કોઇપણ ધર્મની આવશ્યકતા તેને બિન જરૂરની લાગે છે, અલ્લે તેને તે જીલમી કાયદો માની તેને નાશુદ કરવાને વ્યાજબી વિચારે છે. નીતિ રીતિના કાયદાને પણ તેવાજ માની તેને ખુલ્લો અનાદર કરે છે અને જે રીતે પોતાના વિષય ભોગને તૃપ્તી મળે, તે ધોરણે નીતિને બાબુપર મુકી ભોગ ભોગવે છે. મતલબકે તે નાસ્તિક અને તે પણ એવો, કે, સત્તાની હદમાં ન રહે તેવો, જગત માટે એક શેતાનના પુતલા સમાન; અલ્લે મુજસ્સીમ શેતાન બની જાય છે અને જગત તથા ધર્મ બંધારણનો તે પાકો વેરી ધાય છે.

કોઇપણ વાતને માનવી તો નહિજ અને કોઇપણ કામ કરવાની મનાઇ છેજ નહિ તેમ માની, કોઇપણ કાર્ય કરતાં તે અચકાય નહિ ધર્મની દ્રષ્ટિએ થતા ગુનાહને તથા સરકારની સજાને તે અન્યાયી તથા જીલમી માની, તેની પરવા કરે નહિ અને તેવા ગુનાહમાં તે જ્યારે સપડાય ત્યારે તે પોતાપર જીલમ કરવામાં આવે છે તેમ ધર્મ તથા સરકારને જીલમી જણાવે અને પોતાને તદ્દન નિર્દોષ ગણે.

પરિણામ એ આવ્યું કે ધર્મ અને નીતિના દરેક તત્વ માર્ગનો નાશ થયો અને તેનું પરિણામ ઇસલામી દેશોને જે કમકમાટ બંધુ સહન કરવું પડ્યું તેનું હૃદયભેદક ચિત્ર આજેખવું એ કોઇપણ લેખકની શક્તિ બહારનું કામ છે, ધર્માચાર્યોની લોભી યોજનાઓ પાર પાડવા સિવાય, તેનો બીજો કોઇ ઉપયોગ થયો નહિ. દરેક વાત ડગાઇ ભરેલી અને છેતર પંડીની થતાં, તેમના કોઇપણ બોલ ઉપર વિશ્વાસ નહિ લઇ જઇ શકાય તેવા તે ધાતકી કામો કરવાના હથીઆર બન્યા.

ખુદાતાલાએ મનુષ્યને ઉત્પન્ન કરવાથી તથા મનુષ્યે ઉત્પન્ન થઇ જે ઉમદી મતલબો સાધવાની છે તે મતલબોનો નાશ થયો અને ખુદા તથા મનુષ્યના સંબંધના અધિકારોનો નાશ થયો. હીસ્ત્રી ઓફ ધી એસેસીન્સના કર્તાએ જે અભિપ્રાય આપ્યો છે કે “ આ સંપ્રદાય અજ્ઞાન રૂપી અધોર ખાડામાં પડે છે અને તે મોટાં રાજ્યો અને ધર્મ સ્થાનોને ખડેરા કરી જીલમ ભરેલા રાજ્યના કમકમાટો બનાવી પ્રજાના સુખનો નાશ કરી મનુષ્ય જાતિની સામાજિક પડતી લાવી અને નાબુદ થાય છે ” તે સાથે સર્વ કોઇ એકમતે સંમત થયા વિના રહેશે નહિ અને જ્યારે આ ક્ષીરકાની ઉત્પત્તિથી લઇ તેના લય સુધીની તેની તવારીખપર દ્રષ્ટિ દોડાવીએ છીએ, ત્યારે તો તે અભિપ્રાય વધુ વજનદાર હોવાનું જણાઇ આવે છે.

હસનના નવા ધર્મ વિષે માત્ર ઉપરનો હેવાલ આપવાપર અત્રે . સંતોષ પકડીએ છીએ; કારણ કે અમોએ માત્ર ઉડતી નજર કરવા પ્રત્યેજ દ્રષ્ટિ મર્યાદા રાખી છે. હસનના ધર્મ વિષેની કેટલીક ખામતો તેના વંશજોના હેવાલમાં આવવાની છે તેથી અત્રે વિશેષની હાજત પણ રહેતી નથી. માત્ર અત્રે એટલોજ વિચાર કરવાનો છે કે હસને જે પંથ સ્વીકાર્યો હતો તેની રૂપરેખા કેવા પ્રકારની હતી.

મુલહીદોનું ટુંક વર્ણન.

હસન મિન સખ્યાહ તથા તેના મુરીદોના અકાયદો મુલહીદ-પણાના હતા, તે આગળ આપણે જાણી ચુક્યા છીએ અને તેથી મુલહીદપણું તથા તેના અકાયદો વિશે વિશેષ સ્પષ્ટતાની જરૂર રહે છે. મુલહીદનો અર્થ નાસ્તિક દેહરીયા વીગેરે થાય છે. આ મુલહીદ માન્યનાની ઉત્પત્તિ ૬૦ સં પૂર્વે ત્રીજી અથવા ચોથી સદીમાં યુનાનમાં થવા પામી હતી. આ પંથને નેચરી પંથ પણ કહેવામાં આવે છે, આ પંથનો મુળ હેતુ ધર્મેની નાશ કરવો, હરામ હલાલને એક કરી દેવું અને મનુષ્ય માત્રમાં સરખી બાગીદારીના ધોરણને સ્થાપન કરવો તે છે. આ હેતુને પૂર્ણ કરવાને તેઓએ ઘણા ઘણા જીવંતોડ પ્રયાસો કર્યા છે અને જુદા જુદા લેખાસમાં પોતાને જગતના રેક-ડીપર જાહેર કરેલ છે અને જે ઉમ્મતમાં આ મુલહીદ પાટી ઉભી થવા પામી, તે ઉમ્મતની નીતિરીતિનો નાશ કરી તેને સામાન્ય પડ-તીમાં લાવી મુકી. જે કોઇ આ ટોળાંના અસલ હેતુ પ્રત્યે વિચાર કરી જુએ તો, તેને સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે કે, તે પારટીના પ્રયાસનું પરિણામ જગતના વ્યવહારિક તથા નૈતિક બંધારણનો નાશ થવા સિવાય બીજું કશું પણ આવશે નહિ. એમાં તો કશી પણ શંકા નથી કે, ધર્મ એ મનુષ્યના વ્યવહારિક બંધારણની સાંકળ છે તેની હાજરી વિના વ્યવહારિક બંધારણનો પાયો મજબુત થઇ શકતો નથી.

આ ટોળાંનું પહેલવહેલું શિક્ષણ ધર્મેની નાશ કરવો તે છે. જે કે આ પાટી ધણા લાંબા કાળથી ઉત્પન્ન થઇ છે પરંતુ તેનો પ્રચાર નહિ થવાનું કારણ એ છે કે, મનુષ્ય વ્યવહારનું બંધારણ કે જે ખુદાઇ તાલીમનું પરિણામ છે તે હમેશાથી મનુષ્યના અંતઃકરણને

એવા માગં તરફ રજુ રાખે છે કે, તેઓ તે પારટીના અકાયદોને દુર કરવાને પ્રયત્ન કરે. આવા કારણને લઈ મુલહીદોની માન્યતા ટકી તથા જડ પકડી શકી નહિ.

નાસ્તિક, નેચરી, મુલહીદ, દેહરીયા વીગેરે આ પારટીના નામો સમઘે કોઝ કોઝ ઠેકાણે ચર્ચા થતી સંભળાય છે. અને તેને શમ્લો વિષે લોકો પોતપોતાની સમજ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે. પણ તેની ખરેખરી હકીકતથી સામાન્ય વર્ગ અજાત છે, અને તેટલા માટે તેનું સ્પષ્ટિ કરણ તથા તેનો ઇતિહાસ આપવાની ખાસ જરૂર જણાય છે. અને તે સાથે તે પારટીના કારણે જગતના મનુષ્ય બંધારણની કેટલી પાયમાલી થવા પામી તથા હવે થઈ શકશે તે પણ રજુ કરી આપવું મુનાસબ જણીએ છીએ.

આ મુલહીદ પારટી ઇ. સ. ૧૦ પૂર્વે ત્રીજી અથવા ચોથી સદીમાં ઉત્પન્ન થવા પામી. યુનાનના વિદ્વાનોમાં તે સમયમાં જુદા જુદા એ મતો ઊભા થયા એક મતના વિદ્વાનો એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે આ પ્રકૃતિ ઉપરાંત બીજી પણ કોઈ ઉત્પત્તી છે કે ને, પ્રકૃતિથી વિરક્ત છે તેઓ કહે છે કે, તેનો ઉત્પન્ન કરનાર ખુદા અને તેથી આ વર્ગ ધાર્મિક નામથી જાણીતો થયો.

બીજા વર્ગે એમ જણાવ્યું કે, પ્રકૃતિ કે ને ઈંદ્રીઓથી ગતી-માન થાય છે તે સિવાય બીજી કોઈ જણસ છેજ નહિ. આ વર્ગનું નામ મટીરીયાલીસ્ટ, નેચરી, મુલહીદ, દેહરીયા, નાસ્તિક વીગેરે પડ્યું. જ્યારે તેમને એમ પુછવામાં આવ્યું કે, પ્રકૃતિના ગુણો વિષે કેમ ? તો જવાબ આપવામાં, આવ્યો કે, સઘળા ગુણો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે તેમાં જોણુ રૂપ રહેલા છે. આ પારટી એ ગૃહ, તારા, પશુ, વનસ્પતિના ઉત્પન્ન થવા વીશે પણ વિરૂદ્ધ મત ઉચાર્યો

(૧૭૨)

છે. તેઓમાંના કેટલાકોએ એમ પણ જણાવ્યું કે, ગ્રહો, તારા, પૃથ્વી, પશુ, વનસ્પતિ, ખનીજ વીગેરે અનાયાસિક સંજોગોને લઈ ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે. એટલે કે તેઓ પોતાની બુદ્ધિને વશ થઈ એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે, આ જગતનો ઉત્પન્ન કર્તા કોઈ છેજ નહિ તે અનાદિથી છે અને અનાદિ રહેશે.

તેઓમાંના એક જથાએ એમ જણાવ્યું કે, લાંબા લાંબા સમયોના વિતાવાથી ઝાડ તથા પશુઓના શરીરો બદલાતાં બદલાતાં, હમણાના આકારમાં આવી ગયાં છે તે એમ કહે છે કે, મનુષ્ય પ્રથમ ડુક્કરની જેમ પગથી માંથાં સુધી વાળોથી ભરેલો હતો પણ ધીમે ધીમે હાલના આકારમાં આવી ગયો છે કેટલાકોએ એમ પણ કહ્યું કે, જ્યારે આ પૃથ્વી સૂર્યથી વિખુટી પડીત્પરે દરેક પ્રકારના ખીયાં તેની સાથે હતા કેટલાકોએ કહ્યું કે, દરેક ઉત્પત્તીનાં ખીયાં છે જે પોતાની પ્રકૃતિને લઈ ગતીમાન થઈ, નિર્જીવ રજકણોને ખોરાક પહોંચાડી, અવયવો ઉત્પન્ન કરાવી. આપે છે.

એક ટોળાંએ એમ જણાવ્યું કે, સઘળી ઉત્પત્તી જેવી કે પશુઓના ખીયાં જેવીજ છે. અને તે ખીયાંમાં કોઈ તફાવત નથી, અને ઉત્પત્તીઓમાં જે તફાવત જેવામાં આવે છે તે તફાવત ખરેખર તફાવત નથી અને તેથી જુદા જુદા અવયવોમાં બદલાઈ જાય છે આ ટોળાંનો સરદાર ડારવીન છે તેણે એક પુસ્તક લખી જણાવ્યું છે કે મનુષ્યો પ્રથમ વાંદરાઓ હતા અને રફતે રફતે જેમ જેમ જમાનો વિતાતો ગયો તેમ તેમ કેટલાક પ્રત્યક્ષ સંજોગોથી વાંદરાનો આકાર બદલતો બદલતો મનુષ્યના આકારમાં આવી ગયો. આ માણસનું એમ પણ કહેવું છે કે ઘણા સમય વિતાતાં મચ્છર હાથી થઈ જાય અને હાથી મચ્છર થઈ જાય. જ્યારે ડારવીનને પુછવામાં આવ્યું

કે, વાંદરામાંથી કંમે કંમે મનુષ્ય ઉત્પન્ન થઈ ગયા તેની દલીલ ખતાવેો તો તેણે જણાવ્યું કે, સાઈબીરીયા તથા રશીયાના ઘોડાના શરીરપર અરખસ્તાનના ઘોડાઓ કરતાં વધુ વાળ હોય છે સાઈબીરીયા તથા રશીયાના ઘોડાઓપર વધુ વાળોની જરૂર અને અને અર્ખસ્તાનના ઘોડાઓપર ઓછાની જરૂર છે. ખીજું એમ જણાવ્યું કે, એક ટ્રોળું પોતાના કુતરાઓની પુછડીઓ કાપી નાંખતું હતું જ્યારે આ રીતે લાંબો સમય વિતાઈ ગયો ત્યારે તેઓના કુતરાઓ પુછડી વિનાના ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા.

ઉપરના નેચરીઓની ભુલોથી જ્યારે તેમના શિષ્યો કાંઈક જાણીતા થયા અને લોકોના ખંડનોથી જ્યારે તેમને પોતાના હેતુમાં જલદીથી ફળીભુત નહિ થવાતું જણાયું ત્યારે તેઓએ એક નવો ખુટો ઉભો કીધો કે સઘળી વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ આ ત્રણ વસ્તુને લઈ થવા પામી છે. મ્હાટર (પ્રકૃતિ) ફોર્સ (શક્તિ) તથા ઇન્ટેલીજન્સ (જ્ઞાન) અને તે ત્રણે અનાદિ છે તેનો કોઈ ઉત્પાદક નથી.

ઉપરની માન્યતાવાળાઓ મુલહીદો, જે ખુદાની હસ્તીનો ઇનકાર કરે છે અને જુદા જુદા અનેક નામથી ઓળખાય છે અને તે જુદા જુદા દેશોમાં, જુદા જુદા ધર્મોમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે કોઈ પણ ક્રોમ કે દેશ આજે પણ એવો નથી કે જેમાં આવા મુલહીદો હસ્તી ન ધરાવતા હોય. આ લેખથી અમારો હેતુ હસન ખિન સમ્બાહના હાલના શિષ્યોની ભોળી માન્યતાનો હેવાલ આપવા તથા તેનો રદ કરવાનો નથી કેમકે તેઓમાં નતો વિદ્યા છે નતો ખુદ્દિ છે. તો સમજ કે ઇન્સાનિયત છે ખેશક આ પ્રકારના લોકો પ્રશ્ન પુછવાને તથા તેના જવાબો મેળવવાને લાયકના નથી. ઠાકોર ગયાને ઠગ રહ્યા સાપ ગયાને લીસોટા રહ્યા જેવું છે. અલખતા તેઓમાંના ચાર પાંચ માણસો.

જે ઉપર પ્રમાણેનીજ યોગ્યતાવાળા છે તે હસનખિન સજ્જાહના મુળ નાસ્તિક વિચારોને વખાણવા તથા તેનો પ્રચાર કરવા માગે છે પણ ખરી રીતે તેઓમાં તે વિચારોને સમજવા તથા તેનો પ્રચાર કરી શકવાની કાંઈ પણ શક્તિ કે યોગ્યતા નથી.

મુલહિદોની માન્યતા સખંધોનો કાંઈક ઇશારો રજુ કરવામાં આવ્યો, પણ તે સાથે તેમની ઉત્પત્તિના સમયથી લઈ ચાલુ સમય સુધીમાં તેમના શિક્ષણથી જગતના વ્યવહારીક અંધારણ તથા સામાજિક સુદોહશાંતીમાં શું ખરાબી તથા પાપમાલી થઈ, તે જણાવી આપવાની ખાસ જરૂર જણાય છે.

જાણવું જોઈએ કે, આ મુલહિદ લોકો ઉમ્મતો, કોમો તથા દેશોમાં જુદા જુદા અનેક રૂપોમાં જાહેર થયા. કદી તો તેઓએ પોતાને વિદ્વાન, કદી જુલમને દુર કરનાર વીરો જણાવ્યા અને કદી ઇસ્મે ખાતીનના મેદાનમાં જલવાગર થઈ બોલ્યા કે, અમે ધ્રુપા બેદો અને ઇશ્વરી ગુપ્ત જ્ઞાનના જાણનારા છીએ. તેઓ બોલ્યા કે, અમારો હેતુ અનીતિને દુર કરવાનો અને લોકોની યુદ્ધિને ઝગડીત કરવાનો છે. કદી તેઓ ધર્મના પેશવા તથા હાદીઓના લેખાસમા રજુ થયા અને તેઓએ પોતાનો મલીન હેતુ પાર પાડવાને ઇમામત તથા નયુવ્વતનો દાવો કીધો અને કોઈએ તો પોતાનેજ ઇશ્વરને અવતાર જણાવ્યો; પણ જે કોમ તથા જે દેશમાં તેઓ પેદા થયા અને જે જે લીખાસમાં રજુ થયા તે તે કોમ તથા દેશની સામાન્ય પડતી તથા અધોગતિના કારણ થયા. તેઓએ તે કોમ તથા ધર્મના આશીર્વાદ રૂપ અંધારણને તથા સામાન્ય વ્યવહાર તથા શાંતીને ખરબાદ કરી નાંખી અને કોમ તથા ધર્મના મનુષ્યજાતને એકબીજામાં જોડવાના પ્રયાસને છીન્ન બિન્ન કરી નાંખ્યો.

મનુષ્ય માત્રમાં જીલમ, અજ્ઞાનતા, પ્રપંચ, લોભ તથા ખુબારપણાના અંકુરો રહેલાં હોય છે. તેટલા માટે મનુષ્ય ઉત્પત્તીના પ્રથમના સમયમાં કેટલાક ઉમદા અકાયદો તથા આશીર્વાદ રૂપ લક્ષણો તેને ધર્મના પ્રતાપે પ્રાપ્ત થયાં હતાં. જેને ઉમ્મતો તથા પ્રજાઓ પોતાના વડીલોના વારસામાં મેળવી તે દ્વારા પોતાની નીતિરીતિ દુરસ્ત કરતી હતી. અને પ્રપંચ તથા દુષ્ટતા કે જે મનુષ્યના સામાજિક બંધારણને છીન મિન્ન કરી નાખનાર છે તેનાથી પરહેઝ કરતા હતા અને તેના પ્રતાપે પોતાની બુદ્ધિ તથા વિદ્યાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી વ્યવહારની નીતિરીતિને પ્રકાશીત કરતા હતા તેનાજ પ્રતાપે તેને એક પ્રકારનો ટકાવ પ્રાપ્ત થતો હતો પરંતુ આ મુલહીદ ટોળું જે ઉમ્મતમાં ઉત્પન્ન થયું તે ઉમ્મતમાં તેમના દુષ્ટ અકાયદો તથા મલીન આચારથી તે ઉમ્મતની નીતિ રીતિ નષ્ટ થતી રહી અને તેથી તે ઉમ્મતની સામાજિક ઉન્નતિ પડતી તરફ ગબડતી ચાલી અને છેવટે તે કોમ તથા ઉમ્મત પાયમાલ તથા પરાગંદા થઇ ગઈ.

તે નારિતક ટોળાના વિદ્વાનો તથા નેતાઓ બહુજ સફાઈથી જોઇ શક્યા કે મનુષ્યોને શરૂઆતથી લઇ હમણા મુઘીમાં ધર્મોના પ્રતાપે ત્રણ સર્વોત્તમ લક્ષણો પ્રાપ્ત થયાં છે અને ધર્મજ તે ત્રણે લક્ષણોને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તેજ ત્રણે લક્ષણો અમારા પ્રયાસમાં વિદ્ય કર્તા છે અને તેથી તેઓએ તે ત્રણે લક્ષણોને પ્રથમ નાખુદ કરવાને મહાન પ્રયાસ શરૂ કરીધો.

તે ત્રણે સર્વોત્તમ લક્ષણોમાનું પહેલું એ કે મનુષ્ય પૃથ્વીનો શરીરોત્તો તથા અસ્પૃશ્ય મખ્સુકાત (શ્રેષ્ઠ ઉત્પત્તી) છે. બીજું એ કે, તેની ઉમ્મત મધણી ઉમ્મતોથી શ્રેષ્ઠ છે અને તેની ઉમ્મત સિવાયની સધણી ઉમ્મતો બાનીલ તથા મુમરાહી ઉપર છે. ત્રીજું એ કે

મનુષ્ય આ ક્ષાની જગતમાં તે ઉચ્ચ દરજ્જે પ્રાપ્ત કરવાને આવ્યો છે કે જે આ અધિકાર મય જગત, જે ખરેખર તેના માટે માતમનું ધર છે તેનાથી ઉત્તમ તથા આલા દરજ્જે પ્રાપ્ત કરે.

આ ત્રણે સર્વોત્તમ લક્ષણોજગતમાનાં મનુષ્યોની સામાજિક તથા દરેક પ્રકારની ઉન્નતિ માટે બહુજ પાવર રાખે છે અને જે તેના વિભાગો પાડી તે દરેક લાભો નું વર્ણન કરીએ તો અગણિત લાભોનો તે લંડાર છે અને મનુષ્યની શારીરિક, માનાસિક, આર્થિક, તથા આત્મિક વીગેરેની ખીલવણી માટે તે પારસમણી સમાન છે અને ખુદાતાલાએ જે ઉત્તમ શક્તિઓ મનુષ્યના શરીરમાં ખીજ રૂપે મુકી છે તે શક્તિની તે તેની પુરી હદ સુધી ખીલવણી કરનાર છે. એમ જણાઇ આવે.

પહેલા લક્ષણમાં એ ખુબી છે કે, મનુષ્ય પોતાને શ્રેષ્ઠ ઉત્પત્તિ સમજતા દુષ્ટ આચરણોથી ફરજિયાત નાસતો રહેશે અને પોતાને વડોતથાશ્રેષ્ઠ સમજશે અને હેવાની ખસલતોથી નફરત કરતો રહેશે અને તેની આવી માન્યતા જેટલા પ્રમાણમાં મજબુત થતી જશે તેટલા પ્રમાણમાં તે શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત કરવા તરફ અને દુષ્ટતાને તજવા તરફ પોતાના કદમો લંબાવતો રહેશે અને તેને પોતાને નીચો તથા હલકો કહેવડાવવા પ્રત્યે ધણોજ તિરસ્કાર થશે. અને જેટલા પ્રમાણમાં તે તેવી બાબતો પ્રત્યે તિરસ્કાર કરતો જશે તેટલાજ પ્રમાણમાં તેની બુદ્ધિ વધતી જશે અને જેટલા પ્રમાણમાં તેની બુદ્ધિમાં વધારો થતો જશે તેટલાજ પ્રમાણમાં મનુષ્યત્વના શ્રેષ્ઠ હકોના પગથીઆં તે ચડતો જશે; તે એટલે સુધી કે પોતાના ભાઈઓ કે જે વડાઇ તથા શ્રેષ્ઠતામાં તેની બરાબર છે તેને પોતાની બરાબરના સમજી સ્નેહ, વિવેક તથા ન્યાયથી તેની સાથેનું વર્તન ચલાવશે.

વિદ્વાનોના હંતુ અને મનુષ્ય જીવનનું સાર્થક પણ એજ છે. આ લક્ષણ મનુષ્યને એ શિક્ષણ આપે છે કે, જગતમાં તે જંગલી ગધેડાઓ અને જંગલી બળદો જેવી જાંદગી ન ગુજારે અને આ સૃષ્ટિમાં પશુત્વ જીવન ન ગાળે અને પશુઓના જેવા પ્રત્યે ધિક્કાર બતાવે, કેમકે પશુઓ પોતાની વ્યાધિઓને દુર કરવા સમર્થ નથી અને જેવી રીતે જોધએ તેવી રીતે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું જાણતા નથી અને સઘળી જાંદગી ધાસ્તી તથા બીકણપણામાં પુરી કરી નાંખે છે; પણ પહેલું સર્વોત્તમ લક્ષણ મનુષ્યોને વાધ વરૂ તથા હડકાયા કુતરાઓ જેવી જાંદગી ગુજારવાથી તથા એક બીજાને ફાડી ખાઈ પશુત્વ સાથે મળતાપણાના ધરાદાયી અટકાવે છે.

જો તે સર્વોત્તમ લક્ષણ કોઈ પણ કોમ કે ઉન્નતમાં ન હોય, અને તેથી વિરુદ્ધની તેની માન્યતા હોય, એટલે કે મનુષ્યો પશુઓના જેવા પશુઓજ છે અથવા તો તેથી હલકા દરજ્જાના છે તો તેવી સ્થિતિ વચ્ચે તેનાથી કેટલી દુષ્ટતા અથવા અધમતા જાહેર થશે અને તેનાથી કંઈ અનીતિ નહિ થાય તે કહી શકાય નહિ અને તેના અંતઃકરણો કેટલાં નિર્બળ થઈ જઈ તે પોતાના સર્વોત્તમ દરજ્જાથી ગચ્છી પડશે.

આ સર્વોત્તમ લક્ષણમાં બીજું એ છે કે, તેની ઉન્નત સઘળી ઉન્નતોથી આલા છે અને તેના સિવાયની સઘળી જુદા માર્ગ પર છે આવી માન્યતાથી તે મનુષ્ય દરજ્જામાં એવી ચાહનાં કરશે કે, તે કોઈ પણ ઉન્નતથી પાછળ ન રહી જાય અને ફઝીલતના મેદાનમાં બીજાથી આગળ વધી જાય અને જીવનના દરેક પ્રશ્નમાં તે બીજા પ્રશ્નોથી આગળ વધેલોજ રહેવાને મચ્છો રહેવાને અને તેથી સ્થેજ પણ ઉલટી બાબત થવાથી તે રાજ થશે નહિ અને જ્યારે તે કોઈ

પણ કામને પોતા કરતાં કીર્તિ તથા ખુબીમાં આગળ વધેલી જોશે ત્યારે તે પોતાની કામને તેની બરોબરીમાં; બધે તેનાથી શ્રેષ્ઠ બતાવવાને પ્રયાસ કરશે.

આ લક્ષણના કારણે પોતાને તથા પોતાની કામને તે સધળી ફઝીલતોના કે જોનાપર મનુષ્ય ફઝીલત અવલંબી રહી છે તેનો હકદાર બાણ છે અને જો કોઈ પણ લાચારીને લઈ પોતાની કામ બીજી કામ કરતાં ધનસાની ફઝીલતમાં પછાત રહી જાય તો, તેના દીલને જરા પણ ચેન પડશે નહિ, બધે જ્યાં સુધી તે જીવે તો રહેશે ત્યાં સુધી તેના ઉપાયોમાં પ્રયાસ કરશે. આ લક્ષણ દરેક ઉમ્મતને બીજી ઉમ્મત પર ફઝીલતમાં આગળ વધી જવાને ઉશકેરનાઈ અને દરેક પ્રકારની વિધાકળામાં આગળ વધારનાઈ છે. આ લક્ષણથીજ તે બીજી કામ કરતાં આગળ વધવાનો તથા તેની સામગ્રી એકઠી કરવાનો તથા તે માટે વિચારો કરવાનો અધિકારી બનશે. હવે જો કોઈ પણ પ્રબલમાં આ લક્ષણ ન હોય તો તે પોતાના ઉચ્ચ સ્થાનથી કેટલી નીચે ગયેલી પડશે અને તેની હીમ્મતમાં કેટલી નિર્બળતા આવી જશે અને તે કેટલી અધમતાને આધિન થશે અને તેની કામ ટેડ ભંગી જેવી સ્થિતિમાં આવી જશે.

ત્રીજું લક્ષણ એ છે કે મનુષ્ય જગતમાં ઉત્તમ જીવન પ્રાપ્ત કરવાને આવ્યો છે કે જેથી વિશાળ તથા ઉત્તમ જીવન તરફ મુકાયો જાય. જ્યારે કોઈને પણ આ લક્ષણ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તે પોતાની બુદ્ધિને મારફત તથા સત્ય જ્ઞાનથી પ્રકાશિત કરવાનો પ્રયાસ કરશે અને તે વસ્તુઓને નિર્રર્થક જવા દેશે નહિ અને કુદરતે તેનામાં શ્રેષ્ઠ પદ પામવાને લગતી જે જે ચીજો અમાનત રાખી છે તેને ખીલવવાં તથા કીર્તિના તરંગ પર બીરાજમાન થવાને મથશે અને

કોઇ પણ સ્થિતિ વચ્ચે કિતમ આચરણોને તજશે નહિ અને પોતાના જીવનને પોલીસ કરવામાં પાછો હઠશે નહિ અને તે હમેશાં ' પ્રયાસ કરતો રહેશે કે, વ્યાજબી તથા નીતીના માર્ગથી નાણું પેદા કરે અને જુદા તથા પ્રપંચથી તેવી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને તિરસ્કાર તો રહેશે. તેવો મનુષ્ય પોતાના હકોને જાણશે અને ખીજના હકોનું સંરક્ષણ કરશે. હવે જો કોઇ પ્રજામાં આ લક્ષણ ન હોય તો તે પ્રજામાં વિરૂદ્ધતા કુસંપ, જુદાણું, પ્રપંચ, રૂશવત, દારૂડીયાપણું વીગેરે કેટલી હદ સુધી ઘુસી જશે તેની કોઇ સીમા જાણી શકે નહિ તે વિધા પ્રાપ્ત કરવામાં કેટલી સુસ્તી કરશે.

વળી આ ત્રણે સર્વોત્તમ લક્ષણો સાથે ખીજ ત્રણ કિતમ આવતો પણ જોડાયેલીજ રહેશે ૧ શરમ ૨ અમાનત ૩ સત્યતા. આ ત્રણે આવતો દરેક વસ્તુના નિર્માણ થયેલા અધિકારોને તેની હદમાં રાખશે, કોઇ કોઇના વિદ્વન કર્તા થશે નહિ અને હમણા તથા પ્રથમ જે જગતમાં વિરૂદ્ધતાના આન્દોલનો કમકમાટી ભર્યાં ચાલી ગયાં છે અને ચાલે છે તે ચાલવા દે નહિ.

આ નાસ્તિકાની એક માન્યતા એ છે કે, મનુષ્ય પણ ખીજ પશુઓ જેવોજ છે અને પશુઓપર તેને કોઇ વડપણ નથી; બહુ કિતપત્તી તથા કુદરતી બક્ષીઓમા તે ધણા પશુઓ કરતાં નિચો દરજ્જે ભોગવે છે. આવી આવી આવતોથી તેમણે મનુષ્યોપર પશુત્વના માર્ગો ખોલી આપ્યા. અને તેવા દુષ્ટ આચરણો આચરવાનું કાર્ય સરળ કરી આપ્યું અને અનીતિ તથા જંગલીપણના એમને કશાપણ લેખામાં ગણ્યો નહિ પછી તેમણે એમ જણાવ્યું કે, મનુષ્ય ધાસ ચારા સમાન છે અને જગતમાં તેજ મનુષ્ય ભાગ્યશાળી છે કે જેને પશુત્વની ઇચ્છા અને તેવી લીઝઝતો પ્રાપ્ત થઈ છે. આવા જુદા

માર્ગથી તેઓએ વિશ્વાસઘાત, દગલબાજી વીગેરેના પ્રચાર કરીધો. અને મનુષ્યોને દુષ્ટ આચરણો તરફ ઉશ્કેરણી આપી અને બુદ્ધિને તેની કીર્તિ સંપાદન કરવાના માર્ગથી ખસેડી નાખી નકામી બનાવી દીધી.

આ મુલહીદો જે મનુષ્ય વર્ગ માટે પ્લેગ તથા કોલેરા છે તેમણે જ્ઞેયું કે, હયા તથા શરમ એવી બાબત છે કે જે આપણા શિક્ષણના પ્રચારને અટકાવે છે અને મનુષ્યો જલદીથી તેને આધિન થઇ જાય છે અને ગમે તે ખાવા પીવામાં, સ્ત્રીઓ સાથેના સ્વતંત્રતાના પરિચયમાં આવતા અચકાયે છે ત્યારે તેઓએ શરમ તથા હયાને દુર કરવાને પ્રયાસ આદર્યો અને જણાવ્યું કે, હયા શરમ એ મનની નબળાઇ અને તેની ખામીનું પરિણામ છે. જે કોઇ દીલ મજબુત તથા પૂર્ણ બનેતો કોઇપણ કાર્ય કરવામાં હયા તથા શરમ તેને અટકાવી શકે નહિ. તેઓએ એમ પણ જણાવ્યું કે શરમને દુર કરવાને દરેક મનુષ્યે કોશીશ કરવી અને દીલને મજબુત તથા પૂર્ણ બનાવવું. આ માર્ગથી પશુત્વ પ્રત્યેની રોકટોક તળવી દીધી અને અન્યો અન્ય પશુત્વ વર્તન રાખવાનું તથા સધળું મુખાહ યાને વ્યાજબી હોવાનું સરળ કરી આપ્યું.

વળી આ મુલહીદ લોકોએ પોતાના પંથમાં મુખ્ય બાબત “ સમાન સ્વતંત્ર હક ” યાને “ સધળું મેસાવી ” હોવાની રાખી છે. અને સધળી બાબતમાં સધળાને સરખા હકો પ્રાપ્ત છે. હાજતો તથા હિજાની સધળી બાબતોમાં સધળાને સરખો હક ગણ્યો છે. અને તે હકમાં કોઇ અટકાવ કરે તો તેને જુલમ તથા જબર દરતી માની છે.

લંબાણ તરફ નહિ જતાં હવે આ મુલહીદ ટોળું મનુષ્ય બાતનું કેવું શત્રુપણું કરતું આવ્યું છે તે બતાવવું જોઇએ. આ ટોળાંના મગ-

જમાં દીવાના માણસની જેમ સુધારકપણાનો પવન ભરેલો હતો અને હજુ આજે પણ ભરેલો છે. તેઓ પોતાના આ દાવાને મેદાનમાં લાવી મનુષ્ય જીવનને બરબાદ કરવા તથા મનુષ્ય જીવનને નીસ્તો નાશુદ કરવા નીકળી પડ્યા હતા અને આજે પણ નીકળી પડ્યા છે. એ વાત સૌ કોઈ જાણે છે કે, ઉચ્ચ લક્ષણોની હસ્તી મનુષ્ય જીવનને તેના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચાડે છે અને તેના ઉપરજ મનુષ્યો એક બીજીની કીર્તિ તથા કિન્નતિ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. તે લક્ષણો જ્યારે નાશુદ થાય ત્યારે મનુષ્ય પશુવપણામાં બદલાઈ જાય. આ ટ્રેજીની એક માન્યતા જે પ્રથમ જણાવી આપી છે તે એ છે કે સઘળા મનુષ્યો સઘળી લીકુંતો, ઇચ્છાઓ, અને મનની તૃપ્તિ મેળવવામાં એક બીજાના સરખા હકદાર છે. અને મનુષ્યો વચ્ચેનો સઘળા પ્રકારનો તક્ષત દુર કરી નાંખવામાં આવે, સઘળા લોકો બરાબરીથી જીંદગી ગુજારે.

આ મુલહીદોએ પોતાનું મલીન શિક્ષણ ફેલાવવા માટે અનેક પ્રકારના માર્ગો ગ્રહણ કર્યા હતા. સુલેહ શાંતીના સમયમાં પોતાના હેતુઓ તથા વિચારોને ઘણીજ છુટથી જગતમાં જાહેર કરતા અને ધાસ્તીના સમયમાં કમે કમે પોતાના વિચારો જાહેર કરવાનું ગ્રહણ કરી ઇશારા, તથા ભેદોમાં જણાવતા અને મકરબાજી તથા પ્રપંચમાં કદમ મુક્તા અને કદી ઉપર જણાવેલા મનુષ્ય જીવનના છ સ્તંભોને એકી સાથે તોડી પાડવાને પ્રયાસ કરતા અને કરે છે. જ્યારે તેઓ કાંઈક બળ મેળવી લેતા ત્યારે જો લોકો તેમના શિક્ષણને તાબે ન થતા તો તેઓ પોતાની સલામતીની ધાસ્તીથી તેમને તાબે થતા અને છેવટે તેઓ પોતાના અકાયદોમાં ફાવી જતા અને અનીતિ તથા દુષ્ટતા હામ હામ ફેલાઈ જતી.

ગ્રીક યાને યુનાની લોકો એક કોમ હતી. સંખ્યા તેમની થોડી હતી, પણ ઉપર વર્ણન થયેલાં ત્રણ સર્વોત્તમ લક્ષણોને લઈ વિદ્યા-કળાની તેમનામાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ અને કેટલાક વરસો પછી ધરાનના રાજ્ય સામે, કે જે રાજ્ય કાશગરથી લઈ અસ્ત્રાકાલ સુધી ફેલાયલું હતું તેને જીતી હિન્દુસ્તાનપર ચડાઈ. લઈ આવ્યા. તેઓ અમાનત દારીમાં એટલે સુધી આગળ વધ્યા કે વિશ્વાસઘાત કરવા કરતાં મરવું પસંદ હતું જ્યારે અરકેસ તમસ્તોકલીસને ધરાની ફેજ લઈ યુનાનપર ચડાઈ લવાને કહ્યું જ્યારે તેણે તેમ નહિ કરતાં જેર ખાઈ પોતાનો પ્રાણ તજ્યો અને પોતાની કોમ સાથે વિશ્વાસઘાત કરવાને રાજી થયો નહિ. જોકે ધરાન જીત્યા પછી યુનાની લોકોએ તેને પોતાના દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યો હતો અને તેણે લાયારીથી ધરાનીઓનો આશ્રય લીધો હતો. આવી રીતે યુનાન વિદ્યા-કળા તથા મનુષ્ય જીવનના ઉચ્ચશીખરે પહોંચી ગયો હતો જેની ઉન્નતિના વર્ણનો ઇતિહાસોમાં ભરપૂર ભરેલાં છે.

આવી રીતે યુનાન ઉચ્ચ મનુષ્ય જીવનમાં મહાલતો હતો તેટલામાં તેના દુર્ભાગ્ય એપીકોર તથા એકાર વીગેરે શીલસુશી નામ ધારણ કરી નાસ્તિક વિચારના કિમા થયા તેમણે પ્રથમ ઇશ્વરની હસ્તીનો ઇન્કાર કરીને કે જેમ કરવું એજ સઘળી ખરબાદીનું મુળ છે. તેઓએ જણાવ્યું કે, મનુષ્ય પોતાના હુંપદ તથા સંકુચિત જ્ઞાનને લઈ એવું ગુમાન કરે છે કે તે સઘળી ઉત્પત્તિઓમાં શ્રેષ્ઠ અને સઘળીનો મુકાદમ છે અને તેમ માત્ર સ્વાર્થ તથા લાલચને ખાતર તેમ કહે છે અને તેમ માનવું એ તેના ચક્રમપણાની નીશાની છે. મનુષ્ય આ જીંદગી તથા ખીજી નુરાની જીંદગીમાં દાખલ થાય છે. અને જીંદગી સાથેની સઘળી વ્યાધિઓથી મુક્ત થાય છે; તે પણ ખાલી ટકોસલો છે અને તે પોતાની ભુલને લઈ મનુષ્યોએ ઉભી કરેલી હાડમારીમાં

ફસાઇ ગયો છે. અને તેમ કરી તેણે પોતાની લીડ્ગતો, હાજતો, તથા હકોને તજ આપ્યા છે અને તે તજની આપણું એ સરાસર જીલમ છે માટે ધર્મ તથા વ્યવહારના અંધનો તજ આપી પોતાના અધિકારો તેણે ભોગવવા જોઈએ.

તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે, જે કારીગીરો તેણે શીખી છે તે સઘળી પશુઓનું અનુકરણ છે. દાખલા તરીકે વણવાનું કરેણીઆથી, ઘર આંધવાનું મધમાંખીથી, ધમારતો આંધવાનું ઉધાપથી, અનાજના ઢાઢાર ભરી રાખવાનું કીડીઓથી અને સંગીત પક્ષીઓથી વીગેરે વીગેરે માટે ગર્વિષ્ટ મનુષ્યે જાણવું જોઈએ કે, તેની જીંદગી જાડપાલાની જીંદગી જેવી છે અને આ લોક સિવાય બીજા લોક તેના માટે નથી તેમ આ જીંદગી સિવાય બીજી કોઈ જીંદગી નથી તો હવે તેને ઘટારત નથી કે, ધર્મ તથા વ્યવહારના અંધનોની સાંકળ પોતાના પગોમાં નાંખે અને વ્યાધિઓનો બોળે પોતાના ખભાપર ઉચકે. અને તેચરથી વિરુદ્ધ જઈ વિધ વિધ પ્રકારની લીજીતો અને મોજ મજથી વિમુખ રહે; અહીં જે માર્ગે અને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેને મેળવે, મોજમજનો પોતાનો ભાગ હાસલ કરે અને હરામ હલાલ, લાયક નાલાયક વીગેરે બનાવટી વાતોને તજ આપે, તેઓના અંધનો સાંભળવા પ્રત્યે પોતાના કાનો બેહરા કરી નાંખે. તેમણે જણાવ્યું કે હયા તથા શરમ એ મનની નબળાઇનું પરિણામ છે અને પ્રત્યેક મનુષ્યને ઘટારત છે કે, તેવી નબળાઇ નષ્ટ કરવાને પ્રયાસ કરે અને અનુકરણની કેદને તોડી પાડે કે જેથી તેને તેના અધિકારો પ્રાપ્ત થાય અને તેવા કાર્યો કરવા જતાં તેનું મન શરમીદા ન થાય. આ ટોળાંના શિક્ષણનો અસર સમાજમાં એટલે સુધી ફેલાયો કે, જ્યાં કંઈ જમવાનું પીરસેલું જોતા ત્યાં જઈ પહોંચી જતા અને તેવા સુલહીદોને

કોઇ કોઇ કુતરા સમજી લાત મુઝી મારીને હડશેલી મારતા. ખરેખર તેઓ મનુષ્ય આકારમાં કુતરાજ હતા. તેઓ માલ મીલકતમાં સઘળા નો સરખો હક છે એમ પોકાર પાડીને હુમલો કરતા હતા. આ મુલ-હીદ શિક્ષણથી યુનાની પ્રજાની વિદ્યા-કળા તથા મનુષ્ય જીવનની કીર્તિ નષ્ટ થઇ અને પરિણામે તેમનું રાજ્ય ખરબાદ થઇ ગયું અને ઘટલીના હાથમાં તે પ્રજા કેદ થઇ અને ઘણો લાંબો વખત પોતાની હાલત અધોગતિમાં રાખી હતી. હજુ પણ તેને પ્રથમની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ નથી.

પારસી એક કોમ હતી જે ઉપર વર્ણવાયલા છ ઉત્તમ લક્ષણોના શિક્ષણના પ્રતાપે આલા દરજ્જે પહોંચી હતી અને તે પોતાને એવી માનવંત સમજતી હતી અને એવું ગુમાન કરતી હતી કે, પરાઇ કોમોમાં તેજ લાયક તથા સદ્ભાગી છે કે જે અમારી હિમાયતમાં હોય અથવા તો અમારા દેશની નજીકમાં રહેતી હોય. આ કોમ ધાર્મિક કેળવણીના વિભાગ સત્યતા તથા અમાનતદારીમાં એટલે સુધી આગળ વધી ગઇ હતી કે જે તેના અંગભૂતો મોહતાજ થઇ જતા તો એવી બીકથી નાણા કરજે ન લેતા કે, રખેને અમે 'ગુહુ' બોલવા જેવી સ્થિતિમાં મુકાઇ જઇએ. આવા ઉત્તમ લક્ષણોના પ્રતાપે માન, કીર્તિ અને રાજકીય ઉન્નતિ તેમની એટલે સુધી વધી ગઇ કે, તેનું વર્ણન કરવાને એક મહાભારત જોઇએ.

પ્રખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા ક્રાન્સીસ લીઝન કહે છે કે મહાન દારાના સમસમાં ધરાની રાજ્ય એકવીશ ઇલાકાઓમાં વહેંચાયેલું હતું અને તે ઇલાકાઓમાંનો એક એક સુબો મીસર, બલુચીસ્તાન, સીંધ તથા લાલ સમુદ્રના કાંઠાનો પ્રદેશ હતો. જે કદી તેમના રાજ્યમાં કાંઇ ઝઘડો ઉત્પન્ન થતો તો, તે ઉત્તમ લક્ષણોના શિક્ષણના અસરથી

ચોડાજ સમયમાં સમાવી લેવાતો અને ફરીથી પ્રથમના જેવી શાન્તી તથા જાહોજલાલી ચાલુ થઈ જતી. આવી સ્થિતિ કપ્પાદ મનુક નામના મુલહીદના સમય સુધી ચાલુ રહી. જ્યારે તે ઉત્તરપંચ થયો ત્યારે તેણે પોતાને જીલમના વિનાશક તરીકે જાહેર કીધો અને પોતાના મલીન શિક્ષણથી પારસી કોમની સઘળી નેકનામીને જડમુળથી ઉખેડી નાખી નીસ્તો નાખી દીધી નાંખી; કેમકે તે નાસ્તિક એવા અકાયદોનો પ્રચાર કરાવ્યો કે, મનુષ્યોએ જે કાનુનો તથા સત્તાઓ બાંધી છે તે સઘળું જીલમ તથા જખરદસ્તી છે અને તેનો પાયો જુડાણા ઉપર છે અને નેચરની શરીયતે પાક હજી સુધી મનસુખ થઈ નથી. પશુઓ તથા હેવાનોમાં હજી સુધી જળવાઈ રહી છે. નેચરના મરતબાને કોઈપણ બુદ્ધિ અને કોઈપણ સમજ પહોંચી શકતી નથી. નેચરે ખાવા પીવાની સઘળી જાણી અને સ્ત્રીઓ સઘળા ખાનારાઓ તથા નીકાહ કરનારાઓ ઉપર સમાન હકે આપેલી છે માટે મનુષ્યને ઘટારત નથી કે પોતાના વહેમ અને કપોળ કલ્પિત ખ્યાલોની બનાવત, જેને તે કાયદા કાનુન અને સમાજ બંધારણ કહે છે તેને લઈ પોતાની પુત્રી, બહેન તથા માતાથી વિમુખ રહે અને બીજાઓ તેણીઓ સાથે મોજમજા ઉઠાવે. પોતાની બાગીદારીવાળા માલને ઉપયોગમાં લઈ પોતાના લકનો દાવો તેણે સામેત કરવો અથવાતો કોઈપણ સ્ત્રી સાથે નીકાહ કરી બીજાને તેણી પાસે જતાં અટકાવવો તેના શું અર્થ ? ! અને તે કાયદામાં શું સત્યતા છે ? ! પોતાની મીલકતને પરાયાની ગણવી એ ન્યાયથી ઉલટું છે. અને જે તે પોતાની બાગીદારીની જાણસનો પોતે લાભ ઉઠાવે તો, તેને અનીતિવાન કે લૂટારો કહેવો એ મનુષ્યોનો સરાસર જીલમ છે. તેટલા માટે સઘળાઓ ઉપર લાજીમ છે કે, મનુષ્યની નિર્બળ બુદ્ધિના જીલમ ભરેલા કાયદા કાનુનો અને સામાજિક

બંધારણના તોફાને પોતાની ગરદનમાંથી કાઢી ફેંકી દે, અને નેચરની પવિત્ર શરીયત પ્રમાણે નાણા તથા સ્ત્રીઓ; ભલે પછી તે ગમે તે પ્રકારની હોય તેનાથી પોતાના હકો હાસલ કરે અને તેવા હકો ઝુંટવી જનરાઓના જોર જીલમને જીવરદસ્તીથી અટકાવે. જ્યારે આવું મલીન શિક્ષણ ધરાની પ્રજામાં પ્રચલિત થઈ ગયું ત્યારે તેનાથી હયા કીડી ગઈ અને દગલખાજી તથા વિશ્વાસઘાત જાહેર થવા લાગ્યા અને પડતીના દરેક તરફે તેમાં ફેલાઈ ગયાં. જો કે નવશેરવાં બાદશાહે મર્જક તથા તેના કેટલાક શિષ્યોને મારી નાખ્યા પણ તે રસાદ કરનારા શિક્ષણના મુળીઆ કિખેડી નાંખવાને તે શક્તિવાન થઈ શક્યો નહિ. એજ કારણને લઈ આરબ કોમના એકજ હુમલાનો મુકાબલો કરી શકવાને સામર્થ્યવાન નીવડી નહિ. જો કે તે સમયની સરખી શક્તિ વાળી કોમો જેવી કે રૂમી પ્રજા ઘણા વરસો સુધી આરબો સાથે લડાઈ કરતી રહી.

મુસલમાનેને તેમના સાચા દીનના કારણે આસમાની ખરી શરીયતના સખખથી, એટલા બધા આલા દરજ્જાના પ્રકાશીત અકાયદો તથા સુંદર ખસલતો હાસલ થયા હતા અને તેના છ સ્તંભોનો પાયો તેમના અંતઃકરણોમાં એવો તો મજબુત પડ્યો હતો કે, એક સૈકાની મુદતમાં તે નેક અકાયદોના પ્રતાપે અલખસના પહોડોથી લઈ ચીનની દીવાલ સુધી પોતાના કબજામાં લાવી રૂમના કૈસર તથા ધરિાનના કસરાઓના મગજોને ઝીલ્લતની માટીમાં મેળવી આપ્યાં. એટલું છતાં કે તેઓ થોડાજ માણસો હતા. પરંતુ તેમની નીતિ તથા સદ્ગુણો એટલે દરજે સુધી જઈ પહોંચ્યા હતા કે, તે નીતિના આકર્ષણે થોડાજ સમયમાં કરોડો પરધર્મીઓને, જોકે તેમને જાગીયો આપવા અથવા તો ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરવાને અખતેયાર અપાયો હતો, તેઓને તેણે

પોતાના મજબૂતમાં ખેંચી લીધા. તેવીજ રીતે આ માનવંત ઉમ્મતને સરસાઇ તથા કીર્તિ સંપાદન થતી રહી, તે ત્યાં સુધી કે જ્યારે ચોથા સૈંદામાં નાસ્તિક યાને નેચરીઓ ભેદ જાણનારા તથા એહલે આતેન (ગુપ્તીઓ) ના નામથી મીસરમાં જાહેર થયા, જેમણે સધળા ઈસલામી મુલકોમાં અને ખાસ કરીને ઇરાનમાં પોતાની અગ્નિના બડકાઓ ફેલાવી આપ્યા અને જ્યારે આ આતીન્યા નેચરીઓએ જોયું કે, હજરત રીસાલત પનાહ મોહમ્મદ મુસ્તફા સલ લલ્લા અલેહ વસલમની શરીયતના નુરે સધળાં જગતને તુરાની કરી આપ્યું અને દીને મુસ્તફવીના ઉલ્માઓ ઇલમ તથા ફઝીલતમાં અને ધણીજ બેદાર મગઝીથી આ સત્ય દીનની રખવાળી અને મુસલમાનોના અકાયદ તથા સદગુણોની હેફાઝતમાં કોશીશ કરે છે ત્યારે તેઓ પોતાના દુષ્ટ તરીકાઓ તથા જુડા વિચારોને ફેલાવવા માટે મકર તથા ઘોખાની સાથે ધીરે ધીરે ચાલવા માંડ્યા અને પોતાની તાલીમનો પાયો એ વાત ઉપર મુકરર કીધો કે, પ્રથમ મુસલમાનોના અકાયદમાં શંકાઓ ઉત્પન્ન કરી આપવી. પછી તેમની પાસેથી સોગંદ પુર્વકની કબુલાતો લે અને તેમ કીધા પછી પોતાના કામેલ મુરશેદ પાસે લઇ :જાય. અને એમ જાણાવ્યું કે તાલીમના અધિકારીપર લાઝીમ છે કે દીન ઈસલામના સરદારો સાથે હમેશાં મકકર તથા દગલખાજીની વર્તન ચલાવે અને તેનાપર ફરજ છે કે, પોતાના હેતુઓની મજબુતી તથા ટકાઉ ઉપર ચકિતવાન હોય અને જ્યારે કોઇને કામેલ મુરશેદની જાળમાં ફસાવતા ત્યારે પહેલ વહેલી વાત જે, શીખવાડતા તે એ હતી કે, જાહેરી અમલ એ શખ્સ માટે છે કે જે સત્યને ન મેળવવા પામ્યો હોય અને સત્યથી મુસાદ મુરશેદ કામેલ છે. અને જ્યારે સત્યને મેળવવા પામ્યો ત્યારે તને લાઝીમ છે કે જાહેરી આમાલોથી પોતાને ખાલી

કરી નાખે અને પછી થોડા દહાડા રહીને તેને કહેતા કે, જાહેરી તથા
 ખાતેની સઘળી તકલીફો, સઘળા અકાયદો તથા બંધનો નાકસ લોકો
 માટે છે કે તેઓ ખીમારો જેવા છે અને હવે જ્યારે તું કામેલ થઈ
 ગયો ત્યારે તને લાઝીમ છે કે, આ સઘળા જાહેર તથા છુપા બંધ-
 નોથી પોતાને નિરાળો કરી સ્વતંત્રતાના વિશાળ પ્રદેશમાં પગ રાખે
 હલાલ થયું તો શું ! અને હરામ થયું તોએ શું ! ઇમાનદારી થઈ તો
 એ શું ! અને બે ઇમાની થઈ તો એ શું ! સાચું થયું તો એ શું !
 અને જુઠું થયું તોએ શું ! સારી રીતભાત થઈ તો એ શું ! અને
 દુષ્ટ આચરણો થયાં તોએ શું ! અને પોતાના મુરીદોના અંતઃકર-
 ãણમાં સ્વતંત્રતાનો મસલો સાખીત કીધા પછી, ખુદાઈનો ઇનકાર અને
 નેચરી મઝહબ સામેત કરવા માટે ખીજો મકર તથા ધોખો અમલમાં
 લાવી કહેતા કે, જો ખુદા પ્રત્યક્ષ હોય તો પ્રત્યક્ષ ચીજ જેવો હશે.
 જો ગુપ્ત હશે તો ગુપ્ત ચીજ જેવો હશે અને ખુદાતાલા દરેક પ્રદ-
 રના મળતાપણા તથા સાકારપણાથી પાક તથા નિરાળો છે. તેથી ખુદા
 ન તો મોજુદ છે તેમ ન તો ગુપ્ત છે એટલે માત્ર નામજ નામ છે.
 નામનો સ્વીકાર કર. અને નામવાળાને ઇનકાર કર. કેટલીક મુદત સુધી
 એહલે ખાતેનનું આ ટોળું છુપી રીતે તેવી તાલીમના વસીલાથી
 મુસલમાનોના સદ વર્તનને ખરાબ કરવાની કોશીશ કરતું હતું, ત્યારે
 દીનના ઉલમાઓ તથા મુસલમાનીન સરદારો, એ વાતથી જાણીતા થઈ
 તેમનો મુકાબલો કરવાને ખડા થઈ ગયા. તેઓએ જ્યારે પોતાની
 વિરૂદ્ધમાં ઘણા લોકોને જોયા ત્યારે પોતાના જુઠા વિચારો તથા અકી-
 દઓને ફેલાવવા માટે ઉમ્મતે મોહમદીના હજારો આલીમો, સાલેહો
 તથા સરદારોના ખુન કરી નાંખ્યાં. તેમાંના એકે કુરસદ તથા મોકો
 જોઈ અને મીઝર પર ચડી અલમોત-અલમોત પુકારી પોતાના

તે દુબ અકામદો જાહેર કરી કહ્યું કે, જ્યારે કીયામત થશે ત્યારે માણસોને કોઈ પણ પ્રકારની જાહેરી કે બાતેની તકલીફ હોવા પામશે નહિ અને કીયામત કાયમ થવાનો અર્થ એ છે કે સત્યનો કાયમ કરનાર ખડો થાય અને સત્યને કાયમ કરનાર હું છું. ત્યાર પછી હવે દરેક જેમ મરજીમાં આવે તેમ વર્તન ચલાવે, કેમકે તકલીફ કપાડી લેવામાં આવી છે અને ઇન્સાનિયતના દરવાજા બંધ અને હેવાનીયતના ખુલી ગયા છે. મતલબ કે અગાઉના શીરકાના મુસલમાનોને એહલે બાતેન (બાતીન્યા ગુપ્તી) અને તાવીલથી બની ગએલા નેચરી ખુદાએએ મોટા પ્રપંચથી સઘળી નાકેસ તથા દુષ્ટ બાબતો તરફ, કે જે બાબતો કોમો તથા મઝહબોને બરબાદ કરવા વાળી છે તેની દાવત કીધી અને પોતાની દાંબીક પાકીજગીના મોકા તથા મકરથી ખુદાઇ એતકાદોને કે જે આ જગતમાં મનુષ્યોની કીર્તિનો પાયો છે તેને બુદ્ધિની તખ્તીથી ભુસી નાખ્યા અને ધીમે ધીમે પુર્વથી પશ્ચિમ સુધી ઉમ્મતે મોહમ્મદીયાની નીતિ રીતિને ખરાબ કરી નાખી અને આ કીર્તિવંત ઉમ્મતના અરકાનો અને તેમની પસંદગી પામેલી સારી રીતબાતોમાં નબળાઇ નાંખી આપી. તે એટલે સુધી કે, તેમની બહાદુરી બીકલુપણ તથા નામરદાઇથી, તેમની ઇમાનદારી તથા સમ્યાઇ બેઇમાની તથા જુઠાણાથી અને તેમની મહોબતે ઇસ્લામ જાતી સ્વાર્થમાં બદલાઇ ગઇ. ત્યારે પાંચમા સીકામાં શીરંગીઓના દરવેશ લોકોના એક ટોળાંએ શામના મુલક પર હુમલો કરી સેંકડો શહેરો તથા ગામડાંઓને ખરાબ કરી નાંખ્યાં અને હજારો મનુષ્યોના નાહક ખુનો કીધાં તે તેનુંજ પરિણામ હતું અને લગભગ બસો વર્ષ સુધી મુસલમાન લોકો આ દરવેશ લોકોનો નાશ કરવાની લાચાર રહ્યાં. જે કે તે પહેલાં શીરંગી કોમને તેમની નીતિ રીત

અરાખ હોવાના તથા અકાયદા અરબાદ હોવાના કારણે પોતાના દેશમાં મુસલમાનોના હાથે સુખ તથા ચેન નહિ હતું.

તેવીજ રીતે તાતર, તુર્ક તથા મુગલના એક જંગલી ટોળાંએ ચંગેઝખાનની સાથે આવી મુસલમાનોના ઘણા શહેરો ગારત કીધાં. અને લાખો ખુનો કરી નાંખ્યાં; પરંતુ મુસલમાનોમાં એટલી શક્તિ નહોતી રહેવા પામી કે આ આક્રમને પોતાથી દુર કરે. જે કે ઇસ્લામની શરૂઆતના સમયમાં થોડાજ મુસલમાનો હતા છતાં ચીનની દીવાર સુધી તેમના ઘોડાની ઘોડદોડ હતી અને એવી ઝીંકત, હકારત અરાખી તથા વેરાની મુસલમાનોપર પ્રથમ કદીપણ આવવા પામી ન હતી પરંતુ જે ઇમાની દરોગગોષ્ઠ, બુઝદીલી, નામરદી, કમન્જેરી તથા સુસ્તીના કારણે જે તે દુષ્ટ તાલીમનો અસર હતો તે આવી ગઈ. ચુકે દીન ઇસ્લામના આદાબો તથા નીતિ રીતિ ઘણા અરા મુસલમાનોના અંતઃકરણોમાંથી બીલકુલ બુસાઈ ગયા હતાં. તે કારણોને લઈ અનેક પ્રયાસોથી ઘણા વર્ષો પછી શામની સરખમીનને શીરંગીઓના હાથથી છોડાવી ચંગીજીઓને ઇસ્લામથી મુશરફ કીધા તો પણ તે નબલાઈને બીલકુલ દુર ન કરી શક્યા. અને પહેલું બળ તથા સત્તા બીજી વખત તેઓ મેળવી શક્યા નહિ કેમકે તે સર્વોપરી પણ તે હક તથા અરા અકાયદો અને પસંદીદા સદ્વર્તનનો પ્રતાપ હતો. ઇતિહાસ કારો મુસલમાનોની પડતી તથા સરસાઈના ઘટાડાને કુએડની લડાઈ પછી જણાવે છે પણ ખરી વાત એ છે કે મુસલમાનોની નબળાઈ તથા કમન્જેરીની શરૂઆત આ દુષ્ટ તથા ખાતેલા તાલીમની શરૂઆતથીજ થવા પામી.

એ વાત મજબૂરી ન રહે કે, આ આખર જમાનામાં ઇરાનમાં બાબી લોકો જે પેદા થયા અને જેમણે હંગરો ખુદાના બંદા-

ઓના ખુને કીધાં, તે તે અલભોત અલભોત કહેવા વાળાં નેચરીઓના નાના બાળગોપાલ અને પહાડની આસપાસ રહેવાવાળા નેચરીઓના ચેલાં યાને મુજવરોજ છે અને તેમની તાલીમ તેજ તાલીમે આતીન્ધાનો નમુનો છે. હવે જોવું જોઈએ કે, ભવિષ્યમાં તેમની તાલીમથી ઇરાની લોકોમાં બીજી કેવી કેવી તાસીરો ઉત્પન્ન થયા પામે છે.

ફ્રેન્ચ પ્રજા એક એવી સર્વોપરી પ્રજા હતી કે ગ્રીક પ્રજા પછી તે છ ઉત્તમ લક્ષણોના શિક્ષણના પ્રતાપે તેણે વિદ્યા-કળા, કાર્ય પદ્ધતિ તથા વિષયના કંડાણની ખુદ્દિનો જુદો યુરોપમાં ખડો કરી આપ્યો. અને યુરોપની સઘળી પ્રજાના સુધારક થયા અને તે ઉત્તમ લક્ષણના પ્રતાપથી પાશ્ચિમાત્મ દેશોમાં તેમનો બોલબાલા થયો. જ્યારે ઇ. સ. ની અઠારમી સદીમાં એ માણસો વાલ્ટર તથા રસેાં અનિષ્ટતાના વિનાશક તથા ખુદ્દિઓના પ્રકાશક નામો ધારણ કરી નીકળ્યા ત્યારે તેમણે એખી કોરા કલખીતું અનુકરણ કરી નેચરીઓના સડેલા હાડકાંઓને સજીવન કીધાં અને કીયા કાંડને દુર કરી નાંખી અને સ્વતંત્રતા અને સમાન હકના બીઆ રોખ્યાં અને રીતરીવાજોને નિરર્થક, ઢંકોસલો સમજ્યા અને દીન મઝહબને મનુષ્યની ખામી ભરેલી ખુદ્દિની બનાવટ જણાવી અને બંનેએ પોકારીને ખુદાની હસ્તાંતો ઇનકાર કરી અખીયાની બદગોષ્ટ કરવા લાગ્યા તે એટલે સુધી કે વાલ્ટર પેગ'બરોની યુરાઇ, મચકરી, જીલ તથા તાણાં મેહણાંમાં કેટલાક ગ્રંથો રચી કાઢ્યા. આવી મલીન માન્યતા ફ્રેન્ચ પ્રજામાં એટલીતો પ્રસાર પામી ગઈ કે, તેમણે એક બારગી ખ્રીસ્તી ધર્મ તજી આપ્યો અને નેચરી પાક શરીયત યાને સ્વતંત્રતાનો દરવાજો પોતાપર બોલી આપ્યો તે એટલે સુધી કે એ દીવસે એક છોકરીને એક દેવળની

મેહરાજમા ઉભી રાખી અને તે કોમના એક ગુરુ ધંડાલે પોકારીને કહી આપ્યું કે, અય ભોકો હવેથી વીજળી અને ગર્જનાથી બીહો નહિ અને એવો વહેમ ન લઇ જાઓ કે તે આકાશ તરફથી તમેને બીહવડાવવા માટે જાહેર થયા છે; બલકે એમ સમજો કે તે સઘળા કુદરતના ચીન્હો છે. એટલે કે નેચર સિવાય બીજું કશું પણ હસ્તી ધરાવતું નથી માટે વહેમ ભરેલી બનાવટોની પુજા ન કરો અને પોતાના વહેમ ભરેલા વિચારોથી કપોળ કલ્પિત ખુદા ન ધડી કાઢો. જો તમારે કોઈની પણ પુજા કરવાની ઇચ્છાજ હોય તો આ મેડમવોઝલ (કુંવારી કન્યા) જે મેહરાજમાં હાથી દાંતની પૂતળી સમાન ઉભી છે તેને જુઓ. આ બંને શીલસુકોના મલીન શિક્ષણે ફ્રેન્ચ પ્રજામાં પ્રથમ વાર જુસ્સો કિતપન કરી આપ્યો અને પાઞ્જથી તેમની નીતિ રીતિ બદલ કરવા માંડી અને તેમનો પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતે મીયાં મીઠું બની ગયો અને પરિણામે અનેક ફાંટાઓ પડી ગયા. અને છેવટે એટલે સુધી વાત ગઈ કે, દરેક જુદી જુદી સંસ્થાઓ પોતપોતાના કામમાં લાગી જઈ પોતપોતાના હેતુઓ તથા સ્વાર્થો સાધવામાં ગુંથાઈ ગઈ અને સામાન્ય પ્રજાકીય લાભોથી સુખ ફેરવી લીધું. આ ઉપરથી પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં તેનો જે લાભ તથા લાગવગ હતો તે ઘટી ગયો. જોકે પહેલા નેપોલીયને ખ્રીસ્તી ધર્મને ફરીથી ચાલુ કરી આપ્યો હતો પણ પ્રથમના શિક્ષણનો અસર ભોકોના દીલમાંથી ન ગયો છેવટે પરીણામ એ આવ્યું કે, જર્મનીના હાથે સખ્ત હાર ખાધી અને એટલી હાની મેળવી કે, વર્ષો સુધી તેનો બદલો ન મળી શક્યો. જો કેટલાક છ ઉત્તમ લક્ષણોના ભોકો તે પ્રજાને બચાવવા પ્રયત્ન ન કરતે તો તે પ્રજા આજે માટીમાં મળી ગઈ હોત. હજુ પણ મુલહીદ મતનો અસર તેમનામાંથી નાખુદ થયો નથી તેથી ભવિષ્યમાં તેની ખેર જણાતી નથી.

જાણવું જોઈએ કે ઉસ્માનીઆ કોમ નાસ્તિકપણના અપીદાને લઈ જે તેના કેટલાક અમીરોમાં કિતપં ન થઈ ગયા હતા, તેથી ધણીજ દયા-જનક ખરાબીમાં આવી પડી. અને રૂસ સાથેની લડાઈમાં તેના લશ્કરી વડાઓમાંના કેટલાકોએ લાંચ ખાઈ પોતાના રાજ્યને ધક્કો પહોંચાડ્યો. આ એ અમીરો હતા કે, જે નાસ્તિકપણમાં હુમકીઓ મારતા હતા અને પોતાને સુધરેલા તથા નવી રેશનીવાળા ગણતા હતા. તેઓ એવું ગુમાન કરતા હતા કે, મનુષ્ય ખીજા હેવાનો જેવું પ્રાણી છે અને મનુષ્ય નીતીરીતિને પોતાની જે ફઝીલત ગણે છે, તે નીતિરીતિ નેચરથી ખિલાફ અને અકલથી વિરુદ્ધ છે માટે દરેક માણસે પોતાથી બની શકે તેટલી હેવાની લીઝતો ભોગવવી અને મુખ્ લોકોએ જે નિરર્થક અંધનો નાખ્યાં છે તેથી પોતાને લીઝતોથી વિમુખ ન કરી દે. જ્યારે મનુષ્ય મરી જનાર છે તો પછી કિર્તિ અને વડાઈની શી કીમત છે ! વિશ્વાસ તથા સત્યતા તે વળી કંઈ વસ્તુ છે ? મતલબ કે આવા આવા નાસ્તિક વિચારોની ધુનમાં આવી જઈ સેંકડો વર્ષની ઉસ્માનીઆ ઇઝ્ઝતને માટીમાં મેળવી નાંખી.

યુરોપમાં સોશ્યાલીસ્ટ નેહલીસ્ટ વીગેરે પાર્ટીઓ પોતાના ગુદા ગુદા વેશમાં હસતી ધરાવે છે અને તે તેજ સુલહેદના માર્ગપર ચાલે છે. અને તેઓ ખુદ પોતાને, દેશ તથા મનુરોના હમદર્દ જણાવે છે. જો કે આ ટોળાંઓનો ઉપરનો દેખાવ ભુલ થાપ ખવાડનારો જોવામાં આવે છે, પરંતુ અંદરખાનેથી તેમની મતલબ મનુષ્ય જાતની પાયરી-ઓને દુર કરી મજ્જીયા સમાનતા મેળવવા તથા લોકોને અપાવવાની છે, તેઓ કહે છે કે સઘળાઓ સઘળી વસ્તુમાં સરખા ભાગીદારો છે. આ હેતુ પ્રાપ્ત પાડવાને યુરોપમાં લોહીની નદીઓ વહી ગઈ છે. મોટા મોટા બખેડાઓ તથા બળવાઓ થયા. હજારો ઇમારતોને આગ

લગાડવામાં આવી. તેઓએ કહ્યું કે જગત ઉપરની સર્વ જાણસો મોજમજ માણવાને તેચર તરફની બક્ષીશ છે. આવા વિચારો ફેલાવવા માટે તેઓ સુધારક થઈ બહાર નીકળ્યા અને શાળાઓ ખોલી તેમાં તેચરી શિક્ષણ આપવા માંડ્યું અને હયા તથા શરમ તેમજ સત્યતા તથા વિશ્વાસ તે દેશમાંથી બહુજ કમી થઈ ગયા, અને અમારું તો એમજ માનવું છે કે હાલની ખુબાર લડાઈ પણ મુલહીદપણના શિક્ષણનોજ પ્રતાપ છે.

માહમુદ નામનો તેચરીઓનો છેલ્લો ઘણોજ માનીતો શુર થઈ ગયો છે. પ્રથમ તે ઇંગ્લાંડમાં હતો, ત્યાંથી તે અમેરિકાની સરઝમીન ઉપર હીજરત કરી ગયો અને તેચરી વિચારોના દસ્તરખાન ઉપર લોકોને ખેસાડી તૃપ્ત કરવાને તેણે બે કુંપનીઓ સ્થાપી. (મંડો) એક મોમેનિનની અને બીજી મોમેનાતની અને કુંપનીઓને શિક્ષણ આપ્યું કે પ્રત્યેક મોમીનને પ્રત્યેક મોમીના ઉપર નફસાની ખવાહીશ પુરી કરવાનો અધીકાર છે, જે મદ જે સ્ત્રી સાથે ચાહે તેની સાથે માજ મજ માણી શકે છે. અને તેજ કારણને લઈ કોઈ માતા મોમિનાને પુછવામાં આવે છે કે તું કોની સ્ત્રી છો? તો તે જવાબ આપે છે કે કુંપનીની. અને તેવીજ રીતે તેના પુત્ર પુત્રીને પુછવામાં આવે કે, તમારો આપ કોણ છે? તો જવાબ મળશે કે કુંપની. પરંતુ હજુ સુધી આ રસાદી તણખો વેલ કુંપનીના કુવા બહાર નીકળવા પામ્યો નથી. ખુદા જાણે તે તણખો ક્યારે સમગ્ર જગતને બાળી બળ્મ કરી નાખશે.

ઉપર આપણે જોઈ આવ્યા કે અલ્લમોતના હાકેમોના પહેલાએ મુલહીદ માન્યતા ગૃહણ કરી તેનો પ્રચાર પોતાના શિષ્યોમાં કર્યો હતો. અને પરીણામે ઇસ્લામી રાજ્યો તુરકોના હાથમાં જતાં રહ્યાં હતાં અને જે જહોજલાલી તથા ઇસલામી તાકત તેનામાં હતી તે નષ્ટ થઈ ગઈ છે.

જાણુવું જોઈએ કે, હાલમાં જે બોલશેવિક શ્રીરકો રૂશીઆમાં ઉમટી નીકળ્યો છે અને જેણે દુનિયાના મોટા મોટા રાજ્યોને ધાસ્તીમાં નાંખી આપ્યા છે અને તેની જાળમાં જગતના કરોડો માણસો જુદા જુદા દેશમાં સપડાયા છે અને સપડાવાની હજુ વધી રખાય છે. તે પણ એક ઉપરના મુલહીદ શ્રીરકનોજ વિભાગ છે તે એક નવો વેશ ધારણ કરી રેજીમર આવ્યો છે. આ શ્રીરકો માટે મુસલમાનોને ચેતવણી આપનારો જે ફતવો મીસરના મુફતીઓએ આપેલો છે તે આ નીચે આપી આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરીએ છીએ.

થોડા દીવસ ઉપર રૂટર એજન્સિએ કરોથી આ મતલબનો એક ટુક તાર સમાચાર પ્રસિદ્ધ થીધો હતો, કે મીસરના વડા મુફતીએ બોલશેવિક હીલચાલની વીરુદ્ધમાં પોતાનો ફતવો જાહેરમાં મુક્યો છે. હવે પાયોનીયરના ખબરપત્રી એ ફતવાનો તરજુમો મીસરથી હીંદુસ્તાન મોકલાવ્યો છે જે સામાન્ય માહિતી માટે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે.

ઝોનરેબલ સૈયદ હસન મહેમદે પુછ્યું કે બોલશેવિકો જે આજ કાલ આગળ વધી રહ્યા છે અને પ્રત્યેક સ્થળે હાની પહોંચાડી રહ્યા છે તેમના સંબંધમાં આપનો શું ફેસલો છે ? બોલશેવિક સિદ્ધાંતની જાણવા જોગ માહિતી આ પ્રમાણે છે. અફરાતફરી કરવી. ખરાબ કામ કરવાં ધર્મથી ઇનકાર કરવો, હરામને હલાલ સમજવું, મીલકતપર બધા મનુષ્ય નો સરખો હક્ક ગણી તેની વહેંચણી કરવી, કોઈ માણસ પાસેથી કોઈ ચીજ છીનવી લે તો તે કામ બ્યાજખી ગણવું, લોકોની ખુના મરફીને જમજમ ગણવી, ધણીધણીમાણી વચ્ચેના હક્કનો ઇનકાર કરવો, હલાલ માર્ગથી બાળકો ઉત્પન્ન ન થવા દેવાં, જેને તેઓ સરકારી મીલકત

તરીકે માને છે અને એ રીતે બ્યવહારીક જીંદગીના બંધારણને તોડી નાંખવું, કોઇ પણ પ્રકાર લગ્ન વિગેરે સીવાય પ્રત્યેક સ્ત્રીમાં બીજાને હક્ક સમજવો અને જે સ્ત્રી પોતાના શીયળને બચાવવાની કોશીશ કરે તેને કતલ કરી નાંખવી. ટુંકમાં બોક્ષેવીકો આવા દરેક પ્રકારના કામની પરવાનગી આપે છે જેને ખુદા મના ફરમાવે છે.

જવાબ તેના જવાબમાં વડા મુફતીઓ કહ્યું કે આ એક પ્રાચીન હીલચાલ ખાસ કરીને ધરાની મજ્હુસી જોરાસ્તરનો મજ્હુબ છે પણ જે માણસે આ મતલબને પબ્લિકમાં ફેલાવી તે મજ્હુબકયાનો રહેવા-વાળો મજુર નામનો માણસ હતો. તેણે દોષત અને માણસોને સરખા પ્રમાણમાં વહેંચણી કરી લેવાનો ઉપદેશ કીધો અને લોકોના મનમાં એમ ફાટાવી આપ્યું કે આ પાક કામથી ખુદા ખુશ થાય છે અને જો કે તે વાત ધર્મમાં જોવામાં આવી નથી તો પણ તે એક માન-વંત ને મહાન કામ છે. આવી રીતની સમજાવટથી તેણે દુરમુણીઓ અને બદમાસ લોકોને ખાનદાન માણસોની વિરુદ્ધમાં ઉશ્કેરી મુક્યા અને ધાર્મિક બંધારણ તોડનારાઓ માટે હરેક પ્રકારની સરળતા કરી આપી. જુલમ કરનારાઓ માટે જુલમી અને અધ્યાશી માટે નીચ કામ કરવાના માર્ગો સરળ કરી આપ્યા; તેમ ચતાં કોઇ પણ માણસ કોઇ પણ ખાનદાન સ્ત્રીને પકડી શકે અને તેનાથી વ્યભિચાર કરી શકે. જેનું પરીણામ એ આવ્યું કે સઘળા દેશોમાં અશાંતિએ દેખાવ દીધો. જે સમયે ધરાનના બાદશાહ યઝ્દજર્દીનો પુત્ર ક્યાદ બીન શીરાઝ ગાદીપર હતો અને વીસ વરસ રાજ્ય ભોગવ્યા પછી તેના અમીર ઉમરાવોએ એક મત થઇ તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકવાનો ધરાદો કીધો હતો. તેમ કરવાનું કારણ એ હતું કે તે મર્જુક તથા તેના શિષ્યોનો હામી હતો, જેનો એ દાવો હતો કે ખુદાએ જીંદગી જોગવાનાં સાધનો

એટલા માટે બનાવ્યાં છે કે તેને અન્યો અન્ય વહેંચી લઈ ભોગવવાં જોઈએ; પરંતુ લોકો એક બીજાથી વિશ્વાસઘાત કરવા લાગી ગયા છે. એક મોટા અમાર છે તો બીજાને કંગાલ રોટલીના દુકડાનો મોહતાજ બની ભટકી રાહો છે. તેઓનો એવો નિર્ણય હતો કે તવંગરો પાસેથી નાણું છીનવી લઈ ગરીબોમાં વહેંચી આપવું અને દોલત તથા સ્ત્રીમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને સરખા ભાગ હોવાનો પ્રસંગ આપવો. આ ઉપરથી ગરીબો આ પ્રસંગને પોતાના હકમાં લાભદાયક સમજી તે ટોળામાં શામીલ થઈ ગયા. આ મત એટલો બધો જોર પકડી ગયો કે, લોકો કોઈ પણ માણસના ઘરમાં પેસી જઈ ઇંચ પમાડવાથી કરતા નહિ અને તેની સ્ત્રી અને મીલકતને લઈ જતા. તેઓએ ક્યાદને આ દુષ્ટતામાં શામીલ કરવાને ઉશ્કેર્યો અને ધમકી પણ આપી અને કહ્યું કે:—જો તું તેમાં શામેલ નહિ થશે તો તને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકવામાં આવશે. એવી રીતે ટુંક સમયમાં લોકો હેવાનો કરતાં પણ બદતર થઈ ગયા અને પુત્ર પિતાથી, પિતા પુત્રથી, સ્ત્રી ધણીથી અને ધણી સ્ત્રીથી એપરવા થઈ ગયા. અને કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ જણુસ પોતાની પાસે રાખી શકતો ન હતો. તેઓએ ક્યાદને પોતાની પાસે એવી જગ્યાએ રાખ્યો કે જ્યાં સામાન્ય વરગ પહોંચી શકતો ન હતો અને તેને કહ્યું કે તમે ધણોજ અન્યાય કરો છો અને જ્યાં સુધી તમે પોતાની સ્ત્રીઓને પખ્ખીકની મીલકત નહીં બનાવી શકો ત્યાં સુધી તમે બચી શકતા નથી તેમ ત્યાં સુધી તમારા દામનથી ગુન્હાનો દાગ છુટી શકતો નથી. ઉપરાંત તેઓએ તેને અગિની પુજા કરવાને પણ તત્પર કીધો—

ક્યાદના એક સહાયક રજમેરે જોયું કે:—આ લોકો શું કરી રહ્યા છે અને તેમનાપર કેટલાક અમીરોએ સાથે જોડાઈ હુમલો કીધો

અને મરણુકના કેટલાક શિષ્યોને માટીમાં મેળવી આપ્યા અને કપ્પા-
દને બીજી વાર ગાદી ઉપર બેસાડી આપ્યો—

ત્યાર બાદ મરણુકના શિષ્યો કપ્પાદને જરમહેરની વિરુદ્ધ ઉત્કેરતા
રહ્યા અને છેવટે તેને કતલ કરાવી આપ્યો. કપ્પાદની પ્રકૃતિ જલદીથી
વાતને અસર કરી લેનારી હતી તેથી મરણુકને ઘણીજ ફતેહ મળી
હતી અને સ્થિતિ ઘણીજ ધાર્તીભરી થઇ જવા પામી હતી, તે એટલે
સુધી કે કપ્પાદનો પુત્ર કસરા (નોશેરવાન) તાખ્તપર બીરાજમાન થયો
અને તેણે લોકોને હુકમ આપ્યો કે તેઓ પોતાના વિચારોથી અજગા
થઇ જાય અને કેટલાક તેવા લોકોને તેણે કતલ કરી નાંખ્યા અને
છેવટે આ ફીરકાને તેણે નીસ્તો નાખ્યું કરી દીધો.

ત્યાર બાદ ઇસ્લામ નાજીલ થયો અને તેણે આવી બીદઅતનો
ખુલ્લી રીતે ધનકાર કરીધો. અફસાતાઆલાએ પોતાની ઇલહામી કીતાબ
(કલામે મજીદ) પોતાના રસુલપર નાજીલ કરી અને લોકોને નેકીનાં
કામ કરવાનો હુકમ આપ્યો અને અનીતિનું કામ કરવાની મનાઇ
શરમાવી. ઉપરાંત પોતાની વેહદાનીયતની તાઅલીમ પણ આપી અને
રસુલોના સંબંધમાં તેણે અમેને તેમને માસુમ માનવાનો હુકમ આ-
પ્યો. પોતાની કીતાબમાં મોલકતની લેવડદેવડની બાબતમાં તેણે અમારા
માટે કાયદાઓ નક્કી કરી આપ્યા અને એજ ધોરણે બીજી બાબતમાં
પણ ચોખ્ખવટ કરી આપી કુરાને મજીદમાં તેણે ફરમાવી આપ્યું છે કે
તેજ સધળાને રોજી આપે છે અને જેટલું ચાહે છે તેટલું આપે છે.
ત્યાર બાદ ફતવો આવી રીતે શરૂ થાય છે.

—આ સધળી વાતોથી જણાઇ આવ્યું કે બોદશેવીક ધર્મ અને
ફીરકો તે છે કે જેનાથી સધળા પવિત્ર કાયદાઓ નષ્ટ થઇ જાય છે.

ખાસ કરીને ઇસલામના કાનુનપર તેમની હીલચાલનો ઘણેજ ખરાબ અસર પડે છે કે તેનાથી હરામ ચીજો હલાલ થઇ જાય છે. ખુના-મરદી, મીલકતને જાબરદસ્તીથી છીનવી લેવી, પ્રપંચ, જુઠાણું, દગ-લખાણ, તથા લોકોને તેમની મીલકત, સ્ત્રીઓ, બાળકો, અને વારસાના સંબંધમાં એટલી બધી અંધાધુંધી ક્રિપ્ત કરી આપે છે કે તેઓ પશુઓના દરજ્જા સુધી પહોંચી જાય છે. અને ખુદાએ તો આવાં કર્તવ્યો કરવાની મના ફરમાવી છે. તેટલા માટે પ્રત્યેક ખરા મુસલમાનને ઘટારત છે કે તે આવા લોકોથી પરહેજ કરે અને તેમના ભટકી ગયેલા વિચારોથી બચવા પામે. તેમની હીલચાલોને સારી ન સમજે. કેમકે તેઓ ખાતી પૂર્વક રીતે ગુમરાહ થઇ ગયા છે અને તેઓ કોઇ પણ મંલહામી કીતાબના અનુયાયી નથી.

દુકમાં કહેવાનું એ છે કે જ્યારે નવશેરવાં બાદશાહ કે જે અગ્નિ પુજક તથા મજ્જુસી હતો તેણે પણ આ શીરકાને પસંદ નથી કર્યો. તો શું એ બાબત અતી અગત્યની નથી કે મુસલમાનો પણ તેને પસંદ ન કરે ખુદાતાઅલાએ પોતાની કીતાબમાં ફરમાવ્યું છે કે ખરેખર ખુદા નેકી અને ન્યાયની આજ્ઞા કરે છે અને અનીતિ અને અન્યાયથી અલગ રહેવાની તાકીદ કરે છે. અને તેના ઉપદેશ એ છે કે તમે તેની આજ્ઞાઓપર અમલ કરો.

ખાતીન્યા અકાયદો.

આ શીરકામાં સ્થાપિત ધર્મને તોડી તથા છીન બિન કરી નાખનારી; બલકે તેને સદંતર ઉઢાવી દેનારી બાબત, તે તેના ખાતી-ન્યા અકાયદોની છે. આ શીરકાએ એમ માની લીધું કે “દરેક જાહેર-રત્ન એક ખાતિન છે.” માને સ્થાપિત ધર્મની દરેક આજ્ઞા જાહેર

તથા બાતીન એમ બે બાળુએ ધરાવે છે. જાહેર છે તે નિરર્થક તથા નિર્માલ્ય છે જ્યારે બાતીન તેજ સત્ય તથા બ્યવહાર છે; એટલે કે જે જાહેર છે તે છીલટાં બરાબર છે અને બાતીન તે મગજ છે. આ મસલાએ સઘળા કુરાન તથા સઘળા લીલી સંગ્રહને છીન બિન કરી નાંખ્યો અને તેજ મસલાના કારણે આ ફીરકાનું નામ “બાતીન્મા” પડી ગયું. શરીયતે ઇસ્લામની પ્રત્યેક આગાઓની તાવીલ કરી, તેનું જે બાતીન શોધી કાઢવામાં આવ્યું તેની પુરી વાગત અમેને હજી મલી શકી નથી તેથી જેટલી હકીકત મલી કરી છે, તેનાપર સંતોષ પકડવામાં આવ્યો છે અને તેટલા ઉપરજ બાતીન્મા અકાયદોપર અત્રે વિવેચન કરવાનું રાખ્યું છે.

હસન સખ્યાહના નવા ધર્મમાં બાતીન્મા અકાયદો વિશે કાંઈક વિવેચન આપણે કરી ચુક્યા છીએ. તેમાં ખુદાની હસ્તીનો ઇનકાર સ્વીકારના રૂપમાં જેવી આંદી ધુંટીવાળી વર્તણૂક કરવામાં આવ્યો હતો; તેજ ધોરણ દરેક બાબતમાં ગ્રાહ્ય રાખવામાં આવ્યું હતું. ખુદા તો એ છે કે સ્પષ્ટ ઇન્કાર કોઈ પણ વાતનો કરવામાં આવતો નથી પણ સ્વીકાર કરી તેને એવું તો કલદું રૂપ આપે છે કે જે ઇન્કારના રૂપમાં બદલાઈ જાય છે.

ખુદાની હસ્તીનો સ્વીકાર તો કીધો પણ તે સાથે તેને એવો તો નકામો તથા નિર્માલ્ય બનાવી દીધો કે, જાણે તેનામાં કોઈ ખુદાઈ સીધતજ રહી નહિ. ખુદાને શક્તિવાન તો જણાવ્યો પણ કહ્યું કે તેનામાં શક્તિ તો ખીલકુલ છેજ નહિ; પણ તે ખીજાને શક્તિ આપે છે માટે તે શક્તિવાન કહેવાય છે. તેઓએ ખુદામાં અનેક સીધતો હોવાનું તો કમુલ રાખ્યું; પણ તે સીધતો તે માત્ર ખીજાને

આપે છે તેથી તે સીશ્વરો તેનામાં છેઃએમ કહી શકાય છે. વસ્તુતઃ તે હસ્તી તેની જાતમાં નથીજ. સાચેજ જણાવવામાં આવ્યું કે, જે ખુદામાં સીક્ષિત છે એમ માનવામાં આવે તો ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુઓ જેવો થઈ ગયો કહેવાય. તેવી સ્થિતિમાં તો સમાનતા લાગુ પડે છે. આ એવો સિદ્ધાન્ત હતો કે જેણે ખુદાની જાતમાં પણ શંકા નાખી આપી કે, ખરેખર તે છે કે નહિ ! કેમકે જ્યારે લોકો એમ માને કે તેનામાં કોઈપણ કુદરત નથી ત્યારે તેને નકામો માની લેવામાં શી વાર લાગે તેમ હતી !

નખુવત, ઇમામત, કીયામત, જખત, દોઝખ વિગેરે સંબંધમાં આ ફીરકાના કેવા અકાયદો છે તેનું કોઈક ચિત્ર પ્રથમ દોરી જતાવવામાં આવ્યું છે. હવે ફેરફાર દીન યાને દીનની શાખામાં પણ અજાણે ગરીબ પ્રધંચી ફીલસુફી હાથ ધરી, સ્થાપિત ઇસ્લામના કુચ્ચે કુચ્ચા કરી નાંખવામાં આવ્યા હતા. નમાઝ કે જે ઇસ્લામ મઝહબમાં દરરોજ પાંચ વખતની વાજબ છે તેના શબ્દનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો, પણ તેની કીયાનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો. કહેવામાં આવ્યું કે, મુસલમાનો જે પ્રમાણે નમાઝ પડે છે તેનું નામ નમાઝ કહી શકાય નહીં; માત્ર ઇમામને યાદ કરવો તેનુંજ નામ નમાઝ ગણાય. આવી માન્યતાએ નમાઝને તો તદ્દન કડેમ કરાવી નાખી. નમાઝમાં કુરાનના સુરા, તશહુદ, હરદ, સલામ, કેયામ, રૂકુ, સીજદા તથા તકબીર વીગેરે કશ્ચાની હાજત માનવામાં આવી નહિ, માત્ર ઇમામને યાદ કરે તો તેણે નમાઝ અદા કરીધી ગણાય. જ્યારે નમાઝ, કે જે દીને ઇસલામનો સ્તંભ કહેવાય છે અને ખુદાના દરખાસ્તમાં જેની પુછ પહેલ વહેલી થવાની છે અને ઇસલામની જે મહાન ખુબીવંત નિશાની છે, તેને આવા નિર્દય ધોરણે

ઝમેહ કરવામાં આવી હશે ત્યારે તેને કેવા અપમાન ભર્યા શબ્દોમાં વાદ કરવામાં આવી હશે ! તેનું કમકમાટ ભર્યું ચિત્ર દોરી શકવું દુર્લભ છે એમજ કહેવામાં આવ્યું હશે કે આ લોકો ખાલી કાગડાઓની જેમ કરાંકરાં કરે છે.

નમાઝે જમાઅતનો, નમાઝની જેમ એક શબ્દ તરીકે તો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો, પણ તેનું ખાતીન એમ જણાવવામાં આવ્યું કે લોકો મસજીદમાં કે એક સ્થળે એકઠા થઈ, એક પેશનમાઝ ખીજાઓને નમાઝ પડાવે, તેને નમાઝે જમાઅત ગણાય નહિ, પણ ઇમામે માસુમની તાબેદરી કરવામાં આવે એટલે તેજ નમાઝે જમાઅત ગણાય. મતલબકે નમાઝની સાથે નમાઝે જમાઅતને પણ હાંકી કાઢવામાં આવી. જ્યારે નમાઝ તથા નમાઝે જમાઅતની આવી દુર્દશા કરવામાં આવી ત્યારે આપડી મસજીદની દયાજનક સ્થિતિનું તો પુછવુંજ શું રહ્યું ?

રોઝા યાને હીજરી વર્ષનો નવમો માહિનો રમઝાન તેના ત્રીસે દહાડા અપવાસ કરવો. નમાઝ તથા નમાઝે જમાઅતની જેમ રોઝાને આજ્ઞા તરીકે કયુલ તો રાખવામાં આવ્યું, પણ તેનો અર્થ કે ક્રીયા અપવાસની કયુલ રાખી નહી, પણ જણાવ્યું કે ઇમામના બેદાને છુપાવવા તેનુંજ નામ રોઝા છે. પરિણામ એ આવ્યું કે, રોઝા એવી કોઈ ક્રીયા રહી કે સ્વીકારાઈ નહિ વર્ષમાં એક પણ રોઝાની હાજત રાખીજ નહિ. રોઝાની તાવીફમાં એક ખાતીન્યા રહીહે એમ જણાવ્યું કે, રોઝાને મતલબ એ છે કે પોતાના ઇમામના કાયેની ગુપચુપ જોતો રહે અને જો તે દુર્ગુણોમાં સપડાયો હોય તો તેને સદગુણ સમજે !

અજબ પ્રકારની ઉંધી ખોપરીની સમજ અખતયાર કરવામાં આવી છે કે, ઇમામના બેદાને છુપાવવા. તેને કોઈ પાસે જાહેર કરવાજ નહિ. જો ઇમામના બેદાને કોઈની પાસે જાહેર ન કરવામાં આવ્યા તો

તેણે રોજી રાખ્યું ગણાય, પણ જો તેણે ઇમામના બેદાને લોકો આગળ જાહેર કરી આપ્યા તો, તેણે રોજી તોડી નાંખ્યું ગણાય અને તે તોડી નાંખવા બદલનો ગુનોહ તેની ગરદનપર આવી પડ્યો. મનાય ઇમામ જે કાંઈ બોલે બોલે કે કાર્ય કરે, તે માત્ર તે (મુરીદ) જોયાજ કરે. તેના બોલ કે કાર્ય પ્રત્યે કશો પણ બલીપ્રાય બાંધે નહિ કે શંકા લાગે નહિ. જો તે સારાં કામો કરે, તો પણ ગુપચુપ જોયા કરે અને જો તે અનીતિનાં કાર્યો કરે તો પણ ગુપચુપ જોયા કરે. કાંઈ પણ ચુકે ચાં કરે નહિ.

જો ઇમામ ગુનાહતું કામ કરે તો, મુરીદ તેને ગુનાહતું કામ ગણે નહિ; બદલે સવાબનું કામ ગણે. ઇમામ જુદું બોલે તો મુરીદ તેને જુદું બોલે છે તેમ ન ગણે, પણ તે સાચુંજ બોલે છે એમ સમજે. કોઈ પણ ગુનાહમાં ઇમામને સપડાયલો જુએ તો, તે તેને ગુનાહમાં સપડાયલો સમજેજ નહિ; બદલે તે નેકીનાજ કામ કરે છે એમ સમજે. જીના કરે તો તે તેને જીના કરે છે એમ ગણે નહિ. મતલબકે દરેક રીતે ઇમામના એમો છુપાવે અને તેનામાં કોઈ એમ છેજ નહિ તેમ માને. પોતે સરે જાહેર ઇમામ ગુનાહતું કામ કરે છે એમ જુએ, તો પણ તે વાતને કમુલ રાખે નહિ, બદલે તે કામને તે નેકીતુંજ કામ કરે છે તેમ સમજે. મતલબકે ઇમામ પ્રત્યે તે એટલું તો આંધળું યકીન રાખે કે જેના કરતાં વિશેષ આંધળા યકીનનું માપ આંધી શકાય નહિ.

પોતાની સમજ યુક્તિના પોતાના કાર્યમાં તો વિચાર કરે. જો પોતે ગુનાહતું કામ કરે તો હોને ગુનોહ સમજે, તેને સવાબ સમજ નહિ. પણ ઇમામનું નામ પડ્યું એટલે દરેક પ્રકારની સમજ યુક્તિને

પણ તલાક અપાઇ જાય છે. હવે જ્યારે ઇમામ પ્રત્યે આવું આંધળું મકીન હોય અને ઇમામ અનાતિમાં સપડાયલો રહે, તો પણ તેને તે તેજ કે તજવાનો વિચાર વટીક લાવે નહિ, તો તેવા મુરીદ વિષે શું અભિપ્રાય આંધવો. એ વાંચક વર્ગની મુનસરી ઉપર છોડવા જેવું છે.

સ્થાપિત ધર્મ યાને ઇસલામે ઇમામતની માન્યતાને ઓસુલેદીનમાં ગણી, તેને બુદ્ધિપૂર્વકની દલીલોથીજ સ્વીકાર કરવાનું રાખ્યું છે. ઇમામ પેગંબરની જેમ માસુમ તથા સ્થાપિત હોઇ શકે, પણ જ્યારે અહીં તો તેના ગુનાહોને પણ છુપાવવા, તે ગુનાહો કરે તેને પણ ગુપચુપ જોયાજ કરવા અને જો તે દુર્ગુણમાં સપડાયો હોય તો તે દુર્ગુણોને દુર્ગુણ નહિ સમજવા, પણ સદગુણોજ સમજવા ત્યારે તો ઇમામનું માસુમ તથા સ્થાપિતપણું ક્યાં બાકી રહ્યું? સાધારણ માણસ કરતાં પણ ઇમામની દરજ્જે તો ઉતારી પાડ્યો ગણાય, કેમકે કોઇ પણ માણસમાં જ્યારે એવ તથા દુર્ગુણ જોવામરાંહેવાદો આવે છે ત્યારે તે માણસ માટે તદ્દન હલકો અભિપ્રાય બંધાય છે તેને સારા માર્ગથી ભટકી ગએલો માની લેવામાં આવે છે. તેને આપવામાં આવેલા અધિકારો છીનવી લેવામાં આવે છે; પણ અહીં તો ઇમામ ગમે તેવા કુર્મો કરે, તો પણ આંખનું મટકું પણ મારવામાં આવતું નથી. ઇમામોએ આપેલા આ શિક્ષણમાં શિષ્યને સદાનો મુરીદ ચાલુ રાખવાની અને તેને કદી પણ નહિ છટકે તેવો બનાવવાની બહુજ ખુબી વપરાઇ છે.

ઝકાત સમયે પણ બાતીન્યા તાવીલ તથા ફીલસુફીએ અશ્રમે મરીબ ગુલ ખીલાબ્યા છે. સ્થાપિત ધર્મ યાને ઇસલામની આજ્ઞા છે કે, હકદાર પોતાની પુંજના અઢી ટકા ઝકાત મુસ્તદફકોને આપવી, એટ-

લે કે નિરાધારો તેની સહાયતાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે. ઝકાત માટે બાતીન્યા ફકીહોએ એમ તાવીલ કરી કે, મુડીનો કોઈ પણ ભાગ આપી દેવો તેનું નામ ઝકાત નથી; પણ ઝકાતની આગાનો ભાવર્થજ ગુદો છે; એટલે કે જે મનની શુદ્ધતા રાખવામાં આવે તો તેનું નામજ ઝકાત છે. ખીજ ફકીહો કહ્યું કે ઇમામે માસુમને નાણાનો પાંચમો ભાગ ભેટ આપવો, તેનુંજ નામ ઝકાત છે. ઇમામે માસુમ સિવાય કોઈપણ લોકોને ઝકાત આપી શકાય નહિ.

મનની શુદ્ધતાને ઝકાત કહી દેવું એ, અતિ પ્રપંચી ફીલસુફી છે; કેમકે મનની શુદ્ધતા તથા ઝકાત એ બંને ગુદી ગુદી વસ્તુઓ છે. એક માણસ જે મનની શુદ્ધતા રાખે તેણે ઝકાત પણ આપવી જોઈએ અને જે ઝકાત આપે તેણે મનની શુદ્ધતા પણ રાખવી જોઈએ. મે પૈકી એકપરં અમલ કરવામાં આવે અને એકને તજી દેવામાં આવે તો, તેમ કરવું એ પબ્લીકને બુલથાપમાં નાખવા જેવું છે; પરંતુ આ ફીરકાના ફકીહો આવીજ પ્રપંચ ભરેલી જંગલી નેકીઓ કરી સ્થાપિત ઇસ્લામની જડ ઉખેડતા રહે છે.

કુરાન પડતા મુસલમાનભાઈઓને કહે છેકે, પોતે કોઈપણ સમજતા નથી અને ખાલી બબડે જાય છે તેમાં શું ? આવો આક્ષેપ કરવાથી તેમની ધારણા લોકો અર્થ સાથે સમજીને પડે તેમ કહેવાની હોતી નથી; પણ દરપદા કુરાનના પડવાને નિર્માત્ર બતાવવાનું છે. એકદમ કહી દેવામાં આવે તો શકી શકાય નહિ, તેથી આમ હલવામાં સંખીયો મીલાવવામાં આવે છે. નીમાઝ પડતા મુસલમાન માટે કહે છે કે, ઉપરનું શરીર તથા કપડાં સાફ રાખવાથી શો લાભ ? ખરો લાભ તો દીલને સાફ રાખવાથી થાય છે, પબ્લીક એવી તો

સુખ હોય છે કે, તેનાપર આવા મકકરખાજ મંત્રનો અસર થઈ જાય છે. તેઓ એટલું વિચારતા નથી કે, ઉપરની શુદ્ધતા પણ બહુ જરૂરની છે. અને અંદરની શુદ્ધતા નમાઝ પડનારા માટે નહિ રાખવી તેવું કાંઈ નથી. મતલબકે ખાતીન્યા જળમાં કોકોને સપકાવવામાં આવે છે.

કોઈ એવા નમાઝ પડનારાને પેશ કરે છે કે, જે નમાઝ પડે છે, પણ તેની વર્તણૂક સારી નથી. તેને આંગલી ખતાવી કહે છે કે, જુઓ આ નમાઝ પડનારો ! તેનાથી તો બેહતર એજ છે કે નમાઝ પડવી નહિ આવી બાબતથી નમાઝની સાથે સારી વર્તન હોવાનું જણાવવામાં આવતું નથી પણ નમાઝને નિર્માલ્ય વસ્તુ જણાવી આપવાનું હોય છે; કારણ કે નમાઝીપર જે આક્ષેપ કરવામાં આવે છે તે આક્ષેપ એજ માણસ ખરી રીતે કરી શકે કે, જે નમાઝ પડેવા સાથે સારી વર્તણૂક પણ રાખતો હોય; પરંતુ પોતે ખુદ બેનમાઝી બનીને આક્ષેપ મુકે છે; પરંતુ અહીં ખરો આક્ષેપ કરવાથી નમાઝને હલકી ગણવાનું દ્રષ્ટિમાં હોય છે. આવી રીતે દરેક ઇસ્લામની આજ્ઞાપર તેના અમલ કરનારાઓ, જે તે અદા કરવામાં ભુલો કરે છે તે તે પેશ કરી કરી મુજબ આજ્ઞાની કોમતને ઉતારી પાડે છે. પબ્લીકન તેના દુર્ભાગ્યે અસર જરૂર થઈ જાય છે. તે જંગલી નેકીને વશ થઈ ઉપર ઉપરના શબ્દો પર અંગમ જાય છે. અને અંદરખાતેથી તેનું દીલ ઇસ્લામની આજ્ઞા પ્રત્યે નિષ્કાળજી ખતાવતું થઈ જાય છે.

હજ કે જે શક્તિ ધરાવતા પ્રત્યેક ઇસ્લામીપર વાજબ છે અને જેની સ્પષ્ટ આજ્ઞા ઇસ્લામે આપી છે અને જે આજ્ઞાપર પૈગંબરો, ઇમામો તથા વિદ્વાન અને જાહીલ સમજા મુસલમાનો અમલ કરતા આવ્યા છે, કે જેના લાભો સર્વમાન્ય છે. પણ અહીં ખાતીન્યા

ફકીહોએ તો ખુદા, નમાઝ, રોઝા વીગેરેની જેમ મુળ આજ્ઞાઓનો સ્વીકાર કરી, તેનો બાતીન અર્થ એમ ઘડી કાઢી સમજાવ્યો કે, મસ્જી હજ પડવાની કાંઈ જરૂર નથી. માત્ર ઇમામના દર્શન કરવા તેથી હજની આજ્ઞાપર અમલ થઈ ગયો ગણાય. ખીજા એક બાતીન્યા ફકીહે એમ તાવીલ કરી બતાવ્યું કે, નવરોજ તથા મહેરોજનના દીવસે ખુદાની બક્તિ કરવી તેનું જ નામ હજ અદા કરવામાં આવી છે તે છે. મતલબકે હજનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો અને ઇમામના દર્શન કરવા તેનું જ નામ હજ સમજાવી આપ્યું.

તવ્વાફ ખાનએ કાબાની તાવીલ એમ કીધી કે, ઇમામના ઘરની પ્રદિક્ષણ કરવી. ઇમામના ઘરની આસપાસ પ્રદિક્ષણ કીધી એટલે તે માણસે તવ્વાફ ખાનેકાબા કર્યો ગણાઈ ગયો. હવે જ્યારે તવ્વાફ એટલે ઇમામના ઘરની પ્રદિક્ષણ કરી ત્યારે ખાને કાબા તેજ ઇમામ ફરી ગયો. ખાનએ કાબા કે જે ઇસલામની પવિત્ર યાત્રાનું સ્થળ તથા બંદગીનું સ્થળ છે તેની કશી આવશ્યકતાજ રહેવા દીધી નહિ જે છે તે બધું ઇમામજ છે એમ સમજાવવાને લઈ દઇને પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ખુદા, રસૂલ, નમાઝ, કુરાન, રોઝા, હજ, ઝકાત વીગેરે સઘળું ઇમામ ઇમામ ને ઇમામજ છે. એક જગોએ ખાનએ કાબાને તાવીલ કરી તે પેગંબર છે એમ સમજાવ્યું. હવે જ્યારે તેનો તવ્વાફ તથા તેની કીયા હજજ તે માત્ર ઇમામના દર્શન તથા ઇમામના ઘરની પ્રદિક્ષણ ફરી તો અત્રે પેગંબર તરીકે કાબાને જે નામ આપવામાં આવ્યું છે તે પેગંબર પણ ઇમામજ ગણાય અને તેથી આમ તેમ કુમીને મુળ ખીલે વાત બાંધવામાં આવી કે, જે છે તે ઇમામજ છે અને ઇમામની તાબેદારી અને તે પણ આ બાતીન્યા ફકીહોએ બતાવી તેવી, તે કરવાનું નામ ધર્મ તથા મોક્ષ છે.

ઇસલામની એક મશહુર આઝા ગુસલ માટેની છે. જનાબત તથા ખાસ સ્ત્રીઓ માટે હેઝ તથા નીશસના ગુસલો વાજબ યાને ફરજીઆત છે. આ ગુસલો કર્યા વિના કાઠપણુ ઇબાદત કરી શકાતી નથી. ગુસલની હાલતમાં મસજીદમાં પગ મુકવાનો કે કુરાને શરીફને અડકવાનો હુકમ નથી. વાજબ સિવાય જુમ્હાને દહાડે સુન્નત ગુસલ કરવાની આઝા છે; પણ ખાતીન્યા તાવીલનો તો બાવા આદમજ નિરાજો છે. જેમ ઇસલામની ખીજ આઝાઓને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તુચ્છકારી કાઢવામાં આવી છે તેમ ગુસલને તો સદંતર ઉડાવીજ દેવામાં આવ્યું છે. ગુસલની તાવીલ યાને ગુદાર્થ એમ બતાવ્યો કે, મમામની બેઅતને તાજ કરવી તેનું નામ ગુસલ છે ! ખસ થઇ ચુક્યું ! જનાબત કે હેઝ નિશસના ગુસલની જરૂર માનવામાં આવી નહિ. યાને કાઠપણુ સ્ત્રી કે પુરૂષપર જનાબત કે હેઝ નિશસનું ગુસલ કરવું જરૂરનું રાખ્યું નહિ. ગુસલની હાલતમાંજ રહેવાનું ચાલુ રહ્યું. આવી રિયતિ વાયક વચ્ચેને કેવા અભિપ્રાય ઉપર લઇ જાય, તે માટેની ચોખવટની કાંઠપણુ આવસ્યકતા રહેતીજ નથી.

નમાઝ પડવા પહેલાં વજુ કરવાની ઇસલામની આઝા છે યાને હાથ મોં ધોવું તથા માથા તથા પગોનો મસાહ કરવો. વજુ કર્યા સિવાય નમાઝ પડી શકાય નહિ. ખાતીન્યા ફીલસુફીમાં વુજુ શબ્દ તો કાયમ રાખવામાં આવ્યો; પણ તેનો અર્થ એમ સમજાવ્યો કે મમામ પાસેથી મઝહબી તાલીમ હાંસીલ કરવી અને તેના મિત્ર બની જવું, તેનુંજ નામ વજુ કહેવાય. મતલબકે બંદગી માટે હાથ મોં ધોવાની સ્પષ્ટ ના પાડવામાં આવી. વગર વજુએ ધર્મની જે કાંઠ કીચા કરવી હોય તે કરવી જમજ માની લીધી.

ધસલામની એક આરા તયમ્મુમ નામની છે તેનો અર્થ એ છે કે ગુસલ તથા વજુ માટે જ્યારે પાણી ન મળી શકે અથવા તો પાણીથી ગુસલ તથા વજુ કરવામાં આવે તો બીમાર થઇ જવાનું હોય અથવા તો બીમાર માણસ પાણીથી ગુસલ કે વજુ કરી શકે તેમ ન હોય ત્યારે ગુસલ તથા વજુને બદલે તયમ્મુમ કરવું એટલે કે પાક માટોડી ઉપર અને હાથ ધરિથી પછાડી તે એહરા તથા હાથ ઉપર ફેરવવા. આવી રીતે તયમ્મુમ કરી લીધાથી ગુસલ તથા વજુ કરેલું ગણાય અને તયમ્મુમ કર્યા પછી નમાઝ તથા તેવી બીજી બંદગી કરી શકાય. અત્રે બાતીન્યા પથે તયમ્મુમનો અર્થ એમ ઘડી કાઢ્યો કે, ઇમામના જેમ હોવાના સમયમાં તેના નકીબ (નાયબ) પાસેથી તાલીમ હાસલ કરવી તેનુંજ નામ તયમ્મુમ ગણાય. માટોડીપર હાથ પછાડી ગુસલ તથા વજુના હુકમને સદંતર ડિહારી દીધો.

ધસલામની આરા દરેક નમાઝ પડતા પૂર્વે અઝાન પોકારવાની છે. દરરોજ મસજીદમાં પાંચ વખત નમાઝનો ટાઇમ થાય ત્યારે મોઅઝ ન માને બાંચ પોકારનાર મોટેથી અઝાન પોકારે છે. આ આરાની તાલીમ એવી ઉપગતી કાઢી કે, ઇમામની તાબેદારી કરવા માટે લોકોને તત્પર કરવા. અઝાન ભણવાની કે તકબીર કહેવાની જરૂર નથી; પણ ઇમામની તાબેદારી માટે લોકોને તત્પર કરવા તેનુંજ નામ અઝાન તથા તકબીર ભણવી ગણાય.

જન્નતની તાલીલ એમ બતાવી કે, મુસલમાનો જેમ માને છે તેમ જન્નત કોઇ આનંદ વૈભવનું સ્થળ છેજ નહિ તેમની સમજ ભુલ ભરેલી છે; પણ જન્નતનો ભાવાર્થ એ છે કે મોજ મજ માણવી અને શારીરિક કષ્ટોથી મુક્ત થઇ જવું. મતલબ કે, મેહનત કરવી તથા શારીરિક કષ્ટોમાં ફસાયા તેનુંજ નામ દોઝખ, જન્નત તથા

દોઝખને આમ ચુટકીમાં ઉડાવી દેવામાં આવી. જ્યારે જન્મત દોઝખને ઉડાવી દેવામાં આવી ત્યારે તેની પ્રાપ્તિ તથા બચાવ માટે નેકીના કામો કરવાનું તથા બદીથી બચવાનું રહ્યુંજ નહિ. મલાહેદાના કુંદ વર્ણનમાં બતાવ્યું છે તેમ, ફાવે તેમ આનંદ મોજ ભોગવવો અને નેકી બદીને કોઇ જરૂરની વસ્તુ ગણવી નહિ; બદ્દે નેકી તથા બદી માટેની આસાઓને જખરદસ્તીની આસાઓ જણાવી આપી. અને તેને સરીયતનો તોફ એવું નામ આપી, તે તોફને પોતાનાં ગરદનમાંથી કાઢીને ફેંકી આપ્યો.

ઝીના યાને વ્યભિચાર નહિ કરવાની આસાનો અર્થ એમ ધડી કાઢ્યો કે, દીનના ભેદને ખુલ્લા કરવા તેનું નામ ઝીના યાને વ્યભિચાર છે. પારકી સ્ત્રી સાથે પ્યારમાં પડવું તેનું નામ ઝીના ગણાય નહિ. તેનું નામ જે મુસલમાનો ઝીના ગણે છે તે, તેઓ ઝીના સખદના અર્થ ને સમજ્યા નથી તેથી તેમ ગણે છે. દીનના ભેદ જાહેર કરી આપવા તેજ ઝીના કયોં કહેવાય. મતલબ કે ઝીના કરવા માટેની જે મનાઇ કરવામાં આવી છે તથા તે કરનાર માટે જે શિક્ષા આ કોક તથા પરલોકમાં ફરાવી છે તેને જખરદસ્તીની તથા જુદી જણાવી હસીમાં ઉડાવી દીધી. એહતેલામનો અર્થ પાણુ દીનના ભેદ ખુલ્લા કરવા એવો જણાવ્યો.

ખાનએ કાખાની મસજીદથી પેગંબર, સરાથી નખી, મરવા નામના રચળથી વસી અને બાબથીઅસી એમ મુરાદ લેવામાં આવી આ ઉપરની બાબતો ઉપર જણાવી ગયા તેમ, માત્ર બહુજ થોડી આપવામાં આવી છે, પણ લખવામાં આવ્યું છે કે સરીયતના બધા હુકમોની તેજ ધોરણે તાલીમો કરવામાં આવી છે એહકુંજ નહિ; પણ

તેનો વ્યવહાર અમલ પણ કરવામાં આવ્યો છે; તેના એક સરસ દાખલો પ્રથમના પ્રકરણમાં હસન સખ્યાહની ચોથી પહેડીએ આવનાર અલી ઝિકતસસલામના અપાઠ ગયો છે.

બરદાસ્ત ગીલ શ્રી બલાઠદે ઐઝદી,
મખદુમ શેઝાર અલી ઝિકતસ સલામ

યાને ઇસમાઈલીઓના ઇમામ અલી ઝિકતસસલામે ખુદાની કૃપાથી શરીયતના તોફને કાઢીને ફેંકી દીધો. આ શેઝર બાતીન્યા મતના એક પ્રખ્યાત શાએરનો તે પ્રસંગ ઉપર કહેવામાં આવેલો, તે પૈકીનો છે. જેની વીગત આગળ અલી ઝિકતસ સલામના હેવાલમાં પણ આપવામાં આવશે.

ઉપર પ્રમાણેની શ્રીઅતે ઇસલામની આગાઓની તાવીલો કરવામાં આવી તેથી સાબીત થયું કે, આ ટોળાના આચાર્યોએ દીને ઇસલામને તદ્દન તોડી પાડવાને લાઠ દબને, લાઠ શકાય તેટલા પ્રયાસો કીધા. ઇસલામ સિવાયના અન્ય પંથોએ તો ઇસલામનો માત્ર સ્વીકાર નહિ કર્યો; પણ તેની આગાઓ વિષે યુનોચરા કરી નહિ; પણ આ બાતીન્યા પંથના આચાર્યોએ તો આટીધુટીવાળી બુદ્ધિની દલીલોથી તેની આગાઓને જુઠી જણાવવાને અસાધારણ પ્રયાસ કીધો અને તે માટે એટલી બધી મેહનત તથા ઝેહમત ઉઠાવી કે, જે તેમની શક્તિ બહારની ગણી શકાય.

ઇસલામમાં પાછળથી જે કે અનેક પેટા સંપ્રદાયો ઉભા થયા; પરંતુ આ બાતીન્યા ફીરકા સિવાય બીજા કોઈએ પણ ઇસલામની આગાઓનો અસ્વીકાર કીધો નહિ. મુળ આગાઓમાં સરખા એક સાથે રહ્યા, પણ ગૌણમાં મતભેદ પડ્યો. દાખલા તરીકે નમાઝ પઢવાનું

સૌએ પાંચ વખત માટેનું કબુલ રાખ્યું; પણ તેના વખતમાં કોઈ કોઈ વચ્ચે રહેજ મતભેદ થયો. નમાઝ પડવાનું બધાએ સ્વીકાર્યું; પણ કોઈએ નમાઝ ખુલ્લા હાથે, કોઈએ છાતીપર હાથ રાખીને, તો કોઈએ હુટીપર હાથ રાખીને. પણ આ મલાહેદા બાતીન્યાની જેમ મુશ્કેલી નાસ્તિકમ તેને જડથી ઉખેડી નાંખી નહિ.

ન્યારે ઉપર પ્રમાણેની ઇસલામની આજ્ઞાઓનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે વ્યવહાર અમલ પણ થયો અને તેથી આ શીરકામાંથી ઇસલામની આજ્ઞાઓના અમલની વાતો નીકળી ગઈ. બાતીન્યા જેટજેટલા શીરકા થયા, તે સઘળામાં વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં શરીઅતે ઇસલામની આજ્ઞાઓનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો અને તેનાપર વ્યવહાર અમલ પણ કરવામાં આવ્યો. આવા બાતીન્યા શીરકાઓનું કુંક વર્ણન અમારા તરફથી બહાર પડેલા “ શીઆ વૃતાન્ત ” નામક પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે, તેના વાચનારને આ બાબતની પુરે પુરી ખાતરી થશે કે, આ શીરકાએ તેની ઉત્પત્તિથી લઈ છેવટ સુધી તેજ ધોરણ ચાલુ રાખ્યું છે.

આવા લોકોએ સઘળી માન્યતા ઇમામ માટે ખતમ તથા છેવટની માની લીધી. ઇમામને ખુદા તથા ખુદાનો અવતાર ઠરાવી દીધો. પેગંબર પણ ઇમામજ અને વળી જે પેગંબરો મોકલવામાં આવ્યા તે ઇમામેજ મોકલ્યા હતા તેમ જણાવ્યું. ઇમામને માટે એટલી બધી અંધશ્રદ્ધા રાખી કે, જેનું કાંઈક વર્ણન ઉપર આપવામાં આવ્યું છે. ન્યારે તેઓને તેમના ઇમામના ગુનાહ કરવા વિષે સવાલ કરવામાં આવે છે ત્યારે કહે છે કે તેઓને ગુનાહ કરવાનું હોય નહિ, પણ તેઓ માત્ર ઈશ્વરી લીલા દેખાડે છે. તે ગુનાહ કરે તેનું નામ ગુનાહ

ગણાય નહિ. વળી તેઓ જુદી જુદી લીલાઓ કરી લોકોના ઇમાનની પરીક્ષા કરવા માગે છે કે, આવી સ્થિતિ જોઇ તેમનાં ઇમાનો ડગી જાય છે કે નહિ ! મતલબકે ઇમાનને ગમે તેવા દુર્ગુણમાં જોવા છતાં પણ, આ લોકોનાં ઇમાન ડગતાં નથી અને ડગતાં દેવાં નહિ તેવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

મઆદ યાને કીયામતને જાહેરમાં માનવાનો ડોળ ધાલી પૂનર્જન્મને માને છે અને તે ઘોરણે ઇશ્વર, પેગંબર, ઇમામ તથા સામાન્ય વર્ગને પ્રથમના અવતારો ગણે છે, જન્મત દોઝખનો જાહેરમાં સ્વીકાર કરવાનો ડોળ ધાલે છે, પણ તેને શાસ્ત્રમાં અસ્વીકાર કરી કરણીના ફળ અવતાર રૂપે યાને લક્ષ ચોર્યાસી ફેરાને માને છે. જ્યાં જોયે મોકો જુઓ ત્યાં તેવી વાત કરે છે. જ્યાં જન્મત દોઝખના સ્વીકારથી ચલાવી લેવાય ત્યાં તેમ અને જ્યાં તેમ ન ચાલે ત્યાં પૂનર્જન્મ ઉપર આવે છે.

તકવાના રૂપને એટલું તો અધમ બતાવી દીધું છે કે, જુહું જોલવું ગોયા કે ધર્મમાં ગણી લેવામાં આવ્યું છે. પરધર્મવાળાઓને કહેવામાં આવે છે કે અમો તો તમારી સાથેજ નહિ. હિન્દુઓને કહે છે કે અમો તો હિન્દુ છીએ. તમારા દેવતાઓને અમો માનીએ છીએ. મુસલમાનોને કહે છે કે અમો મુસલમાન છીએ અને પેગંબર તથા અલી તથા ઇમામોને માનીએ છીએ. ખ્રીસ્તીઓને કહે છે કે તમારો અને અમારો ધર્મ એકજ છે. તમારા બધા પેગંબરોને અમો સાચા માનીએ છીએ. કોઇપણ ધર્મના પ્રથમના પુણ્ય લોકોને અમારા ધર્મના હતા એમ કહી કહી પબ્લીકને એવી તો હજે છે કે જે જોઇ ગુસ્સો આવી જાય છે.

નમાઝને રદ કરી, આંટી કુંટી વાળી-ભોળા લોકોને અગ્નિતાના કાદવમાં લતપત કરી નાંખનારી નવી બંદગી બળવી કાઢી છે. રોજ માટે કહે છે કે ત્રીશ રોજ રાખવાની જરૂર નથી માત્ર એક રોજ રાખવામાં આવે તો બસ છે. રોજ રાખનારાને ખાલી લાંબણ કરનારા જણાવે છે. હજ માટે તો કોઈ જતા નથી. કોઈ જાય છે તો તેને માટે કહે છે કે તે ધર્મની આજ્ઞા સમજીને ગયો નથી; પણ લોકોમાં આબરૂ વધારવાને માટે ગયો છે. તેને મુસલમાનો સાથે ઘાડો સંબંધ છે તેથી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને માટે હજ પડી આવી હાજી થયો છે. હજ માટે કોઈ જતા નથી. પ્રથમના ઇમામેની યાત્રા માટે પણ જતા નથી; પણ પોતાના ઇમામના દર્શન કરવાને હજરોની સંખ્યામાં એકલા થઈ જાય છે અને ઇમામના દર્શન કરવાથી તથા તેમની રૂબરૂમાં નાણાંનો ચાળ ધરવાથી પેલે પાર ઉતરી ગયાનું માને છે.

ધર્મના ભેદ છુપાવવાની કપુસાત.

આ પંથમાં એક બહુજ ધ્યાન ખેંચનારી બાબત એ છે કે પોતાના ધર્મના ભેદો છુપાવવા માટે લઘુ શક્ય તેટલા ઉપાયો લેવામાં આવે છે. રોજ યાને અપવાસને કાઢી નાંખી તેને બદલે ઇમામના ભેદો છુપાવવા તેનું નામ રોજ રાખવામાં આવ્યું. ઝીના કરવાને અર્થ એમ સમજાવ્યો કે દીનના ભેદો જાહેર કરવા તેનું જ નામ ઝીના યાને બિચાર છે. ઇમામ તથા તથા દીનના ભેદો છુપાવવાની શિખને અસાધારણ તાકીદ આપવામાં આવે છે. અને ભેદ ખુલ્લો નહિ કરવાને શિખને આકરા સોગંદથી બાંધી લેવામાં આવે છે.

કોઇપણ નવા શિષ્યને જ્યારે આ પંથમાં દાખલ કરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ જે તાલીમ આપવામાં આવે છે તે દીનનાં ભેદા છુપાવવા માટેની હોય છે. જેમ જેમ શિષ્ય આ ધર્મની તાલીમમાં આગળ વધતો જાય તેમ તેમ તેને ધર્મના ભેદા છુપાવવાને માટે વધુને વધુ તાકીદ કરવામાં આવે છે. બાપ આ ભેદને એટલી હદ સુધી છુપાવે છે કે, તે પોતાના પુત્ર કે સ્ત્રીને વટીક કહેતો નથી. ગમે તેવો એતકલુદ્ધ મિત્ર હોય, તેને પણ આ દીનની વાત તે કહેતો નથી. જેમ ક્રીમેશન લોજના મેમ્બરો પોતાના લોજની હકીકત તથા તાલીમ કોઇને કહેતા નથી તેમ આ પંથના લોકો પણ પોતાના પંથની હકીકત કોઇને જણાવતા નથી. ભેદ છુપાવવાની તાકીદ સાથે ભેદ ખુલ્લો કરી આપવામાં તેની અસાધારણ ખરાબ તથા ખરબાદી થવાની છે તેની સંજ્ઞા હાથ તેનાપર પાડવામાં આવે છે, તેનો તેનાપર એટલો તો સચોટ અસર થાય છે કે, તે જે આ પંથમાંથી નીકળી પણ જાય, તોએ તે ભેદની વાત કોઇને કહેતો નથી. તેને ધાસ્તી રહે છે કે રખેને જે ધાસ્તી બતાવવામાં આવી છે તેનો તે ભોગ થઇ પડે.

દરેક ભેદને આટલી હદ સુધી છુપાવવાની શી જરૂર છે તેવો જ્યારે તેમને પ્રશ્ન કરવામાં આવતો, ત્યારે તેનું રહસ્ય એમ સમજાવતા કે તત્વજ્ઞાન જે અધિકારી હોય તેનેજ આપવું, એ દરેક શાસ્ત્રમાં કહેલું છે અને તે વાસ્તવિક છે. ધર્મ ઉપર જેની ઘટ શ્રદ્ધા હોય અને જેની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ હોય તેને આ જ્ઞાન મોક્ષ દાયક થાય, પણ અશ્રદ્ધાવાન અને સ્થુળ બુદ્ધિ આ સૂક્ષ્મ માર્ગમાં પ્રવેશ ન થઇ શકવાથી વિપરિત માર્ગ પકડે તેમાં કોઇ આશ્ચર્ય નહિ. એમાં જ્ઞાન માર્ગનો દોષ ન ગણાય પણ બુદ્ધિનો દોષ ગણાય.

દરેક નવા શિષ્ય આગળ ભેદ જોલવાની તથા ભેદને છુપાવવા બદલની લેખી કબુલાત લેવામાં આવતી હતી, તે કબુલાત અમારા “ અલમોતના ઇતિહાસ ” માં પુરેપુરી આપી છે. તેનો ટુંક સાર એ કે, અય શખ્શ ! અમે તને ખુદા, તેના સઘળા રસુલો, નબીયો, ફીરસ્તાઓ તથા આસમાની કીતાબોના સોગંદ આપીને આ કોલકરાર લખાવી લખએ છીએ અને આ કોલકરાર એવા પ્રકારનો સજ્જડ તથા પવિત્ર છે કે, જે ખુદાએ તેના નબીઓ પાસેથી લીધો હતો. એટલે કે તારે આ ધર્મની સઘળી બાબત ગુપ્ત રાખવી. આ પંથમાં આવતાં તેની જે વાત સાંભળે, જે વાત જાણે, જે તું બીજાઓને જઘ પહોંચાડે અથવા બીજાઓ, જે તને આવીને પહોંચાડે, તે તારે કોઈને પણ કહેવી નહિ. આ કોલકરાર તને એકલાનેજ બંધન કર્તા નથી. પણ તારા સઘળા ભાઈઓ, તારી સઘળી ઓલાદ, તારા સઘળા સબંધીઓને પણ બંધન કર્તા છે. તારે આ પંથની કોઈપણ બાબતને જાહેર કરવી નહિ; તે એટલે સુધી કે તેને લગતો કોઈપણ ઇશ્કારો કે ચિન્હ એવું નહિ બતાવવું કે કહેવું, કે જેથી તેનો ભેદ ખુલી જવાનો સંભવ હોય. માત્ર તને એટલીજ વાત જાહેર કરવાનો હક છે કે જે જાહેર કરવાની તને પરવાનગી આપવામાં આવી હોય. આ કોલકરારની બાબતને તારે વગર વાંધે કે વગર શંકાએ આધિન થવું અને તેમાં તારે કોઈપણ વધારો ઘટાડો કરવાનો નથી.

જો તું આ કોલકરારથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરશે તો, ખુદા તેના રસુલો, સઘળા પેગંબરો, ફીરસ્તાઓ, પાક અરવાહો, આંખાતે કામેલા, મુરે ફાતેહા અને કુરાને મજીદથી તું બેઝાર થયો એવું પાપ તારી ગરદનપર આવશે અને તેનીજ રીતે તૈરેત, અંજલ, ઝોયુર વીગેરે કીતાબોથી, દીને ઇસલામથી, તેના દરેક પાક બંદાથી, મહાન ઓલી-

આના ટોળાંથી, બેઝાર થયો. અને જો તું આ કોલકરાથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરશે તો, ખુદા તને બહાર અપમાન આપે, જગતનાં સધળાં સંકટો તથા સધળી આફતો તારાપર આવી પડે, અને તું જહન્નમની આગમાં જઈ પડે કે, જ્યાં ખુદાની મેહરબાની હોતી નથી. વળી તારાપર ખુદાની એ લાઅનત હોય કે જે ઇબ્રીસને આપવામાં આવી અને તેના પ્રતાપે તે સ્વર્ગથી બેનરસીય થયો અને સદાને માટે જહન્નમની સજા ભોગવવી પડી.

જો તું આ કોલકરાર પૈકી કોઈ પણ બાબતની વિરૂદ્ધતા કરશે તો, કીયામતને દહાડે ખુદા તને એવી હાલતમાં મળશે કે, તે તારા પર ગઝબનાક થઈ બેઠો હશે. વળી તું ચોક્કસ યાદ રાખજો કે, જો તું ખાનએ કાખાના ત્રીશ હજાર પ્યાદા પા તથા કિંવાડે પગે કરે તો પણ ખુદા તારા હજોને કબુલ કરશે નહીં. જો તું આ કોલકરાની જરાપણ વિરૂદ્ધતા કરશે તો, તારી જેટલી મીલકત હશે તે સધળી રૂઝીરો તથા મીસકીનો માટે ખેરાત થઈ જશે, એટલે તેનાપર તારો હક રહેશે નહિ, પણ ફકીરો તથા મીસકીનોનો હક થઈ જશે તેમ તેવી ખેરાતનો ખુદા તરફથી કશે પણ તને બદલો મળશે નહિ. જો તું આ કોલકરાની વિરૂદ્ધતા કરશે તો તારી માલકીમાં જેટલા લોંડો ગુલામો હશે અથવા તું તારી જીંદગી સુધીમાં મેળવશે તેનાપર તારો હક રહેશે નહિ અને તે સધળા આઝાદ ગણાઈ જશે અને તારી જેટલી સ્ત્રીઓ હશે અને તારી જીંદગી સુધીમાં તારી સ્ત્રીઓ થશે, તે સધળી તણુ તલાક અપાયલી થઈ જશે તેમની સાથે તને કશા પણ કામનો વહેવાર કરવાનો હક રહેશે નહિ. વળી જો તું આ કોલકરાની વિરૂદ્ધતા કરશે તો તારી સધળી સ્થાવર તથા જંગમ મીલકત તારાપર હરામ થઈ જશે વીગેરે વીગેરે.

ખાતીન્મા પંથો પૈકીના એકના એવા અનુયાયી, કે જેણે તુર-
તમાજ તે પંથ તજી દીધો હતો અને તે જ્યારે ખાતીન્મા પંથમાં
હતો ત્યારે પોતાના પંથનો બેદ ખુલ્લો નહિ કરવાને માટે સખ્ત
અંધારો હતો તેને અમોએ તેના તજી દીધેલા ખાતીન્મા પંથની હકી-
કત વિષે પુછ્યું, તો તેણે જવાબ આપ્યો કે તે હું કહી શકતો નથી.
અમોએ તેને કહ્યું કે જે પંથને તમે જુઠો સમજી તજી ગયા છો
તો હવે તેની હકીકત બચાવ કરવામાં શી અડચણ છે ? તેણે જવાબ
આપ્યો કે એ વાત ખરી છે કે મેં તે પંથને જુઠો સમજી તજી
આપ્યો છે પણ જ્યારે હું તે પંથમાં હતો અને તે પંથને ખરો માનતો
હતો ત્યારે તે પંથના બેદને નહિ ખુલ્લો કરવાની કયુલાત પ્રસંગે
જે હું બેદ ખુલ્લો કરી આપું તો મારી કેવી પાપમાલી તથા હલાકી
થશે તેની જે ધાસ્તી અપાવવામાં આવી છે, તેના હજુ એટલો કમક-
માદી બર્યો મારી તખીયતપર અસર છે કે હજુ પણ મારી તે કહે-
વાની હીમ્મત ચાલતી નથી.

અમોએ કહ્યું કે જો કદાચ તમે મને હકીકત કહી આપો તો,
તેમ કરતાં તમોને કેવી ધાસ્તી રહે છે ? તેણે કહ્યું કે જ્યારે આ
ખાતીન્મા પંથની તત્વજ્ઞાનની પાયરીમાં હું દાખલ થયો ત્યારે આ
પંથની હકીકત કોઈને પણ નહિ કહેવા માટે મને આકરા સોગંદથી
આંધી સેવામાં આવ્યો હતો. તેના વડા ધર્મગુરુએ મને એક જુદાજ
ઓરડામાં બેસાડી કહ્યું હતું કે, જો તું આ બેદની વાત કોઈને પણ
કહીશ તો જગતની ઉતપત્તીથી તે જગતના અંત સુધીમાં જગતમાં
મનુષ્યોએ જેટલાં જેટલાં પાપો કર્યા હશે તે સંખ્યાનાં તે એકલાએ
કર્યા એટલો ગુનાહનો બોજ તારી ગરદનપર આવી પડશે. ફુનિયામાં
જેટલી જગતની બક્ષાઓ તથા આદતો છે તે તારા તથા તારી બોલા-

લાદપર નાઝીલ થશે અને કીમામત સુધી તારી જે ઓલાદ થશે તે સમ્રાજી બચંકર આશતો તથા હુખમાં રીખાતી રહેશે. જગત ઉપર જેટલી બચંકરમાં બચંકર ખીમારીઓ જેવી કે રકતપીત કાઠ વીગેરે તેમાં તું તથા તારી ઓલાદ દર ઓલાદ સપડાયા કરશે અને કદાચ તું આ પંથ છોડી પણ દબશ, તો પણ આ આફતોનાં વાદળો તારા પર સદાને માટે ઘેરાએલાં રહેશે.

હવે જોકે મેં આ પંથ છોડી દીધો છે અને મને જે ધાસ્તીઓ અપાવવામાં આવી છે તે તદ્દન જુઠી છે, તો પણ જાણે કે જ્યારે તે હકીકત હું કહેવાને કાંઈ પ્રસંગે મિત્રોના બહુજ આગ્રહથી લલ ચાઈ જઈ 'હું' ત્યારે જાણે મારી સામે તે ધર્મગુરુ તરફના ક્રીસ્તાઓ મારી દ્રષ્ટી સામે આવી મને બીહવડાવતા હોય તેવું લાગે છે. કદાચ એમ થઈ આવે છે કે, રખેને તે ધર્મ સાચો હોય અને જો હું તેનો ભેદ ખુલ્લો કરી આપું તો, કદાચ તે આશતોમાં હું સપડાઈ પણ જઈ ! મારી માન્યતા છે કે તે પંથ જુઠો છે; પણ માફ દીલ ધાસ્તીથી અલગું થઈ શકતું નથી. કદાચ જો હું તેના ભેદની વાત કહી દઉં અને તે અરસા કે તે પછીના અરસામાં હું યા મારાં બાલબચ્ચાં પૈકી કાંઈ ખીમાર થાય અને ખીમારી થવી એ જોકે ઈનસાનો માટે સ્વભાવિક છે; પણ મને એવો વહેમ થઈ આવે કે તે ભેદ નહિ ખોલવાનો કરાર તોડ્યો તેને લઈ હું આ ખીમારીમાં સપડાયો છું. માફ મન એવું નમળું થઈ જાય કે, જેથી કાંઈ આશત નહિ આવતી હોય તો પણ તે જરૂર મારા નખળા દીલપર ગલબો કરી જાય માટે હું તે ભેદની વાત કાંઈને કહી શકતો નથી.

અમોએ તેને ગુન્હવાડામાં નાખી જુલ જુલમાં તેની વાત કહાવવા ધણોએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે બીલકુલ ડાચો નહિ; પણ તેણે

એટલું જણાવ્યું કે જેને ભેદ કહેવામાં આવે છે અને જેને નહિ ખુલ્લો કરવાની આટલી તાકીદ કરવામાં આવી છે, તેમાં કંઈ માલ નથી. ભેદની વાત યુદ્ધિશાળી વર્ગને તો એવી તો મુખાંધ ભરેલી લાગે કે તે તેની અજ્ઞાનતા ઉપર અપ્રસોસ કરવા લાગી જાય અને હમણું તમેએ જે વાતચિત કરી તેમાં તે ભેદની વાત આવી પણ જતી હતી; પણ તે કંઈ વાત તેજ તમે જણતા નથી અને જેને હું તે અમુક વાતજ હતી એમ અતાવતો નથી. —

આ પંથના લોકો પોતાના ધર્મની સઘળી ક્રીયાઓ ખડુજ ગુપ્ત રીતે કરે છે. પરધર્મના કોઈ પણ માણસને તે ક્રીયા પ્રસંગે હાજર રેકવા દેતા નથી. પોતાના ઇલાહતજાનાઓમાં કોઈ પરાયાને ઘુસવા દેતા નથી. પોતાના પંથના લોકોમાં પણ ચડ ઉતર દરજ્જની પાયરીઓ હોય છે, તેમાં ઉપરની પાયરીવાળા નીચેની પાયરીવાળાને ભેદની વાત કરતા નથી કે, ખાસ ક્રીયામાં શામેલ કરતા નથી. પોતાના ગુરૂ કે જેને ખુદા, પેગંબર, ઇમામ, પીર વીગેરે કહે છે તેનેજ માત્ર દાન આપવામાં સવાબ સમજે છે. તે સિવાય કોઈને પણ માનવા કે દાન આપવાની સાજ ના પાડે છે અને કહે છે કે જે છે તે એજ છે; પણ લોકો યુદ્ધિની દલીલો કરી શંકાશીલ બની જઈ ખરા માર્ગથી ભ્રમિત થઈ જાય છે.

ઉપર પ્રમાણેની ધર્મના ભેદ છુપાવવાની વાત એટલી તો બીકા-મણી છે કે શિષ્ય પોતાના શિક્ષક આગળ શંકાને ખુલાસો પણ માગવાની હિમ્મત ન કરી શકે, કમકે જે તે તેમ કરવાની હિમ્મત કરે, તેને એ ધારતી ઉત્તપન થઈ જાય કે મારા ઇમાન વિષે શિક્ષકના દીલમાં દગદગો ઉત્તપન થઈ જશે અથવા તો બીજા ગોઠીયાઓ

મારા માટે હલકો વિચાર ઉત્પન્ન કરી લેશે, તેને લઈ મારી આત્મ-
 રૂને તથા માલને હાની પહોંચશે. આવી ધાર્તાને લઈ તેઓ જે વાતને
 અરાબર સમજી શક્યા નથી તેને પણ અરાબર સમજી ગયા છે એમ
 દબાઈને હા પાડી દે છે અને જે બાબત પોતે જાણવાને જાહેરમાં
 દાવો કરે છે, તે વાતને પણ કાંઈ જાણતા નથી. અમોએ ઉપર પ્રમા-
 જોના કેટલાક આતીન્યાઓને જોયા છે કે, જેઓ એટલા તો અભણ
 તથા અજ્ઞાન છે કે જેની કોઈ સિમાજ નથી હોતી. અક્ષર સુન્ય
 હોવા ઉપરાંત કોઈ પણ ધર્મ સંબંધે કશું પણ જ્ઞાન ધરાવતા નથી.
 માત્ર પોતાના મનમાં મસ્ત રહે છે કે આખું જગત ગુમરાહ થઈ
 ગયું છે અને હું જ્ઞાની તથા ઇમાની થઈ ગયો છું. આ જ્ઞાની તથા
 ઇમાનીને અંધશ્રદ્ધાના પરદામાં એવેતો સંતાડી રાખ્યો હોય છે કે
 તે પોતાના પંથની હકીકત યુદ્ધિ પૂર્વકની જાણવાને તેને વહેમ વટીકે
 થઈ આવતો નથી. તેમ તે કોઈની શંકા કે વાત પણ સાંભળતો નથી.

તેના પંથ વિશે જ્યાં કોઈ આક્ષેપની વાત કરવા હોય ત્યાં તે
 ઉભો પણ રહેતો નથી. કોઈ પણ પરધર્મના માણસ સાથે તેને વેપાર
 કે અન્ય સંબંધે કામ પ્રસંગને લઈ વધુ પરિચયમાં આવવું પડતું
 હોય અને તે જો કોઈ તેના ધર્મ સંબંધે વાત કરવા માટે તો તે
 તેવી વાત નહિ કરવા સંબંધે માગી લે છે કાંઈ પણ પુસ્તક, માસિક
 કે વર્તમાનપત્રમાં તેના પંથ વિશે કાંઈ ટીકા કે વિરુદ્ધતાવાળું લખાણ
 જુએ તો તે મોંઘે બગાડી તેને ફેંકી દે છે. તેવા પુસ્તક, માસિક કે
 પેપરને તે મંગાવતો નથી.

પોતાના ધર્મને છુપો રાખવાની એક યોજના એ પણ એ સંપ્રદા-
 દાયમાં જોવામાં આવે છે કે પોતાના પુસ્તકોને કાંઈક અપ્રચલિત
 ભાષામાં લખે તથા છપાવે છે, કે જેથી પરધર્મના લોકો તે વાંચી કે

સમજી શકે નહિ તે પુસ્તકોની ભાષા પણ એવી તો અપ્રચલિત જેવી બનાવી આપે છે કે, કોઈ પરધર્મનો માણસ કદાચ તેની લીપિ જાણી શકે; તો પણ મુજ વિષયમાં સમજે નહિ. ભાષામાં એવો તો જુદો જુદો ભાષાના સંજ્ઞાનો ખીચડો કરે છે કે, કોઈ સમજી શકતું નથી, વિચારોમાં તો એવો ગુંચવાડો કરવામાં આવ્યો હોય છે કે, અજ્ઞાન કે વિદ્વાન કાંઈને તેમાં સજી સુઝતી નથી.

પુસ્તકો લખાયાના સમય માટે અસાધારણ ગુંચવાડો કરી નાંખે છે. પુસ્તક સો વર્ષ પહેલાં લખાયું હોય, તેનો કર્તા આઠસો વર્ષ પહેલાં તો કોઈ પોતાના ધર્મનો મીથનરી થઈ ગયો હોય તેનું નામ તેમાં ગોઠવી આપે છે. વિચારોમાં એટલો તો ઉલટો સુલટો મજમુન લખે છે કે તેમાં તવારીખનો મેળ હોતોજ નથી. શાસ્ત્રના પાત્રોનાં નામો પણ ઉલટા સુલટાં આપે છે. કોઈ નામ હજાર વર્ષ પહેલાંનું હોય તે સાતસો વર્ષ પહેલાંનું લખી નાંખે છે. પાંચસો વર્ષ પહેલાંના આચાર્યનું નામ એવું આપે છે કે જે હજાર વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો હોય છે.

વિચારોને તો એવો ચવચવનો મુરખ્યો બનાવે છે કે, જુદા જુદા પંથના મિત્ર અકાષદો તથા વિચારો ઉલટા સુલટા ભરી આપે છે. દાખલા તરીકે ઠીયામત પણ ખરી અને પુનઃજન્મ પણ ખરો. જન્મત દોઝખ પણ ખરાં અને ઇશ્વરની જાતમાં લક્ષ્ય ચોર્યાશી ફરી ફરીને મિત્ર થઈ જવું તે પણ ખરું. મતલબકે કોઈ પણ રીતે પોતાના ધર્મ વિષે પરામાત્મા અજ્ઞાન રહે તે માટે લઈ શકાય તેટલા ઉપાયો લે છે અને તેથી મુજ વાત સમજવાનું એટલું તો અમરૂં થઈ પડે છે કે, તે ધર્મના સમાન્ય લોકો કાંઈ પણ સમજતા નથી; પણ મનમાં મઝ રહે છે કે અમોજ સમજવા પામ્યા છીએ અને આખું જગત ખરી વાત સમજવામાં ગોચું ખાઈ ગયું છે.

ઉપર પ્રમાણે ગુપ્ત રાખવાની જે વિગત આપી છે, તે માત્ર પાશોરામાં પહેલ્લી પુણી સમાન છે. તે વિગત એવી તો ગુપ્તવાડા બરેલી છે કે, તેને પુરી પાધરી સમજવી મુશ્કેલ છે અને જે સમજાઈ હોય તો તેની સમજ ખીજાને આપી શકવી મુશ્કેલ છે. આવા એકંદર વિચારથી એ વાત બહુજ સશક્યથી જાણી શકાય તેમ છે કે, આ વર્ગના લોકો કાંઈપણ જાણવા પામતા નથી, જાણવાની કોશીશ કરતા નથી. જાણવાને લગતા સાધનોથી સો ગાઉ દુર નાસતા કરે છે અને પરિણામે એવા તો અચ્છાત રહે છે કે જેની દયાજનક સ્થિતિનું વર્ણન કરી શકવાને લેખકને ઇચ્છારત ગોઠવવાનું આવડી શકતું નથી.

આવી રીતે શિષ્યો અસાધારણ અજ્ઞાન રહી જાય છે અને મુળ તેનાં આચાર્યોના હેતુ શિષ્યોને પોતાના વિષય ભોગની તૃપ્તિ કરાવનારાં સાધનો બનાવી રાખવાનો પાર પડે છે. શિષ્યો પોતાની સધળી તન મન ધનની મીલકત ગુરૂને અર્પણ કરે છે અને શિક્ષક તેના ઉપર મેળમળ માણવામાં કાંઈ ખામી રાખતા નથી. આવા ગુરૂઓના મહેલમાં જે વિષય ભોગની તૃપ્તિની સામગ્રીઓ તથા ધમાલો હોય છે તે અવર્ણનિય હોય છે. દુકામાં એ કે હીરદ્રી ઓફ ધી એસેસીન્સના કર્તાના અભિપ્રાય પ્રમાણે:—

“ મનુષ્ય દેહ ધરી જે ઉમદી મતલબો સાધવાની છે તે સાધવાને બદલે માત્ર વિષય ભોગનીજ તૃપ્તી મેળવવી એજ આ હીરકાની મતલબ હતી. અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, આ સંપ્રદાય અજ્ઞાન રૂપી અધાર ખાડામાં પડે છે અને તે મોટા રાજ્યો અને ધર્મ સ્થાનોને ખંડેરા કરી, જીલ્લમ બરેલા રાજ્યના કમકમાટો બતાવી, પ્રજાના મુખનો નાશ કરી મનુષ્ય જાતિની સામાજિક પદ્ધતી લાવી અંતે નાબુદ થાય છે.”

હવે આવા પ્રકારનું શિક્ષણ શાલ્ય કરી પોતાના સંપ્રદાયમાં તેને દાખલ કરવા તથા તેને વ્યવહાર કરવા બદલ હસન સમ્મ્યાહ માટે કેવો અભિપ્રાય બાંધવો તે બહુજ સહેલ કામ છે. તેના કારણે મનુષ્ય જાત તથા નીતિ રીતિ, ધર્મ તથા વ્યવહારને કેટલો તથા કેવો અસર પહોંચ્યો તથા કેવા પ્રકારની હાની પહોંચી રહી છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ મલાહેદાતું ટુંક વર્ણનવાળા પ્રકરણથી ચાચક વર્ગ બાણી ચુક્યો હશે. તેથી અત્રે તેનું વિશેષ વર્ણન કરવું જરૂરનું બારતા નથી.

ફીદાઈઓ તથા તેમનો ત્રાસ.

હસન બિન સમ્મ્યાહે પોતાના પંથના કાર્યવાહકો માટે જુદા જુદા જે અધિકારીઓ નીમ્યા હતા, તેનું વર્ણન અતિ રસીક, બચંકર તથા ધ્યાન ખેંચનારું છે. આ વર્ગો વિષે અમો વિસ્તારથી અત્રે વર્ણન કરવા માગતા નથી, પણ એક વર્ગ વિષે વિસ્તારથી અને બાકીના વિષે ટુંકમાં લખવા માગીએ છીએ અને તે પણ એવા હેતુથી કે જેથી હસન સમ્મ્યાહના કાર્ય પ્રત્યે ઉડતી નજર નાંખી સકાય.

૧ દાઇ-ઉદ-દાવાત—આ અધિકારી માટે સઘળા મઝહબી મહમો બાણુવા લાગીમ હતા. તેના હાથ તળે બાર નકીઓ હોતા હતા અને પ્રત્યેક નકીબના હાથ તળે જુદા જુદા બાર દાઇઓ હોતા હતા.

૨ દાઉ-ઉલ-કબીર—દાઇ-ઉદ-દાવાત તરફથી જે મલાકાવાર સુખા નીમાતા હતા તે દાઇ-ઉલ-કબીર કહેવાતા હતા.

૩ દાઇ—આ એ લોકો હતા કે જે ઉપદેશકોની પેઠે સઘળા મસલામી પ્રદેશોમાં પ્રસરી ગયા હતા અને ગુપ્તપણે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા. ધર્મની તરફથીનો બધો દારોમદાર તેમના પ્રયાસો પર અવલંબેલો હતો.

૪ રફીક—આ એ લોકો હતા, કે જે ફઝલો કમાલમાં આ પંથના મુજતેહદો ગણાતા હતા અને તે અલમોત કીલ્લામાં હસન સખ્ખાહ પાસે મુસાહિય તરીકે રહેતા હતા. આ લોકો અતિ વિશ્વાસુ ગણાતા હતા.

૫ ફીદાઈ—આ એ વર્ગ છે કે જેનું કાંઈક વિસ્તારથી અમો વર્ણન કરવા માગીએ છીએ. આ એ લોકો હતા કે જે આંખો મીચીને કાંઈ પણ આનાકાની કે, વાંધા વિના, પ્રત્યેક આસા અમલમાં લાવતા હતા. આ શીદાઈઓજ દાઈ-ઉદ-દાવાતના અસલ મુરીદો અને ફાજના છવ સટોસટ લડનારા હતા. તે દેશો જીતવાનું કારણ થયા. તેમનીજ છરીઓથી મેહેલોની અંદર અને શાહ માર્ગ ઉપર મોટી જહોજલાલી ધરાવનારા મોટા કીર્તિવંત સુલતાનો, ઇમામો, ઓલમાઓ, શીલસુફો અને મશાયખો વિગેરે કતલ થતા હતા. કતલ કરવાનું કારણ ઘણે ભાગે તે અટકાયત હતી કે જે રાજ્ય તથા મઝહબી ઉદ્દમાઓ તરફથી નાંખવામાં આવતી હતી. કદી નાણાં એકઠાં કરવાને માટે પણ મોટા મોટા અમીરોને કતલ કરવામાં આવ્યા હતા અને તે સિવાય બીજાં કારણો પણ અનેક હતાં. આ શીદાઈઓના હાથથી જુમ્હાને દહાડે જેવી રીતે મુસલમાન ઉદ્દમાઓ શહીદ થતા હતા એવાજ રવીવારને દહાડે ખ્રીસ્તી દેવળોમાં ખ્રીસ્તી રાહેઓ, સુલતાનો તથા અમીરો પણ કતલ થતા હતા.

મઝહબી તાલીમ આપતાં પૂર્વે શીદાઈઓને સીપાહગીરિની તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. હથીઆરોને કેમ વાપરવાં તે તેમને શીખવવામાં આવતું હતું. સંકટો સહન કરવાને ટેવાએલા બનાવવામાં આવતા હતા. વેશ બદલી નાંખવાની કળા ઘણીજ સારી રીતે તેઓ જાણતા હતા, કેમકે દરેક સંજોગને લગતા ખાસ વેશો તેને બદલવા

પડતા હતા. આ શીદાઈઓની તાલીમ માટે ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું અને તેમના દીલમાં એવી વાત ઠસાવી દેવામાં આવતી કે, દાઈ-ઉદ-દાવાત સમગ્ર જગતનો ધણી છે અને આ સૃષ્ટિમાં તે ધણોજ સત્તાવાર તથા, પ્રસરેલો છે. જ્યાં જેમ કરવા માગે તેમ કરી શકે છે. તેની આજ્ઞાનો અમલ ગોયા કે, ખુદાની આજ્ઞાનો અમલ છે. અને જે કોઈ શીદાઈ સુપ્રત થએલી દરજ બળવવામાં માર્યો જશે, તે સહાદતનો દરજજો પામી જન્નતમાં દાખલ થશે.

નઝહત-ઉલ-કોલુબના કર્તાએ શીદાઈઓના અંતિમ ઘાતકી તથા ખુખાર પણા વિષે લખ્યું છે કે, તેમને ખીલાડીનું માંસ ખવડાવવામાં આવતું હતું. ખીલાડી ગુસ્સાને વખતે પોતાના દીલને કાબુમાં રાખી શક્તી નથી ચુનાંચે તેવા માંસના ખેરાકની તાસીરથી તેવીજ તાસીર શીદાઈઓની થઈ હતી કે આજ્ઞા મળતાંજ જેને કતલ કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો છે તેને હરગીઝ જીવતો રહેવા દેતા ન હતા.

હસનની અગાઉ તર્ક શક્તિ માટે બે મત હોઈ શકે નહિ તેમ તેની સમાજનું રૂખ પારખવાની શક્તિ વિષે પણ બે મત હોઈ શકે નહિ. હસને પોતાની તર્ક શક્તિ તથા સમાજના રૂખ પારખવાની કળાથી જે હેરત ભર્યા કાર્યો કરી બતાવ્યાં, તે આ સર્વમાન્ય અભિપ્રાયને ટેકા આપવાને પુરતા છે. હસન એ વાતને બરાબર સમજી ગયો હતો કે, કોઈ એકાદ માણસને તૈયાર કરવાથી અથવા તો ખીજી રીતે તે અસાધારણ કાર્ય કરી શકનારો બની જાય છે ત્યારે તે અપવાદરૂપ હોઈ શકે નહિ. તે પ્રમાણેના વધુ લોકોને તૈયાર કરવામાં આવે તો તે શક્ય શકે છે. વળી જ્યારે ઓછા પ્રમાણથી પણ અપવાદ રૂપે તેવા પ્રકારના માણસો થઈ જાય છે ત્યારે પ્રમાણથી તે કેમ ન

ખની શકે ? માત્ર જેને તૈયાર કરવાના છે તે માણસો તૈયાર થઇ શકે તેવા શોધી કાઢવાં જોઇએ અને તેનામાં તે પ્રકારની ચોખ્ખતા દાખલ થઇ શકે તેની પુરી તપાસ કરી લેવી જોઇએ. જે તેવા માણસો નો કલાસ તૈયાર કરવામાં આવે તો, અમુક માણસો સિવાય બાકીના તો જરૂર લાયક થઇ શકે અને તેમાં જે પૂર્ણતા ન મેળવી શકે, તે પણ એવા તો જરૂર થઇ જાય કે, જે ઉપયોગમાં લેવાના વધુ જોખમ ભર્યા નહિ, તેવા કામમાં તો તે ફતેહમંદ નીવડે. કામ કરાવવાનો એક પ્રકાર હોતો નથી; જુદા જુદા માણસોની ચોખ્ખતા તથા સંજોગ પ્રમાણે અનેક પ્રકારોથી કામ લેવાનું હોય છે તો તેવા સંજોગો વચ્ચે દરેક વિદ્યાર્થી એક નહિ તો બીજી જગોએ જરૂર ઉપયોગી થઇ શકે.

મનુષ્યની ચાલુ સ્થિતિ વિષે બારીકી તથા શાન્તીથી વલણ પારખાવાનું કાર્ય ઘણુંજ આશ્ચર્યકારક છે. ડીટેક્ટીવપણું એ એવું કાર્ય છે કે જેનાથી તેવાં આશ્ચર્યકારક કામ કરી શકાય છે. માણસ જે વસ્તુ જુએ તેની નિયમસર અને ચોક્કસ તપાસ કરે તો ઘણું શીખી શકે છે. ચેહરાના ક્ષણિક દેખાવથી અને આંખના સ્કેન હલાવવાથી માણસના અંદરના બધા વિચારો જાણી શકાય છે; અવલોકન અને તર્ક શક્તિવાળા માણસથી દગો કોઇ વખતે છુપો રહી શકે નહીં. તેની રીત ચુકવીકના જેવીજ ચોક્કસ છે. જે માણસને તેની ખબર ન હોય, તેને તો આ પરિણામ કોઇ જાદુથીજ થાય છે તેવોજ વિચાર આવે.

પાણીના દીપાંપરથી તર્ક કરનારો માણસ એટલાંટીક અને નામધરાનું હોવાનું અનુમાન કરી શકે છે, જે કે તેમાંના એકે દેકાણું તેણે જોયાં હોતાં નથી. એક માણસના હાથનાં આંગળીનાં

નખથી, તેના કોટથી, આંચથી, ખુટથી, તેના પાટલુનથી, તેની આંગળીના ટેરવાંથી અને તેના ચેહરાથી તરત તે માણસનો ધંધો જણાઈ આવે. આ બધી વસ્તુઓ ઉપર જો એકદમ વિચાર કરીને અનુમાન આંધવામાં આવે તો તે અનુમાન કોઈ દીવસ જુદું પડેજ નહિ.

એક માણસ ડાક્ટરના જેવો જણાય છે, પણ તેની ઢપ લશ્કરી જેવી જણાય છે, પરિણામ એ કે તે જરૂર લશ્કરી ડાક્ટર હોવો જોઈએ. તેનો ચહેરો કાળો છે, પરંતુ તે કુદરતી નથી; કારણકે તેના હાથનાં કાંડાં ઘોળાં છે તેથી તે જરૂર ગરમીવાળા પ્રદેશમાંથી આવેલો હોવો જોઈએ. તેનો ચહેરો ઘણો શીકા છે તેથી તેણે ઘણી માંદગી અને દુખ સહન કરેલાં હોવાં જોઈએ. તેના ડાબા હાથને ઇંગળી ધબકેલી છે; કારણકે તે તેના હાથને ઘણી કલીમ રીતે અને અકડ રાખે છે. એવો કયો ગરમ પ્રદેશ છે કે, જ્યાં એક અંગ્રેજ ડાક્ટર આટલું દુખ સહન કરે અને પોતાના હાથને ઇંગળી પહોંચાડે ? અલખત તે અફઘાનીસ્તાનમાંજ હોવો જોઈએ. ખરી રીતે અવલોકન કરનારને આવા વિચારો કરતાં તથા પારખી કાઢતાં એક મીનિટ પણ લાગે નહિ.

સારી રીતે અવલોકન કરનાર પોલીસ ડીટેક્ટીવ એક ખુન કરવામાં આવેલી લાશ જોઈને તુરતજ નિર્ણયપર આવી જાય છે. અહીં જે ખુન થયું છે તે પુરખતુંજ થયું છે. ખુની છ ખુટથી ઉંચો છે. પૂર યુવાવસ્થામાં છે. તેની ઉંચાઈના પ્રમાણમાં તેના પગ બહુજ ટુંકા છે. જાડા અને પહોળા આકારના ખુટ પહેરે છે અને ત્રીચિનાપોલી સીમારેટ પીએ છે. તે મૃત્યુ પામેલા માણસ પાસે એક ઘોડાની ચાર ચેડાવાળી ગાડીમાં તે આવ્યો હતો. ઘોડાને ત્રણ જુની નાલ હતી. ધણું કરીને તો તેના જમણા હાથનાં આંગળીના નખ ધણાજ લાંબા છે.

પગલાં ભરવાની લંબાઇથી મનુષ્યની કિંઆ ઝળાઇ આવે છે. મનુષ્ય ભીંતપર લખે છે તે આંખની સામેજ લખે છે. ખીડીની રાખ ઉપરથી તે કયા કારખાનાની તથા કઇ જાતની છે તે ઝળાઇ આવે છે. આવી રીતે દરેકે દરેક પ્રસંગ માટે અવલોકન કરનારને એવા એવા ધ્રુપા બેઠા ઝળાઇ આવે છે કે ખીજાઓને જાદુ લાગે છે. હસન સખ્યાહે ઉપર ઝળાવ્યા પ્રમાણેના શીદાઇઓ તૈયારના કામે, લોકોના વલણ પીછાણવાને, અવલોકન શક્તિનો ઉપયોગ કરી તેના પરિણામે શીદાઇઓ બનાવવાને યોજના ઘડી કાઢી તે ઉપર વ્યવહાર અમલ કરી શકે છે.

હસનનો દરેક પ્રોગ્રામ ધાર્મિક બાબતની આડમાં હતો. તેણે જોયું કે મુસલમાનો પોતાના ધર્મની હિમાયતમાં પોતાનો જાનમાલ અર્પણ કરવાને ઘણી ખુશી સાથે તૈયાર થઇ જાય છે. સ્વર્ગના આનંદોની લાલચ તેમને તે માટે તદ્દન ઉક્કેરી મુકે છે અને તેવી રીતે પ્રાણ આપવાથી કાયમને માટે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ માટે મરવા જવામાં તે અતિ આનંદ માને છે. મરી જતાંજ તે સ્વર્ગમાં જઇ ખીરાજે છે; મતલબકે સ્વર્ગની લાલચ જાનમાલ કુરબાન કરાવે છે. તેથી હસને પણ પોતાના મુરીદોમાં એવો બળવાન અસર ઉત્પન્ન કરી કે, આપણા ધર્મની હિમાયતમાં પ્રાણ આપવો તેનો બદલો જન્મતાના કાયમ દાયમનાં સુખો મેળવવાં છે.

હસન સખ્યાહે સહજા ઇલાકાઓમાંથી યુવાન, કદાવર, ધર્મ પ્રત્યેની આસ્થામાં જલદી આવી જનાર તથા ખુબાર પ્રકૃતિના માણસોને બોલાવી તેનાપર પોતાનો ધાર્મિક અસર જમાવવા માંડ્યો. આ વિદ્યાર્થીઓના દીલમાં જમાવી આપવામાં આવ્યું કે, આપણો ધર્મ

સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને વિરોધીઓજ આપણા ધર્મની આડે આવે છે અને જગતને ગુમરાહ રાખવામાં મદદ કરે છે; માટે જોમ અને તેમ જગતના કલ્યાણ માટે તેવા આડે આવતા યત્નુઓને હાર કરવા જોઈએ.

આવી રીતની તાલીમનું પરિણામ સમજવા માટે એનાર્કીસ્ટોનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. યુરોપ, અમેરિકા આદિ દેશોમાંના નેહલીસ્ટો તથા એનાર્કીસ્ટોના હેવાલોથી જે વાદેશ છે તે સમજી શકે છે કે લોકોનાં ખુનો કરવા માટે કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તથા તે માટે કેવાં કેવાં ગુપ્ત કાવત્રાંઓ રચે છે; મતલબ કે હસને દરેક રીતે કીદાઈઓ તૈયાર કરવામાં પોતાની શક્તિ, બુદ્ધિ, તથા ચતુરાઈનો ઉપયોગ કર્યો અને લાખો લોકોના મુકાબલામાં ગણતરીના માણસોનું લશ્કર એવું તો ઉભું કીધું કે, જે લાખોને પણ પાણી ભરાવે.

આ કીદાઈઓનો પેહલ વહેલો હુમલો નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક ઉપર થવા પામ્યો. સુલતાન મલકશાહ તથા નીઝામ-ઉલ-મુલ્કે જ્યારે સાંભળ્યું કે હસન સખ્યાહ કીસ્લાઓ તથા રાજદારી બળ વધારતો જાય છે અને તે એટલી હદ સુધી કે, રખેને આખો ધરાત દેશ તેના કબજામાં આવી જ્યાં ત્યારે તેણે લશ્કર મોકલી કીસ્લાને ઘેરી લીધો. કીસ્લામાં અનાજ ખુટી ગયું અને હસન તથા તેના સુરીદા મુશકેલીમાં આવી પડ્યા ત્યારે તેણે કીદાઈોથી કામ લીધું. આ વખતે રમજન માસ હતો. હસને એક કીદાઈને ગુપ્ત રીતે નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને હાર કરવા માટે રવાના કર્યો. નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે જંદ શહેરમાં મલકશાહ સાથે હતો. અને ત્યાંથી બમદાદ જવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો. તે રોજનું ઈશ્તાર કરી પોતાના જનાનખાન્યાના તંત્રુમાં

જતો હતો, તેવામાં એક જુવાન વયનો કદાવર છોકરો (શીદાઇ) તેની સાથે કાંઇ વાતો કરવા લાગ્યો. આ જુવાન છોકરે વાતો કરતાં યુક્તિથી હુપાવી રાખેલી છરી કાઢી વજરના શરીરમાં ભોંકી આપી. વજર ભોંયપર પડ્યો અને તેનો આત્મા આ શની દુનિયા તજી ગયો. આ શીદાઇ દેલમ દેશનો રહેવાશી તથા તેનું નામ અયુ તાહેર હારસ હતું.

ખ્વાજાએ અલમોત ઉપર ચડાઇ લઇ જવા પૂર્વે હસન સખ્યા-હને સુલતાનના રોઆબ દાખથી હદમાં રાખવાને એક યુક્તિથી કામ લીધું. સુલતાન તરફથી એક એલચી ખાતું મોકલવામાં આવ્યું અને હસન સખ્યાહને બાદશાહી જાહેરલાલીથી બીહવડાની તાબેદારીમાં કેવા પ્રયાસ કર્યો. હસન સખ્યાહે બાદશાહી એલચીખાતાની કાંઇપણ પરવા કીધી નહિ. જેમ ઘોડો મસાલાને જોરે કુદે છે, જેમ મગર પેસાદાર પૈસાના જોરે ભોંયપર પગ મુકતો નથી, જેમ મસ્ત હાથી પોતાની મસ્તીના આવેશમાં કોઈને ગણકારતો નથી; તેમ હસન સખ્યાહ પોતાના કીદાઇઓના બળપર મસ્ત બેશમ હતો. બલા તે એલચી-ખાતાને શું ધ્યાનમાં લાવતો હતો ! તેવા એલચીતાના તથા સુલતાનો તે તેના બેચાર શીદાઇઓના હાથે નીસ્તો નાચુદ થવાને બસ હતા. મતલબકે હસન સખ્યાહે એલચીઓને રજા આપતી વખતે થરથરાવી નાખનારી ધમકી આપતાં કહ્યું કે “ મારા તરફથી સુલતાન મલકશા-હને કહી દેજો કે, તે અમોને સતાવે નહિ; નહિતર લાચારીથી મુકા-બલો કરવો પડશે.” આવો હાંજ ગગડાવી નાંખનારો જવાબ સાંભળી સુલતાને બે વર્ષ માટે ચડાઇ મોકુફ રાખી. આ બાબત ઉપરથી હસન પ્રત્યેની કેટલી બધી ધાસ્તી સુલતાનના મનમાં પેશી ગઇ હતી તથા તે નોને કેવો બચકર માણસ સમજતો હતો તે સહેલાઇથી સમજી શકાય છે.

હસન સખ્યાહ એલચીખાતાને રજા આપતી વખતે ઉપરની ધમકી સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે “ એટલું જરૂર ચાહ રાખજો કે મલકશાહની ફોજ અમારી ફોજના મુકાબલા માટે લાયકની નથી, કેમકે અમારા લશ્કરનો દરેક સિપાઇ (શીદાઇ) જીવ સટોસટની બાબતમાં બે મીસાલ છે. તેમની નજરમાં પોતાનો પ્રાણ આપવો અને બીજાનો પ્રાણ લેવો એકજ અર્થ ધરાવે છે. ”

હસન સખ્યાહ પોતાના શીદાઇઓના બળ વિષે પૂરતા પ્રમાણમાં જાણીતો હતો; પણ તેના વિરોધીઓ તેને માન્ય રાખી શકતા નહિ તેઓ આવી વાતને જલદીથી નહિ સમજી શકે; કેમકે શત્રુઓને દાર કરવાની એનાર્ફિસ્ટ પદ્ધતિ હસને ઉભી કાઢી હશે અને તેમાં પોતાના અગાધ બુદ્ધિ તથા હીમ્મતનો તેણે ઉપયોગ કર્યો હશે અને તેનું તેલુંજ પરિણામ આવ્યું હશે; તે જલદીથી નહિ ગળે ઉતરે તેવી બાબત હતી. હસન સખ્યાહ પણ સમજતો હતો કે મારા શીદાઇઓના બળ વિષે વિરોધીઓ પુરા જાણીતા નથી. જો જાણીતા થઇ જાય તો કદી મારાપર હુમલો લઇ આવે નહિ માટે તેણે ધ્વજીયું કે શત્રુને તેથી જાણીતા કરી આપવા જોઇએ. હસને આ બાબતની વ્યવહાર સાબીતિ આપવા માટે તે એલચી ખાતાની રૂબરૂમાં પોતાના એક શીદાઇને હુકમ કાઢી કે, “ ખંજર મારીને મરી જાઓ ” બીજાને કહ્યું “ અલમોતના શીખરપરથી પોતાને પટકી નાંખો. ” ત્રીજાને કહ્યું “ પાણીમાં પડી ડુબી મરો. ” યુનાએ એકજ વખતમાં આજ્ઞાનુસાર ત્રણે શીદાઇઓ હસન બિન સખ્યાહપર કુરબાન થઇ ગયા.

આવી બે મીસાલ શીદાઇઓની સત્તા વિષે સાબીતિ આપવા છતાં પણ, હસનને સંતોષ થયો નહિ કે, તેથી એલચીખાતું ધાસ્તી આપી જશે માટે તેણે તુરંતજ તે એલચીખાતાને કહ્યું કે “ મલક

શાહના સઘળા લશ્કરમાં એક પણ સીપાઈ એવો છે કે જે મારા શીદાઈની પેઠે જીવ સટોસટ માટે તૈયાર હોય! “ આ અરસામાંજ કોઈ શરધ વાંક માટે ખુદ હસન સખ્યાહના પુત્રો ન્યાય માટે રજુ થયા. હસને તે બંનેને દુરાંઓ મારવાને હુકમ કીધો અને તે બંને તેની પીડાથી એલચીખાતાના મેમ્મરોની રૂબરૂમાંજ તરફડી તરફડીને મરણ પામ્યા.

જ્યારે એલચીખાતાએ પરત આવી, નજરે નજર જોએલી હકીકત મુલતાન તથા ખ્વાજા આગળ બયાન કીધી, ત્યારે બે વરસને માટે ચડાઈ કરવાનું મુલતવી કરી આપ્યું; પણ મુદત પુરી થયા પછી જ્યારે બાદશાહી ફોજમાં હીલચાલ થતી હસનના જાણવામાં આવી, ત્યારે લડાઈ ફડચો કરે તે પુર્વે તેણે ખ્વાજાની જાંદગીનો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ફેંસલો કરી નાંખ્યો.

સઘળા ઇતિહાસકારોએ માન્ય રાખ્યું છે કે, ખ્વાજાનો ખુની જોકે શીદાઈ હતો અને તેણે હસન બિન સખ્યાહની આજ્ઞાથી ખ્વાજાને શહીદ કર્યો હતો તેટલા માટે મુળ ખુની હસન બિન સખ્યાહ છે.

દેલમના જે શીદાઈએ ખ્વાજાને શહીદ કર્યો, તેણે પ્રથમ અરજદારના ધોરણે પોતાની અરજ ફેંકી. જ્યારે ખ્વાજા અરજ જોવા લાગ્યો ત્યારે લાગ જોઈ તે દેલમી શીદાઈએ ખ્વાજાની છાતીમાં છરી ભેંકી આપી. ધા ધણેજ ઉડા લાગ્યો હતો તેથી થોડી વારમાંજ ખ્વાજાનું કામ ઉક્લી ગયું. શીદાઈએ હુમલો કરતાંજ સઘળા લશ્કરમાં કોલાહલ મચી ગયા અને જ્યારે તેનો ગણગણાટ ખુદ બાદશાહને કાને સંભળાયો ત્યારે તે પણ રડતો તથા ગમગીન થતો આવ્યો અને ખ્વાજાના માથા પાસે આવી બેસી ગયો, ત્યારે હજુ ખ્વાજાના હોશ હવાસ ફરેલ હતા.

શીદાઇ અચ્ચુ તાહેર હારસ ખવાળપર હુમલો કરી તંબુઓની આડમાં છુપાઇ ગયો જેને ખવાળના ગુલામોએ પકડી (ખવાળની સખત મનાઇ છતાં) કતલ કરી નાંખ્યો. નિઝામ-ઉલ-મુસ્કના કતલમાં હસનને અસાધારણ ફતેહ મળી હતી; તેટલા માટે પોતાના દુશ્મન સામે જીત મેળવવાને તેણે એજ ધોરણ ગૃહણ કરીધું. જે કોઇ તેના કાર્યમાં વિધન નાખે તેને આમ ચુપકીદી સાથે મારી નાંખવામાં આવતો. યુનાએ હસન તથા તેના વારસોએ પોતાના રાજ્ય હકુમતના સમયમાં ઘણા મોટા મોટા બાદશાહો, વજીરા, અમીરો તથા પ્રખ્યાત ઓલેમાઓ તથા શકીહો કતલ કર્યા. યુનાએ ઇતિહાસિક ઉદ્દમાઓનો ફતવો એ છે કે, બાતીન્યાનો સોથી પહેલ વહેલો ભોગ નિઝામ-ઉલ-મુસ્ક થયો અને ખવાળના કતલ પછી આ છરીખંધ શીદાઇ-ઓમાં તેમ કરવું સુન્નત થઇ પડ્યું, કે એજ હથીઆર વતી નિરપ-રાથી મુસલમાનોને શહીદ કરવા.

ખવાળના કતલ થયા બાદ પાંત્રીસ દીવસે બગદાદમાં સુલતાન મલકશાહ પણ મરણ પામ્યો. એક રીવાયત એ છે કે, હસન સખ્યાહે ઝેર ખવડાવીને તેને મારી નાખ્યો. મલકશાહને ઝેર ખવડાવી મરાવી નાંખ્યો પણ તે કામ ક્યા શીદાઇએ કર્મ કુનેહથી બળવ્યું તે વિગત ખહેરમાં આવી નથી. જ્યારે સુલતાન બરકયારકુને કુટુંબી બપેડાઓથી દુરસદ મળી ત્યારે તેઓ સઘળી પ્રજા તથા ઉદ્દમાઓની હસન સખ્યાહ વિષે શીકાયત જેઠ, બાતીન્યાઓને કતલ કરવાનો હુકમ આપ્યો. યુનાએ જેનાપર બાતીન્યા હોવાનો વહેમ ગયો, તેવાઓને કતલ કરવામાં આવ્યા. સુલતાનના આવા હુકમથી હસન સખ્યાનો ગુસ્સો ધણો વધી ગયો અને તેણે એક એક બાતનીને બદલે દસ દસ મુસલમાનોને કતલ

કરાવ્યા. તારીખે કામીલઅસીરમાં લખ્યું છે કે, તે સમય ઘણાજ ભયંકર અને ધાસ્તી ભર્યો હતો. જો ઠરાવેલા વખતે કોઇમાણસ પોતાને ઘેર ન આવ્યો તો સમજી લેવામાં આવતું હતું કે તે કોઇ ખાતીન્યાનો ભોગ થઇ ગયો. અને ધાસ્તીની સામાન્ય હાલત એ હતી કે, અમીર કમરાવો જાઓ નીચે અખતર પહેરતા હતા અને ખુદ સુલતાને પોતાના દરબારીઓને અખતર પહેરવાની પરવાનગી આપી હતી કે “તેઓ દરબારમાં હથીયાર બાંધીને આવ્યા કરે”

સુલતાન ખરમ્પાશ્કની છેડછાડથી ઇસ્ફહાન, ખુરાસાન વીગેરેમાં ઘણા છરીખંઘ શીદાઇઓ ફેલાઇ ગયા અને મુસલમાનો કતલ થવા માંડ્યા. હી. સ. ૪૯૮ માં ખાતીન્યાઓએ બહીકના ઇલાકાઓમાંથી નીકળી ખુરાસાન, માવરા-ઉન-નહર અને હીંદુસ્તાનના હાજીઓના કાફલાઓ રેય શહેરની નજીકમાં લુટ્યા અને પછી રેયની આસપાસ પણ લૂટ મચાવી દીધી. આ લૂટફાટ દરમિયાન બગદાદના પુષ્કળ મુસલમાનો માર્યા ગયા અને તેમની માલ મીલકત તથા ઢોરો પણ લુટાઇ ગયાં.

શાહદઝ કીસ્લાનો હાકીમ હસન બિન સખ્યાહના ઉસ્તાદ અબ્દુલ મલકનો પુત્ર હતો. આ કીસ્લાને સુલતાન મહંમદે ઘેરી લઇ તુરત તેને ફતેહ કરી લીધો. જ્યારે હાકેમ કે જેનું નામ એહમદ હતું તે પકડાઇને સુલતાનની સામે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે સુલતાને કહ્યું કે “તમેએ તો પેશીનગોઇ (લવિખવાણી) કીધી હતી કે ઇસ્ફહાનમાં મારી વડાઇ તથા જાહોજલાલી ઘણું ઉંચે દરજ્જે પહોંચશે અને સામાન્ય લોકો મારી પાસે આવી મળશે; પણ તે પેશીનગોઇ જુડી ઠરી.” એહમદે જવાબ આપ્યો કે “નાહિ, તેમ નથી, તે પેશીનગોઇ ખરી ઠરી છે.

(૨૩૬)

રાજકીય સત્તા પ્રમાણેની નહિ પણ તે ધાર્મિક ધોરણે ” સુલતાન આવે જવાબ સાંભળી ચુપ થઈ રહ્યો અને પછી તેને બગદાદ પર સવાર કરી ઇસ્લામના મોહલ્લાઓમાં ફેરવ્યો. પછી તેની જીવતાં ચામડી કિતરડાવી નાખી.

સુલતાનનો વજર સાદ-કેલ-મુલ્ક પણ એક મદ (બાતીન્યા કીલ્લે શાહદઝનો હકિમ) નો સહાયક તથા મદદગાર હતો અને તે સુલતાનને અંદરખાનેથી કતલ કરવા માગતો હતો તેટલામાટે તે કસુર બદલ તેને શંસીએ દેવામાં આવ્યો. મતલબકે હસન બિન સબ્યાહ તથા તેના સહાયકોએ શત્રુઓને હાર કરવાને શત્રુઓના ખાસ વિશ્વાસુ માણસોને પણ ફેડી નાખ્યા હતા અને જ્યારે વજર જેવો માણસ પોતાના સુલતાનનું કાટલું કઢાવી નાંખવાને કાવત્રાં રચતો હશે અથવા તો તેમાં શામેલ હશે ત્યારે તેને અંગે છુપીરીતે કેવી ઘડાખંધીઓ થઈ રહી હશે તેનો અંદાજ જરૂર ખેંચી શકાય છે. છુપા પત્ર પવહેવારો, લાંચ રચવો, વિશ્વાસુ માણસો તેવા કે મેહલમા ચાલુ કામ કરનારાઓ, રસોયા વીગેરે વીગેરેને ખુટવવા વીગેરેમાં અનેક ગોલમાલ ચાલી હશે અને આવી ગોલ એટલા વિશેષ પ્રમાણમાં ચાલતી હશે કે તેથી તેની ખાતમીઓ સુલતાન સુધી જઈ પહોંચતી હશે.

વજર સાદ-કેલ-મુલ્કને શંસીએ ચડાવી સુલતાને અબુનસર એક-મદ બિન ખવાજ નિઝામ-કેલ મુલ્કના હાથમાં વજરાતલું કલમદાન સુપ્રત કર્યું. આ વજરે એકવાર અલમોત ઉપર લક્કર મોકલ્યું, જે ઇંડીના કારણે પરત આવ્યું. બીજી વખતે વજર ખુદ પોતે લક્કર લઈને ચડ્યો. તેના લક્કરનું સૈનાધિપતિપણું અમીર નવીસ્તગીન શેરગીરને અપાયું. એક વર્ષ સુધી કીલ્લાપર ઘેરો રહ્યો. કીલ્લામાં

ખાધ ખોરાકી ઘડી પડતાં, હસન સખ્યાહે બાળકો તથા સ્ત્રીઓને સુલતાન પાસે મોકલ્યાં અને અમાનની માગણી કીધી; પણ તે માગણી નામંજુર થઇ, પણ કબજકાર હારજીત થતાં પૂર્વે સુલતાન મહંમદનું ટુંકું પતી ગયું. આ વખતની હાર થવામાં હસન સખ્યાહનો એ કાવત્રાંની અંદર હાથ હતો. સલજુકી વંશના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે અમીર દરકઝીની, જે હસન સખ્યાહથી મળેલો હતો, તેણે છુપી રીતે અમીર શેરનીરના લશ્કરને ગભરાવી નાંખ્યું અને ફોજ અમીરને એકલો મુકી ચાલી આવી. જે સીપાઇઓ દગો ન કરતે તો, અલમોતનો કીલ્લો ત્રણ દહાડામાં ફતેહ થઇ જતે. ફોજ ચાલી ગયાથી કીલા-વાળાઓએ અમીરપર હુમલો કીધો અને વધુમાં વધુ બે લાખ દીનારનો માલ મેળવી કીલ્લામાં ફરી ગયા.

સુલતાન મહંમદના મરણથી સુલતાન સંજર ખરો સુલતાન થયો અને સુલતાન નલકશાહ પછી તે સુલતાન પોતાના સઘળા બાળકો કરતાં ધણેજ બળવાન તથા પરાક્રમી હતો. રાજ્ય વધારવા તથા લડાયક બળમાં પણ તે સઘળાથી આગળ વધેલો હતો. મતલબ કે સુલતાન સંજર એક લડાયક લશ્કર લઇ અલમોત ઉપર ચડી ગયો. હસન સખ્યાહ શાહી લશ્કર સામે તો થું મુકાયેલો કરી શકે તેમ હતો ! તેના સીપાઇઓ તો ચોર અને લૂટારાની જેમ છરીઓ મારવાનું જાણતા હતા. તેટલા માટે હસને એ ચાલાકો વાપરી કે, સુલતાનના કોઇ ખાસ ગુલામ કે લોંડીને મેળવી લઇ, સુલતાનના પલંગના ઓશીકા નીચે ખંજર ભોંકાવી રાખ્યું. સુલતાને જ્યારે સવારમાં ખંજર ભોંયમાં ભોંકાયેલું જોયું ત્યારે તે ડરી ગયો. ખંજરના હાથપર હસન સખ્યાહનો એક પત્ર બાંધેલો હતો, જેમાં લખ્યું હતું કે “ હા ! અય સુલતાન ! જે તારા પ્રત્યે અમે ભલી

લાગણી ન ધરાવતા હોતે તો, સખ્ત જમીનમાં ખંજર ભોંકાવાને બદલે, તે તારી નરમ છાતીમાં ભોંકાવું રહેલ હતું.” એમાં તો શક નથી કે, હસન સખ્યાહે સંજરશાહના ઉપર મોટી મેહરબાની કીધી અને તેને માત્ર ધમકાવીને છોડી દીધો. નહિતર હસન સખ્યાહના કહેવા પ્રમાણે સખ્ત જમીનમાં ખંજર ભોંકાવા કરતાં બાદશાહના નરમ સીનામાં ભોંકાવું બહુજ આસાન હતું.

આ બનાવને વળતેજ દહાડે હસનનો કાસદ પત્ર લખ મુસલતાન પાસે પહોંચ્યો અને મુસલહની માગણી કીધી. મુસલતાન સંજર તો પ્રથમથીજ ધાસ્તી ખાધ ગયો હતો, તેથી પ્રાણ બચાવવા માટે જંગ કરતાં મુસલહ કરવી વધુ મુનાસબ જોઈ અને મુસલહ કરી લીધી. આ મુસલહની સરતોમાંની બીજી સરત એ હતી કે નવાં હથીયારો અને લડાયક મશીનો હસન સખ્યાહ ન ખરીદે. આ સરત હસન માટે તદ્દન નકામીજ હતી; કેમકે અહીં કમરમાં તક્વાર તથા સંગીનને બદલે માત્ર એક છરી બસ હતી.

હસન સખ્યાહના શીદાખોતું બળ શામના મુલકમાં વધી જવા પામ્યું હતું, પરંતુ તે સાથે ખ્રીસ્તી લડવૈયા પણ મુસલમાનો સાથે ઘાડી દુશમની રાખતા હતા. ધોળે દહાડે જેસલમમાં મુસલમાનોને કતલ કરવામાં આવતા હતા. હલબના રાજા રઝવાને એક તરફથી ઇસમાઇલી ધર્મ સ્વીકાર્યો અને બીજી તરફ ખ્રીસ્તીઓ સાથે પ્રીતિ વધારી મુસલમાનોને કતલ કરવા માંડ્યા. પરંતુ રઝવાનના મૃત્યુ પછી તેમ થતું અટક્યું. મુસલમાનો બળવો કરી ઉભા થયા અને તેમને જોટલા ઇસમાઇલી મળ્યા તેટલાને તિક્ષણ તરવારથી ઠાર કર્યા. કહેવામાં આવે છે કે તેમને બધીજ ફરતાથી કતલ કર્યા, પરંતુ શીદા-

ધર્મો પણ પોતાની ફરજથી અળગા નહિ હતા. તેમના ત્રણ બહાદુર શીદાધર્મોએ બગદાદના બલીફના ભરેલા દરબારમાં સર્વ લોકોની નજર સામે ખુરાસાનના રાજાપર તેને હુમાસકસનો રાજા સમજી હુમલો કર્યો. એવી રીતે ઘણા ગવરનરો ધાતકી શીદાધર્મોની છરીથી માર્યા ગયા. તેમનો રોઆબ ગવરનરો અને સુલતાનોપર એટલો બધો પડ્યો કે, તેઓએ પોતાના પહાડી મજબુત કીલ્લાઓ પોતાની મેજે તોડી પાડ્યા અને તે એટલા માટે કે, જો હસન આ કીલ્લાઓ માગશે તો આખા વિના ચાલશે નહિ.

હસન સખ્યાહના ગુજરી જવા પછી તેના જે વારસો અલમો-તના હાકેમો થયા, તેમના સમયમાં પણ છરીબંધ શીદાધર્મોનાં ખુની કારસ્તાનો જોશબેર ચાલુ રહ્યાં. સરર લખે છે કે હસન સખ્યાહ પછી તેના પુત્ર કીયાબુઝર્ગે પણ પોતાના પીતાની પેઠે શીદાધર્મોના બળથી રાજ્ય ચલાવ્યું. તે પોતાની બહાદુર ફોજને વધુને વધુ સતેજ કરવા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. તેના તથા સુલતાન માહમુદ સલગુકી વચ્ચે ફિસાદ ઉઠ્યો. સુલેહ થાય તે માટે બંને તરફના એલચીઓ ઇસફહાનમાં એકઠા થયા. કીયાબુઝર્ગ ઉમીદ તરફનો એલચી નાસર શીરસ્તાની હતો. જ્યારે તે સુલેહની વાટાઘાટ કરી દરબારમાંથી બહાર આવ્યો, એટલે બજારમાં તેને સામાન્ય લોકોએ મારી નાખ્યો. કીયા બુઝર્ગ તરફથી સુલતાન પાસેથી તેનો જવાબ માગવામાં આવ્યો. સુલતાને જવાબ આપ્યો કે, ખવાળનું મરણ મારી મરણ વિરુદ્ધ થયું છે. તેના જવાબમાં કીયાબુઝર્ગે સુલતાનને જણાવ્યું કે, એમજ હોય તો તેના મારનારાઓને સજા કર અને જો તેમ નહિ કરે તો હું સળગી ઉમેદ રાખ. સુલતાને એ વાતપર કાંઈ ખ્યાન આપ્યું

નહિ. આ ઉપરથી ઇસમાઇલીઓએ કઝીન શહેરપર ચડાઇ કરી અને ચારસો માણસોને કતલ કર્યા; તેમાં ત્યાંનો એક અમીર પણ માર્યો ગયો. આ લડાઇમાં ઇસમાઇલીઓ ત્રણ હજાર બકરાં, બસો ઘોડા તથા ખચ્ચર, બસો બળદ અને ઉંટ લઇ આવ્યા.

તેના સમયમાં અમુ હાશમ નામના એક ક્ષાત્રમાઇટ પુરુષે ગીજ્ઞાન શહેરમાં ઇમામતનો દાવો કર્યો હતો. તેને કીયામુઝર્ગ ઉમેદે પ્રથમ પત્ર લખ્યો કે, “ ઇમામતના દાવાને તજી આપો. ” તેના જવાબમાં અમુ હાશમે ગાળો લખી મોકલી, જેને વાંચતાંજ કીયામુઝર્ગ ગઝમનાક થયો અને અમુ હાશમને પકડાવી મંગાવી જીવતો અગ્નિમાં બાળી મુક્યો.

શામમાં આ સમયમાં ઇસમાઇલી બાતીન્યા લોકોનું બળ નબળું પડી ગયું હતું. મુસલમાન અમીરો તેનો નાશ કરતા હતા. ખ્રીસ્તી લોકો સાથે પણ બહુજ નાબુક મામલો બની ગયો હતો, પરંતુ શીદાઇઓના જુસ્સામાં જરા પણ કમી થવા પામી ન હતી. આઠ શીદાઇઓએ મુસલમાન ગવરનરપર એકી વખતે સામટો હુમલો કર્યો અને તેનો પ્રાણ લીધા વિના રહ્યા નહિ. આ આઠ શીદાઇઓ પૈકી સાત પકડાઇ માર્યા ગયા; પરંતુ એક નાસી છટકી જવા પામ્યો. છટકી જનારની માને પ્રથમ બપોર મળ્યા હતા કે મારો પુત્ર પણ માર્યો ગયો છે તેથી ઘણીજ ખુશી થઇ, નવાં કપડાં પહેર્યાં. તેલ ફૂલેલ લગાડ્યું અને ઇદના જેવો મહેલસવ પાળ્યો; પરંતુ ઘોડા કલાકમાં તેણીને માલુમ પડ્યું કે, તે તો જીવતો છે તેથી તે ઘણી દીલગીર થઇ, પોતાના હોળેલા વાળો પીખી નાંખ્યાં, કપડાં શીડી નાંખ્યાં અને રડીને કહેવા લાગી કે, મારો પુત્ર શહાદતના ઉત્તમ ધાર્મિક માનથી દુર રહેવા પામ્યો. હસનની કાશીશોનો આ અસર હતો કે પુરુષ તો પુરુષ, પણ સ્ત્રીઓ સુદ્ધાંતમાં તેના વચનો અસર કરી ગયાં હતાં.

મીસરનો આઠમો ક્રાંતમી ખલીફ મુસ્તેઅલી સાત વર્ષે હકુમત બોગવી એક નીઝારી શીદાઇની છરીના જખમથી માર્યો ગયો. મુસ્તેઅલી પછી તેનો પુત્ર આમ્મર મીસરની ગાદીએ આવ્યો. આ વખત માનિઝારી મતનું ટોળું લશ્કરના અમીરોના જીવ લેવાને ટાંપી રહ્યું હતું. ખુદ આમ્મરને એક ગુપ્ત નીઝારી શીદાઇએ નિઝારના વેરમાં કતલ કરી નાંખ્યો. આ મુસ્તેઅલીયા ઇમામેને મારી નાંખવાનું એજ કારણ હતું કે, હસન સખ્યાહ તેને ઇમામ નહિ માનતો હતો. ચૌદાજ વર્ષ પછી અબ્બાસી ખલીફ મુશતરશુદ બીલ્લા શીદાઇઓના હાથે બળર વચ્ચે માર્યો. ગયો તેને કતલ કરવામાં ધણીજ બેરહેમીથી કામ લેવામાં આવ્યું હતું પ્રથમ તેનું નાક કાપી લેવામાં આવ્યું, તેની લાશ સડકપર ઉઘાડે શરીરે રાખી દેવામાં આવી. આ ખલીફ ઉપરાંત કીયા ખુઝર્ગના સમયમાં તેના શીદાઇઓના હાથથી કાઝી મશરેક મગરેખ, સૈયદ હરબી, ઇસ્ફહાનનો અમીર સૈયદ દોલતશાહ, મોરાગાનો ગવરનર મુસ્તનસર, કઝવીનનો ગવરનર અબુલ કાસમ, હસન મુફતી ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રખ્યાત પુરૂષો માર્યા ગયા હતા.

કીયાખુઝર્ગ ઉમેદના મરણ પછી તેનો પુત્ર મહમદ ગાદીએ બેઠો. તેના રાજ્ય કારબારની શરૂઆતમાં બગદાદનો ખલીફ “ રાશીદ બીલ્લા ” શીદાઇઓના હાથે માર્યો ગયો. તેણે પોતાના પીતાના ખુનનો બદલો લેવાને સામમીઓ કરી હતી તે ફાજ લઈ પોતાનો હેતુ પાર પાડવાને માટે રવાના થઈ ચુક્યો હતો. રસ્તામાંજ ચાર શીદાઇઓએ તેને પોતાના બાદશાહી તંબુમાં ઉઘેલો મારી નાંખ્યો. રાશીદ બીલ્લાના માર્યા ગયાની ખબર જ્યારે અલમોતમાં પહોંચી ત્યારે ત્યાં ધણીજ આનંદ પ્રમટ કરવામાં આવ્યો. અલમોતના કીલ્લાની આસપાસના સઘળા પહાડોપર સાત દિવસ સુધી રાત્રીને દિવસ નોખતો વગાડવામાં આવી અને આનંદને અનહદ ઉજવવામાં આવ્યો.

આ સંગદીલ શ્રીદાસજીના હાથથી કેટલાક લોકો માર્યા ગયા તેની ગણતરી કરવી એ મુશ્કેલ કામ છે. પરંતુ એટલું તો કહી શકાય છે કે મનુષ્યના દરેક તબક્કામાં અને ધર્મમાં કોઈ એવું ન હતું કે જે આ ઘાતકી શ્રીદાસજીની છરીથી બચી જવા પામ્યું હોય ! શ્રીદાસજીએ પોતાના ખંજરો વાપરવામાં જરા પણ કંજુસાઈ વાપરી ન હતી. અલમોતનો બાદશાહ “શેખુલ જેઆલ” ના નામથી પ્રખ્યાત હતો. તેના ડીટેક્ટીવો અને શ્રીદાસજી દરેક શહેર, દરેક કસબા અને દરેક કુટુંબમાં મોજુદ હતા. જે માણસનું નામ આ બચાંકર શેખની ખુની ડાયરીમાં લખાઈ ગયું તેને પોતાના પ્રાણનો બચાવ કરવો એ શું બજાવ અખરોટ નાખ્યા બરાબર હતો. તેનો કોઈપણ ઠેકાણે બચાવ થઈ શકતો ન હતો. પવિત્ર મસજીદો, કીલ્લાના મજબુત ગઢો, ધરના તાળાં વાસેલા દરવાજાઓ વીગેરે તેના માટે નકામાં હતા. કોઈ માણસ, જેવી રીતે જંગલમાં એકલો હોવાને લીધે ડરતો હતો, તેવીજ રીતે મોટા મોટા લશ્કરોના પહેરામાં પણ આ શ્રીદાસજીથી ડરતો હતો. આ શ્રીદાસજી માત્ર એટલું જ ઇચ્છતા કે મરીએ કે મારીએ ! પરંતુ જેને કતલ કરવાનો હુકમ થયો છે તેને દારૂ કર્યા વિના છોડીએ નહીં.

દુશ્મનોથી બદલો લેવાને માટેજ આવાં ખુનો કરવામાં આવતાં નહીં હતાં; બદલે ઘણી વખતે દોષત મેળવવા માટે કે મિત્રોને રાજી કરવાને માટે પણ કરવામાં આવતાં હતાં. જે શ્રીદાસ પોતાને સુપ્રત થયેલા કાર્ય કરવાના અંગે માર્યો જતો તેને સહીદ માનવામાં આવતો હતો. તેમના બાલ બચ્ચાંજીને પુષ્કળ ભેટો આપવામાં આવતી હતી. તેઓ એટલે શ્રીદાસજી સુક્તિની, પોતાના મિત્રોને ફનીશની લાભો અપાવવાની તથા પોતાને સ્વર્ગનાં દુરે ગીસ્માન મળવાની લાલચ માટે ઘેરથી સોગંદ આપને નીકળતા અને જેનો પ્રાણ લેવાનો છે તે જ્યાં

હોય ત્યાં જઈ પહોંચતા હતા. આ કામમાં તેઓ મોતની જરા પણ પરવા કરતા નહિ; બદલે તેઓ મોતનેજ સત્ય હેતુ સમજતા હતા. વેશ બદલી બદલીને તેઓએ એશીઆના ઘણા દેશોની મુસાફરી કરી. કેટલીક વખતે યુરોપમાં પણ જઈ પહોંચ્યા. આ ભયંકર ઘાતકી શીદા-ધઓએ લોકોનાં અંતઃકરણો ઉપર એટલી તો છાપ પાડી આપી હતી કે, તેનું વર્ણન લખવું એ મનુષ્યની શક્તિ બહાર છે. જે આખીદ (બક્ત) મસજીદમાં ઘુંટણ પડી બંદગી કરતો હોય અને જે મહે-માન સાથે બેસી જમતો હોય તેને માટે પણ શંકાઓ થતી કે રખેને આ શેખુલ જેખાલનો શીદાધ હોય.

મહંમદ બિન હસનના સમયમાં ઇમામ ફખરુદ્દીન રાઝી ઉપર શીદાધઓએ જે હુમલો કર્યો, તે શીદાધઓના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધી રાખવા યોગ્ય છે. તેના સમયમાં તે (ઇમામ ફખરુદ્દીન રાઝી) રે શહેરમાં વાએજ કરતો હતો. તેના વિષે લોકોમાં એવી અશ્વા ઉડી કે, તે ઇસમાઇલી લોકોના મતનો અને તેનો તરફદાર છે. આ અચા-નક આવી પડેલું તોહમત દુર કરવા એક દીવસ ફખરુદ્દીન મસજી-દના મીઝબર પર ચડ્યો અને ખુલ્લો બણી જણાવ્યું કે “ આ સેવક ઇસમાઇલીઆ મતનો, તેમ તેનો તરફદાર નથી. ” સાથેજ તેણે આનંદના આવેશમાં આવી જઈ ઇસમાઇલીઓ વિષે કેટલાંક માહાં વચ્ચનો કહી નાંખ્યાં. આ વાતની ખબર જ્યારે અલમૌતના બાદશાહ મહમદને પહોંચી, ત્યારે તેણે એક શીદાધને શીખવીને રવાના કર્યો. આ શીદાધ ફખરુદ્દીનના મદ્રેસામાં વિદ્યા સંપાદન કરતો રહ્યો. સાત માસ પછી એક દીવસ ફખરુદ્દીન પોતાના ઓરડામાં એકલો હતો, ચાકરો બહાર જતા રહ્યા હતા, આગીર્દોમાંથી પણ કોઈ હાજર નહિ હતું.

આવો પ્રસંગ જોઇ તે ફીદાઇએ ફખરહીનને જમીનપર પટકી દીધો અને છાતીપર ચડી બેસી, ખજર તેના ગળાની ચામડીપર રાખી દીધું. ફખરહીન ધણા કાલાવાલા કરી બોલ્યો “ મને મારી નાંખવાથી તમારો હેતુ શું છે ? ” ફીદાઇએ જવાબ આપ્યો કે “ હેતુ એ કે તમારી છાતી શડી નાંખી ઠાર કરું. ” ફખરહીને કહ્યું “ પણ તે શા માટે ? ” ફીદાઇ બોલ્યો “ એટલા માટે કે તેમ કર્યા સિવાય તમે ઇસમાઇલીઓ વિરુદ્ધ બોલતા અટકશો નહિ. ” ફખરહીને ધણુજ કાલાવાલા તથા દયાની માગણી કરતાં કહ્યું “ હવે પછી તમારા વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ નહિ બોલું. ” ફીદાઇએ ખીજ વખત કમુલાત લીધી અને છાતીપરથી નીચે ઉતરી બોલ્યો “ તમે એમ ન જાણશો કે, મેં દયા લાવી તમોને છોડી દીધા છે ! મને હુકમજ તેટલું કરવાનો હતો, જો મને કતલ કરવાનો હુકમ મળ્યો હતો તો તમોને વગર પુછે કતલ કરી નાંખતે ” એટલું કહી ફરી બોલ્યો “ અમારા બાદશાહ મહંમદ બિન હસને આપને સલામ કલા છે અને તેમની ઇચ્છા છે કે, તમે કીસ્લામાં આવી મુલાકાત લો. ત્યાં ધણું બળ આપના હાથમાં આવશે; અમે ધણીજ વફાદારીથી આપની તાબેદારી કરીશું ” એટલું કહી ફરી બોલ્યો. “ અમારો બાદશાહ કહે છે કે “ સામાન્ય વર્ગના કહેવાની અમોને ખીલકુલ પરવા નથી, એટલા માટે કે તેમના બોલો થોડા દીવસમાં નાબુદ થાય છે; પરંતુ આપના જેવા પ્રખ્યાત આલીમ અને ફાઝીલના બોલો બેશક ખીલવડાવનાર છે, તે એટલા માટે કે તે પથ્થરપર કોતર્યા જેવા થઇ જાય છે અને નાબુદ કરવાની કોશીશ કરતાં પણ નાબુદ થતા નથી. ” ફખરહીને કહ્યું “ હું અલ-મોતમાં આવવાની હીમ્મત કરી ચક્રીશ નહિ; પરંતુ તમારા બાદ-શાહનો હમેશાં એહસાનમંદ રહીશ અને કદીપણ તેમની વિરુદ્ધમાં એક શબ્દ પણ બોલીશ નહિ. ”

ત્યાર બાદ ફીદાઇએ બે કપડાંનાં થાનો અને અશ્વરફીઓ ફખર-
દીન આગળ ભેટ ધરી કહ્યું “ આ પગાર આપને દર વર્ષે બરાબર
મળતો રહેશે ” એટલું કહી ફીદાઇ ચોરડા બહાર જતો રહ્યો. ફખ-
રફીને પોતાના મૃત્યુ સુધી આ વચનોને નિભાવ્યાં. ઇસમાઇલી લોકોના
સંબંધમાં ઉપલા બનાવથી તેમની પ્રકૃતિમાં જે ફેરફાર થયો હતો તેને
લીધે લોકોમાં તેઓ ઇસમાઇલીઓના તરફદાર છે એવો વહેમ થવા
લાગ્યો. એક દીવસે એક શાગીરિં (શિષ્યે) તેનું કારણ પુછતાં જવાબ
આપ્યો કે, “ હું એ લોકોને ખરાબ કહેવાને પસંદ કરતો નથી
કે, જેની પાસે તિક્ષણ ખંજરો પુરાવા તરીકે છે અને તેમના ઇરાદાઓ
બધા મજબુત છે. ”

આ સમયમાં બાતીન્યા લોકોનું બળ ધરાવનાર વધી ગયું હતું;
પરંતુ શામમાં સુલતાન સલાહુદ્દીનની ફતેહે તેમના બળને ધણું જ નુકસાન
પહોંચાડ્યું હતું. સલાહુદ્દીન એજ માણસ છે કે જેણે ઇસમાઇલીઓના
મથક અને બની ફાતમાની મીસરની ખીલાફતનો નાશ કર્યો. તેણે
પોતાની જીંદગીનો લગભગ સધળો વખત યુરોપિયન લોકો સાથે લડ-
વામાં ગાળ્યો હતો પરંતુ તેને ઇસમાઇલીઓ પોતાનો કટો શત્રુ
સમજતા હતા. પરિણામ એ આવ્યું કે જુદા જુદા ફીદાઇઓ ખંજર
લઇને તેનો પ્રાણ લેવા રવાના થઇ ગયા. હલખ શહેરની બહાર કે
જ્યાં તે પોતાના કેમ્પમાં ઉતર્યો હતો, ત્યાં ચાર ફીદાઇઓ એક પછી
એક હુમલો કરી દોડ્યા; પરંતુ ફતેહમંદ થયા નહિ. કેટલાક તો તેની
ખીલકુલ પાસેજ પહોંચી ગયા હતા; ખુદ સલાહુદ્દીન આવી રીતે ફીદા-
ઇઓથી બચી જવા પામ્યો; પરંતુ તેઓના અવાર નવાર હુમલા-
ઓથી તે ડરી જઇ તેમની સરહદ છોડી જતો રહ્યો અને ઇસમા-

ધલા લોકોના શામના મસીયાત કીલ્લાનો ઘેરો છોડી દીધો. ઇસમાઇલીઓ આથી ધણા ખુશી થયા અને ત્યારબાદ તેઓએ સલાહુદ્દીન તરફ કદો પણ હુમલો કર્યો નહિ.

સુલ્તાન સલાહુદ્દીનના ગયા પછી રશીદુદ્દીન અબલ હસન શામના ઇસમાઇલીઓનો બાદશાહ થયો સીનાને પોતાનો એક એલચી જેઃસલમના યુરોપિયન બાદશાહ એમોરી પાસે મોકલ્યો. ત્યાં ધણીજ વિચિત્ર રાજદ્વારી ખટપટો ચાલતી હતી તેથી ધર્માન્ધ યુરોપિયનોના હાથથી તે એલચી માર્યો ગયો. સીનાને પોતાના એલચીનો ખુની માઓ; પરંતુ યુરોપિયનોએ તે આપવા ના કહી. પરિણામ એ આવ્યું કે યુરોપિયનો અને ઇસમાઇલીઓ વચ્ચે વિરુદ્ધતા ચાલવા લાગી. પ્રથમ ઇસમાઇલીઓ મુસલમાન લોકોને કતલ કરવા સારૂ ખ્રીસ્તીઓને મદદ આપતા હતા; પરંતુ હવે તો ખ્રીસ્તીઓના તેઓ શત્રુ બની ગયા. ફીદાઈઓનાં ખંજરો યુરોપિયન સરદારોપર તેજ થવા લાગ્યાં. જેવી રીતે પ્રથમ મુસલમાન સરદારો ફીદાઈઓના ખંજરથી કતલ થતા હતા તેવીજ રીતે હવે ખ્રીસ્તી સરદારો કતલ થવા લાગ્યા.

જે લોકોએ ફ્રેંડેની લડાઈનું વર્ણન વાંચ્યું છે તેમની બાજુમાં હશે કે, આ લડાઈઓમાંની ત્રીજી લડાઈમાં ઇંગ્લાંડનો શુરવીર રાજા રીચર્ડ અને ક્રાન્સનો રાજા ફીલીપ જેઃસલમમાં આવ્યા હતા ત્યારે સ્ત્રીઓના સમાગમ, વ્યભિચારી વૃત્તીઓ અને અદેખાઈએ એક બીજાને અન્યો અન્ય દુશ્મન બનાવી દીધા હતા. ફીલીપ થોડા દીવસ રોકાઈ ક્રાન્સ જતો રહ્યો અને પોતાની જગાએ તાએરના મારકવીસ સરદાર કનરાડને રાખી ગયો હતો. કનરાડ દરેક કામમાં રીચર્ડની તુકતેચીની કરતો હતો તથા ફીલીપ બાદશાહની ઇચ્છા મુજબ રીચર્ડને મુનેહમાર

દરાવનો હતો. તેની આવી વર્તણૂકને હજુ થોડા દીવસ થવા પામ્યા હતા કે, એક દીવસ તાએરના બજારમાં એક શીદાઇએ તેને ખંજર ભોંકી દાર કર્યો. સઘળા પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારોનું કહેવું છે કે, આ ખુન ઇંગ્લાંડના રાજા રીચર્ડે ખાનગી ખટપટ કરી કરાવ્યું હતું; જો કે અંગ્રેજી તવારીખ નવીશો પોતાના રાજાનું કલંક દૂર કરવા ધણી કોશીશ કરે છે; પરંતુ આ બાબતની શામના મુસલમાનો અને આરબ ઇતિહાસકારોને બરાબર ખબર હતી. તેઓએ લખ્યું છે કે ઇસિમાઇલીઓના સરદાર સીનાન સાથે સંબંધ જોડી રીચર્ડે કનરાડને કતલ કરાવ્યો છે. આ કાવત્રાનો એ કરતાં વધુ પુરાવો 'શો જોઇએ કે, ઇસિમાઇલીઓ પોતે પણ આ વાતને માન્ય રાખી કહેતા હતા કે, રીચર્ડે પોતે અમોને આ કામ માટે નીમ્યા હતા. ત્યારબાદ થોડી મુદતમાં ખ્રીસ્તીઓ અને શીદાઇઓ વચ્ચે ધણીજ શત્રુતાનો જુસ્સો કેતપન થઇ જવા પામ્યો. યુરોપનો એક પ્રખ્યાત રાજકર્તા ફ્રેડરીક બારબરોસા ન્યારે ગીલાન શહેરનો ઘેરો ઘાલી બેઠો હતો, તે યુરોપના મધ્ય ભાગમાં એક શીદાઇથી માર્યો ગયો અને છેવટ મુધી પતો ન લાગ્યો કે, આ શીદાઇ શામથી આવ્યો હતો કે સ્પેનથી, અથવા તો શામરાજાની લાંચ લઇ તેણે તે કામ કર્યું હતું કે બગદાદવાળાની ?

કનરાડના માર્યા ગયા બાદ, બે વરસે કાકિન્ટ સામ્રેન જેરસલમની મુસાફરીએ ગયો ત્યારે તે મસીયાત કીસ્લામાં પહોંચી સીનાનનો મેહમાન થયો. અહીં તેને કીસ્લાના બુરજો દેખાડવામાં આવ્યા. એક સૌથી મોટા બુરજના દરેક પગથીઆંપર બંને શીદાઇઓ ઉભા હતા તેમને દેખાડી સીનાને કહ્યું કે “ એમાં તો શક નથી કે અમારા જેવા વશદાર સીપાઇઓ તમોને મળ્યા હશે નહિ ” એટલું કહી એક પગથીઆં તરફ ઇશારો કર્યો. ઇશારો શ્રતાંજ બે શીદાઇઓ જો ત્યાં

ઉભા હતા, જમીનપર પડી ગયા અને તેમનાં શરીરો ચુરચુરા થઇ ગયાં. આ તમાશો દેખાડી સીનાન બોલ્યો કે, “ આ બે સિપાઇઓજ કાંઈ એવા નથી, સઘળાઓ કે જેઓ ઉજળાં કપડાં પહેરી ઉભા છે તેને બે ઇશારો કરી તો તેઓ પણ પડી જઇ મરણ પામે. ” ખ્રીસ્તી બાદશાહે કહ્યું કે “ મને તો શું પણ કોઇપણ બાદશાહને આવી રકબત મળી હશે નહિ. ” કાઉન્ટ શ્વામ્પેન બ્યારે ત્યાંથી રવાના થતી વખતે સીનાનની રજા લેવાને ગયો, ત્યારે સીનાને પોતાના મહે- માનને કહ્યું કે “ બે આપનો કોઇ દુશ્મન હોયતો બતાવો કે જેને મારા શીદાઇઓ ધણીજ ઉતાવળથી કતલ કરી નાંખશે. ”

મહામહના વખતમાં નીઝારીઓએ ઘણાં ખુન કર્યાં, રસ્તા લુટ્યા અને લોકો ઉપર બારે વિપત્તી ગુજરી હતી. અલાઉદ્દીનના સમયમાં શીદાઇઓનો ગુસ્સો પ્રથમ જેવોજ સતેજ હતો. તેના સમયમાં સુલ- તાન ખારઝમે કોઈ વાતથી ખુશી થઇ જઇ નેશાપુર તથા તેની આસ- પાસનો દેશ અમીર આરખાનને આપી દીધો હતો. આરખાન કોઇ જરૂરના કામને લઇ મુસાફરીએ ગયો હતો. તેની અવેજીમાં કામ કરનારે બાતીન્યા લોકોપર હુમલો કરી, તેમનાં કેટલાક કિલ્લાઓ લુંટી લીધા. આ ખતર અલમોતમાં પહોંચતાંજ તે બાબતનો જવાબ માગ- વામાં આવ્યો. એલચીઓને ઘટતો જવાબ આપવાને બદલે તેમની આગળ ગુસ્સાથી કેટલાંક ખંજરોનો ટગલો કરી દેવામાં આવ્યો. આ બનાવથી અલમોતનો દરબાર ગુસ્સે થયો અને કેટલાક શીદાઇઓને રવાના કર્યાં. આ સાહસીક શીદાઇઓએ પહેલાંજ હુમલામાં આરખા- નને ઠાર કર્યો. શીદાઇઓ આરખાનને મારી નાશી જવાને બદલે લોકો લોહાણુ ખંજરો હાથમાં લઇ શહેરના બજારમાં ઘુસ્યા. તેઓ પોતાના બાદશાહ અલાઉદ્દીનની અઝમત અને સત્તાને પોકારી પોકારીને કહેવા

લાગ્યા. ઉપરાંત તેઓએ જણાવ્યું કે, હજુ તો અમારે સુલતાન ખારઝમના વજીરથી બદલો લેવાનો છે, એટલું કહેતાંજ તેઓ વજીરના મહેલમાં ધુસી ગયા અને તેને શોધવા લાગ્યા; પરંતુ તેટલી વારમાં તો શહેરના દોડકાએ હલ્લો કરી, તેમને પથથરાથી મારી નાંખ્યા. આ સમયમાં અલભોતથી બદરૂહીન એહમદ નામનો એક એલચી વજીરને મળવા આવતો હતો, રસ્તામાંજ તેને શીદાઇઓના માર્યા ગયાના સમાચાર મળ્યા; તેથી તે ત્યાંજ રોકાઇ ગયો અને એક પત્ર લખી વજીરને પુછ્યું કે “ હવે તમારી શી મરજી છે ! હું રૂબરૂ આવું કે પરત જતો રહું ? ” વજીર આરખાનના માર્યા ગયાની અને પોતાની શીકરમાં શીદાઇઓને ધુમતા જોઇ તેનાપર રોઆબ ગાલેબ થઇ ગયો. તુરતજ તે એલચીને તેના રક્ષણ સાથે બોલાવ્યો. એલચીનો બહુજ સત્કાર કર્યો અને જે જે સરતો રજુ કરે તેપર સુલેહ કરવા ઇચ્છા જણાવી. છેવટે બે સરતોપર સુલેહ થઇ કે “ લડાઇ બંધ કરવી અને દામગાનનો કીલ્લો ઇસમાઇલી લોકોને વેચાતો આપી દેવો. ”

આ સુલેહનામાપર સહીઓ થઈ ગયા બાદ પણ એલચી થોડા દિવસ વજીરનો મહેમાન રહ્યો. એક દિવસ વજીર સાથે બેશી જમતો હતો. વાત વાતમાં એલચી બોલી ઉઠ્યો કે “ અમારા ચાકરો અને મિત્રોથી બાએજ કાઢ જગો ખાલી હશે. આપના ખુદ દરબારીઓ અને બોડીગાર્ડોમાં અમારા કેટલાક શીદાઇઓ મોજુદ છે. ” વજીરે આ સાંભળી ગભરાઇને પુછ્યું “ તે કયા કયા લોકો છે ? ” એટલું કહેવા સાથેજ તેણે પોતાનો રમાલ એલચી તરફ ફેંક્યો, જેનો હેતુ એ હતો કે હું તેના બચાવનો વાપરો કરું છું. વજીરનું રમાલ ફેંકવું હતું કે, તેના નોકરોમાંથી પાંચ માણસો સામે આવી ઉભા રહ્યા અને

મોત્યા “ અમો ગુપ્તી શીદાઇ છીએ. ” એ પાંચ પૈકી એક હિંદુસ્તાની હતો, તેણે હિંમતથી આગળ વધી જણાવ્યું કે “ આજરોજ અને અત્યારેજ હું તમોને કતલ કરી નાંખતે; પરંતુ તેમ નહિં કરવાનું કારણ એટલુંજ કે, મને હજી સુધી તમોને કતલ કરવાનો હુકમ મળ્યો નથી. આ વાત સાંભળતાંજ વજીર નેતરની સોડીની પેડે થર-થરવા લાગ્યો અને ગભરાઇ તે નોકરોના પગોપર પડ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે “ મને મારી નાંખશો નહિં. હું સોગંદ ખાધને કહું છું કે હું હંમેશાં તમારા બાદશાહનો એક અદના દાસ હોવાનું સમજીશ. ” બદરૂદીને તેને દીલાસો આપ્યો અને અલમોતમાં જતો રહ્યો.

આ બનાવની ખબર સુલતાનને પડતાં તે વજીરના બાથલાપણાને લીધે બહુજ નારાજ થયો, અને પત્રથી તેને ઘણોજ ઠપકો આપ્યો અને હુકમ આપ્યો કે “ આ પત્ર પહોંચતાંજ તે પાંચે શીદાઇએને જીવતા બાળી દેવા. બાદશાહના હુકમની અમાન્યતા થઇ શકતી નહોતી; પરંતુ તેની સ્થિતિ આ વખતે ઘણીજ દયાજનક હતી પોતે શીદાઇઓથી ડરતો હતો અને પોતે આપેલો વાયદો તોડવો પડે છે, તેને માટે રાતો હતો; પરંતુ જે ઇસ્માઇલીઓ અગ્નિમાં બળી રહ્યા હતા; તેઓ મોટે અવાજે આનંદના પોકારો કરતા અને કહેતા હતા, કે અમોને શહાદત મળે છે અને તેમ કહેવા સાથે તેમના બાદશાહ અલાઉદ્દીન મહંમદના વખાણ કરતા હતા. જ્યારે આ વાતની ખબર અલમોતમાં પહોંચી ત્યારે તેઓ સમજ્યા કે આ કામ વજીરની ઇચ્છાથી થયું નથી; પરંતુ ખાનગી રીતે લખી જણાવ્યું કે “ તમોએ અમારા પાંચ વફાદાર શીદાઇએને અગ્નિમાં બાળી નાંખ્યા છે. જે તમો પોતાનો પ્રાણ બચાવવા ચાહતાં હો તો દરેકના પ્રાણના બદલામાં દસ દસ હજાર અશરશીઓ રવાના કરો. ” વજીર

(૨૫૧)

આટલો દંડ આપવાથી નીકાલ થાય છે. એમ સમજી ધણેજ ખુશી થયો. પત્ર લાવનાર એલચીનો ધણેજ સત્કાર કર્યો અને તે દંડની રકમ રવાના કરવા ઉપરાંત દામગાનનો કીલ્લો અલમોતના બાદશાહને વેચાતો આપવાથી, જે રકમ વસુલ થઈ હતી તે પણ આપી દીધી.

શીદાઈઓએ મોટા સુલતાનો, વજીરો, ગવરનરો, ઉલ્માઓ વીગેરે વીગેરેના જે પ્રખ્યાત ખુનો કીધાં, તેનું લીખે “ અલમોતના ઇતિહાસ ” ના પૃષ્ઠ ૮૧-૮૬ માં આપેલું અત્રે લખાણુ થઈ જવાને લઈ દાખલ કરી શકતા નથી. ઉપરના જે બનાવો કાંઈક વિસ્તારથી એક જથ્થે આપવામાં આવ્યા છે, તેટલા ઉપરથી શીદાઈઓના ધાતકીપણા ઉપર કડતી નજર સંતોષકારક રીતે નાંખી શકાશે. સાથેજ એ પણ જાણી શકાશે કે આ ધાતકી શીદાઈઓએ લાખ્ખો લોકોનાં ખુનો કરેલાં અને તે ખુનો કરવામાં કેવા કેવા કમકમાટ ઉપજાવે તેવા બનાવો બન્યા હશે. પ્રજા તથા સરકારને તેથી કેટલી બધી મુસીબતોમાં મુકાવું પડ્યું હશે. રોજીંદા કારોબાર ઉપર તેનો કેવો ધાસ્તી ભર્યો અસર થયો હશે. વેપાર રોજગાર, ધર્મ પ્રચાર તથા સામાન્ય કારોબારમાં તેથી કેટલું કમીપણું થવા પામ્યું હશે. પોતાના કારોબાર કરવામાં બચાવનાં લોકોને કેટલાં અને કેવા પ્રકારનાં સાધનો હાથ ધરવા પડ્યાં હશે અને સધળાં કામો કેવી ધાસ્તી વચ્ચે થયાં હશે તેનો અંદાજ ખેંચવો મુશ્કેલ નથી.

અત્રેનીજ વાત લઈએ કે જ્યારે સરકાર સામે કોઈ બારવટીઓ ઉભો થાય છે ત્યારે તે એક બારવટીઆને પકડવા કે ઠાર કરવાને સરકારને પુષ્કળ પોલીસ રોકવી પડે છે. ગામેગામ થાણામાં નવા સીપાઈઓ તથા હથીઆરોની ભકરતી કરવી પડે છે. લોકો કાંઈ પણ

જોખમ લઈ બહાર નીકળતા નથી. રસ્તાઓ તદ્દન ઉગ્ગડ થઈ જાય છે. ગામના ઝાંપાઓ, કચ્ચા તથા શહેરના દરવાજાઓ સમીસાંજ થતાંજ વાસી દેવામાં આવે છે. ગામડાના શ્રીમંતો પોતાની રોકડ મીલકતો તથા દરદાગીના લઈ શહેરમાં ચાલ્યા આવે છે અથવા તો આરબ કે મકરાણી જેવા માણસોને રક્ષણ માટે નોકર રાખે છે. હવે જ્યારે એકાદ બારવડીઆ માટે કે જેને ઠાર કરવા માટે પુરતી સામગ્રી હોય છે કેટલી બધી ઉઠાપોઠામાં ગવર્નમેન્ટ તથા પ્રજાને ઉતરવું પડે છે ત્યારે જ્યાં ઉપર જણાવેલા છરીઅંધ શીદાઇઓએ દેશના સમગ્ર ભાગોમાં પોતાના ધાતકી ખંજરોથી થડકો નાંખી આપ્યો હશે, થડકો નાંખી આપ્યો હશે એટલુંજ નહિ પણ લાખોનાં ખુનો કરી પોતાના ખુની ખંજરોના જીવતા જાગતા પુરાવા આપી દીધા હશે ત્યારે સરકાર તથા પ્રજાની જે દયાજનક સ્થિતિ થવા પામી હશે, તેનું ચિત્ર દોરી કાઢવું અતિ કઠીણ બહેકે ગેરમુમકીન છે. આવા પ્રકારનાં ખુનો કરાવવાનું તદ્દન નવીન કારખાતું હસન ખિન સખ્યાહે પોતાના ધાતકી તથા વિલક્ષણ મગજમાંથી ચોજી કાઢ્યું અને તેના પરિણામે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની સમાજની સ્થિતિ થઈ, તે માટે એવો કયો માણસ હશે કે જે હસનને દોષિત ન ઠરાવે અને તેના ધાતકી તથા ખુની હોવા વિષે અભિપ્રાય ન આપે ?

હસન સખ્યાહે શીદાઇઓ ઉભા કરી, આડે આવતા શત્રુઓને તેમની છરીથી લાખોની સંખ્યામાં ઠાર કરાવ્યા, તેના વિષે હસન સખ્યાહના મુરીદોનો લેશ માત્ર પણ ઇનકાર નથી. તેઓએ પોતાના ધાતકાસીક પુસ્તકોમાં તેનો પૂર્ણપણે સ્વીકાર કરેલો છે. જ્યારે તેમના સિવાયના ઇતિહાસિક પુસ્તકોમાં તો તે કમકમાડીભર્યા બનાવો ઉપર

ટાંકી બતાવ્યા પ્રમાણેના થેકિયોક બરેલા છે. એટલે કે આવી રીતે હસન સખ્યાહ તથા તેના વંશજોએ ખુનો નથી કરાવ્યાં એવો દાવો તો ખુદ ખુન કરાવનારાઓનો પણ નથી; પણ તેમના કોઈ કોઈ ચેલાઓ તે વિષે એવો બચાવ કરે છે કે, સામસામેની હથીઆરોના લડાઈમાં હજારો લાખો માણસોની ખુહારી થાય છે જ્યારે હસન સખ્યાહે તેવી લાખોની ખુહારી થાય તેવી પ્રચલિત રૂઠી પોતા માટે બંધ કરી, ફીદાઈઓ મારફતે માત્ર શત્રુના થોડાક આગેવાનોને ઠાર કરાવવા માંડ્યા, કે જેથી આગેવાન શત્રુ ઠાર થતાં લડાઈ બંધ થાય અને લાખોના પ્રાણો જે જવાના હતા તે બચી જાય. વળી તેઓ કહે છે કે લડાઈ પ્રસંગે જ્યાં બળથી કામ નહિ ચાલી શકે ત્યાં કળથી કામ લેવાતું આવ્યું છે તે ધોરણે આ કામ કળથી લેવાયલું ગણાય અને તેથી હસન સખ્યાહની આ ફીદાઈઓ મારફતે શત્રુઓને ઠાર કરવાની યોજના અન્યાયી ગણી શકાય નહિ.

ઉપરનો જવાબ એવો તો લુલો તથા હસી કાઢવા લાયકનો છે કે જેના વિષે એ મત હોયજ નહિ. જે તેમના જવાબને વ્યાજબી ગણીએ તો જગતમાં ન્યાય કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ તેમ માનવું પડે, કેમકે મનુષ્ય જાતને જગતમાં ન્યાયપૂર્વક વર્તવાનું છે. ન્યાય પૂર્વક વર્તવામાંજ તેમની આખાદી તથા ઉન્નતિ છે. તેથી જરાપણ તે આડે માર્ગે ચાલે તો, તેમની પાયમાલી તથા પડતી છે. જગતના કોઈ પણ કાર્ય વહેવારમાં જાહેર ન્યાય દ્રષ્ટિમર્યાદામાં રખાય છે અને તેજ સર્વથા પ્રચલિત તથા સર્વથા માન્ય રખાયેલ છે. પ્રજા તથા સરકારના દરેક કાય તેને અનુસરીને ચલાવવામાં આવે છે અને તે ચલાવવામાં આવતા કાર્યમાં જેટલા પ્રમાણમાં તે નિયમાનુસાર કામ

કરવામાં આવે છે તેટલા પ્રમાણમાંજ ન્યાય સચવાય છે અને જેટલા પ્રમાણમાં અન્યાય થાય છે તે એ બાબતની દલીલ છે કે તે ન્યાયના ધોરણ પર અમલ કરવામાં આવ્યો નથી.

લડાઈ થવી એ પણ મનુષ્યો માટેની અણગમતી દરજ્જા છે. જગતની ઉપત્તીથી લઈ આજની સુધીમાં, તે દરેક દેશ તથા કોમમાં થતી આવી છે અને થતીજ રહેશે, તો આવી મનુષ્યના સાથે દર-જીઆત લાગુ પડી ગયેલી વસ્તુ, કે જેમાં લાખો કરોડોનાં ખુનો થઈ જવાનાં છે અને જગતના બહેવારમાં અસાધારણ અગવડો ઉભી થવાની છે તેમાં ન્યાયનું ધોરણ ન સાંચવવું એ કાંઈ પણ રીતે બ્યાજખી ગણાયું નથી. દરેક દેશમાં લડાઈને લગતા પણ નિયમો હોય છે જે બંને પક્ષોએ કબુલ રાખવાના હોય છે. જે પક્ષ તે નિયમો વિરૂદ્ધ અમલ કરે તે અન્યાયી તથા દોષિત ગણાય છે. જેઓ લડાઈને લગતા નિયમોથી કાંઈ પણ બચીતા છે તે આ બાબત સારી પેઠે જાણે છે કે જગતના બીજા કાર્ય બહેવારમાં જેમ ધોરણસર કામ પક્ષકારોએ કરવાના છે તેમ આ બાબતમાં પણ કરવાના છે.

લડાઈને લગતા અનેક નિયમો છે તેમાંના એક એ છે કે લડાઈ લઈ આવવા જેવી સામો પક્ષ જ્યારે વર્તન ચલાવે ત્યારે તેને તે વિષે પ્રથમ ખબર આપવી અને જે તે પોતાની રીતભાત ન સુધારે તો તેને અમુક દીવસ કે કલાકોની એલ્ટીમેટમ આપવી. આવી રીતે વર્તન નહિ કરતાં એકદમ સામા પક્ષની અજણતામાં હુમલો લઈ જવો એ અન્યાય તથા મહા પાપનું કામ ગણાય. અમો અમુક વખતે લડાઈ લઈ આવવાના છીએ એવી નોટીસ સામા પક્ષને પ્રથમ આપવી જોઈએ; કે જેથી જેમ સામો પક્ષ લડવાને તૈયાર છે તેમ

પોતે પણ તૈયાર થઈ જાય. હવે જો સામા પક્ષને ખબર આપ્યા સિવાય લડાઈ લઈ જવામાં આવે તો તે કાંઈપણ તૈયાર ન હોતાં, પોતાની શક્તિ છતાં હારી જાય. જે પક્ષ આવી રીતે સામા પક્ષને એડીમેટમ આપ્યા વિના ફાવી જાય જેની સામે પણ જો તેનો કોઈ વિરોધી એડીમેટમ આપ્યા સિવાય ચડી આવે તો, તેની પણ એજ વલે થાય. આજે તથા પ્રથમ લડાઈ પ્રસંગે અગાઉથી એડીમેટમ આપ્યાનું ધોરણ ન્યાય પૂર્વકનું ગણાઈ અમલમાં મુકાતું આવ્યું છે. જેમણે તે ન્યાયસરના ધોરણને અમલમાં નહિ મુકતાં વિરૂદ્ધ અમલ કર્યો તેને અન્યાયી હુમલો ગણવામાં આવ્યો છે અને તે અન્યાયી હુમલાથી સામા પક્ષને જે હાની પહોંચી છે તે સુલેહની કોન્ફરન્સ આરોપી તરફથી મંજૂરમતે અપાવે છે; પણ આપણે ફીદાઈઓની પદ્ધતિમાં તો જોયું કે, વિરોધીને લેશ શાત્ર પણ તે બાબતના ખબર આપવામાં આવતા નથી અને છુપી રીતે માત્ર એકાદ ફીદાઈને રવાના કરી આપવામાં આવે છે કે, જે શત્રુને કાંઈપણ વહેમ નહિ પડે તેવી રીતે અચાનક કાંઈપણ બચાવનો ટાઇમ આપ્યા વિના હાર કરી નાંખે છે. અને તેથી આ ધોરણ તદ્દન અન્યાયી તથા ફીદાઈઓએ કરેલાં ખુનો ગુનાહમાં ગણાનારા ખુનો ગણાય.

આવી રીતે કાંઈ પણ ચેતવણી આપ્યા વિના લડાઈ લઈ જવી એ ગુનોહ છે જ્યારે ફીદાઈ દ્વારાગ્રાપ્ત રીતે શત્રુનું કાસલ કઢાવી નાંખવું તેનો મહાન ગુનાહ છે. આવા ગુનાહો બદલની સજાઓ સુલેહની સંખ્યાબંધ કોન્ફરન્સોએ આપી છે; તેના વર્ણનોથી ઇતિહાસો બરપુર ભર્યા છે. ફીદાઈ મોકલીને શત્રુને હાર કરાવવો એ ધોરણ તો જમત માટે બ્રાહ્મ થઈ શકે નહિ, કેમકે જો તે બ્રાહ્મ રાખવામાં આવે તો આ જમતનો કારણવાર ઉથલ પાથલ થઈ જાય.

માણસો જીવી કે આત્મા રહી શકે નહિ. ખુદાતાલાની કોઇ પણ બક્ષીસનો તે લાભ લઇ શકે નહિ. અરસ પરસ એક બીજાને કાપી નાખી પોતાનો તથા સંબંધીનો અંત આણે.

જે પક્ષ શીદાઇઓની સહાયતાથી શત્રુને હાર કરવાનું ધોરણ કરે તે, પ્રથમ દ્રષ્ટીએ ફાવી જાય, તેનું કારણ તેણે અન્યાયથી કામ લીધું તે છે. અન્યાયથી કામ લેવાથી પહેલી તકે અન્યાય કરનારને લાભ થાય છે; પણ જે તેજ ધોરણ તેના વિરોધીએ લીધું હતે તો, તે વિરોધીને લાભ અને પોતાને હાની થઇ હતે. જે ધોરણે હસન સખ્યાહે શીદાઇઓ મોકલી શત્રુઓના ધાણ કઢાવ્યા, તેજ ધોરણ જે હસન સખ્યાહના વિરોધીઓ અખતેયાર કરતે તો હસન સખ્યાહ તથા તેના સાથીઓની પણ એજ વલે થતે કે, જે તેના વિરોધીઓની હસન સખ્યાહે કરી હતી. હસન સખ્યાહના વિરોધીઓ પોતાના મારાઓ શીદાઇઓની જેમ તૈયાર કરી, હસન સખ્યાહ તથા તેવાજ પોતાના વિરોધીઓને હાર કરતે અને તે વખતે હસન સખ્યાહના હીમાયતીઓ હસન સખ્યાહના જે ધોરણને વ્યાજખી ગણે છે તે જરૂર ગેરવાજખી ગણતે.

જે નિઝામ-ઉલ-મુલક હસન સખ્યાહના શીદાઇની છરીથી માર્યો ગયો, તેજ નિઝામ-ઉલ-મુલક, જે પોતે એક શીદાઇને મોકલી હસન બિન સખ્યાહનું ગુપ્તપણે કાસળ કઢાવી નાખતે તો તે વખતે હસનની તરફેણમાં ન્યાય હોવાનું જણાવનારા શું ફેસલો આપતે ? અથવા તો જેટલાં ખુનો હસન સખ્યાહે શીદાઇઓ મારફતે કરાવ્યાં, તેટલાંજ ખુનો જે નિઝામ-ઉલ-મુલક હસન સખ્યાહની રીતિ પ્રમાણે કરાવતે તો, હસનના હીમાયતીઓ કેવો ફેસલો આપતે ? હસનના વિરોધીઓની સખ્યા તો કરોડોની હતી તેથી તેમાંથી અમુક લાખોના

(૨૫૭)

ખુનો થતાં તેમની સંખ્યામાં જાણુવા લાયકનો ઘટાડો થતો નહિ, પણ જો હસનના વિરોધીઓ તેટલાંજ ખુનો હસનના પક્ષકારોનાં કરતે તો હસન તથા તેના યજ્ઞમાનોનું નામો નિશાન જગતમાં રહેવા પામતે નહિ. હસન તથા તેના પક્ષકારોનું તે સમયમાં જીવતા રહી જવું, એ હસનના વિરોધીઓના સ્થાપિત ન્યાયના ધોરણને આભારી છે એટલે કે તેઓ સ્થાપિત લડાઇના ધોરણને વળગી રહી શીદાઇઓ જેવા માર્ગે નહિ આપ્યા તેને આભારી છે. આ ઉપરથી વાંચક વર્ગ જોઇ શકશે કે, હસનને તેના અન્યાયની સજા પણ મળવા પામી નથી જ્યારે તેના વિરોધીઓ હસનના અન્યાયી પગલાંના ભોગ થઇ પડ્યા છે.

આજે જગતમાં સેંકડો મોટાં રાજ્યો અને હજારો લાખો નાનાં રાજ્યો છે. દરેકને નાના મોટા શત્રુઓ જરૂર છે. જો તેઓ શત્રુઓને હસન બિન સખ્યાહ જેવો શીદાઇઓ મોકલી ઠાર કરવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરે તો, સઘળાઓ અન્યો અન્ય કપાઇ મરે. વળી જે કામ અન્યાયથી તથા છુપી રીતે કરવાનું હોય ; એ તે ધણુંજ સહેલાઇથી થઇ શકે છે. છુપી રીતે ખુન કરવા માગનાર લાખો માણસોના પહેરા વચ્ચે પણ અંદર ઘુસી જાય અને પોતાનું કામ પાર પાડી આવે; કેમકે તેને કોઇ ઠેકાણે પોતાનો હેતુ જણાવવાનો હોતો નથી; બદલે તેણે તો પોતાના હેતુની વિરુદ્ધનો બધો દેખાવ કરવાનો હોય છે. તેને કોઇ રોકટોક કરનાર હોતું નથી; કેમકે તેને તો તે પોતાનો સહાયક હોવાનું માની બેઠો હોય છે. આવું ધોરણ આજે અખતેયાર કરવામાં આવે તો જગતનો કોઇ મોટામાં મોટો બળવાન સહેનસાહ પણ પોતાના પ્રાણને બચાવી શકે નહિ અને અદનામાં અદના માણસ પણ મોટા મોટા બળવાન રાજાને ઠાર કરવામાં નિષ્ફળ

જાય નહિ; તેથી સમાજે સ્વીકારેલો લડાઈનો નિયમ સર્વથા ન્યાયી તથા ફીદાઈઓ દ્વારા શત્રુને દાર કરાવવાનો માર્ગ તદ્દન અન્યાયી, જુલ્મી તથા જગતના બંધારણ તથા વ્યવહારને તોડી પાડનારો છે અને તેની અધમતા કદપી ન શકાય તેટલી વિશેષ છે.

આ અધમપણાનો એ લોકોને સંપૂર્ણ ભાસ થશે કે, જેઓ નેહલીસ્ટો તથા એનારકીસ્ટોના ઇતિહાસોથી જાણીતા છે. નેહલીસ્ટો તથા એનારકીસ્ટો એ પણ ફીદાઈઓજ છે, તેમણે જગતમાં હસન સખ્યાહના ફીદાઈઓની જેમ ઘણા મહાન પુરુષોનાં ખુનો કરેલાં અને દરેક કાળમાં તેઓ અશાન્તી ફેલાવનારા નીવડ્યા છે. તેમના ખુની કારસ્તાનોથી પ્રજા તથા સરકારોને ભારે હાની પહોંચી છે. સરકાર સામે જે નેહલીસ્ટો તથા એનારકીસ્ટો ઉભા થયા હતા, તે માટે સરકારને ભારે જાપતો રાખવો પડ્યો હતો અને દર વર્ષે કરોડો રૂપીઆનો ખર્ચ કરવો પડ્યો હતો. આજે પણ તેવાજ નેહલીસ્ટો તથા એનારકીસ્ટોની તપાસ રાખવા તથા તેમને પકડી ઠેકાણે પાડવાને દરેક મોટી સરકારોને દર વર્ષે કરોડો રૂપીઆનાં ખર્ચે કરવાં પડે છે. અમેો ઇચ્છતા હતા કે, તેવા નેહલીસ્ટો તથા એનારકીસ્ટોને કાંઈક હેવાલ અમેો આપી ફીદાઈ મત સાથે તેની સરખામણી કરી બતાવતે; પરંતુ હિંદી નજર પુરતો અવકાશ રાખેલો તેથી તેમ કરી શકવાને અમેો લાચાર છીએ.

મતલબકે હસન સખ્યાહ એક એવા અન્યાયી માર્ગપર ચાલ્યો કે, જેથી જગતમાં સંખ્યાબંધ મહાન પુરુષોનાં તથા લાખોનાં ખુનો થયાં. આ ફીદાઈઓદ્વારા શત્રુનું ઠંકાસળ કાઢવાની અન્યાયી પદ્ધતિથી તેણે ઉન્નતિ મેળવી, તેને ખરેખર ઉન્નતિ મેળવી કહી શકાય નહિ. તે એક હીચકારો માર્ગ હતો કે જે મહણ કરવામાં આખો અને

તેમ કરી જીત મેળવી એમ માનવામાં આવે તો, ન્યાયને તદ્દન ઉતારી પાડયો કહેવાય. જર્મન દેઝરે ન્યારે ઝેરી ગેસ છોડી તે દ્વારા મિત્ર રાજ્યના લશ્કરને ગુંગળાવી મારવાનું અખતેયાર કહ્યું ત્યારે તે કાર્યને સધળાઓએ ગેર કાયદે અને અન્યાયસરનું જાણ્યું. આવી રીતના ઘણા કાર્યો છે કે, જે દ્વારા શત્રુને જલદીથી માત કરી શકાય છે; પણ તે અન્યાયી હોતાં તેનો ન્યાયી કોન્ફરન્સે સ્વીકાર કરેલો નથી. અને ખરી જીત તેનું જ નામ ગણાઈ છે કે, જે ધોરણસર સ્વીકારા-એલી પદ્ધતિએ મેળવવામાં આવે. શત્રુને જો તે અન્યાય કરતો જાણાય તો, તેને પ્રથમથી ચેતવણી આપી અન્યાય કરતા અટકવાનું જાણા-વામાં આવે અને તેમ કરતાં જો તે અન્યાય ન તજે તો તેને લડ-વાનું પ્રથમ એલ્ટીમેટમ આપવામાં આવે અને એટ્રીમેટમમાં જાણા-વેલી મુદત પુરી થએજ લડાઈ જાહેર કરવામાં આવે. લડાઈ જાહેર થયા પછી પણ એક ખીજના એલચીઓ તથા એક ખીજની પ્રજાને પકડવા કે રંજડવામાં ન આવે. એક ખીજ સામે લશ્કરો તથા સ્વીકારાએલાં હથિયારોથીજ લડાઈ કરવામાં આવે અને દગા ફટકાથી તદ્દન નિરાશું રહેવાનું અખતેયાર કરે; વીગેરે વીગેરે રીતે લડાઈ લડી વિજય મેળવે તેનું નામ વિજય ગણાય; પણ શત્રુને હાર કર-વાને એકાદ શીદાઈ મોકલી તેનું કાસળ કઠારી નાખે અને તેમ કરી તેની તાકતને તોડી નાંખી પોતે જીત મેળવે તેનું નામ જીત ગણાય નહિ. જો હસન સખ્યા તેવા પ્રકારની ન્યાય રીતિથી લડાઈ લડતે અને તેમાં જીત મેળવતે તો, અમો તેના વિજય તથા અજીતપણામાં જરાપણ શંકા દેખાડતે નહિ; પરંતુ અહીં તો તેનો ખાવા આદમજ નિરાળો છે, તેવી સ્થિતિ વચ્ચે તેને વિજયી તથા અજીત તથા ન્યાયી કહેવામાં આવે તો તેને કોઈપણ રીતે સ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી. તેમ આવી આખતનો સ્વીકાર કોઈપણ ઇતિહાસકારે કરેલો પણ નથી.

હસન સખ્યાહે શીદાઈઓ દ્વારા જે ખુનો કરાવ્યાં, તેના જેટલા જેટલા દાખલા ઉપર ટાંકી બતાવ્યા છે તે જરૂર કરતાં પણ પુરતા છે; કે જેનો કોઈ અસ્વીકાર કરી શકે તેમ નથી. ખુદ હસનના ચુસ્ત મુરીદો તથા હીમાયતીઓ પણ તેનો અસ્વીકાર કરતા નથી, પણ હસન તેમ કરવામાં વ્યાજબી હતો તેમ જણાવી તે, તેણે કરેલા છે એમ કબુલ રાખે છે. એક માણસ જુલમ કરી જીત મેળવી, તે માટે મલકાય, એક માણસ પોતાના વિરોધીને કાપી નાંખી કુલ્યો ન સમાય, એક માણસ ચોરી કરી નાણાવટી બની જઈ મગરૂરીમાં મહાદે, એક માણસ લૂટ કરી તેનાપર તાગડધીના કરે અથવાતો કોઈ પોતાની લુચ્ચાઈ તથા કૌશલ્યતાથી હુંપદમાં આવી પોતાને વિજયી કહેવડાવે અને લોકો તેને બલે વિજયી માની પણ લે; પરંતુ તે કાંઈ વિજયી ગણાય નહિ, તે તો અઘોર પાપનું કાર્ય ગણાય. નીચ કામ કરી મલકાવાને બદલે તેણે તે માટે શરમાવું તથા પસ્તાવું જોઈએ. અમે હસન બિન સખ્યાહના અજીત તથા વિજયી પણાને કોઈ પણ પ્રકારે ખરેખર અજીત તથા વિજયીપણું કહી શકીએ નહિ; કેમકે એના-ર્ફિસ્ટ ધોરણે મેળવેલી જીત કોઈ જીત ગણાય નહિ; પણ તે તો જુલમ તથા અનીતિજ ગણાય. હા, હસનના જે વખાણ થઈ શકતાં હોય તો તેણે એનાર્ફિસ્ટપણું કરવામાં પોતાની બુદ્ધિ, ચતુરાઈ, હીમ્મત, દ્રઢતા વીગેરેનો જે ઉપયોગ કર્યો તેના થઈ શકે છે.

જે પ્રખ્યાત ઉસ્માઓનાં ધાતકી શીદાઈઓના હાથે ખુનો થયા તે ઉસ્માઓ એવા તો ઉચ્ચ કોટિના હતા કે, જેનાથી પ્રગ્લને પણો લાભ પહોંચતો હતો; પણ શીદાઈઓની એક છરીએ તેવા હીદાયતના બળતા ચેરાગને હોલવી નાંખી, અંધકાર પથરાવાને ઠરણ આપ્યું છે.

જો તેવા ઉદ્દેશ્યો દીન હયાત રહ્યા હોતે તો તેઓ પોતાની જાંઘી તુલીક હીંદાયતનાં કાર્યો કરતે અને હજારો લાખો પ્રકારના પુસ્તકોથી જગતને ભવિષ્યમાં લાભ આપી જતે; પરંતુ તેવા લાખો ઝુટ્ટી લેવા બદલનો બધો આરોપ હસન સખ્યાહ ઉપર આવે છે. જ્યારે તેવા ઉદ્દેશ્યોની હસ્તીના આશીર્વાદરૂપ છાંયડાનો નાશ થયાનો ચિંતાર દ્રષ્ટિ સામે ખડો કરવામાં આવે; છે ત્યારે દસ્તે અફસોસ મસળવામાં કાંઈપણ પાછું હઠી શકાતું નથી.

દીદામ્ઓનો અંતિમ ઘાતકી બનાવવાને કોઈપણ જાતની કસર રાખવામાં આવી નહિ હતી. આ અંતિમપણુને એટલી હદ સુધી મજબુત બનાવવામાં આવ્યું હતું કે જેનું ચિત્ર દોરી બતાવવું અમોને તો અમારી શક્તિ બહારનું કામ લાગે છે અને અમો એવું અનુમાન કરતાં પાછા હઠી શકતા નથી કે, ખીજે કોઈ પણ લેખક તેમ કરવામાં પૂર્ણતા ભાગ્યેજ મેળવી જાય. જુવાન, કદાવર, ધર્મનું નામ પડતાં મરી મટનાર, ભોળા, ભાવિક અને નિર્દય વિદ્યાર્થીઓને સધળા ઇલાકાઓમાંથી પસંદ કરી કરીને એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. તેમને આવા પ્રકારની બાજીમાં ફોલ્ડમંદ બનાવવા માટેનાં બોરડીંગ હાઉસમાં શું શું પ્રકારની વ્યવસ્થાઓ તથા યોજનાઓ નહિ રાખી હોય, તેના અંદાજ ખેંચી કાઢવો મનુષ્ય શક્તિની બહારની વાત છે. સાધારણ રીતે જ્યારે આજ કાલના કોઈ એનાર્કિસ્ટને તૈયાર કરવામાં જે પ્રકારે કામ લેવામાં આવતું, કોઈ જાપામાં વાંચવામાં આવે છે ત્યારે પણ જ્યારે શરીરના રૂપાંતર ઉભા થઈ જાય છે. ત્યારે તો આ દીદામ્ઓની કોલેજના કમકમાટી ભર્યા હેવાલો જો તવારીખ નવીશોએ પુરા પાડ્યા હોતે તો તેને કેવો અસર થતે તેનું ચિત્ર દોરી બતાવવું ફક્ત છે.

શ્રીદાષઞ્ચોને કેવી સાવચેતીથી કોઈના પણ સમાગમમાં ન આવે તેવી રીતે રાખવામાં આવશે. ઇમામની આજ્ઞા એજ તેમની જીંદગીની મુખ્ય નેમ સમજાવવાને કેવી કેવી દલીલોથી તેમને સમજાવવામાં આવતું હશે. ઇમામની આજ્ઞા પાળવામાં પોતાના જન માલ તથા પોતાના સર્વસ્વની લેશ માત્ર પરવા નહિ કરવી તેના કેવા કેવા કિદાહરણો તથા દ્રષ્ટાંતો સમજાવવામાં આવ્યાં હશે, તેમનાપર કેવા પ્રકારની અંતિમ તકેદારી રાખવામાં આવી હશે તેમની હેવાની શક્તિઓ ખીલવવા માટે લઘુ શકાય તેટલા માર્ગો લેવામાં આવ્યા હશે અને તેવાજ પ્રકારના ખોરાકોથી તેને વફવાને ઘટ્ટું કરવામાં આવ્યું હશે. નજહત-કિલ-કોલુખના કતાંએ શ્રીદાષઞ્ચોના અંતિમ વ્રાતકી તથા ખુખારપણા વિષે લખ્યું છે કે “ તેમને ખીલાડીનું માંસ ખવડાવવામાં આવતું હતું. ખીલાડી ગુસ્સાને વખતે પોતાના દીલને કામુમાં રાખી શકતી નથી. ચુનાંચે તેવા માંસના ખોરાકની તાસીરથી તેવીજ તાસીર શ્રીદાષઞ્ચોની થઈ હતી કે, આજ્ઞા મળતાંજ જોને કતલ કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો છે તેને હરગીઝ જીવતો રહેવા દેતા ન હતા. ”

શ્રીદાષઞ્ચોને ખીલાડીનું માંસ ખવડાવવામાં આવતું હતું તેટલા ઉપરથી એ બાબતનો અંદાજ બહુજ સહેલાઈથી ખેંચી શકાય છે કે, ખીલા ખોરાકો પણ તેવાજ પ્રકારના તામસીપણાને ઉશ્કેરનારા આપવામાં આવતા હશે અને પરિણામે તેઓ તૃષ્ણાનું ધાતકી હથીયાર બનવામાં જરાપણુ પ્રાણ નહિ હઠે તેવી દરેક પ્રકારની તેમને દેખવણી આપવામાં આવતી હશે ખીલાડીના ગુસ્સા વિષે બાગ્યેજ કોઈ અજાણ્યું હશે. તે જો કે માણસોથી કરીને નાશી જાય છે, પણ

જ્યારે કોઇ માણસ તેને એવી રીતે ઘેરે છે કે જ્યાંથી તે છટકી જવાનો માર્ગ જોતી નથી ત્યારે તે ફારન તે માણસ ઉપર હુમલો કરી ઘેરનારને જખમી કરી છટકી જાય છે. તે ગુસ્સામાં એટલી તો જલકી જાય છે કે તે જેનાથી પ્રથમ ખીલતી હતી તેની ખીકનો કાંઠ ખ્યાલ કરતી નથી. ખ્યાલ કરતી નથી એટલુંજ નહિ; પણ તેને ખનથી પણ મારી નાંખવામાં પાછી હડતી નથી. ઘણી વખતે જેવામાં આવ્યું છે કે બીલાડી કુતરાથી ડરીને નાશી જાય છે, પણ જ્યારે કુતરો બીલાડીને એવી જગોએ જઈ ઘેરે છે કે, જ્યાંથી છટકવાનો બીલાડીને માર્ગ મળતો નથી ત્યારે તે કુતરાપર ઘણાજ વિકાળ ધોરણે હુમલો કરે છે કે જે હુમલો જોઇ કુતરો નાશી જાય છે.

આવા વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવામાં જે જે પ્રકારનું કાળજી ભર્યું લક્ષ આપવામાં આવ્યું હશે તેનો કાંઈક ભાસ શીદાઈઓએ કરી દેખાડેલા કારનામાંઓથી થઈ શકે છે. જે માણસનું ખુન કરવાનું હોય છે તે માણસ કાંઈ સાધારણ માણસ તો હોતો નથી કે, કામ જતાને વાર વગર ખાંચરે થઈ જાય ! વજીર, સુલતાન તથા ગવરનર વીગેરે દરજ્જાના લોકો આવા શીદાઈઓથી બચવાને માટે બચાવનાં ઘણા સાધનો રાખતા હશે. આવા બચાવનાં સાધનો છતાં પણ શીદાઈ એ પોતાનું કામ કાઢી લેવાનું હતું; તેથી તે શીદાઈમાં પોતાનું કામ કરી લેવાની કેવી યોગ્યતા ઉભી કરી આપવામાં આવી હશે તે સ્હેજે સમજાઈ તેવી છે. જેને ઠાર કરવાનો છે તેની પાસે પોતાને નોકર રહેવાને બરનો પોતાને તેણે અંતિમ વેશ બજાવવો પડ્યો હશે. નોકરીમાં જોડાઈ પોતાની નોકરીથી તે એટલો બધો સંતોષ આપતો હશે કે, તેનાપર આલેકને પૂર્ણ વિશ્વાસ આવી જતો હશે અને

આવા કારણથી તે માલેકના મહેલ કે : ઘરમાં એક પૂર્ણ વિશ્વાસુ તરીકે આવજવ કરતો હશે. કોઇ પણ નોકર ચાકર હાજર ન હોય તેવા પ્રસંગે પણ પોતાની હાજરી તે રાખી શકતો હશે અને તેના વિશ્વાસુ હોવામાં લગાર પણ શંકાને સ્થાન રહેવા પામ્યું નહિ હશે. છેવટે તે લાગ જોઇ ઝેર ખવડાવી કે છરી વડે પોતાને શીકાર કરી લેતો હશે.

લખ્યું છે કે મઝહબી તાલીમ આપવા પૂર્વે ફીદાઇઓને સીપા-હગીરિની તાલીમ પણ આપવામાં આવતી હતી. હથીઆરોને કેમ વાપરવાં તે તેમને શીખવાડવામાં આવતું હતું. સંકટો સહન કરવાને ટવાએલા બનાવવામાં આવતા હતા. વેશ બદલી નાંખવાની કળા ઘણી સારી રીતે તેઓ જાણતા હતા; કેમકે દરેક સંજોગને લગતા ખાસ વેશો તેને બદલવા પડતા હતા. જો શત્રુ સુન્ની મતનો હોયતો તે ફીદાઇઓને તેની નોકરીમાં રહી સુન્ની આચાર વિચાર પ્રમાણે પોતાના બાવિકખણથી, પોતાના કામમાં સરળતા મેળવવાની હતી. તેવીજ રીતે શત્રુ જે સંપ્રદાયના હોય તે સંપ્રદાયના આચાર વિચાર પ્રમાણે તે ચાલી અનુકુળતા મેળવતો હશે. માલેકને માટે જીવ સટોસટનું કામ કરી દેખાડી તે પોતાની નીમકહલાલીની માલેકના દીલમાં છાપ બેસાડતો હશે. માલેકને લેશમાત્રપણ તેના વિષે શંકા ન જાય તે માટે તે પોતાનું વર્તન કેવી રીતે રાખતો હશે તેનો ખ્યાલ સ્હેજે આવી શકે છે. શક પડતાં પકડાઇ જાય તો પણ :જન જતાં સુધીમાં તે ફૂટવા પામતો નહિજ હોય; કેમકે જો ફૂટે તો પોતાના હેતુની સમજણ ઇમારત જમીનદોસ્ત થઇ જાય તેમ હતી.

ખ્વાજા નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે જ્યારે સુલતાનને રોઆય દેખાડી હસનને વશ કરવાને એલચીએને અલમોતના કીલ્લામાં મોકલ્યા ત્યારે હસને પોતાના શીદાઓ માટે રૂસ્તમ તથા અસ્ફંદયાર જેવા પહેલવાનોના પિતાને પાણી કરી નાંખનારો હેબત ભર્યો દેખાવ દેખાડ્યો. ખ્વાજા નિઝામ-ઉલ-મુલ્કનું જીવન કરવાનાં હારસ નામના શીદાઓ જે પ્રકારની રીતમાતથી કામ લીધું, સુલતાન સંજરના વિશ્વાસુ નોકરને ખુટવીને તેના ઉશીકા નીચે પોતાના કોતરેલા નામવાળું ખંજર રખાવી સુલતાનને બીહવડાવવો અને બીજેજ દીવસે સુલેહ માટે કાસદ મોકલવો, ઇમામ ફખરુદ્દીન રાઝીના મક્તબમાં શીદાઓ દાખલ થઇ તેણે ઇમામ સાથે જે પ્રકારે દીલને થરથરાવી નાંખનારી વર્તન ચલાવી તેમજ જુદા જુદા મોટા માણસોને શીદાઓએ છુપી તથા જાહેર રીતે કતલ કરવામાં જે હીમ્મત, દ્રઢતા તથા કૌશલ્યતા દેખાડી તે સમજાવનાવો શીદાઓને તૈયાર કરવામાં કેવા પ્રકારે કામ લેવામાં આવ્યું હશે તેનો કાંઈક અંશે ખ્યાલ આપી શકે છે. શીદાઓ પોતાના કાર્યમાં કેવા અંતિમ ધાતકી બન્યા હતા તેના હેવાલો એ બાબત પુરવાર કરવાને પુરતા છે કે, શીદાઓ તૈયાર કરવાની કોલેજ તથા ખોરડીંગમાં કેવા પ્રકારે કામ લેવામાં આવ્યું હતું.

શીદાઓના કમકમાડી ભર્યાં કાર્યો એટલાં તો ધાસ્તી ઉત્પન્ન કરનારાં થઇ પડ્યાં હતાં કે, ધાસ્તીની સામાન્ય હાલત એ હતી કે, અમીર ઉમરાવો ઝમાઓ નીચે બખતર પહેરતા હતા અને ખુદ સુલતાને પોતાના દરબારીઓને બખતર પહેરવાની પરવાનગી આપી હતી કે તેઓ દરબારમાં હથીઆર બાંધીને આવ્યા કરે. મોટા મોટા સુલતાનોએ પોતાના કીલ્લાઓ એટલા માટે પોતે જાતે તોડી નાંખ્યા હતા

કે, જે હસન તેની માગણી કરશે તો તે આપ્યા વિના ચાલશે નહિ. મોટા મોટા રાજાઓ તથા ગવરનરોના મહેલો, પવિત્ર મસજીદો, કીલ્લાના મજબુત ગઢો, ઘરના તાળાં વાસેલા દરવાજાઓ તદ્દન નકામા હતા. તે વસ્તુ તેમનો બચાવ કરી શકવાને અસમર્થ હતી. કોઈ માણસ જેવી રીતે જંગલમાં એકલો હોવાને લીધે જંગલમાં ડરતો હતો તેવીજ રીતે મોટા મોટા લશ્કરોના પહેરામાં પણ તે શીદાઇઓથી ડરતો હતો. રાજા મહારાજાઓના વજીરો તથા ગવરનરોમાં પણ શીદાઇપણું દાખલ કરી આપવામાં આવ્યું હતું. લખ્યું છે કે આ બચંકર ધાતકી શીદાઇઓએ લોકોના અંતઃકરણ ઉપર એટલી તો છાપ બેસાડી હતી કે તેનું વર્ણન લખ્યું એ મનુષ્યની શક્તિ બહાર છે જે આખીદ મસજીદમાં ઘુંટણ મરડી બંદગી કરતો હોય અને જે મેહમાન સાથે બેસી જમતો હોય, તેને માટે પણ શંકાઓ થતી કે, રખેને તે શેખુલ જેઆલનો શીદાઇ હોય.

કાકિન્ટ શામ્પેન જ્યારે મસીયતના કીલ્લામાં સીનાનનો મેહમાન હતો ત્યારે જે પ્રદારનો સીન તેને દેખાડવામાં આવ્યો, તેને એવડાવવાની અગત્ય નથી. તેના વિશ્વાસુ નોકરમાંજ એક શીદાઇ હોવાનું સીનાને તેને જણાવી તે શીદાઇને જાહેર કરાવ્યો હતો. આ બનાવથી શામ્પેનની કેવી દયાજનક સ્થિતિ થવા પામી હતી તેનું વર્ણન સાંભળવાને કોઈ મજબુત હૈયું ધરાવી શકે એમ અમો માનતા નથી.

મોટા સુલતાનો તથા વજીરો, કે જેઓ પોતાના બચાવનાં બળ સાધનો રાખી શકવાને સમર્થ હતા, તેઓ પણ જ્યારે આ ધાતકી શીદાઇઓની છુપાવી રાખેલી છરીથી પોતાનો બચાવ નહિ કરી શકાય ત્યારે આપડા ઉલ્માઓની હાલત તો અસાધારણ જોખમ ભરી થઈ

પડી હશે. ઇમામ ફખરુદ્દીન રાઝી જેવો મહાન આલીમ જ્યારે એક શ્રીદાષના સાધારણ પ્રયાસથી વશ થઇ ગયો ત્યારે ખીજાઓ તો બહુજ સ્હેલાઈથી વશ થયા તથા કતલ થયા હશે. હજારો ઉલ્માઓની કતલ થવા પામી છે કે જેને કતલ કરવામાં ફીદાઈઓએ જે પ્રકારનાં પરાક્રમો કરી બતાવ્યાં તેનો પરદો ઇતિહાસકારોએ ક્યારી બતાવ્યો નથી. ઘણાઓ પોતાના વિદ્યાર્થીના હાથે, ઘણાઓ મુરદાના હાથે, ખંજર કે ઝેરથી શહાદતનો જામ પીવા પામ્યા હશે.

સુલતાનો, વજીરો તથા લશ્કરી વડાઓની મુળ સંખ્યાજ માત્ર ગણતરીનીજ હોય છે. તેથી ઉલટી રીતે ઉલ્માઓની સંખ્યા વિશેષ હોય છે. વળી તે સમયમાં ઇસલામીઓ ઇસ્લામ મેદાનમાં ઘણા આગળ વધ્યા હતા અને ઉલ્માઓના અખાડામાં ઇસ્લામી ઝવેરાતો ઠામ ઠામ પોલીશ થતા હતા. વળી હસન સખ્યાના ખરા વિરોધીઓજ આ ઉલ્માઓ હતા, કે જેઓ હસન સખ્યાહના મુલહદ તથા કુશરના વિચારોને નષ્ટ કરવાને ઉપદેશ કરતા અને ફતવાઓ આપતા હતા. તેથી આવા ડગલે ને પગલે નડનારા શત્રુઓને દુર કરવામાં અસાધારણ પ્રયાસ કરવો પડ્યો હતો અને તે પ્રયાસમાં સુલતાનો તથા વજીરો મારેના પ્રયાસ કરતાં બહુજ સ્હેલાઈથી શત્રુ જવાબુ હશે. કેમકે આપડા ઉલ્માઓ પાસે મેહલો, હથીઆરો તથા ચોડી પેહરા તો હોતાજ નથી. તેઓ પાસે તો સાધારણ ઝુપડું, કે જેમાં તેઓ ચઢાઇ ઉપર બેઠા બેઠા કીતાબો પડતા હોય છે અથવા મસજીદો કે તકીયાઓમાં બેસી વિદ્યાર્થીઓને ઇસ્લામ શીખવાડતા હોય છે અથવા તો મસજીદોના મીમ્બરોપર બેસી હીદાયતની વાગ્દોષમાં મસ્ત બનેલા હોય છે. તેવાઓને તો બહુજ ઝડપથી ફીદાઈઓ જાનતમાં પહોંચાડી દેતા હશે.

અને ન્યારે બાપડા ઉલ્લાસો કતલ થઈ જતા હશે ત્યારે તેમના મદ્રેસાઓ તથા મુરીદાની જે વલ્લે થતી હશે તેનું ચિત્ર દોરી બતાવવું એ મનુષ્ય શક્તિ બહારનું કાર્ય છે.

ઘણાઓને ઝેર ખવડાવવામાં આવ્યાં હશે. રસોઈ કરનારી દાસીઓને ખુટવવામાં આવી હશે અને તેમ કરી ખાણામાં ઝેર નાખવામાં આવ્યું હશે. હળાહળ ઝેર મેળવવા તથા બનાવવા મોટે ઘણા ઘણા પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હશે અને લાંચ રૂથવત માટેના એવા એવા કેસો! ઉભા થયા હશે કે, જેને પકડી પાડવાને આજની વીસમી સદીના ડીટેક્ટીવો પણ ભાગ્યેજ ફળીભૂત નીવડે.

સાધારણ ઉલ્લાસ કરતાં માતબર ઉલ્લાસ વધારે જોખમકારક ગણવામાં આવ્યા હતા; કેમકે સાધારણ ઉલ્લાસને કલામને પાણી કિપર કોતરકામ કર્યાં જેવાં અને માતબર ઉલ્લાસને કલામને પથ્થર કિપર કોતરકામ કર્યાં જેવાં માનવામાં આવ્યાં હતાં. આ માટેના એકજ દાખલો ઇમામ ફખરુદ્દીન રાઝીનો પુરતો થઈ પડે તેવો છે કે જે પ્રથમ અપાઈ ગયો છે. જેમ ઇમામ ફખરુદ્દીન રાઝીને પુષ્કળ નાણા તથા સત્તાની લાલચ આપવાનું જણાવી અલમોતમાં લઈ જવાની વેતરણ કરવામાં આવી હતી, તેમ બીજાઓ માટે પણ થયું હશે અને તેવાં લાલચને વશ થઈ, કોઈ કોઈ ઉલ્લાસો જરૂર બાતીન્યા કીઝામાં ગયા હશે અને લાલચમાં લપટાઈ પોતાના દીનો ઇમાન વેચનારા બન્યા હશે.

આ ઘાતકી ફીદાઈઓના હાથે માત્ર ઇસલામી સુલતાનો, વજીરો તથા ઉલ્લાઓજ કતલ થવા પામ્યા નથી, પણ પરધર્મના તેજાજ સોફો પણ છરીની ઘાટે ઉતરવા પામ્યા હતા. રાજદારી કારણે ખ્રીસ્તીઓના જીમરોમાં ફીદાઈઓના ખંજરો ભોંકાયા હતાં. આ ઉપરાંત

(૨૬૯)

ખીજી ધર્મવાળાઓ સાથે પણ ખુબાર શીદાઈ ખંજરાએ પોતાનાં પાણી જરૂર દેખાડ્યાં હશે. વળી આવી રીતે શીદાઈઓ માત્ર રાજ-દારી શત્રુઓને જ દાર કરતા હતા એટલું જ નહિ પણ મોટા મોટા અમીર ઉમરાવોની મોટી મોટી લાંચ રૂશવતો લઈ, તેઓ ભાડુતી ખુનો પણ કરી આપતા હતા અને તેના બદલામાં લાખો કરોડો રૂપિયા તેઓ મેળવતા હતા. ખ્રીસ્તી બાદશાહ કાઉન્ટ સામ્યેન ન્યારે વિદાય થવાની રજા લેવા માટે સીનાન પાસે ગયો ત્યારે સીનાને પોતાના મેહમાનને કહ્યું કે “ જો આપનો કોઈ દુશ્મન હોય તો બતાવો, કે જેને મારા શીદાઈઓ ઘણીજ ઉતાવળથી કતલ કરી નાંખશે ” આવી રીતે કરોડોની લાંચ રૂશવતો લઈ શીદાઈઓદ્વારા સરદારો ભાડુતી ખુનો કરાવી આપતા હતા. ક્રાન્સનો રાજા શીલીપ જે ઇંગ્લાંડના રાજા યુરવીર રીચર્ડનો શત્રુ હતો તે ન્યારે કનરાડને પોતાની જગાએ રાખી ક્રાન્સ ગયો ત્યારે થોડા દીવસમાંજ એક દીવસે તાએરના બજારમાં એક ફીદાઈએ તેને ખંજર ભોંકી દાર કર્યો. સઘળા પ્રખ્યાત ઇતિહાસ કારોતું કહેવું છે કે આ ખુન ઇંગ્લાંડના રાજા રોચર્ડે ખાનગી ખટપટ કરી કરાવ્યું હતું; જે કે અંગ્રેજી તવારીખનવીશો પોતાના રાજાતું કલંક દુર કરવા ઘણી કેશીશ કરે છે; પરંતુ આ બાબતની શામના મુસલમાનો અને અરબી ઇતિહાસકારોને બરાબર ખબર હતી. તેઓએ લખ્યું છે કે ઇસમાઇલીઓના સરદાર સીનાન સાથે સંબંધ જેડી રીચર્ડે કનરાડને કતલ કરાવ્યો છે. આ કાવત્રાનો એ કરતાં વધુ પુરાવા શો નેહએ કે, ઇસમાઇલીઓ પોતે પણ આ વાતને માન્ય રાખી કહેતા હતા કે, રીચર્ડે પોતે અમેને આ કામ માટે નીમ્યા હતા. યુરોપનો એક પ્રખ્યાત રાજકર્તા ફેડરીક બારબરસા ન્યારે મીલ્લાન શહેરનો ઘેરો ઘાલી બેઠો હતો, તે યુરોપના મધ્ય

ભાગમાં એક ફીદાઈથી માર્યો ગયો અને છેવટ સુધી પત્તો ન લાગ્યો કે, આ ફીદાઈ શામથી આવ્યો હતો કે સ્પેનથી અથવા શામવાળાની લાંચ ખાઈ તેમણે તે કામ કર્યું હતું કે બગદાદવાળાની.

જ્યારે બાહુતી ખુનો કરાવી આપવાની કુંપની આવા જોરે શોર હથીઆરો લઈ ઓફીસ જમાવી બેઠી હશે ત્યારે તેની પાસે કેવા કેવા ગબ્બર ગ્રાહકો આવતાં હશે તેનું અનુમાન રીચર્ડના બનાવથી બરાબર થઈ શકે છે. રાજ્ય મહારાજનું ખુન કરાવી નાંખવાથી અમળે તથા શંકુ રૂપીઆના લાભો થતા હશે. આવા બનાવો કાંઈક વધુ તો જરૂર બનતા હશે. શત્રુને કોઈ પણ જોખમે દાર કરવો એ એવી બાબત છે કે જેને આધિન ભાગ્યેજ કોઈ ન થવા પામે. ઘણી ઘણી મોટી મોટી રકમના ઓરડરો મળ્યા હશે અને તે સપલાઈ કરવામાં આવ્યા હશે અને હેરત પમાડનારો કારનનો ખજનો કે કુબેરનો ભંડાર એકઠો કરવામાં આવ્યો હશે.

કૃત્રીમ સ્વર્ગતું જે કાંઈ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેને કાંઈક ચીતાર શરે “ શીરહોસે બરી ” નામક ગ્રંથમાં ચીત્રો બતાવ્યો છે તેના ઉપર પણ જે સંતોષ પામવામાં આવે તો, તે કૃત્રીમ સ્વર્ગ તેના સઘળા સરંજામ સાથે કેટલા અમળ રૂપીઆના ખર્ચથી તૈયાર થયો હશે, તેનું અનુમાન ખેંચી શકાય છે. હવે તે તૈયાર કરવામાં તેને આખા સ્થિતિમાં ટકાવી રાખવામાં, તે હુરો ગીલમાન તથા કાર્યવાહકોને કાર્ય કરતા રાખવામાં, તેમજ કૃત્રીમ સ્વર્ગની બહાર જે હજારો લાખો પ્રકરના જોખમ બધાં કાર્યો થતાં હશે તેમાં જે લખણુ ખર્ચ થતું હશે, તે ક્યાંથી લાવવામાં આવ્યું હશે તે ઉપર પ્રમાણેની બાહુતી કુંપનીના નફામાંથી, લુપ્તરો કરાવી તથા તે બેળ-

વવાને માટે લઈ શકાય તેવા માર્ગો લેવાને કાંઈ પણ કચાશ નહિ રાખી હશે. આ બાબતના અનુમાને બેંચવા બેસીએ તો અમેને ધાસ્તી છે કે કોઈ અનુમાનેને નહિ પરખનાર અમારું લેખન ખસી ગયાનું અનુમાન કરે.

એટલી વાત તો ઇતિહાસ પુરી પાડે છે કે ભાહુતી ખુનોના બદલામાં રૂશવતો લેવામાં આવી. હાજરો તથા બીજા કાફલાઓ લૂટવામાં આવ્યા. રસ્તાઓ લુટ્યા અને લોકો ઉપર ભારે વિપત્તી ગુજારી હતી. લખ્યું છે કે મનુષ્યના દરેક તબક્કામાં અને ધર્મમાં કોઈ એવું ન હતું કે તે આ ઘાતકી શીદાઈઓની છરીથી બચી જવા પામ્યું હોય. છેક હિંદુસ્તાન સુધીના કોઈ કોઈ શીદાઈ હોવાનું ગાણુવામાં આવ્યું છે, કે જેણે બીજા શીદાઈઓ કરતાં પોતાનું પાણી વધુ પ્રમાણમાં દેખાડી આપ્યું છે. શીદાઈઓ માણસ મારીને ખાઈ જાય છે એવી બાબતને જે ચાલવા તરીકે ગણવામાં આવે છે તે ખરેખર અફવા નહિ હોય, પણ શીદાઈઓના કારસ્તાનોનું પરિણામજ હોય તો નવાઈ જેવું નથી.

શીદાઈઓને લગતા વર્ણનો તથા તે ઉપરથી ઉપજતા વિચારો આપતાં હવે અમારે અટકવું જોઈએ, કેમકે તે એટલા તો વિશેષ પ્રમાણમાં છે, કે તેના ઉપરના અભિપ્રાયો આપવા માટે પુસ્તકોનાં પુસ્તકો ભરાઈ જાય, તેથી જે કાંઈ તે સંબંધે લખવામાં આવ્યું છે તે પર સતોષ માનવો જોઈએ. જે કાંઈ હેવાલ તે સંબંધે આપવામાં આવ્યો છે તેને અભ્યાસમાં લેનાર માટે નિર્ણાયક મત ઉપર આવવું તદ્દન સ્કેલ છે કે હસન સખ્યાહના શીદાઈઓ ઉત્પન્ન કરવાના તથા તે દ્વારા લેવાયલા કામ માટે કેવો અભિપ્રાય બાંધવો. અમે નથી

ધારી શક્તા કે કોઇ પણ અમારા મતથી છલાહો. મત જાહેર કરે મતલબકે હસન સંખ્યાહ માટે, તે એક ખુખાર એનારકીસ્ટ હતો તેમાં લેશમાત્ર શંકા રહેવા પામતી નથી.

જ્યારે હસન સંખ્યાહ પરધર્મીઓ સાથે ઉપર જણાવ્યા પ્રકારનો હતો ત્યારે તેણે પોતાના હેતુને સાધવા માટે જે પ્રકારના ધર્મ મતો અખતેયાર કીધા હતા અને ગૃહણ કરાવ્યા હતા અને તેના જે વ્યવહાર પરિણામો આવ્યા હતાં તે સમજી લેવાં કાંઈ મુશ્કેલ નથી. પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારોની માન્યતા થઈ છે કે મુસલમાનો પોતાના સાચા મઝહબના શિક્ષણના પ્રતાપે જે દીની તથા દુનિયવી આખતમાં ઉન્નતિએ પહોંચ્યા હતા, તે ઉન્નતિને હસન સંખ્યાહના નાસ્તિક શિક્ષણે ધણીજ ગળાડાવી નાંખી અને મુસલમાનો જે પ્રકારની બળવાન સત્તા ધરાવતા હતા તે સત્તા તેવા શિક્ષણના કારણેજ નાશ થઈ. આ આખત માટેનું કાંઈક વિસ્તારથી વર્ણન અમે આગળ આપી ગયા છીએ.

કૃત્રીમ સ્વર્ગ.

જગતની ઉત્પત્તીથી લઈ આજદીન સુધીમાં હજારો બંદે લાખો વિષય ભોગની તૃપ્તી મેળવવા માટે બનાવટી ધર્મ સ્થાપકો તથા તેના કાર્યવાહકો તરીકે રજુ થયા. ભોળા લોકોને ઉઘે માર્ગે ચડાવી દઈ તેમના તન મન ધનથી પોતાના વિષય ભોગની તૃપ્તીનો હેતુ પાર પાડનારા ધણીઓ થવા પામ્યા. હજારો લોકો એનારકીસ્ટ કાર્યમાં નવા નવા ગુલ ખીલવનારા ઉભા થયા, પરંતુ તે સંખ્યામાં હસન બિન સંખ્યાહે જે પ્રકારની કાર્યદક્ષતા દેખાડી, તેની હરીશ્ચ કોઈ કરી શકે તેમ નથી. મતલબકે તેવા સંખ્યાઓમાં હસનનો નાંખર પહેલ વહેલો છે. તેના આવા અમરકારિક ભોગની એક કરામત તેનું કૃત્રીમ સ્વર્ગ છે.

સર માકેપોલોના સફરનામાનો તરજુમો પંજાબની રીલીજીયસ
 બુક સોસાયટીએ છપાવેલો છે. સર માકેપોલો લખે છે કે (હી. સ.
 ૬૪૮ મુતાબક ઇ. સ. ૧૨૫૦) “ જ્યારે હું આર્મીનીયા તથા એરાક
 અરબની મુસાફરી કરતો આ શહેરમાં પહોંચ્યો કે, જ્યાં પ્રાચિન સમ-
 યનો એક મુલહેદ ત્યાં રહેતો હતો તેટલા ઉપરથી આ જગોતું નામ
 “ મુલાહેદા ” પડી ગયું હતું (કીલ્લે અલમોતથી મુરાદ છે.) આ
 પ્રદેશ બે પહાડોની વચ્ચેવચ્ચ આવેલો છે. તેટલા માટે તે જગોતે
 બલદ-ઉલ-જખલ (પહાડી દેશ) અને ત્યાંના હાકીમને શેખ-ઉલ
 જખલ (પહાડી ઘરડો પુરુષ) કહેતા હતા. તેનું નામ અલાઉદ્દીન હતું
 અને તે મુસલમાન ધર્મનો અનુયાયી હતો. તે એમ કહેતો હતો કે, મોહંમદ
 (હજરત મોહંમદ સં) મને એક સ્વર્ગ આપવાનો વાયદો કર્યો હતો.
 યુનાંચે તે પ્રમાણે મને સ્વર્ગ મળી ગયું છે અને આ પ્રદેશના મુસલમાનો
 તે મકાનને સ્વર્ગજ સમજતા હતા. તેણે બે પહાડોના ઉંચા ટેકરા-
 ઓની વચ્ચેની જમીનમાં એક ઘણોજ ખુબસુરત બાગ બનાવ્યો હતો.
 જેમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં મેવાવાળાં વૃક્ષો તથા ફૂલો પ્રત્યેક સમયે
 મોજુદ રહેતા હતાં અને નજો મારફતે ઘરોમાં પાણી, દુધ, શરાબ
 તથા મધ પહોંચતું કરવામાં આવતું હતું. આ બાગમાં પ્રત્યેક સમયે
 ખુબસુરત, યુવાન, નાઝનીન સ્ત્રીઓ મોજુદ રહેતી હતી, કે જેણીઓ
 વિવિધ પ્રકારનાં વાજાં ત્રા વગાડતી તથા નાચરંગ કરતી હતી અને
 પારકાને વશ કરી લેવામાં પોતાનો કોઇ હરીફ નહિ ધરાવતી હતી.
 આ બાગમાં માત્ર એજ લોકો આવતા હતા કે જેઓ હશીશ (ભાંગ)
 પીવાને વાંધો લેતા નહિ. આ બનાવટી બહીસ્તમાં જવાનો માત્ર
 એકજ રસ્તો હતો અને કીલ્લો તો એવો બળવાન હતો કે, સમગ્ર
 જમત પણ તેને જીતી શકે નહિ. અલાઉદ્દીનના દરબારમાં ૧૨ થી

(૨૭૪)

૨૦ વર્ષ સુધીની વયના યુવાન તથા કદાવર છોકરાઓ દરેક સમયે મોજુદ રહેતા હતા. તે મુલહેદ તેમને સ્વર્ગતું વર્ણન સંભળાવતો કે જેનો તેમનાથી વાયદો કરવામાં આવ્યો હતો અને તે શીદાર્થો તેનો સ્વીકાર કરી લેતા હતા. પછી તે બે ચાર યુવાનોને ભાંગીપીવડાવી મુવડાવી દેતો હતો અને ત્યાંથી ઉપાડી બનાવટી સ્વર્ગમાં લાવી મુકવામાં આવતા અને તેઓ જાગતા ત્યારે તેઓ પોતાને એક એવા આલીશાન મહેલમાં જોતા, કે જે અલાહિદીનની બેહસ્તની સમાન છે. પરી સમાન નાઝનીન અપશરાઓ તેની સાથે ખાનગી બેઠની વાતો કરતી, અને તેમને ખાત્રી થઈ જતી હતી કે, ખરેખર તેઓ સ્વર્ગમાંજ દાખલ છે. આ પદ્ધતિથી તેણે બોળા પહાડી લોકોના દીલમાં ઠસાવી આપ્યું હતું કે તે પોતેજ નથી છે અને જ્યારે પણ તે પોતાના કામપણ માણસને કામપણ કામ માટે મોકલતો ત્યારે તે માણસ કીલ્લામાં અલાહિદીનની રખડમાં રજુ થતો હતો. અલાહિદીન તેને પુછતો કે ક્યાંથી આવ્યો ? તે જવાબ આપતો કે સ્વર્ગમાંથી અને તે સ્વર્ગ એવું છે કે જેવું હોવાનું હજરત મોહમ્મદે (સ.) જણાવ્યું છે. આ સાંભળી બીજા અનેક યુવાનોને સ્વર્ગમાં દાખલ થવાનો શોખ થઈ આવતો હતો. જ્યારે અલાહિદીનને કામ મહાન હાકેમને કતલ કરાવવાની જરૂર પડતી ત્યારે તે, તે જવાનો પૈકી એકને હુકમ કરતો કે “ તું જા ! અને ફલાણને કતલ કર. કતલ કરીને આવતાં તને સ્વર્ગમાં પહોંચાડી આપવામાં આવશે. ” આવી આશા અને ઉમેદમાં તે સઘળી ધાસ્તીઓ સામે મુકાબલો કરતો હતો. તેના બીજા બે મુરદિ પણ હતો, જે ઈંદ્રજીનને તમાશો દેખાડતા રહેતા હતા. એક દમીશકમાં અને બીજે કુદીસ્તાનમાં રહેતો હતો. હલાકુખાને ચડાઈ કરી અલાહિદીનને કતલ કીધો અને કીલ્લા તથા બાગનો નાશ કીધો. ”

દાયરેતુલ મઆરેફનેા કર્તા લખે છે કે “ આ સ્વર્ગમાં તે સધળી સામગ્રીઓ મોજુદ હતી કે, જે બુદ્ધિથી હોવાનું માની શકાય છે. ” સ્વરર લખે છે કે “ પોતાનું વચન સત્ય છે એવી ખાત્રી જજમાનોમાં ધર્મની સહાયતાથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવી હતી. મુરદાને જે વાત કહેવામાં આવે તે વાતમાં લેશ માત્ર જુઠાણું નથી એમ તેઓને મનાવવાની જરૂર હતી. હસને આ કામમાં સાફસ્યતા મેળવવા માટે એક નવી અને વિચિત્ર યુક્તિ યોજાઈ કાઢી હતી. આ યુક્તિ એવી તો વિચિત્ર હતી કે તેનો કોઈને આજ સુધી સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ થયો હોય, તેમ તેની વિચિત્રતા માટે આજે પણ વાંચનારને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા વિના રહે તેમ નથી. ક્રીસ્તીની બાજુમાં :રમણીય અને સપાટ મેદાનમાં એક સ્વર્ગ બનાવવામાં આવ્યું હતું. આ સ્વર્ગમાં મનહર બાગો, રમણીય ફૂંઆરાઓ, સુંદર મેહલો, ઉંચા મીનારાઓ, ખુશનુમા દીવાનખાનાઓ અને વિચિત્ર ઝરૂખાઓ, લાખો કરોડો રૂપીઆ ખરચી બનાવવામાં આવ્યા હતા. મેહલોની ભવ્યતા, વેલોના માંડવાઓની મધુરતા, ખુશખો અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં ભોજનો તથા વસ્ત્રો, મનુષ્યનાં અંતઃકરણને જાડુની પેઠે હરી લે તેવાં હતાં. ખુશસુરતમાં ખુશસુરત અને નાજુકમાં નાજુક યુવાન છીડીઓ જન્મતત્તી હુરો જાહેર કરવાને મોટી સંખ્યામાં રાખવામાં આવી હતી. આ અપશરઓની લાવણ્યતા, કોમળતા અને તેમના ખેંચાણુ કારક અવયવો જોનારને ખાત્રી અપાવી શકતા હતાં કે, આ દુનિયા સિવાય બીજીજ દુનિયા છે તથા આ પરીઓ જન્મતત્તી હુરાંઓ છે. મુસલમાનોમાં જન્મતત્તું જે વર્ણન અને તેમાં જે જે આનંદમય વસ્તુઓની વાતો છે તેવું બાન કરાવવા માટે તેની આબેહુલ નકલ કરવા કોશીશ કરવામાં આવી હતી, તથા જોનારને તેજ ખુદાઈ સ્વર્ગ હોવાનું બાન

કરાવવા હસને પોતાની યુક્તિ વાપરી હતી. આ જન્નત પહાડોમાં ઘણે દુર સુધી ચાલી ગઇ હતી. તેમાં ઠેકઠેકાણેથી નદીઓ કાપી નહેરો લાવવામાં આવી હતી અને કોશીશ કરવામાં આવી હતી કે, જે માણસ તેની અંદર જાય તેને અનુક્રમે વધુને વધુ આનંદ ઉત્પન્ન થતો જાય. જેવી રીતે કહેવામાં આવે છે કે, ક્રીમેશન બનાવતી વખતે ભેદ ભરેલી યુક્તિથી મનુષ્યના અંતઃકરણ ઉપર ખીક અને રોઆબમાં મોટો અસર નાંખવામાં આવે છે અને દરેક રીતે તેને રોઆબમાં દાખી દેવામાં આવે છે તેવીજ રીતે અહીં પણ કોશીશ કરવામાં આવી હતી કે, દરેક આવનાર મુરીદના અંતઃકરણ ઉપર આનંદનો જેટલો નાંખી શકાય તેટલો અસર નાંખવામાં આવે અને તે આનંદને દુન્યવી આનંદ નહિ; પણ સ્વર્ગીય આનંદ સમજે. અહીંની હુગે અને ગીલમાનો તમામ કારકીર્દિને શુભ અને ભેદ ભરેલી રીતે કરતા હતા. આ સ્વર્ગમાં બહારથી જે વસ્તુઓ લાવવામાં આવતી હતી, તેને એવી યુક્તિ અને શુભ રીતે એકઠી કરવામાં આવતી હતી કે તેનો કોઇને વહેમ પણ ન આવવા પામે. આ સ્વર્ગ ખાસ ઇમાન લાવનારા લોકો માટે બનાવવામાં આવ્યું હતું અને તે ખાસ મુરીદોની શ્રદ્ધા પૂર્વક આસ્થાનું સ્થાન હતું.”

ભાંગ કે જેને અરખીમાં “ હથથ ” કહે છે તે વસ્તુ તે સમયમાં પ્રસિદ્ધમાં નહિ આવેલી હતી. હસન પહેલેજાં માણસ છે કે જેણે ઇરાનમાં આ બેહોશ કરી નાંખનારી વનસ્પતિની શોધ કરીધી. આ ભાંગથી તેણે એક એવું વિચિત્ર કામ લીધું કે, તેવું કામ કોઇએ આજ સુધીમાં નહિ લીધું હોય. તેમ લેશે પણ નહિ. રૂપાળા, તંદુરસ્ત, અને કદાવર પુરૂષો, કે જેઓ બોળા અને જલદીથી ઇમાન

લાવી શકે તેવા હોય, તેવાઓને રૂદ્ધાર અને તાલકાનમાંથી ચુંટી પસંદ કરવામાં આવતા હતા. આ ઉમેદવારો થોડી મુદત ઉમેદવારી કરતા અને જ્યારે તેમના વિષે ખાત્રી થઇ જાય ત્યારે તેમને હસનના દરબારમાં પ્રવેશ થવાનું માન મળતું. હસન તેને ભાંગનો એક પ્યાલો પીવડાવી બેહોશ કરી નાંખતો. ભાંગ પીનાર પોતે ભાંગ તથા તેની વાસથી બીલકુલ અજાણ હોવાથી તેને આ કેરી વસતુ છે એમ જણાતું નહિ. બેશુદ્ધ થયા બાદ તેને તૈયાર રાખેલા ઉંટના વાહનો માર્ગે સ્વર્ગમાં પહોંચાડી દેવામાં આવતા. સ્વર્ગમાં તેઓ અપશરાઓના ખોળામાં પોતાની આંખો ઉઘાડતા અને પોતાની અજાણ્ય વચ્ચે પોતાને એક એવી મનોહર જગોપર જોતા કે જેની મનહરતા તેમના વહેમ કે ખ્યાલમાં પણ કદી સમાઇ શકે નહિ. આગોની ઠંડી અને સુવાસિત લેહરો, સુંદર કદી પણ નહિ જોએલા મેહલો, ખળખળતા પોદારો મારતી વહેતી પાણીની નેહરો, રત્ન જડીત પોશાકો, અને સ્વાદિષ્ટ વાનીઓની તેઓ મજા લૂટતા. દુરાંઓ નાળુક નખરા અને ધસારાઓથી તેમનાં અંતઃકરણ હરી લેતી. નારંગી રંગનાં શરાબો, શરાબે તોહુરના નામથી તેમના હાથમાં આપવામાં આવતા. આ સઘળાં લેખે તેમની દુન્યવી યાદ જુલાવી દેતા. તેમને હજુ દુન્યામાં જવાનું છે તેમ સમજી દુરાંઓ તેમનાં અંતઃકરણો જીતી લેવા અનેક યુક્તિઓ કરતી હતી. છ સાત કે તેથી વધુ ઓછા દીવસોમાં જ્યારે તેઓ પોતાના દુન્યવી દુઃખોને બીલકુલ વીસરી જવા પામતા અને તે સ્વર્ગની આકર્ષક અને વફાદાર દુરાંઓનો પ્રેમ તેમના અંતઃકરણમાં સંપૂર્ણ રીતે પેશી જવા પામતો અને તે દુરાંઓ તેમની સાથે અવિચળ રહેવાનાં વચનો આપી શ્રીદા બનાવી દેતી અને જ્યારે તે દુરાંને માટે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરવાને જરાપણ આંચકી ખાય નહિ તેવો

(૨૭૮)

વિલાસી થઇ જતો ત્યારે તેજ હુરો તેને ભાંગતો એક પ્યાલો પીવડાવી બેશુદ્ધ કરી નાંખતી અને તેવી બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં મુકરર કરેલા વાહનો અને માર્ગો વાટે તેને હૈસનના દરબારમાં લાવી મુકતા. અહીં તેની આંખો ઉઘડતી અને તેઓ જોતા કે, અમો શેખના ચર્ણુ પાસે છીએ. આ વખતે તેમનું મન પોતાના ગએલા આનંદ તથા હુરોના મીલાપ માટે કેવું આકુળ વ્યાકુળ થતું હશે તેનું ખરું ચિત્ર તેવાજ પુરૂષના અંતઃકરણમાં દોતરાઇ શકે છે (આ બામતનું આબેહુબ લખાણ “ શીરદોસે બરી ” નામક ગ્રંથમાં ઘણાજ રસીક ધોરણે આપવામાં આવ્યું છે.) શેખ પાસે તેઓ સ્વર્ગમાં જવાની માગણીઓ કરતા હતા. આવા શીદાઇ પાસેથી ધાતકી કામો લેવામાં આવતાં હતાં.”

“ દરેક માણસે કયુલ કરવું પડશે કે, આવી રીતે સ્વર્ગમાંથી આવનારના દીલપર જન્મતનો સંપૂર્ણ અસર થઇ જતો હોવો જોઇએ. હુરો સાથેનો સમાગમ અને પ્રીતિનો ચીતાર તેમની આંખો સામે ખડો થતો હોવો જોઇએ. સ્વર્ગની હુરાઓએ તેમનાં અંતઃકરણો છતી લેવા માટે તથા તેમને ફરીથી દુન્યામાં જવાનું છે અને ત્યાં ધાતકી કામો કરવાનાં છે તેથી તેમને મજબુત બનાવવામાં જરા પણ ખામી રાખી હશે નહિ. તે સ્વર્ગમાં ગયો હશે ત્યારે તેની રાહ જોવાને એવો તો અસરકારક સીન દેખાડ્યો હશે કે, જે તેમને દુન્યામાં હમેશાં વિલાપ કરાવતો હશે. જે માણસ આવો પ્રેમ અને આવો વૈભવ જોઇ આવતો હશે તેને ત્યાં ફરી જવાની કેટલી ઇચ્છાઓ બેચેન કરી નાંખતી હશે ! તે સમજતો હશે કે માતો શેખની સહાયતાથી ત્યાં પહોંચી શકીશ અથવાતો મૃત્યુ પછી ત્યાં જઈ મળીશ. આવો માણસ દુન્યામાં જે ન કરે તે યોદ્ધાજ મણી શકાય. પરિણામ એ

આવતું કે, દરેક વખતે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરવાને તે તૈયાર રહેતો હતો. તેને બીજા કોઇનો પ્રાણ લેવાનો ઓરડર થતાં તે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરતો નહિ; કેમકે પ્રાણ જવાથી સ્વર્ગની ડુરો મળવાની તેને પાકી ખાત્રી હોય છે.”

વેનીસ શહેરના રહેવાશી સર માર્કોપોલોએ રચેલા “પૂર્વ તરફના દેશો અને ચમત્કારો” નામના ગ્રંથનું ફ્રાન્સીસ કર્નલ સર હેનરી યુલ આર. ઇ. સી. બી. કે. સી. એસ. આઇ. એ કરેલું અંગ્રેજી ભાષાન્તર, કે જેમાં હેનરી કોર્ડરે પારીસમાં થોડા વખત અગાઉ કરેલી શોધને અનુસરી કરેલા ફેરફારવાળા પુસ્તકને લંડનવાસી બેઇન મુરે ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં બે ભાગમાં છપાવ્યું છે તેમાં સર માર્કોપોલોએ ઉપરના સ્વર્ગનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરાંત તેમાં લખ્યું છે કે:—

“ડી. સાસીએ એ પ્રમાણે સાબીત કીધું હોય એમ દેખાય છે કે એક જાતનો રોપો જેને “હશીશ” કહે છે તે તેઓ વાપરતા હતા. તે ઉપરથી તેઓ “હશીશીન” કહેવાય છે. તેઓની મારી નાંખવાની અને જીવલેમ કરવાની રીત ઉપરથી “એસેસીન” એટલે ખુન કરનાર એ નામ હાલના વખતમાં વપરાય છે.”

તેજ પુસ્તકના પ્રકરણ ૨૪ માં લખ્યું છે કે “આ ધરડો પુરૂષ પોતાના ચેલાઓને એમ કેળવતો કે જ્યારે તેઓ જાગતા ત્યારે તેઓ પોતાને એવી ખુસનુમા જગ્યામાં જોતા કે, તેઓ ધારતા કે, ખરેખર તેઓ જન્મતમાં છે અને પછી તે ડુરો તથા અપશરોએ તેઓનો જીવ ભરાય એવી રીતનો તેઓ સાથે પ્યાર કરતી. યુવાન

પુરૂષ જે કાંઈ માગે તે તેઓના માટે ત્યાં હતું. તેઓ પોતાની મરજીથી તે જગ્યા કદી પણ છોડતે નહિ એવી હતી. હવે આ શાહજાદા જેને આપણે ધરડો પુરૂષ કહીએ છીએ તે પોતાનો દરબાર દબાવ્યા બરેલી અને ઉંચી રીતે રાખતો હતો અને બોળા લોકો જેઓ તેની આસપાસ રહેતા તેઓને એમ મનાવતો કે હું મોટો નથી છું. જ્યારે પોતાના એસેસીનમાંથી કોઈને કાંઈ કામે મોકલવા ચાહતો ત્યારે ઉપર કલા પ્રમાણે તેને પીવાનું આપતો પછી તેને પોતાના મહેલમાં લઈ જવા હુકમ કરતો અને પછી જ્યારે તે જુવાન પુરૂષ ઉઠતો ત્યારે તે ખગીઆમાં નહિ, પણ તે કીલ્લામાં પોતાને જોતો. જે જોઈ તે નાખુશ થતો. પછી તેને તે ધરડા પુરૂષની હજુરમાં લઈ જતા અને પોતે જાણે એક નખીની હજુરમાં હોય તેમ ઘણાજ માન સાથે ઝુકીને સલામ કરતો. પછી તે ધરડો પુરૂષ તેને પૂછતો કે તું ક્યાંથી આવ્યો ? તે કહેતો કે હું જન્નતમાંથી આવ્યો છું તે જન્નત જેવી હજરત મહમદ નખીએ પોતાના કાયદાની બુકમાં લખી તેવીજ હતી. તેથી જે લોકો તે વખત આસપાસ ઉભેલા હોય, ને જેમને દાખલ કરવામાં નહિ આવ્યા હોય તેઓને તેમાં દાખલ થવાની ઘણીજ ખાહેશ થતી.”

“ પછી તે ધરડા પુરૂષને જ્યારે કોઈને મરાવી નાંખવો હોય ત્યારે તેવા એક યુવાનને કહેતો કે કલાણા શલાણાને જઈ મારી નાંખ ને જ્યારે તું પાછો આવશે ત્યારે મારા ફીરસ્તાને હું કહીશ તો તે તને જન્નતમાં લઈ જશે. આ પ્રમાણે તેમને મનાવતો અને તેઓને પછી તે જન્નતમાં જવાની એવી મોટી ખાહેશ રહેતી કે, ગમે તેવો હુકમ તે કરવા સાર પોતાની જાન જોખમમાં નાંખવા અચકાતા નહિ.”

ઉપર પ્રમાણે કૃત્રીમ સ્વર્ગ બનાવ્યાનું અનેક મોતેબર પુસ્તકોમાં લખાયું છે. મતલબકે હસન સખ્યાહે ફીદાઈઓને શીદાઈપણાની કેળવણીમાં કેળવવા માટે કૃત્રીમ સ્વર્ગ બનાવ્યું હતું.

જે માણસ હસન સખ્યા વિષે માત્ર ઉપલક્ષ્ય વિચાર કરે તેને કદાચ આ કૃત્રીમ સ્વર્ગનો હેવાલ અસ્પષ્ટ અને નામદસ્ત જવો ભાસે; પરંતુ હસન સખ્યાના વિલક્ષણ ભેગાં વિષે તેમજ તેણે એકંદર કરી બતાવેલા કાર્યોપર પુખ્તપણે વિચાર કરે તો બધા ઇતિહાસોના હેવાલો સાથે તે એકમત થાય તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી. હસને બનાવેલી સ્વર્ગ કાંઈ અશક્ય વસ્તુ નહિ હતી. તે શક્ય હતી અને કરનારે કરી બતાવી હતી. ચાલુ સમયમાં કે જ્યારે સાધનોનું 'એડોળ' ક્ષેત્ર છે તેવા સમયમાં તો હસને બનાવેલી સ્વર્ગ કરતાં અનેક ગણી વિશેષ ખુબીભરી સ્વર્ગ બની શકે તેમ છે. આજકાલના મહાન કુશળ એન્જીનીયરો કેવા હેરત ભર્યા પ્રોગ્રામો ઘડે છે અને તેનાપર વ્યવહાર અમલ કરી બતાવે છે. સેંકડો માઇલની ખુશકી કાપી નાંખી મોટા મોટા સમુદ્રો મેળવી આપે છે. તેટલીજ પાણીની નહેર મોટાકાંધી પુરી આપી બે દેશોને મેળવી આપે છે. ટેમ્સ ક્રીજ ન્યુ યોર્ક તથા પારીસ શહેરના અદ્ભુત બાંધકામો તથા ખુબીદાર વર્ણુનોથી હવે કાણ અબળાયું છે. હસને જે સ્વર્ગ બનાવેલું તેમાં એવી તે કંઈ વસ્તુ હતી કે જે અશક્ય હતી. જ્યારે કોઈ વસ્તુ અશક્ય નહિ હતી ત્યારે તે નજ બની શકે તેમ કેમ અનુમાન કરી શકાય ? હા, અલબત્ત દરેક બાબત જોનાર તથા વિચારનારને નવાઈ ભરી લાગે તેવી હતી. આમ લાગવાનું કારણ માત્ર એકલુંજ હતું કે તેવી વસ્તુ ખીજે કોઈ ઠેકાણે તેણે જોઈ નથી અને કોઈ માણસે તેટલી હદ સુધી તેવો પ્રયાસ કરેલો નથી. આ કૃત્રીમ સ્વર્ગનો બનાવ હસનની અગાધ તર્ક શક્તિ, હિમ્મત, ચતુરાઈ, કાર્ય કરવાની આવડત વગેરે પુરવાર કરે છે અને તે માટે તેના જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે.

એક કામ કેટલી હદ સુધી થઇ શકે છે તેનું માપ કરવાને જોટલા તર્ક વિતર્ક કરવા પડે છે તે કરતાં અનેક ગણું તે કામ કરી દેખાડવું મુશ્કેલ છે. જો હસન સખ્યાહ માત્ર કૃત્રીમ સ્વર્ગ ખનાવવામાં ફાવી જવાય તેટલુંજ જણાવતે, તો પણ અમો તેના હિમ્મતભર્યા વિચારને માટે આશ્રીનના ઉદ્દગારો કાઢતો; પરંતુ હવે તો જ્યારે તેણે તે કરી દેખાડી આપ્યું છે ત્યારે તો તે જાન્યવસ્તીથી પણ પોતા માટે આશ્રીનના મેડલ અમારી પાસેથી મેળવી જાય છે. આ ખનાવટી સ્વર્ગ ખવાળ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની હસન સખ્યા માટેની એ ભવિષ્ય વાણીને પુરવાર કરે છે કે “ હસન થોડાજ સમયમાં ભોળા અને અંધશ્રદ્ધાવાળા લોકોને બેહકાવી બહુજ ખરાબ કરી નાંખશે. ” આ ભવિષ્યવાણી કેટલી છેવટની હદ સુધી ખરી પડી છે તેનો તોલ હસન સખ્યાના એકંદર કાર્યપર દ્રષ્ટિ નાંખનારને ખરાબર જણાઇ આવશે. ભોળા તથા અંધ શ્રદ્ધાવાળા વર્ગથી કામ લેવા માટેની આ યોજના એટલીતો રામબાણુ હતી તથા રામબાણુ નીવડી હતી કે, જેના વિષે વિરૂદ્ધ મત હોયજ નહિ.

એક કામ થઇ શકે અને એક કામ કરી બતાવ્યું તેમાં જમીન આસમાનનો તફાવત છે. ધણા ધણા લોકો મોટા મોટા ઇરાદાઓ કરી મોટી મોટી આશા રાખી કામો શરૂ કરી આપે છે; પરંતુ જ્યારે તે કામો શરૂ થાય છે ત્યારે ધારવા બહારની મુશ્કેલીઓ આવી નડતાં તેમના હાંજ ગગડી જાય છે, અને તેમની હિમ્મત તથા આશાઓ પડી ભાંગે છે. સેંકડે પાંચ ટકાજ ધારેલા સ્થળે જઇ શકે છે જ્યારે બાકીનો વર્ગ દરેક અફસોસ મસળતો, સમયને વગોવતો રહી જાય છે. હસન સખ્યાહે જે યોજના કૃત્રીમ સ્વર્ગની ધડી કાઢી

હતી તે અમલમાં મુકી સાબીત કરી બતાવવી એ કાંઈ બચ્ચાનેા ખેલ નહિ હતો બલ્કે પોતાની બધી શક્તિઓને ખુરદો કરી નાંખનારો મામલો હતો. તે પ્રોગ્રામ પ્રમાણે અમલ કરવામાં કેટલી બધી ખુદિ, ચતુરાઈ, હિમ્મત, દ્રઢતા તથા જાત મેહનતની જરૂર પડી હશે અને તે સઘળી બાબતો બ્યારે તે તડામાર અમલમાં મુકતો હશે ત્યારે તેના આપણે કેવાં થોકે થોક વખાણ કરવાં જોઈએ તેના ઘટતા શબ્દો શોધી કાઢવા એ મનુષ્ય શક્તિ બહારની વાત છે.

આ કૃત્રીમ સ્વર્ગદ્વી યોજના પ્રમાણે અમલ કરવામાં તેને હજારો મદદગારોની જરૂર પડી હશે અને તે મદદગારોથી તેણે સંપૂર્ણ રીતે કામ લીધું હશે. હવે જો તે મદદગારો કૃત્રીમ સ્વર્ગના હેતુ વિષે જાણીતા થઈ જાય તો, તેના પ્રજો તથા જવા સંભવ હતો તેથી તેણે સહાયકોને માત્ર ઇસમાઇલી જાહોજલાલી દેખાડવાતું કારણ જણાવ્યું હશે અને જે મદદગારોની મદદથી સ્વર્ગ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હશે તે મદદગારો વટીકથી મુજબ હેતુ અસાધારણ રીતે છુપાવી રાખ્યો હશે અને તેમને એવોજ કોઈ ભળતો હેતુ જણાવ્યો હશે કે જે માની લેવા જેવો તેમને લાગ્યો હશે અને સહાયકોને તે માનવામાં કાંઈ પણ શંકા વટીકે ઉત્પન્ન નહિ થવા પામી હોય.

વળી સહાયકોમાંના કોઈ કોઈ કાંઈ જાણી પણ જવા પામતા હોય તો કહી શકાય નહિ; પરંતુ તેઓને રાજદારી રીતે એવી રીતે મોહનજન તથા ધારતીના સાંજુસામાં જકડેલા હોવા જોઈએ કે, તેઓ

માલેકની મરજી વિરૂદ્ધ એક ડગલું પણ સંચરવા પામે નહિ. અને જે સંચરેતો પોતાના નાશ સિવાય બીજું કંઈ પણ પરિણામ લાવવા પામે નહિ. એવા દાખલાઓ ઇતિહાસોમાં ઘણા મળી આવે છે કે લોકોને પોતાની કંઈ પણ ઇચ્છા નહિ; બલકે ભારે અણગમે છતાં અમુક અમુક ભારે ગુનાહોનાં કામો કરવાં પડ્યાં છે. દીલ તેને કહેતું હોય છે કે આ કામ મહાન ગુનાહનું છે તે ન કર, સ્થિતિ તેને મજબુર કરી રહી હોય છે કે કરવુંજ નોંધ્યો. તો આવા અનેક બનાવો જેમ દરેક મોટા રાજદારી બળ આગળ થવા પામે છે તેમ અહીં પણ થવા પામ્યા હોય. જેઓ શીરદોસે બરીને બહુજ વિચાર પૂર્વક વાંચનારા હશે તે આવી બાબતને બહુજ સહેલાઈથી સમજી શકતા હશે.

સ્વર્ગના ફોટો તો મહાન કીર્તાય કુરાને મજદમાં ખેંચી બતાવ્યો હતો તેનાપર દ્રષ્ટિ બીંદુ રાખી, હેતુ પાર પાડી શકાય તેટલી હદ સુધીનું પ્લાન એરેક્ટીમેટ કરવામાં ઉચ્ચકોટિની ઇમારતોના નકશા તૈયાર કરવામાં, દરેક વસ્તુની ગોઠવણી કરવામાં, ઇમારતી વસ્તુઓથી પસંદગી કરવામાં, તેને ઉત્તમ પ્રકારે કારીગીરીથી તૈયાર કરવામાં, સારામાં સારા કડીઆ, સુતાર, લુહાર, માળી વીગેરે વીગેરે મેળવવામાં તેમને કેળવવામાં, તેમનાપર પ્રોત્સાહન પ્રમાણે કામ કરાવવાની દેખરેખ રાખવામાં, જુદા જુદા કામો માટે જુદા જુદા સુપરવાઇઝરો તથા સુકાદમો પસંદ કરવામાં, તેમના કામ ઉપર દેખરેખ તથા તકેદારી રાખવામાં, કોઈ પણ છુપો હેતુ પામી ન જાય તે માટે તથા બીજી અગણીત બાબતો જે આ કામ સાથે નિસ્ખત ધરાવે, તે સંબંધી માટે હસને પોતાના ભેગને જે પ્રકારે કર્યું હશે તેનો અંદાજ ખેંચવો એ પણ મનુષ્ય શક્તિની બહારનું કામ છે.

સ્વર્ગમાં હીરા માણિક આદિ ઝવેરાતો, ચાંદી સોનાનો જથ્થો, અંબર કરતુરી તથા ખુશબોદાર વસ્તુઓનો ગંજ, શરાબ, દુધ, મધ તથા પાણીની વહેતી નેહરો માટે તે વસ્તુઓનો ભંડાર, ઉચા પ્રકારના ખાણા માટેની વાનીઓ, કુશળ રસોયા, વીગેરે વીગેરે મુળ જન્મત તરફ દ્રષ્ટિ નાંખતાં આ સ્થુળ ચક્ષુઓથી નિરખી શકાય તેટલી બધી સામગ્રીઓ એકઠી કરવામાં હસને શું શું વેશો ભજવ્યા હશે તેનો અંદાજ ફરીસ્તાઓના મુખથી પણ તારીફના ઉદ્ગારો કઢાવે તેમ છે. તેવી સઘળી સ્થુળ જાણુસો મેળવવા માટે કેવી કેવી ચાલખાજીઓ તથા છેતરપંડીઓ તથા ગુહમાટો કરવામાં આવ્યા હશે તેના મોહ અનુમાનની દ્રષ્ટિ દુર સુધી જઈ પહોંચે છે. આટલી જાણુસો જ્યારે પ્રજાઓ પાસેથી નીકળી જવા પામી હશે ત્યારે દેશની સ્થિતિમાં કેવો અસાધારણ ફેરફાર થયો હશે અને લોકો કેવી જાતની સ્થિતિમાં મુકાયા હશે તેનાં અનુમાનો કેમ કરવાં તેની સુઝ પડે તેમ નથી.

જ્યાં આ વસ્તુઓનો સ્ટોર એકઠો કરવામાં આવ્યો હશે અને જ્યાંથી તેની વહેંચણી કરવામાં આવી હશે, તેના ડાયરેક્ટર જનરલની યોગ્યતાનો વિચાર કરો. કોઈ પણ વસ્તુ એવી દાખલ નહિ કરવામાં આવતી હોય કે જેમાં એવા પ્રકારની ખામી ભોળા તથા અંધ શ્રદ્ધાવાળા લોકો જેમ જાય કે જેથી તેમના દીલમાં તે સ્વર્ગની ન હોય તેવો વહેમ આવે તે માટે કેવી કાળજી રાખવામાં આવતી હશે ! બનવા જોગ છે કે સોના ચાંદી માટે કીમીઆથી કામ લેવામાં આવ્યું હોય અને તેમ કરી સોના તથા ચાંદીની દીવાલોની ધમારતો ચણવામાં સરળતા કરી લેવામાં આવી હોય. પ્રથમના જમાનામાં

શદ્દાદે જે સ્વર્ગ તૈયાર કર્યું હતું તે તો માત્ર પોતાના એકલા માટેજ કરવામાં આવ્યું હતું; કે જેમાં તે પોતે દાખલ થવાને પણ ભાગ્યશાળી નહિ થવા પામ્યો હતો. જ્યારે આ સ્વર્ગ તો સેંકડો તથા હજારો ફીદાઈઓના શ્રદ્ધાનું મુખ્ય સ્થાન બન્યું હતું. તેની તૈયારીઓ તથા શોભા આગળ શદ્દાદની જગત જરૂર પાણી ભરતી હશે.

કુરાનમાં સ્વર્ગનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તેનું અલો-
કિકપણું સમજી લેવું એ મનુષ્ય શક્તિ બહારનું કામ છે; તથાપિ
લોકો પોતાની સમજના અંદાજ ઉપર તેની સ્થિતિનો અંદાજ કરે
છે તેજ ધોરણે આ કૃત્રીમ સ્વર્ગમાં આવનારને તેમની સમજ બુદ્ધિના
અંદાજથી તે ખરેખરે સ્વર્ગ લાગવામાં કાંઈ પણ વિશેષ નડતો નહિ
હોવો જોઈએ. તે ભોળો તથા અંધ શ્રદ્ધાળુ તો હોય છે જ તેથી તેને
કાંઈ પણ શંકા થઈ આવવી એ મુશ્કેલ વાત; હતી તથાપિ જ્યાં જ્યાં
શંકાને સ્થાન હતું ત્યાં ત્યાં તેના નિવારણો ઘણી ખુબી સાથે ઉભાં
રાખ્યા હતાં કે જેથી શંકા તુરંતજ દૂર થઈ જાય.

મહેલો, બાગો, નેહરો તથા ફરનીચરોની રચના ઉપરાંત જનન-
તનાં હુરો ગીલમાન પણ અસાધારણ ધ્યાન ખેંચનારી બાબત છે.
આશ્ચર્ય લા પ્રમાણે આવી યુવાન કુમારિકાઓ તથા છોકરાઓ મેળ-
વવામાં આવ્યા હોય, તેના કરતાં તે માટેના જે માર્ગ શરરે શીરદોસે
ખરીમાં બતાવ્યો છે તે બહુજ ઠીક લાગે છે. જે કુમારિકાઓ તથા
છોકરાઓને હુરો ગીલમાન તરીકે રાખવા માટે મેળવવા પડ્યા હશે
તે બહુજ યુક્તિથી તેમના માખાપોથી છીનવી લેવામાં આવ્યા હશે
માખાપો જાણુતા હશે કે તેઓ મરી ગયા અથવા તો પરીઓ તેમને
ઉપાડી ગઈ. હવે તે હુરો ગીલમાનથી તો મહાન કામ લેવાનું હતું

તેથી તેમને કોઈ પણ રીતે યુગળાવવાની જરૂર નહિ હતી; પણ ભાંગ પીવરાની તેમને આ સ્થળમાં મોકલાવી આપી, તેમને ખાત્રી કરાવી આપવામાં આવી હશે કે તેમને તેમના દુન્યવી નેક કામના બદલામાં આ દરજ્જે આપવામાં આવ્યો છે, જેથી તેઓ પોતાને ખરેખર સ્વર્ગમાં રહેવાનું સમજતા હશે અથવા તો જેમ ઝમરૂંદથી કામ લેવાયાનું શરરે શીરદોસે બરીમાં જણાવ્યું છે તેમ કામ લેવામાં આવ્યું હશે.

હુરો માટેની જે કુમારિકાઓની બરતી કરવામાં આવી હશે તેને ખરેખર હુરજ તરીકે તૈયાર કરવામાં કેવા પ્રકારે કેળવવામાં આવી હશે તેનાં અનુમાનો ક્યાં સુધી ખેંચે જવાં તેની કાંઈ સુઝ પડતી નથી. તેણીઓને કે જેમાં માત્ર હુર તરીકે તૈયાર થઈ શકવાની શક્તિ હશે તેની તે શક્તિઓને કેળવવા માટે કેવા પ્રકારે કામ લેવામાં આવ્યું હશે. તેણીને ગાયન, વૃત્ત, નાજો નખરાં શીખવાડવામાં હદ કુદાવનારો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હશે આજકાલના નાટકના કુશળ એક્ટરોને તૈયાર કરવામાં જ્યારે લાખોના ખર્ચો થઈ જાય છે ત્યારે આ કૃત્રીમ સ્વર્ગની હુરાંઓ માટે તેણીને તૈયાર કરવામાં શી ખામીઓ રાખવામાં આવી હશે ! વળી તેણીઓ કદી પણ ખુટવા ન પામે તે માટે કેવા પ્રકારની યોજનાઓ રખાઈ હશે અને કદાચ ખુટવા પામે તો તેનાપર કેવા પ્રકારની આંપતી દેખરેખ રાખવામાં આવતી હશે ! વળી તે હુરાંઓ આગળ જે ક્ષીદાઈને મોકલવામાં આવતો હશે તે ક્ષીદાઈને કેળવવામાં તેણીથી કેવા પ્રકારનું વર્તન ચલાવ્યું હશે. મોજમજની બાબતોમાં તેણી ક્ષીદાઈ સાથે કેવી રીતે બેસાઈ, કેવી રીતે વર્તી હશે તેના માટે શરમ રજ નથી આપતી કે તેનાપર કાંઈ પણ વિવેચન કરી દેખાડવામાં આવે.

સ્વર્ગનું વર્ણન વાંચતાં વાંચક વર્ગને કહાય એવો વિચાર થઈ આવે કે, એક માણસ આટલી બધી બાબતમાં ક્યાંથી ફાવી શકે ? પરંતુ જો તેઓ મોટી મોટી શહેનશાહતોના કારોબારનો વિચાર કરે તો તેમના મનનું તુરતજ સમાધાન થઈ જાય. જર્મન કૈઝર એકલો હતો, પણ તેને પોતાના કામ માટે કેવા તથા કેટલા પ્રમાણના હેન્ડો મળ્યા હતા. શહેનશાહ જ્યોર્જ એકલા છે પણ તેમના બોહળારાજ્યનું તંત્ર ચલાવવા માટે કેવા કુશળ માણસો મળેલાં છે. તો તેજ ધોરણે હસન સખ્યાને પોતાના દરેક કાર્ય માટે બરના માણસો મળી ગયા હતા અને એ રીતે તેને પોતાના કામમાં ણીભૂત થવાને સહાયતા મળી હતી.

ઉપર પ્રમાણેનું સ્વર્ગ તૈયાર કરવામાં તથા તેને ચાલુ રાખવામાં જે જે પ્રકારના જીલ્લો થયા હશે તેનું અનુમાન કરતાં શરીરનાં રૂવાંટાં ખડાં થઈ જાય છે અને તેવી એકંદર સ્થિતિ વચ્ચે તેમજ હસન સખ્યાના એકંદર વૃત્તાંત પ્રત્યે દ્રષ્ટિ નાખતાં તેના માટે કેવો અભિપ્રાય બાંધવો તે બહુજ સરળ થઈ પડે છે. તેના અંતિમ હગારા તથા ધાતકી હોવાપર કોઈ પણ ઇત્યાદિ ન લાવે એમ અમો માની શકતા નથી.

શ્રીદામને કૃત્રીમ સ્વર્ગમાં જાગૃત સ્થિતિમાં મોકલી આપવો તો પરવડે નહિ, કેમકે તે સમજી જાય કે આ સ્વર્ગ દુનિયામાંજ છે. આ માટે હસન સખ્યાહને બહુજ બળવાન સાધન બાંધતું મળી ગયું હતું. બાંગ જેને અરબીમાં હશીશ, ફારસીમાં બાંગ, હિન્દીમાં બંગ, સંસ્કૃતમાં બંગા, અંગ્રેજીમાં હમ્પ કહે છે તે એક નાના લીલા

પાત્રાચાળો છોડ છે જેમાં નવાઇ જેવો નીશો રહેલો છે. આ દેશના સાધુ, ફકીરો તથા ગંજેડીઓ તેને ચીલમમાં નાંખી પીએ છે. ઉપરાંત તેનું સ્વાદિષ્ટ શરબત બનાવી પીવામાં આવે છે. ભાંગના થોડા પાત્રા જે ભાંગ વેચનાર ઇમારદારને ત્યાં વેચાતે મળે છે તેમાં બદામ, વરીયાળી, ખસખસ, ફીલફીલ વીગેરે વસ્તુઓ નાંખી કુંડીમાં ખુબ થોડું પાણી નાંખી ઘુંટવામાં આવે છે. જ્યારે ખુબ કુટાઇ એક રસ લુગદી જેવું થઈ જાય છે ત્યારે તેમાં પાણી તથા સાકર નાંખી ગાળી લેવામાં આવે છે. થોડો ગુલાબ તથા કેવડો પણ નાંખવામાં આવે છે. પછી તે શરબત પીએ છે તેથી મગજને તરાવત મળવા સાથે ટુંડો નીશો ચડે છે આંખ કદી ખુલે છે અને કદી બંધાય છે. શું થાય છે અને પોતે ક્યાં છે તેની તેને જરા પણ ખબર પડતી નથી. કાગા નીંદ્રા જેવી તેની હાલત રહે છે. આવા ભાંગના શરબત વિષેની પહેલવહેલી માહિતી હસન સખ્યાહે મેળની અથવા તો તેનું શરબત બનાવવાનું તેનેજ સૂઝી આવ્યું અને તે ધોરણે જે મુરીદ શીદા અને સ્વર્ગમાં મોકલવો હોય તેને તેનો એક ગીલાસ તે પીવડાવતો. શીદાઇ તે શરબત પીતાંજ બેશુદ્ધ થઇ જતો. એટલે તેને ઉટોના વાહનો માર્ગે સ્વર્ગ તરફ રવાના કરી આપવામાં આવતો. માર્ગમાં કોઇ કોઇ વખત તેની આંખો ખુલતી ત્યારે તે પોતાને કોઈ જુદેજ સ્થળે જોતો. અને છેવટે તે કૃત્રીય સ્વર્ગમાં હુરના ખેળામાં પોતાની આંખો ઉઘાડતો. અહીં તેને માલુમ પડતું કે મુરશદની મહેરબાનીએ તેને સ્વર્ગમાં પહોંચાડી આપ્યો છે. પાંચ સાત કે વત્તા ઓછા દહાડા તે પ્રથમ જણાવી ગયા તેમ હુર સાથે એશો આરામનો મગ્ન ઉડાવતો તેનાથી જે પ્રકારના ખુનો કરાવવાના તે પ્રકારમાં તે જરા પણ પાછો હડે નહિ માટે તેને હુરનો પુરો આશ્રય, ધડી પણ તેના વિના રહી

શકે નહિ તેવો અને જો તેને તેનાથી છુટો કરવામાં આવે અને પાછા મેળાપ માટે જે જોખમ ભર્યું કાર્ય સોંપવામાં આવે તે કરવામાં પોતાનો પ્રાણુ લડાવી મારવામાં તે જરાએ પાછો હઠે નહિ. કેમકે તેને એવુંજ સમજતી આપવામાં આવ્યું હોય છે અને દસી પણ ગયું હોય છે કે મૃત્યુ થતાંજ તેને જન્નત તથા માશુકા હુર મળી જાય તેમ છે. ભોળા તથા અંધ શ્રદ્ધાળુ વર્ગને આવી રીતે ભાંગ પીવડાવવામાં આવતી અને વિદ્વાન તથા ધર્મજ્ઞાન જાણનારને માટે આંટી ધુંટીવાળી દીની આખતો, કે જેનું કાંઈક દીગદર્શન ફીર ખરીમાં હુસેનના હેવાલમાં શરરે લખ્યું છે તે ધોરણે કામ લેવામાં આવ્યું હતું. તેમાં દરેક જાહેરનું એક આતીન છે. જાહેર જે જોવામાં આવે છે તે જુદું તથા તેનું જે આતીન છે તે સત્ય એમ મનાવવામાં આવે છે અને તેના દલીલ દાખલાથી શિષ્યનું મન મનાવવામાં આવે છે.

ભાંગ જેને અરબીમાં હશીશ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી હશીશ પીનારા “ હશીશીન ” તેવું નામ હસનના મુરીદાનું થવા પામ્યું. છેવટે હશીશીનનો અપભ્રંશ થઈ એસેસીન શબ્દ થયો. એસેસીન એટલે ખુની. આ એસેસીન શબ્દ યુરોપની લગભગ સઘળી ભાષામાં દાખલ થઈ ગયો. હીસ્ટ્રી ઓફ ધી એસેસીન્સ યાને ખુનીઓનો ઇતિહાસ નામક પુસ્તકમાં ધણા ખુનીઓના જ્ઞતાન્તો લખવામાં આવ્યા છે તેમાં આપણા નામક હસનખિન સખ્યાહને પણ યાદ કરવામાં આવ્યો છે. ધી એસેસીન્સ નામે એક અંગ્રેજી ભાષામાં નોંધેલ છે કે જે શીરોસે ખરીને ધણે ભાગે મળતું છે જેમાં ગીલાનના આતીન્ચા સરદાર સીનાને શીદાઈઓ દ્વારા સુલતાન સલાદીન ઉપર જે ખુની

હુમલાઓ કર્યા હતા તેનું વર્ણન છે. મતલબકે સઘળા ઇતિહાસોમાં હસન સખ્યાને ખુની તરીકે યાદ કરવામાં આવ્યો છે અને તેની ઓલાદને ખુનીઓની ઓલાદ ગણી છે.

હસન સખ્યાને ઉપર પ્રમાણે કૃત્રીમ સ્વર્ગ ખનાવી તે દ્વારા ફીદાઇઓની ટોળકી ઉભી કરનારો અને તે ટોળકી દ્વારા મોટા માણસોના ખુનો કરનારો ગણવામાં કોઇ તવારીખ નવીશે ઇનકાર કર્યો નથી. ઉપરાંત તેના ધાર્મિક આચાર વિચારને મુલહીદ યાને બેદીન નાસ્તિક ગણી તેને ધર્મનો કદો શત્રુ માન્યો છે મતલબ કે તેના આચાર વિચારે તેને ચારે તરફથી અસાધારણ ધિક્કાર અપાવ્યો છે. આવી એકંદર સ્થિતિ વચ્ચે વાંચક વર્ગે તેના માટે કેવો અભિપ્રાય આંધવો જોઇએ તે તદ્દન સહેલું છે.

ખાતીન્યા મીશન પદ્ધતિ.

જગતમાં જુદા જુદા ધર્મના સ્થાપકોએ, પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટેની જે મીશન પદ્ધતિઓ યોજી કાઢી છે, તેમાં ખાતીન્યા મીશન પદ્ધતિ એક ખાસ દરજ્જે ધરાવે છે. જેમ તેણે ધર્મજ્ઞાનને લગતી પાયરીઓમાં વિલક્ષણ ધોરણ ગ્રાહ્ય કરેલું, તેમ આ મીશન પદ્ધતિમાં કરેલું છે. અહીં સ્થાપિત ધર્મના નિર્ણય થઇ ચુકેલા માર્ગપર ચાલવાની કાંઇ પણ જરૂર નહિ હતી, માત્ર પોતાનો ધારેલો હેતુ ક્ષરીતે પાર પડે, તેના ઉપરજ દ્રષ્ટિ મર્યાદા રાખવામાં આવી હતી. જેમ ધર્મજ્ઞાનની પાયરીઓમાં સ્થાપિત ધર્મનો નાશ કરવાનું હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું, તેમ આ મીશન પદ્ધતિમાં શિષ્યના મુળ ધર્મનો ક્રમે ક્રમે વિનાશ કરવાનો હતો. જેટલા પ્રમાણમાં શિષ્યના જુના ધર્મનો વિનાશ થાય તેટલા પ્રમાણમાં તેનામાં ખાતીન્યા મત દાખલ થાય.

“ ઇસમાઇલી મઝહબની મીશન પદ્ધતિનો શોધક અને તેનો ફેલાવો કરનાર અબ્દુલ્લા બિન મૈમુન હતો. આ માણસ મનુષ્ય જાતની પ્રકૃતિ પીછાણવા તથા ધર્મના અકાયદોને જુદી જુદી પ્રકૃતિઓ અને ધર્મોને મળતા બનાવવામાં પ્રીત્તી યસુઆ પંથના સ્થાપકથી પણ વધારે કુશળતા ધરાવતો હતો. ઇ. સ. ની નવમી સદીમાં આ માણસે ઇસમાઇલી મઝહબમાં એક નવો આત્મા ફુંકી આપ્યો અને આ મઝહબના મીશનરીઓને જુદા જુદા છુપા વેશોમાં બદલાવી મોકલ્યા. આ મીશનરીઓ ઘણું કરીને સુફીઓ અને વેપારીઓનો વેશ ધારણ કરતા હતા. તેઓને જુદા જુદા દેશોમાં રવાના કરી આપ્યા હતા અગ્નિ લોકોના ટોળાને તેઓએ શોખદા (જાદુ તથા હાથ આલા-કીના ખેલો) બતાવ્યા, કે જે મોઝજા તરીકે મનાયા અને કેટલીક અર્થ રહિત વાતો; કે જે તસવ્વુશની છુપી તથા ધાર્મિક બાબતો ગણાઈ. તેમની વાતો સાંભળવા તરફ લોકોને અસાધારણ આકર્ષિત પડ્યા. તેવા મીશનરી લોકોએ અસંખ્ય માણસોને પોતાના મતમાં મેળવી લીધા. જ્યારે તેઓ આબીદોના ટોળામાં ગયા ત્યારે નીતિ અને પવિત્રતાના પુતળાં બની ગયા. અને જ્યારે એવા લોકોના સમાગમમાં આવ્યા કે, જેઓ મઝહબના છુપા ભેદો અને બારીક તુક-તાઓ તરફ વલણ રાખે છે ત્યારે તેઓને સામાન્ય અકાયદા છુપા અર્થો જણાવતા અને લોકોને તેની સમજ અને વલણના પ્રમાણમાં જાદુ અસર કરતા. જ્યારે જેઓ કે લોકો કોઈ મુક્તિ આપનાર આવનારની રાહ જુએ છે, કે જેની માન્યતા ઘણા મઝહબોમાં સાધારણ છે; તો મુસલમાનોને ઇમામ મેહડી, યાહુદીઓને મસીહા અને ખ્રીસ્તીઓને ફારકલીતની ખબર સંભળાવી, કે હવે તેઓ ફરિયાદો આવી ગયા છે, પણ સાથે એમ પણ જણાવી આપ્યું કે, તમે સંધ્યાઓની

ધર્મશાસ્ત્રો ત્યારેજ પૂર્ણ થશે કે, જ્યારે છેવટમાં સધળાઓને મુક્તિ એનાયત કરનાર હજરત અલી દુનિયામાં ખોડજ કરશે, શીઆ લોકોમાં એસી ઇસમાઇલી મીશનરી પોતાને ચુસ્ત શીઆ મજહબનો જાહેર કરે છે અને સુન્નીઓના સંબંધમાં જણાવે છે કે, તેમણે હજરતઅલી તથા તેની ઓલાદ પર અતિ જુલમો કીધો તથા ત્રણ અસહ્યોપર તબરકા કરે છે. જ્યારે અહીં સુધી પહોંચી જાય છે ત્યારે પોતાની માન્યતા મુજબ, શીઆ મજહબની પૂર્ણતા માટે ઇસમાઇલી મજહબના છુપા અધ્યક્ષોની તાલીમ આપવી શરૂ કરે છે. ”

“ અગર એક શીઆ જે ઇમામી ઇસમાઇલી ધર્મનો નહિ હોય, તેને વટલાવવો હોય તો દાખ અથવા પાદરી શીઆ ધર્મની તાલીમનો દીલોજનથી સ્વીકાર કરે છે. હજરતઅલી અને તેના દીકરાઓ ઉપર ગુજરેલ ઘાતકીયણ અથવા હુસેનની શહાદત વિષે અને તેના કુટુંબને કેદ કરવા વિષે તેણે ઘણી દયા ઉપજાવેલો વિચાર આપવો. બની ઉમમ્યા અને અબ્યાસી તરફ તિરસ્કાર બતાવવો. એ પ્રમાણે પોતા માટે રસ્તો તૈયાર કરીને, પછી ઇશારો કરવો કે, શીઆ મજહબનો મત સંપૂર્ણ રીતે જાણવા સારૂ ઇસમાઇલી ધર્મના છુપા બેદો જાણવા જોઈએ. ”

“ જો તેણે એક ચાહુદીને વટલાવવો હોય તો, તેણે ખ્રીસ્તી તથા મુસલમાન ધર્મ વિષે વિરુદ્ધ બોલવું અને જેને વટલાવવા માગતો હોય તેની સાથે મળી જઇને ટહેવું જે ‘ મસીહા ’ આવનાર છે તેની વધી રાખવી, પણ રફતે રફતે તેના મગજમાં આ વાત ઉતારવી જે ‘ મસીઆ ’ આવનાર છે તે ઇસમાઇલી ધર્મનો મોટો મસીઆ ‘ અલી ’ સિવાય બીજો કોઈ નથી. ”

“જે તે એક ખ્રીસ્તી ધર્મ પાળનારને વટલાવનાર હોય તો, ચાહુદી લોકોની હદ તથા મુસલમાન લોકોના અજ્ઞાનપણા વિષે લંબાણુથી બોલવું. ખ્રીસ્તી ધર્મના મુખ્ય ભાગને માન આપવાનો ડોળ ધાલવો, પણ ધીમા રહીને એવો ઇશારો કરવો, કે તે સધળું અલામતી છે અને તેમાં વધારે ઉડા ભેદ છે અને તે ભેદ ખુલ્લો કરનાર માત્ર ઇસમાઇલી ધર્મ છે, પછી તેણે એવી સૂચના કરવી કે ખ્રીસ્તી લોકોએ “ ફારકલીત ’ ની તાલીમનો અર્થ કંઈ એક દરજ્જે ઉલટો કર્યો છે એક ફારકલીત (બચાવનાર) તો છેજ અને એ ‘ ફારકલીત ’ એટલે બચાવનાર દાઢ અથવા મીશનરી પોતાના બોળ કરનાર મિત્રને સમજાવે છે કે, ક્યો ખરો બચાવનાર છે. ”

પ્રત્યેક ધર્મમાં તેના પ્રત્યેક શિષ્ય ઉપર પોતાના ધર્મના પ્રચારની ફરજ નાંખવામાં આવી જોવામાં આવે છે. પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવો. તેમાં ધણું પુન્ય માનવામાં આવ્યું હોય છે; તેથી જે તે ધર્મના સદગણ લોકો પોતે ગમે તે વર્ગના હોય; પણ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં પોતાના ધર્મના મીશનરી જરૂર હોય છે. દરેક ધર્મનો માણસ પોતાને સત્ય સમજનાર અને પરધર્મવાળાને અસત્ય પર ચાલનાર સમજી અસત્યપર ચાલનારને સત્યપર ચાલતો કરવાની પોતાની ફરજ સમજી પ્રસંગ જોઈ તેને ઉપદેશ કરવાનું ફરજિયાત સમજે છે. પ્રસંગ મળતાં તેનો લાભ લે છે. આવી રીતની ઘટમાલ સર્વથા જોવામાં આવે છે. વળી પ્રત્યેક ધર્મમાં તે ધર્મના પ્રચાર કરવાને ખાસ વિદ્વાન મીશનરીઓ રોકવામાં આવે છે; કે જે ખાસ પોતાના ધર્મના પ્રચારનું કામ કરે છે. આચર્યો કે ધર્મ પ્રચારના મંડળો તરફથી, તેવા મીશનરીઓને પગારો આપવામાં આવે છે એટલે તેઓ પોતાની

આજીવિકાના સાધનોથી બેપરવા થઇ પોતાનું બધું ધક ધ્યાન પોતાના ધર્મના પ્રચારમાં રોકે છે. પાદરીઓ, આર્ય સમાજીઓના પંડીતો, જૈન સાધ્વો, મોલવીઓ વીગેરે તેજ પ્રમાણે પોતાના કાર્યમાં રોકાએલા જોવામાં આવે છે; તેવીજ રીતે દરેક આતીન્ધ્યા પોતાના ધર્મનો મીશનરીજ હોય છે; પરંતુ તેમના ખાસ તેજ કામ માટે નિર્માણ થએલા મીશનરીઓ પણ હોય છે.

હસન સખ્યાહે આવા ખાસ મીશનરીઓની ગોઠવણુ ધણીજ ચતુરાઇ ભરી રીતે કીધી હતી. તેના પંથનો કેટલો બહોળો પ્રચાર થયો, તે ઉપરથી તેની 'તેવી ચતુરાઇની તુલના થઇ શકે છે. ધર્મનો ઉપદેશ કરનારને “ દાઇ ” નામથી યાદ કરવામાં આવતા હતા. સૌથી વડો મીશનરી તે “ દાઇ-ઉદ-દાવાત ” ના નામથી ઓળખાતો હતો. આ હોદ્દાની લાયકાત માટે સઘળા મજહૂબી ધર્મો જાણવા લાગીમ હતા. આ દાઇ-ઉદ-દાવાતના હાથ તળે ખાર નકીઓ રહેતા હતા અને પ્રત્યેક નકીખના હાથ તળે જુદા જુદા દાઇઓ રહેતા હતા. દાઇ માટે એક ખાસ રહેવાનું ઘર હતું અને તેમના માટે મોટા પગારો આપવા ઠર્યા હતા.

દાઇ-ઉદ-દાવાત તરફથી, જે કોઇ ઇલાકાના મુખ્યાઓ નીમાતા હતા તે દાઇ-ઉલ-કખીર કહેવાતા હતા એટલે કે આ દાઇ-ઉલ-કખીર તે દાઇ-ઉદ-દાવાતના નામનો હતો. દાઇ-ઉદ-દાવાતની સઘળી આગ્રાઓપર તેમને અમલ કરવાનો હતો અને તેમના કામ ઉપર દાઇ-ઉદ-દાવાતની દેખરેખ તથા તકેદારી હતી. તેમના માટે પણ સારા પગારો આપવામાં આવતા હતા.

દાઘ-ઉલ-કબીરના હાથ તળે સામાન્ય દાઘઓ હતા. આ એ લોકો હતા, જે મીશનરીઓની પેઠે સઘળા ઇસલામી પ્રદેશોમાં પ્રસરી ગયા હતા અને ગુપ્તપણે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા. બાતી-ન્યા મઝહબની તરફીનો બધો દારોમદાર તેમના પ્રયાસોપર અવલંબેલો હતો. આ દાઘઓની ચોખ્ખતા તથા મીશન પદ્ધતિ માટે હસન સગ્યાહે બારે ખુબીભરી યોજના કીધી હતી. ૧ અમુર્ફ પ્રથમ શિષ્યના મનની સ્થિતિ જાણી લેવી કે, તેનામાં મઝહબના સ્વીકારની લાયકાત છે કે નહિ? તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ પણ કાર્ય નહિ થઈ શકતું હતું ૨ અત્તામીસ શિષ્યના મનની અનુકુળતા અને કુદરતી બલણ વિરુદ્ધ શિક્ષણ ન આપવું ૩ અત્ત તદલીસ દીનના પેશવાઓ સાથે મળતાપણું દેખાડવું, કે જેથી શિષ્યની આગળ વધવાની ઇચ્છાઓ સતેજ થાય ૪ પ્રસ્તાવિક વર્ણન જેને શિષ્ય માન્ય કરી લે ૫ અસખસાઅ શારીરિક આમાલને ટીખણ સાબીત કરવા ૬ અત્તાવીલ ધર્મની પ્રત્યેક આગાની તાલીલ કરવી અને દાઘતું મુખ્ય કાર્ય પણ એજ હતું.

મીસર તથા અલમોતમાં અપાતી કેળવણીની, નવ પાયરીઓનું હસનના નવા ધર્મનું તથા બાતીન્યા અકાયદોનું વર્ણન અગાકિના પ્રકરણોમાં આપવામાં આવ્યું છે, તેને મીશન પદ્ધતિની જોડે રાખતા. એ વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, આ સંપ્રદાયનો હેતુ મીશનરી-ઓનું ખાતું ઉઘું કરવાથી સ્થાપિત ઇસલામના પ્રચારનો નહિ હતો, કેમકે તેઓએ સ્થાપિત ઇસલામનો અગદર અને બાતીન ઇસલામનો સ્વીકાર કરી, બાતીન ઇસલામના આચાર વિચારો પોતાના હેતુને પાર પાડવા જેવા ઉપજાવી કાઢી પ્રચારમાં મુક્યા હતા; કે જેનું વર્ણન અગાઉ અમે આપી ગયા છીએ. કવે જે સંપ્રદાયના આચાર્યો પોતાના સંપ્રદાયના આચાર વિચારો

આતીન અને તે પણ મન ઘડત ઉભા કરે, તે પોતાના મીશનરીઓ મોકલી સ્થાપિત ઇસલામનો પ્રચાર કરાવે, એ સંભવિતજ ન ગણાય. મીશનરીઓ દ્વારા તેઓ જે ઇસલામનો પ્રચાર કરવા માગતા હતા, તે ઇસલામ એ સિવાય બીજા કોઈ નહિ હતો; કે જેને તેઓએ પોતાની મેળે ઉપગ્રવી કાઢ્યો હતો. મીશનરીઓનું બળવાન ખાતું ઉભું કરી તેઓએ પોતાનો નવીન યોજ કાઢેલો પંથ પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો અને તે પ્રચાર માટે બીજા બાબતોની જેમ, તેઓએ અસાધારણ પ્રયાસ કર્યો હતો. અને જેમ બીજાં કાર્યોમાં હસન સખ્ત્રાહે પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિ, ચતુરાઈ, હિમ્મત, દ્રઢતા તથા પાખંડી રીતભાત વાપરી હતી; તેમ આ બાબતમાં પણ તેણે તે વાપરી, આ ખાતાને અસરકારક બનાવ્યું હતું.

મીશન પદ્ધતિનું જે કાર્યક્રમ ઉપર બતાવવામાં આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ જણાવી આપે છે કે, તેને યોજવામાં હસને પોતાના નાસ્તિક મગજને ભારે તરફી આપી છે અને તે મીશન પદ્ધતિને યોજવામાં તથા પ્રચાર કરવામાં સમાજના રૂખને જાણી લેવામાં તથા તેનું સુકાન મરડવામાં અસાધારણ અનુકૂળતાઓ મેળવવાનું દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં રાખવામાં આવ્યું હતું અને સૌ કોઈ કમુલ કરી શકશે કે, જ્યારે ગાડરીઆ પ્રવાહ સમાન ગણાતા સમાજને આવી યુક્તિથી, પોતા તરફ વાળવાને પ્રયાસ કરવામાં આવે, ત્યારે તે પ્રવાહ તેઓની તરફ કેમ ન વળી જાય તેની કાંઈ સમજ પડતી નથી. પક્ષીઓને છેતરપંડીથી પકડવાને જ્યારે જાળ બીજાવવામાં આવે છે ત્યારે એતો બન-તુંજ નથી કે તેઓ આવી ન જાય. મૃગજાળ સમાન દેખાતું જાળ જંગલના પશુ પક્ષીઓને કેટલું દોડાવે છે અને પરિણામે નિરાશાના સાગરમાં ઝોથું ખવડાવે છે તે જગ જાહેર વાત છે.

આ મીશન પદ્ધતિ કોઈ સ્થાપિત ધર્મની પદ્ધતિ તો નથીજ. પેગમ્બરોએ જે મીશન પદ્ધતિપર કામ કરેલું છે તે પદ્ધતિનો અંશ પણ આ પદ્ધતિમાં નથી, બલકે ડગલેને પગલે તેની વિરુદ્ધમાં કામ લેવામાં આવ્યું છે. પેગમ્બરી મીશન પદ્ધતિ તદ્દન પવિત્ર તથા નિર્દોષ હોતાં ધણાજ પવિત્ર સ્વરૂપમાં અમલમાં મુકવામાં આવે છે. મીશનરી જે હેતુ પાર પાડવા માગે છે તેજ હેતુ શિષ્યને જણાવે છે. અને જે શિષ્યને મીશનરીનો હેતુ ગળે ઉતરે તો તે મીશનરીની વાતને કમુલ રાખે છે; પણ આતીન્ધ્યા પદ્ધતિ તો તેથી ઉલટા ધોરણપર હોતાં, મીશનરી પોતાનો હેતુ છુપાવી રાખી શિષ્યને તે ક્યાં લઈ જવા માગે છે તેની ખબર નહિ પડવા દેતાં, દોરવા માંડે છે અને જ્યારે તે તેની સાથે ચાલવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે તેને ધણાજ નિર્ભય સ્થાને લઈ જવામાં આવે છે એમ કહેવામાં આવે છે, પણ બાપડે! શિષ્ય ખરી બાબતથી તદ્દન અજાણ્યો અને મૃગજળને ખરું જળ સમજી મીશનરીની સાથે ચાલી નીકળે છે.

આ સંપ્રદાયમાં એવી ઘણી બાબતો જોવામાં આવે છે કે, જે જાહેરમાં સારી લાગતી હોય, પરંતુ તે ખરેખર રીતે સારી ન હોય, પણ જુલથાપ ખવાડનારી હોય. તેજ પ્રકારની આ મીશન પદ્ધતિ પણ છે. શિષ્યના મનની સ્થિતિ જાણી લેવી કે, તેનામાં ધર્મના સ્વીકારની લાચકાત છે કે નહિ અને શિષ્યની ઇચ્છા સિવાય આગળ વધવાનું નહિ હતું. શિષ્યના મનની અતુકળતા અને તેના કુદરતી વલણ વિરુદ્ધ શિક્ષણ આપવાનું નહિ હતું. પરધર્મના શિષ્યને જ્યારે પોતાનો કરવાનો હોય ત્યારે તેના દીનના પેશવાઓ સાથે મળતાપણું દેખાડવું; કે જોઈ શિષ્યની આગળ વધવાની ઇચ્છાઓ સંતોજ થાય. જ્યાં જ્યાં

શિષ્ય શરીયતની હિમાયત કરવા જાય, ત્યાં ત્યાં પ્રત્યેક જાહેરનું એક આતીન છે, તે પ્રમાણે ધર્મની પ્રત્યેક આજ્ઞાની તાલીલ કરવી. હવે આવી બાબતોની જાળથી તેને ઘેરીને પકડવામાં આવનાર છે તેની તો શીકારને બીલકુલ ખબરજ હોતી નથી અને તેથી તેનો મીશન-રીને ગવિત્ર મૂર્તિ સમજી, તેની જાળમાં ધીમે ધીમે સપડાતો જાય છે. તે સપડાવે છે અને પોતે સપડાય છે તેની તેને જરાએ ખબર પડતી નથી. આ રીતે તે છેવટે સંપૂર્ણ રીતે પોતાને દાઢને સુપ્રત કરી આપે છે.

જો ખ્રીસ્તી ધર્મવાળાને જાળમાં લેવો હોય તો ખ્રીસ્તી ધર્મ તથા તેના પેશવાઓને માન આપવાનું શરૂ કરી, તે ધર્મનો મર્મ ખ્રીસ્તીઓ સમજી શક્યા નથી એમ દાઢ શિષ્યને જણાવે છે અને પોતે તે ધર્મનો ખરો મર્મ સમજાવે છે. આ ખરો મર્મ તે બીજો કોઈ નહિ, પણ તેને ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉપરથી તેની અજાણતા વચ્ચે ખસડવો અને તે નહિ જાણવા પામે, તે ધોરણે બાતીન્યા પંથ તરફ વાળવો. ખ્રીસ્તી ધર્મના જેટલા પેશવાઓ થઈ ગયા હોય તેને તે તેવાજ જણાવે અને પાછળથી પોતાની પદ્ધતિ મુજબ તે પેશવાઓને અવતારના ચક્રમાં ફેરવી, તેજ પેશવાઓ બાતીન્યા જામામાં આવ્યા છે તેમ જણાવે. ખ્રીસ્તીઓ “ દારકલોત ” આવનાર છે એમ માને છે તેને કહે છે કે; તેનો આવી ગયા છે અને તે હઝરતઅલી અને અઠગ જતાં તેના જે હયાત પેશવા હોય તેજ તે છે. દરૂઝ નામના ટોળાના લોકો જે પ્રથમ ખ્રીસ્તી હતા, તેને જે પ્રકારે વટલાવ્યા અને તેમ થતાં દરૂઝ લોકોના કેવા અર્ધદગ્ધ ખ્રીસ્તી-મસ્લામી આચાર વિચાર થયા, તે દરૂઝ કોમના અકાયદોના વર્ણન ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

આ બાતીન્યા દાઘઓએ હિન્દુસ્તાનમાં આવી, હિન્દુઓને વટ-લાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. હિન્દુઓના વેદાદિ પુસ્તકોને આકાશી પુસ્તકો તથા તેમના પેશવાઓને ઇશ્વરના અવતારો માન્ય રાખ્યા. વેદ તે હવે કુરાન અને પ્રથમના અવતારો તે હવે હજરત અલી તથા તેમના હયાત વંશજો છે એમ સમજાવ્યું. પરિણામે લાખો હિન્દુઓ આ પંથમાં આવ્યા. આવા હિન્દુઓ પોતાના નવીન સ્વીકારેલા બાતીન્યા પંથને હીંદુ ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજે છે. હજરત મોહંમદને પ્રહ્લાનો અને હજરત અલીને વિષ્ણુનો અવતાર ગણે છે. હજરત મહંમદ તથા હજરત અલીને અવતાર ગણવા છતાં, તેઓ પોતાને મુસલમાન સમજતા નથી, પણ હિન્દુજ ગણે છે.

મતલબકે દાઘઓના પ્રયાસથી લાખો લોકો પોતાનો ખ્રીસ્તી, ચાહુદી, તથા હિન્દુ ધર્મ તજી આ બાતીન્યા પંથમાં દાખલ થયા. બાતીન્યા પંથમાં દાખલ થતાં, તેઓએ પોતાનો મુગ ધર્મ ગુમાવ્યો અને અર્ધદગ્ધ બન્યા. દાઘઓનો પ્રયાસ જે, તે પર ધર્મવાળાને શુદ્ધ મુસલમાન બનાવવાનો નહિ હતો, પણ બાતીન્યા બનાવવાનો હતો. અને તેમણે પોતાના પ્રયાસથી એક પણ પરધર્મના માણસને શુદ્ધ મુસલમાન બનાવેલ નથી, બલકે લાખો શુદ્ધ મુસલમાનોને બાતીન્યા બનાવી આપી, મુસલમાનીથી ખસેડ્યા છે. આવી એકંદર સ્થિતિ વચ્ચે તથા બાતીન્યા મીશન પધ્ધતિપર દ્રષ્ટિ ફેંકતા તેમની પધ્ધતિ તથા પરિણામ બંને લોકોને ગુમરાહ કરનારાં નીવડ્યાં છે. પુષ્કળ બાતીન્યા એવા જોવામાં આવે છે કે, જેમના વડવાઓ ચારસો કે પાનસો વર્ષથી, તે સંપ્રદાયમાં આવ્યા છે; પણ ધર્મ સબધે કાંઈ પણ ગાન ધરાવતા નથી. જે પ્રકારનું ગાન ધરાવે છે તે બીજું કાંઈ નહિ; પણ અર્ધદગ્ધપણું છે.

જેકે બાતીન્યા પંથના આચાર્યો તથા દાદાઓ પોતાને જાહેરમાં મુસલમાન હોવાનો ડોળ ધાલે છે, પરંતુ તે માત્ર તેમની મીશન પધ્ધતિને અંતુસરી તેમ કરે છે; નહિતર તેઓ ખરેખરી રીતે મુસલમાની ધર્મને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ચાને પોતાની મીશન પધ્ધતિ પ્રમાણે, મુસલમાની આચાર વિચારને ધીમે ધીમે પોચા બનાવવાનું અને મુસલમાની પ્રત્યે નબળા વિચારો કરવાનું શીખવાડે છે અને તેમના તેવા પ્રયાસોએ ભોળા તથા અંધ અધ્યાણુ વર્ગમાં ભારે બગાડો ઉભો કરી આપ્યો છે.

એકંદરે બાતીન્યા મીશન પધ્ધતિ તદ્દન છેતરપંડી કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેનારી જાણુદ આંવે છે. અને તે છેતરપંડીમાં સપડાનાર ખરી વાતથી છેવટ સુધી ગાશીલ રહી, પોતાના આચાર વિચારો અકારતમાં જનારાં કરે જાય છે અને તેમના આચાર્યો વિષય ભોગની તૃપ્તી માટેના સાધનો મેળવી પ્રજાને પાયમાલ કરનારા તિક્ષણુ હથી-આરો બને છે. જેઓ ઝીકરી જેવા બાતીન્યા પંથના હેવાલોથી જાણુતા છે તેઓ આ વાતને સારી પેઠે સમજી શકે છે.

આવા બાતીન્યા પંથના અત્યાચાર્યોને ઇસલામના બગડેલા લોકો કહી શકાય. હમણાં હમણાં બુધ્ધિની કેળવણીનું પ્રાપ્ત્ય વધતું ચાલ્યું છે, તેથી તેવા લોકો પોતાના આચાર વિચારથી પસ્તાવા લાગ્યા છે અને શુદ્ધ ઇસલામ પર આવવા લાગ્યા છે. તેમના આચાર્યો તથા દાદાઓ જેકે પોતાનો જાદુ મહેલ ચાલુ રાખવાને અહોનિશ પ્રયાસ કરે છે; પરંતુ તેમાં તેઓ વધુ કાવી શકતા નથી. માત્ર જે લોકો અંધ અધ્યાણુ તથા ભોળા છે તેમના ઉપરજ તેમનું જાદુ ચાલવા પામે છે. કાંઈ પણ બુધ્ધિ મેળવેલા તથા ધર્મજ્ઞાનના સંસ્કારી તેમની આગમાંથી બહુજ જલદીથી નીકળી જવા પામ્યા છે. અને જેમ જેમ

તેમના અનુયાયીઓમાં યુધ્ધિની કેળવણી ફેલાતી જાય છે, તેમ તેમ તેમના ભોળા ઇમાનો કડકલુસ થઈ જાય છે અને પરિણામે તેઓ શુદ્ધ મુસલમાન થઈ જાય છે, પરંતુ ઇસલામી મીશનરીઓનું આ કામ પ્રત્યે લક્ષ નહિ હોતાં, તેવા આતીન્યા પોતાના મુળ પંથ તરફ વળતે ઢળી પડે તેવી દેહશત રહે છે.

આતીન્યા મીશન પદ્ધતિ, મીશન પ્રયોગ, પદ્ધતિના ગુણદોષ, પરિણામો તથા છેવટે ઇસલામ તથા મનુષ્ય જાતને તેથી થએલી હા-નીઓ વિષે, જે આરીક રીતે અવલોકન કરવામાં આવે તો, હસનબિન સખ્યાહ વિષે કેવો અભિપ્રાય બાંધવો એ ઘણુંજ સહેલ થઈ પડે છે. હસન પોતાની પ્રપંચી તથા સ્વાર્થી ગોશ્લુથી, જે પક્ષીઓ ઝાડે બેસી ઉરાડેલાં છે તે ઘણા સૈકાઓ થયાં હજી પાછાં ઝાડે બેસવા પામ્યાં નથી. તેમને એવાં તો બેહકાવી મુક્યા છે કે, જે કોઈની વાત સાંભળતાજ નથી અને પતંગીઆને અગ્નિની ચીણુગારી સમજી સમજવનાર સામે માત્ર કીકીયારોજ કરવામાં મોજ માણે છે અને પોતે કોની સરાણુ બુમાવે છે તેનું તેમને જરાએ જ્ઞાન નથી.

હસનના વારસો

હસન સખ્યાહ ન્યારે મરવા પડ્યો, ત્યારે તેણે પોતાના પુત્ર કીયા યુઝુર્ગ ઉમેદ, જે અલમોતને કાટવાળ હતો. તેને ધર્મ તથા રાજ્યની લગામ સોંપી અને વસીયત કીધી કે, મારા પછી તમોએ વડા સરદાર તરીકે કામ કરવું; પણ રાજ્ય કારભાર દીદારઅલીના હાથમાં સોંપવો અને લશકરી ખાતું હબશના ગવરનર હસન નસરાનીને આપવું. અમો પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ કે, હસન પોતાના મારેજ રાજ્ય સ્થાપન કરવા માગતો હતો અને કરી પણ તેમજ

ગયો; પરંતુ તે પોતાની પોલિસિ પ્રમાણે પબ્લીકની આંખમાં એન ધુળ નાંખતો રહ્યો કે, આ ગાદી ઇમામ નીઝાર માટે છે; પરંતુ ઇતિહાસમાં તેણે આ ગાદી નીઝારને આપી હોય, તેવું કંઈપણ નીકળતું નથી. નીઝાર તો કેરો શહેરમાં મુસ્તેઅલીના હાથે ઇમામત માટે દાવો કરતાં માર્યા ગયા હતા. અને તે સાથે તેની ઓલાદ પણ મારી ગઈ હતી. જ્યારે નીઝારને મારી નાંખવામાં આવે ત્યારે તેમની સીધી ઓલાદને જીવતી નજ રહેવા આપે. કારણ કે લોકોને તેની ઓલાદને તાબે થઈ નીઝારની જેમ મુસ્તેઅલી સામે ખીલાશતનો હક મેળવવા માટે લડાઈ ઉભી કરે; માટે ઇતિહાસમાં વર્ણવેલી આ હકીકત તદ્દન સત્ય છે કે, નીઝારની ઓલાદને પણ મુસ્તેઅલી પક્ષે મારી નાંખી હતી; પરંતુ તેની ઓલાદ હયાત છે અને તે અલમોતમાં આવી રહી છે અને ત્યાં ગુપ્ત છે એમ જણાવી હસને પોતા માટેના રાજ્યને પુષ્ટિ આપી છે.

જે હસન સખ્યાહના વખતમાં નીઝારના પુત્રને અલમોતમાં લાવવામાં આવ્યા હતા તે, તેમને રાજ્યની ગાદીપર કેમ બેસાડવામાં નહિ આવ્યા તેની કાંઈ સમજ પડતી નથી. અલમોત એ એવું સ્થાન હતું કે ત્યાં ઇમામને તકર્યો કરવાની કે, બીહવાની કાંઈપણ ધાસ્તી નહિ હતી. જગતનો મોટામાં મોટો બળવાન બાદશાહ અલમોત ઉપર ચડી આવે તો પણ, તે તેને જીતી શકે તેમ નહિ હતો. અલમોત ઉપર જે અનેક ચડાઈઓ થઈ હતી; તેથી ઉપરની વાતને પુષ્ટિ મળે છે. વળી હસન સખ્યાહે પોતાની હયાતીમાંજ એટલું મોટું રાજ્ય તથા બળવાન સત્તા મેળવી હતી કે, મોટા મોટા સુલતાનો તેનાથી ડરી તથા હારી ગયા હતા. વળી હસને શીદાઈઓ દ્વારા

પોતાના સઘળા શત્રુઓને તલવારને ઘાટ ઉતાર્યા હતા; તેથી શત્રુ-
ઓની ઇમામને તદ્દન ગેય થઈ રહેવા જેવી ધાસ્તી નહિ હતી.
ઇમામ નીઝાર તો કેરોમાંજ શહીદ થયા છે; પણ તેમના પુત્ર
હાદીને યુક્તિથી અલમોતના કીલ્લામાં લાવવામાં આવ્યા હતા એમ
નીઝારીઓ દાવો કરે છે; પણ આવા દાવાની સત્ય તવારીખોમાં
મળતી નથી. હસન સખ્યાહ પોતે શાહ નીઝારના પુત્ર હાદીને પોતા-
ની સાથે અલમોતમાં લઈ આવ્યો હતો; એમ પણ દાવો કરવામાં
આવતો નથી; પણ શાહ નીઝારના ફરજંદ હસન બિન સખ્યાહ
સાથે ખાનગી ગોઠવણ કરી અલમોતના ગઢમાં જઈ રહ્યાનું કહે-
વામાં આવે છે. અને તે માત્ર ઇતિહાસના કોઈપણ આધાર વિના
બીજી એક કૃત્રીમ વાત એમ ઉભી કરવામાં આવી છે કે, હસન
સખ્યાહે અલમોતનો કીલ્લો હાથ કરી, કેરો ખાતે ઇમામ મુસ્તેઅલી
ઉપરે કાગળ લખ્યો કે “ જો તમે ઇમામ નીઝારને તેઓના કુટુંબ
સહીત અહીંઆ સહી સલામત નહિ મોકલી આપો તો, તમારી
પુરતી રીતે ખબર લેવામાં આવશે. અને તમારો જાન જોખમમાં
આવી પડશે. તેથી મુસ્તેઅલીએ ઇમામ નીઝારના ફરજંદ મૈસાના
હાદીને કુટુંબ કબીલા સાથે હસન સખ્યાહની માગણી સ્વીકારી રવાના
કીધા” આવી બાબત માટે કશો પણ ઇતિહાસિક પુરાવો નથી. વળી
એમ પણ વાત ઉભી કરવામાં આવી છે કે હસન સખ્યાહે અસદ
તથા અબ્દુલ્લા નામના બે મુરદાને ઇમામ હાદીને અલમોતમાં લઈ
આવવાને છુપી રીતે મોકલાવ્યા. તેઓ મીસર પહોંચતાં જણાયું કે
શાહ હાદીને શહેરથી બહાર એક નાના ખંડીએમાં રાખવામાં આવ્યા
છે. અને તેમનાપર મુસ્તેઅલીના મામા સીપેહસાલાર અમીર ઝુ-
સની દેખરેખ છે. અસદ તથા અબ્દુલ્લા એ મધ્ય રાત્રે જયારે મોઢી-

વાનો ગરલતીમાં પડ્યા હતા, તેનો લાલ લઈ શાહ હાદીની હળુ-
રમાં પહોંચી ગયા અને શાહ હાદી તથા તેમના માતૃશ્રીને છુપી રીતે
લઈ અલમોત તરફ જવાને ઉપડી ગયા.

ઉપરની બાબતો કેટલા પ્રમાણમાં એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે તે
ખુલ્લી રીતે જણાઈ આવે છે અને વળી તે બાબતનો ઇતિહાસમાં
કાંઈ આધાર તો છેજ નહિ. વળી શાહ હાદીને અલમોતમાં લાવતાં
ઇમામ તરીકે ગાદીનશીન તો કરવામાં આવ્યાજ નથી તે એટલે સુધી
કે તેમના પુત્રને પણ ગાદીનશીન કરવામાં આવ્યા નથી. શાહ હાદીના
પુત્ર કે જેનું નામ મોહતદી છે તથા શાહ મોહતદીના પુત્ર કે જેનું
નામ કાહેર છે; તેમને પણ ગાદીનશીન કરવામાં આવ્યા નથી. પણ
હસન સખ્યાહ પછી તેનો પુત્ર કીયા ખુઝુર્ગ ઉમેદ, તેનો પુત્ર મહમદ
એમ ગાદીપર આવતા રહ્યા છે. મહમદ પછી તેમનો પુત્ર હસન ગાદી
પર આવ્યો, કે જેનું નામ અલી ઝીકતસ સલામ મશહુર છે “આ
હસન બીન મહમદ પોતાના સમયમાં એક આલાકી એ વાપરી કે,
હું નીઝારના વંશમાંથી છું. વંશાવળીનો સંબંધ બતાવવા માટે એવી
વાત બતાવી કે, નીઝારના એક નાના પુત્રને હસન બિન સખ્યાહે
મીસરમાંથી સાથે લાવી, અલમોતમાં ગુપ્ત રીતે ભોંયરામાં છુપાવી
રાખ્યો હતો. આ શાહમદાના સંબંધમાં હસન સિવાય બીજા કોઇને
ખબર નહોતી. આ નીઝારી વંશના શાહમદાએ અહીંજ પોતાના
લગ્ન કર્યા. જે દીવસે મારો જન્મ થયો તેજ દીવસે શાહમદાને ઘેર
પણ એક પુત્ર જન્મ્યો. એક સ્ત્રીએ મને તથા ઇમામના પુત્રને અદલ
માલ કરી લીધા.”

ઉપરની હકીકત કોઇ પણ રીતે ઇતિહાસીક દ્રષ્ટિથી તો ગ્રાહ્ય થઇ શકે તેવી નથી. પુત્રને અદલ બદલ એક સ્ત્રી કરે છે એમ કહેવામાં આવે છે; કે જેની કોઇને ખબર આપવામાં આવતી નથી. આ વાત ખુદ હસન જ્યારે ગાદીપર આવે છે ત્યાર પછી ઘણી મુદતે જાહેરમાં મુકે છે. એટલે કે તે વાત જાહેરમાં મુકે છે તેને મુળ બાબત બન્યાને ઘણા વર્ષો વીતાઇ ગયાં છે. તે વાત જાહેર કરે છે ત્યાં સુધી હસનને સૌ કોઇ મહંમદ બિન કીયા બુઝુર્ગ ઉમેદનો પુત્ર ગણે છે; આવી સ્થિતિ વચ્ચે એમ કોઇ પણ રીતે કહી શકાય નહિ કે, તે શાહ નીઝારના વંશમાંથી છે. વળી છોકરાને અદલ બદલ કરી લેવાની હકીકત તદ્દન હસી કાઢવા જેવી લાગે છે. આ અદલ બદલની વાતને સર જોસફ આર્નોલ્ડે ખારખાયા કેસમાં ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં તદ્દન ગલત માની છે અને તેવા દાવાને ગાંડપણમાં ગણી કાઢ્યો છે અને તેવું ગાંડપણ વારસામાં મળ્યું છે તેમ રમુજી ટીકા કરી છે.

વંશાવળી એ બહુજ મુદ્દાનો સવાલ છે અને તેની સાબીતિ માટે પૂર્ણ વિશ્વાસને પાત્ર આધારો જોઇએ. જો આમ અદલ બદલ જેવા આધારને ગ્રાહ્ય કરવામાં આવે તો, ગમે તે માણસ ગમે તેના વંશમાં હોવાનો દાવો કરી શકે અને તે દાવો જુઠો સાબીત ગણાય નહિ. આ એક ઇતિહાસીક પ્રશ્ન છે અને તેથી જેવી રીતે બીજા ઇતિહાસીક પ્રશ્નોનો જેવા આધારોથી નીવેડો લાવી શકાય છે તેવો આ પ્રશ્ન માટે પણ નીવેડો લાવવો જોઇએ; પરંતુ આ બાબતમાં તેવું કશું પણ સાધન રજૂ કરવામાં આવતું નથી.

ઉપરાંત શરર લખે છે કે, “ મહંમદ (હસનનો પીતા) માં રાજકીય કામની યોગ્યતા ન હતી. છેવટે આ વાતની ખબર તેના મુરદાને થઇ, તેથી તેઓ તેના પુત્ર હસનની તરફેણ કરવા લાગ્યા.

હસન ધણેજ કામેલ રાજકીય, અલભોતના રાજ્યના સ્થાપક હસન બિન સખ્યાહ જેવો હતો. દીન પ્રતિ દીન લોકો તેની તરફેણમાં વધવા લાગ્યા. થોડા દીવસમાં લોકોમાં અશ્વ ચાલી કે, હસન પોતાને ઇમામનો નાયબ જાહેર કરે છે. આ વાતની જ્યારે મહંમદને ખબર પડી ત્યારે તેણે તેને ધમકી આપી અને તેની તરફેણના ૨૫૦ માણસોને કતલ કરી નાખ્યા. હસને આ વખતે આરોપમાંથી મુક્ત થવા દાશીશ કરી અને ઠહેવા લાગ્યો કે, જે લોકોને કતલ કરવામાં આવ્યા છે તે અધર્મી અને ખુદાને નહિ માનનારા હતા, મને તેમની સાથે ખીલકુલ સખંધ નથી; પરંતુ શુભ રીતે નવા મુરીદો મેળવવાની દાશીશ કરવા લાગ્યો. ”

ઉપરતું વર્ણન સાંખીત કરે છે કે, મહંમદ પોતાના પુત્ર હસનને ઇમામનો નહિ; પણ પોતાનોજ પુત્ર હોવાનું માને છે. તેના દીલમાં લેશ માત્ર પણ એ બાબત નથી કે, તેના પુત્રને અદલ બદલ કરાવી લેવામાં આવ્યો છે. જે અદલ બદલ કરાવી લેવામાં આવેલ હોય તો મહંમદ તથા તેની સ્ત્રીને તો તેની ખબર હોવી જોઈએ કે નહિ ! શું એમ બન્યું માની લેવામાં આવે કે, તે છોકરાઓ દરેકની માતાઓ કે બીજા કોઈને ખબર પડ્યા સિવાય અદલ બદલ કરી લેવામાં આવ્યા ? વળી મહંમદ પોતાને ગાદીપર આવતાં પૂર્વે ઇમામની નસલનો હોવા જણાવતો નથી. તે માત્ર નાયબે ઇમામના હોવાનો દાવો કરે છે; કે જે દાવાને તેનો બાપ મહંમદ તાજન જુઠો ગણે છે અને તેવા દાવાને કમુલ કરી લેનારખર એટલો ગુસ્સે થાય છે કે, તેમને જાનથી મારી નાંખે છે, અને હસન પણ પીતા આગળ નાયબે ઇમામના દાવાનો ઇનકાર કરે છે. અને જે ૨૫૦ માણસોએ તેવા દાવા વિષે ઇક્રાર કર્યો હતો તેને અધર્મી તથા ખુદાને નહિ

માનનારા જણાવી તેમના પ્રત્યે પોતાની સખ્ત ખશગી જાહેર કરે છે. મતલબ કે હસનનો નાયબે ઇમામ કે ઇમામ હોવાનો દાવો કોઈ પણ રીતે ઇતિહાસિક આધારે સાબીત નથી.

આગળ આલતાં સરર લખે છે કે “ હસન બાદશાહ થયો કે તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું કે, ઇમામ પાસેથી કેટલાંક ખુખી ભરેલાં શરમાનો આબ્યાં છે અને તે શરમાનો ઉમ્મતપર જાહેર કરવાની ઘણીજ જરૂર છે. આ હુકમો પહોંચતાંજ દુર દુરથી લોકોના ટોળે ટોળાં અલ-મોતમાં આવી એકઠાં થવા લાગ્યાં આ વખતે અલમોતમાં એટલાં માણસો એકઠાં થયાં કે, તેટલાં પ્રથમ કોઈ વખત થવા પામ્યા ન હોતાં. જ્યારે સધળાં દાઇ, નકીબ અને આસપાસના મુરીદો એકઠા થઇ ગયા, ત્યારે રમજન માસની તા. ૨૭ ના રોજ પોતે મસજીદના મીમ્બરપર ચડ્યો અને એક છટાદાર તથા અસરકારક ખુતબો ભણી, ઇમામનો આવેલો પત્ર રજુ કર્યો. આ પત્રમાં લખ્યું હતું કે ‘ હસન અમારો નાયબ, દાઇ અને નકીબ છે. જે સધળા લોકો અમારી તાબેદારી કરે છે તેઓએ દરેક જાહેર તથા ગુપ્ત વાતોમાં તેની તાબેદારી કરવી જોઇએ, તેના હુકમોને ખુદાના હુકમો અને તેના શબ્દોને ગેબના શબ્દો સમજવા; એ કામ કદી પણ ન કરે કે જેની તે મનાઇ કરે. તેના હુકમને એવી રીતે અમલમાં લાવે, કે જેની રીતે અમારા હુકમને લાવે છે. ”

ઉપરનો પત્ર એ બાબતની ચોખવટ કરાવે છે કે, હસન તે પત્ર રજુ કરતાં સુધી પોતાને ઇમામ કહેવડાવવા માગતો નથી; પણ માત્ર નાયબે ઇમામ હોવાનું પત્રના આધારથી કહેવડાવવા માગે

છે. આ ઉપરથી તેના ઇમામતના દાવા વિશે જે બનાવટી વાત ઉભી કરવામાં આવી છે, તે તુટી જાય છે; કેમકે જો તે પોતાને ઇમામ માનતો હતે તો, પત્રનો આધાર બતાવવાની, અને માત્ર પોતાને નામજ ઇમામ, દાઘ તથા નકીય સાબીત કરવાને તેની તેને જરૂર પડતે નહિ. જો પોતે ઇમામ હતે તો ઇમામના પત્રનો આધાર લેવાની તેને શી જરૂર હતી ? કેમકે તે પત્રમાં ઇમામ જે ગેબ છે તે પત્ર લખી હસનને પોતાનો નામજ, દાઘ તથા નકીય હોવાનું પબ્લીકને જાહેર કરે છે; કેમકે ત્યાં સુધી પબ્લીક તેવી બાબતથી અજાણ હતી. એટલે કે પબ્લીક ત્યાં સુધીમાં હસનને નામજે ઇમામ, દાઘ કે નકીય પણ નહિ સમજતી હતી. જો તેમ સમજતીજ હતે તો, ઇમામે ગેબને આવે પત્ર લખી જાહેરાત કરવાની કાંઈ જરૂર નહિ હતી. મતલબકે આ કૃત્રીમ પત્રથી હસન હસન બિન સખ્યાહની જેમ પોતા માટે પબ્લીકને વશ કરવાનો ડાયનામેટ એકઠો કરે છે; કે જેમ કયાંથી પબ્લીકને સારી રીતે ઘેરી શકાય.

ઉપરના પત્રનો મજબુત વાંચી હસન બોલ્યો કે “સ્વર્ગના દારો એ લોકોપર ખુશ્લાં થયાં છે કે જેઓ મારી તાબેદારી કરે. તમો ખુદાના ખાસ માનવંતા બંદાઓ છો, એટલા માટે તમામ શરીઅતની તસ્દીથી તમોને મુકત કરવામાં આવ્યા છે.” એટલું કહેવાથી હસન શું કહેવા માગે છે અને શો હેતુ પાર પાડવા માગે છે, તે ખુશ્લી રીતે જણાઈ આવે છે. એટલે કે હસનની તાબેદારી કરવાવાળાપર હવેથી સ્વર્ગના દારો ખુશ્લાં છે. તે જે આજ્ઞા કરે તેનાપર જે પુર્ણ રીતે અમલ કરે તેના માટે સ્વર્ગનાં દારો ઉઘડેલાંજ પડેલાં છે. ઉપરાંત તે પોતાની આજ્ઞાપર અમલ કરનારને ખુદાના ખાસ માનવંતા બંદાઓ હોવાનું જણાવે

છે અને તેવા માનવંતા બંદાઓને શરીરતના અમલથી તદ્દન મુક્ત કરી આપેલા જણાવી આપે છે. મતલબ કે પોતાના મુરીદાને તે જાહેર કરે છે કે તમે મારી તાબેદારી કરો. એજ તમારા ખુદાના માનવંતા બંદા હોવાની દલીલ છે અને ખુદાના ખાસ માનવંતા બંદાઓ જ્યારે તમે છો ત્યારે તમોને હવે નમાઝ, રોઝા, હજ, ઝકાત, વીગેરે વીગેરે શરીયતી એહકામેની બાબ આડરીની જરૂર રહી નથી. તે તો ખુદાના જે ખાસ માનવંતા બંદા હોય તેમને માટેજ છે. આવી બાબતો ખુદાના ખાસ માનવંતા બંદાઓને અમલ કરવાની રહેતો નથી. હસન આવી આજ્ઞા કરી મઝહબે ઇસ્લામના તરફથી કેવો ફતવો મેળવવાનો અધિકારી બને છે, તે સમજી લેવું તદ્દન સહેલું છે. મતલબ કે આ દહાડેથી આ બાતીન્યા શીરકામાં ખુદશી રીતે શરીયતે ઇસ્લામના આચાર વિચારો નીકળી જવા પામ્યા અને હસનના માથાપર તેનો સેહરો હથર સુંઝી લેહરાતો રહ્યો, અગર હસન આ બાતીન્યા પંથનો ઇમામ છે, તો તે કેવી પંક-તિમાં મુકી શકાય તેવો છે, તે માટે વધુ કાંઈ પણ લખવાની જરૂર રહેતી નથી.

“ હસને પોતાનું બાપણુ સમાપ્ત કરી શીધા પછી, મોટી ધામ-ધુમથી લોકોને જમણુ આપ્યું. આ જમણુમાં સામેલ ૨૪ લોકોએ પોતાનાં રોજાં તોડી નાંખ્યાં અને આખો દીવસ બિન બિન પ્રકારના આનંદો અને વિષય ભોગમાં પુરો કર્યો. ” હસને માત્ર લોકોને શરીયતના કાનુનો મનસુખ કરી આપ્યાનું જણાવી આપતા ઉપરજ સંતોષ નહો માન્યો; પણ સાથે સાથે તેના પર વ્યવહાર અમલ પણ કરાવી આપ્યો. એટલે કે બધા લોકો જે રમખાન હોતાં રોજા રાખીને આવ્યા

હતા, તે રાજાએને પોતેજ મોટું જમણુ આપી તોડાવી નાંખાવ્યા અને એક બાતીન્યા ઈમામને છાજતી કીયાને વ્યવહાર કરી દેખાડી. ઇતિહાસ આપણને આ હસન જેવો પ્રથમનો કાષ્ટ દાખલો વળુ કરતો નથી, કે તેણે શરીયતે ઇસલામને મનસુખ કરવાનો હુકમ કર્યો હોય અને તેના વ્યવહાર અમલ તરીકે રમજનનાં રાખેલાં રાજાએ પોતેજ જમણુ આપી તોડાવી નાંખ્યાં હોય.

“ રાજા છોડી નાંખવાનો હુકમ કરી તે બોલ્યો કે “ આજનો દીવસ ‘ ઈદ કીયામત ’ નો છે. ” તે દહાડેથી આ બાતીન્યા મતના લોકો ૨૭ મી રમજનને કીયામતની ઈદ કહે છે તથા તે દહાડે ખુશીમાં ગાળે છે. શરીઅતપર અમલ કરવાનું બંધ થવાથી દાર પીવો હલાલ થયો. તથા શરીયતના તમામ હુકમોપર પાણી ફેરવવામાં આવ્યું અને મોટે સાદે પોકાર પાડીને કહી દેવામાં આવ્યું કે “ આ જબરદસ્તીના હુકમો પાળવા નહિ ” આ સમયથી બાતીન્યા લોકોને સમજા મુસલમાનો “ મલાહેદા ” એટલે બંદીન (અધર્મી) ના નામથી પોકારવા લાગ્યા. ”

હસને આ બાતીન્યા પેંથને કેવા રેકર્ડપર મુક્યો, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવું નકામું છે. શરીયતે ઇસલામના હુકમો રદ કરવામાં આવ્યા, તેવી સ્થિતિમાં તેઓ કેવા પ્રકારના અકાયદોવાળા રહ્યા તથા તેમને કેવી સંજ્ઞા આપવી તે બાણી લેવું તદ્દન સહેલ છે. રહ્યો સહો ઇસલામ તદ્દન નાબુદ થયો અને સમજા બાતીન્યા ખુલ્લી રીતે ઇસલામથી વિમુખ થયા અને તેઓના પ્રચારના કાર્યમાં તેઓ ઇસલામના વીરોધી પણ થયા; કેમકે તેઓ મોટે હવે તો

પોતાના મીશનરી પ્રયાસમાં શરીરતને કીખલ જણાવવાનું સાચીત કરવાનું પ્રાધાન્ય યન્યું અને તે માટે તેના મીશનરીઓએ કેરા કેરા પ્રયાસો કર્યા હશે તે માટે પણ વધુ વિવેચનની જરૂર જણાતી નથી. તે સમયથીજ આ શીરકાના લોકોએ ખુલ્લી રીતે શરીરતે ઇસલામને જખરદસ્તીના હુકમો ગણી તથા આપ્યા અને ત્યાર પછી તેના સધળા આચાર્યોમાં લગભગ એજ પરનાલિકા ચાલુ રહી. તેમના લગભગ સધળા મુરીદો શરીરતે ઇસલામથી વિમુખ રહ્યા અને તેઓ માટે એક નવીજ શરીરત ઉભી કરવામાં આવી, કે જેમાં મલાહેદા અકા-મદવાળા આચાર વિચારોની મેલવણી કરવામાં આવી. કુરાન, હદીસ, નમાઝ, રોઝા, હજ, ઝકાત આદિ બાબતો માનવાનું છોડી આપવામાં આવ્યું અને તે સધળું એવું તો જાહેર રીતે તથા મોટેથી પોષારીને કરવામાં આવ્યું કે, જેમ કર્યાના આધારે શોધવા જવાની જરૂર રહી નહિ. “ નીજરી લોકો એમ માને છે કે જ્યારે શરીરતના બધ તુટશે ત્યારે કીયામત થશે. હસનના સમયમાં એમ યન્યું માટે હસ-નની દાવતને તેઓ કયામતની દાવત સમજે છે. યુસુફશાહ કાતબને એક માતખર માણસે કહ્યું કે, એક વખત હું અલમોત ગયો હતો ત્યાં એક તખ્તા ઉપર આ બૈત લખેલો હતો.

બૈત

ખરદાસ્ત ગીલ શરેહ બતાછે ઐઝદી,
મખદુમ રોઝગાર અલી ઝીકતસ સલામ”

અર્થ—જમાનાના સાહેબ અલી ઝીકતસ સલામે શરીરતના તોફાને ખુદાની મદદથી કહાડી નાંખ્યો.

એક બાતીન્યાએ અમેને એક વળતે જણાવ્યું કે “ તમે શરીરત ઉપર એટલા માટે અમલ કરો છો કે, ખુદાને મળવા પામે પણ જ્યારે અમે હવે ખુદાને મળવા પામ્યા છીએ, ત્યારે હવે શરીર-ચતના અમલની કાંઈ જરૂર રહી નથી. ” આ બાતતના તેણે કેટલાક દાખલાઓ આપ્યા, કે જે બોળા લોકોને ભરમાવે તેવા હતા. તેણે કહ્યું કે “ મકાનનો દાદર ઉપરના માળ ઉપર ચડવા માટે છે; પણ જ્યારે તે દાદર ઠારા માળપર ચડી જવાયું ત્યારે પછી તે દાદરની શી જરૂર રહી ?... ”

હસન સખ્યાહ પછી તેના કુલ સાત વારસોએ અલમોત ઉપર રાજ્ય કર્યું અને તેમાં માત્ર એક જલાલુદ્દીન સિવાય સઘળાએ બાતીન્યા આચાર વિચાર તથા હસન સખ્યાહના ધોરણે રાજ્ય ચલાવ્યું. મહંમદ બિન હસનને તેના પુત્ર જલાલુદ્દીને ઝેર આપ્યું. “ આ જલાલુદ્દીનના હુકમે શરીયતે ઇસલામને મળતા હતા. તે ઇસલામી શરીયતની પુરેપુરી બળવણી કરતો હતો. તે પોતાના બાપના મતને ધિક્કારતો હતો. તેણે દેશમાં મસજીદો બંધાવી તથા બાંગા, તકપીર તથા જુમ્હાની નમાઝ બંધી કીધી તથા બગદાદના ખલીફ નાસેરુદ્-દીનહા, સુલતાન મહંમદ ખારઝમશાહ અને ઇરાનના ખીજ રાજાઓ તથા હાફીમે આગળ એલચીઓ મોકલી પોતાનો મત બહેર કર્યો. તખ્તપર બેસતાંજ રાજ્યના સઘળા ઉસ્માઓને કીલ્લામાં બોલાવ્યા. નમાઝની સફા દુરસ્ત કરવામાં આવી. મસજીદ આપાદ થઈ, કુરાને મજીદ શીખવવાના મદ્રેસાઓ સ્થાપ્યા. તેણે સઘળા બાદશાહો આગળ પોતાના એલચીઓ મોકલ્યા હતા; તે પૈકી કઝવીનના કેટલાક લોકોને તેની વાતપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. જલાલુદ્દીને

તેમને ખાત્રી અપાવવા પોતાના કીલ્લામાં બેલાવી હસન બિન સખ્યા. હની સધળી કીતાઓ તેમની રૂબરૂમાં બાળી નાંખી. ગાદીપર બેઠાને બીજે વરસે તેણે પોતાની મા તથા પોતાની સ્ત્રીને મોટી ધામધુમ સાથે હજ પડવા રવાના કર્યાં. આ બાદશાહી હજતું સરઘસ, જે રાજ્યની હદમાં થઈને નીકળતું હતું તેઓ તેનો સારો સત્કાર કરતા હતાં. બગદાદના ખલીફે એટલે સુધી પ્રીતિ દેખાડી કે, ખારઝમના શાહી સરઘસ કરતાં પણ આગળ અલમોતતું સરઘસ રવાના કર્યું. ત્યાર બાદ દોઢ વર્ષ લગી તે દરેક બાદશાહનો મહેમાન થયો. દરેક બાદશાહે ધણુજ પ્રેમ પૂર્વક તેનો સત્કાર કર્યો; પરિણામ એ આવ્યું કે દુનિયાના ઇસલામી રાજ્યો તેને આહવા લાગ્યા; પરંતુ ઇસમાઇલી લોકો તેના દુશ્મન બની ગયા. આ દુશ્મનીના કારણથી તેને ઝેર આપવામાં આવ્યું એમ કહેવામાં આવે છે.

આપણે જોયું કે જલાલુદ્દીને પોતાના વડીલોનો બાતીન્યા પંથ મુકી આપ્યો હતો અને શરીયતે ઇસલામ ઉપર અમલ કરવા કરાવવા લાગ્યો અને પરિણામે ઇસલામીઓની તે પ્રીતિ મેળવવા પામ્યો; પરંતુ બાતીન્યા પંથનાં મુજો લાંબા વખતથી જડ પકડી ગયાં હતાં, તે લોકોમાંથી નીકળી શકે તેમ નહિ હતાં તેથી બાતીન્યા લોકો તેના દુશ્મન થઈ ગયા અને તેને ઝેર :ખવડાવી મરાવી નાંખ્યો. આ જલાલુદ્દીનજ એક એવો અલમોતનો બાદશાહ અને હસનનો વંશજ છે કે, જે શરીયતે ઇસલામ ઉપર ચાલ્યો અને બાતીન્યા પંથને જેણે દુર કરવાને પ્રયાસ કર્યો; તે માટે અમે તેના અસાધારણ વખાણ કરવાને પાછા હડી શકતા નથી. તે ઇસલામના પ્રચાર કરવાના કારણે માર્યો ગયો છે, માટે તેને શહીદ ગણીએ છીએ. તેના બધા કામો

જેની ઇતિહાસે માહિતી પુરી પાડી છે, તે ધણુંજ નેક છે; પરંતુ તેણે હસન બિન સખ્યાહનાં બધાં પુસ્તકો પોતાના ઇસલામી હોવાની દલીલમાં આગેવાન મુસલમાનો રજૂમાં આણી નાંખ્યા, તે કાર્યને અમો પસંદ કરતા નથી; કેમકે જો તે પુસ્તકો બાગી રહેવા પામ્યાં હતે તો, હસન બિન સખ્યાહ તથા બાતીન્યા આચાર વિચાર ઉપર વધુ પ્રકાશ પાડવાનું બની શકતે. કોઇપણ ધર્મની વિરુદ્ધતા તેના પુસ્તકો બાગી નાંખવાથી, તેને લગતું સાહિત્ય નાશ કરવાથી અથવા તો ન્યાયથી વેગળા ધોરણથી કરવી, એ ધણુંજ અઘટિત છે. વિરુદ્ધતાજ કરવી હોય તો, તેના સાહિત્યોને ખુદ્દિબરી દલીલોથી રદ બાતલ કરી આપવાં, કે જેથી તેના ખરાબ સાહિત્યથી લોકોમાં જે બેદીની ફેલાઇ હોય અથવા તો બવિખ્યમાં ફેલાય તેમ હોય તે, દુર થવા પામે.

જલાલુદ્દીનના મરણ પછી તેનો પુત્ર અલાઉદ્દીન નવ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો તે બાળક હોવાથી વજીરે કારભાર ચલાવતા હતા. જલાલુદ્દીનના વખતમાં જે શરીયતનો રીવાજ થઇ ગયો હતો, તે નાબુદ થવા લાગ્યો અને તેની જગે હસન બિન સખ્યાહના કાનુનોએ લેવા માંડી અને છેવટે શરીયતે મુસલમાનો રીવાજ તદ્દન દુર થઇ ગયો. અલાઉદ્દીનની સ્થિતિ અતિ દયાજનક થઇ પડી હતી. તેણે એક ગ્રેટાનુ ટોળું પાળ્યું હતું. તેની સાથે રમ્યા કરતો હતો અને રાત્રી કારભારમાં સ્ત્રીઓનો મોટો હાથ હતો. અલાઉદ્દીન હજુ યુવાવસ્થાએ પહોંચ્યો હતો તેટલામાં સખ્ત માંદો પડ્યો. એક અશ્વન વેડે તેની કસ ખોલવાની સલાહ આપી. કસ ખોલી પુષ્કળ લોહિ. કાઢી લેવાથી બાદશાહનું મગજ હમેશાંને માટે નબળું પડી ગયું. હવે તે મત્રી

દિવસ રમત ગમતમાં મન્યો રહેતો હતો. રાજ્ય સંબંધી કોઇ બાબત તેને કહેવામાં આવતી, તો કહેનારને તુરંતજ કતલ કરી નાંખતો. લાચારીથી લોકોએ દરેક કામને તેનાથી છુપાવવા માંડ્યું; તેમ કોઇ બાદશાહ પાસે જવાની હિમ્મત પણ કરી શકતું નહિ. હુસેન નામનો એક શખ્શ, કે જે અલાઉદ્દીનના પુત્ર રકનુદ્દીનની કિશકેરણીથી અલાઉદ્દીનનું દુકાં પતાવી દેવાને તક શોધતો હતો, તેણે એક વખતે મધરાતે અલાઉદ્દીન બકરાના તબેલામાં સુતો હતો ત્યાં જઈ તેનું ગળું તખ્ખર નામના કહાડાથી કાપી નાખ્યું.

અલમોતના રાજ્યનો છેલ્લો બાદશાહ, તે કમનસીબ રકનુદ્દીન ખુરશાહ હતો. અલાઉદ્દીનના સમયમાં જે રાજ્યની અવ્યવસ્થા થઇ જવા પામી હતી તે તેનાથી સુધારી શકાય તેમ નહિ હતી. સામાન્ય રીતે સંઘળા ઇતિહાસકારોનું કહેવું છે કે, ઇસમાઇલીઓના જુલમથી લોકો કંટાળી ગયા હતા અને તેથી બગદાદના ખલીફ મોઅતસીમ ખીલા અને કઝરીન શહેરના આગેવાન લોકો તરફથી તાતારી લોકોના શહેનશાહને લખવામાં આવ્યું કે “ઇસમાઇલી લોકો દોહસો વરસથી આખા એશીયા ખંડને પાયમાલ કરી રહ્યા છે તેનું જોર નાખતું પાડવા અમે અશક્ત છીએ.” આવા પત્રો પહોંચતાંજ તાતારી શહેનશાહ મનકુખાને પોતાના ભાઇ હલાકુખાનને એક મોટા લશ્કર સાથે રવાના કર્યો; તેણે તેને કહ્યું કે ઇસમાઇલીઓનો નાશ કર્યા પછી તારે એરાકનો મુલક ફતેહ કરવાનો છે.”

મુમલ સરદાર મૈસુર અલમોતને ઘેરો ધાલવાને આવે તે પહેલાં રકનુદ્દીને પોતાના ભાઇ શાહનશાહને મૈસુર પાસે મોકલ્યો હતો. પરંતુ મૈસુરે તેને હલાકુખાનની રખત જવા સલાહ આપવાથી તે તેની પાસે

મો. હલાકુખાને રક્તુદીનને કહેવડાવી મોઝલ્યું કે “ હું તારા બાપ શાહનશાહને તાબેદારીની સનદ તરીકે કબુલ કરું છું. તું જ્યારથી રાજ્યપર બેઠો છે ત્યારથી તારાથી ગુનાહો થયા નથી, માટે હવે તારે પોતાને કીલ્લાઓ તોડી મારી હજુરમાં આવવું જોઈએ.” મૈસુરને હુકમ લખી મોકલ્યો કે રદખારમાંથી લશ્કર બહાર કાઢી લેવું. રક્તુદીને આ હુકમ પહોંચતાંજ પોતાના કીલ્લાના કેટલાક કાંગરા તોડી નાંખ્યા. હલાકુખાનના એલચી સદરદીન જંગીએ આવી જણાવ્યું કે “ રક્તુદીને કેટલાક કીલ્લા તોડી નાંખ્યા છે, પણ આપની હેબતથી આપની હજુરમાં આવતાં બીહે છે તથા તે માટે એક વર્ષની મહેતબ માગે છે.”

બાદશાહે સદરદીન જોડે શકાડી નામના એક શખ્શને મોકલી રક્તુદીનને કહેવડાવી મોકલ્યું કે “ જો તારે સુલેહ કરવી હોય તો શકાડીને દેશનું કામ સોંપી તરત અમારી હજુરમાં આવવું.” રક્તુદીને આ હુકમનો અમલ કરવામાં ઢીલ કરી. હલાકુખાને ફરી રક્તુદીનને કહેવડાવી મોકલ્યું કે “ જો તું તારું હિત ચાહતો હોય તો દમાવંદમાં મેં મુકામ કર્યો છે ત્યાં તારે આવવું; વખત લાગે તો તારા દોકરાને આમળ મોકલવો.” આ સંદેશો સાંભળી રક્તુદીન મુજબ લાલ્ચો અને હલકા માણસોની સલાહથી એક ગુલામડીના છોકરાને એલચીઓ સાથે મોકલી, બાધને પાછો મુકવા અરજ કરી. હલાકુને તે વાતની ખબર થતાં તેણે તે ગુલામડીના છોકરાને પાછો મોકલાવી રક્તુદીનને કહેવડાવ્યું કે “ જો છોકરો ખીદમતને લાયક નથી, માટે જો શાહનશાહને છોડાવવો હોય તો તારા બીજા બાધને મોકલાવ.”

છેવટે રકતુદીને પોતાના ખરા દીકરાને પોતાના માધ ધરાનશાહની જોડે બાદશાહ આગળ મોકલી જીવતદાન માગ્યું અને ખ્યાળ નસી-રહીન તુસી વીગેરે અમીરો સાથે રકતુદીને બહાર આવી ઘણો માલ અને રોકડ બાદશાહને ભેટ ધરી. રકતુદીને મેમુન્દસના કીલ્લામાંથી બહાર નીકળતાં બાદશાહતને ત્રણ તલાક આપી અને ચાદર ઓઢીને હલાકુના લશકરમાં પહોંચ્યો. હલાકુએ તેને એક તાતારી ટોળીને સોંપ્યો.

હલાકુખાન પાસે અલમોત કીલ્લાના લોકોએ તથા કોટવાળે આવી મારી માગી. કીલ્લાના જમાદારે લશકરમાં આવી ત્રણ રોજની મેહલત લીધી. તેટલામાં ત્યાંની રકયતે પોતાના માલનો બચાવ કીધો. ચોથે રોજ કીલ્લામાં જે કંઈ રહ્યું હતું તે સમગ્ર લશકરે લૂટી લીધું. અલમોત એક પહાડ છે; તેની શીકલ જમીનપર ઉંટ બેઠેલો હોય તેવી છે. અલમોતનો કીલ્લો એવો તો ખુબંદ હતો કે તેને તોડનારા-ઓને આસમાનના ખુરજો તોડતા હોય એવું લાગતું હતું.

રકતુદીને પોતાને મનકુખાન પાસે મોકલવા બાદશાહને અરજ કરી. બાદશાહ અજબ થયો, પણ અરજ પોતાને અનુકુળ પડવાથી ક્યુલ રાખી અને તેની રખવાણી વાસ્તે મુગલોની એક ટોળકી આપી. રકતુદીને ગીર્દકાહ પહોંચતાં મનકુખાનના એલમીઓએ મનકુખાન તરફથી તેને કહ્યું કે તું ગીર્દકાહ વીગેરે કીલ્લા કેમ સોંપતો નથી. તે કીલ્લાને તોડી પાછો આવ. તે પાછો ફર્યો ત્યારે એલમીઓએ મિજ-માનીના બહાનાથી તેને તીણી તરવારથી મારી નાંખ્યો. બીજા એક જગોએ લખ્યું છે કે “ મનકુખાને જ્યારે રકતુદીના આવવા વિશે સાંભળ્યું ત્યારે તે ગુસ્સે થયો અને કહ્યું કે, તેના મોઢાએને નકામી

તકલીફ શા માટે આપવી જોઈએ.” એમ કહી તેને મારી નાંખવા જણાવેલો મોકલ્યા અને તેને રસ્તામાંજ મારી નાંખવા હુકમ કીધો.

ઈસમાઇલીઓને સમાપ્ત કરવામાં મનકુખાનનો એવો હુકમ હતો કે તેઓમાંના એક પારણામાં સુતેલા બાળકને પણ જીવંત મુકવું નહિ. રૂકનુદ્દીનના મરણ પછી તેના નોકરો તથા લશ્કર જે હાકેમને સોંપવામાં આવ્યા હતાં તે બધાઓને મારી નાંખ્યા અને પોતાના એક ખાસ માણસને કબૂલીન તરફ મોકલી, રૂકનુદ્દીન ખુરશાહના દીકરા, દીકરી બાઇ, બહેન, ખેશ, કુટુંબ અને તેની આખી કોમને કાપી નાંખાવી. માત્ર તેમાંથી બે શખ્સો બુલગાન ખાતુનને સોંપ્યા, જેને તેણીએ પોતાના બાપ ચકતાઇના વેરમાં મારી નાંખ્યા.

હસન સખ્યાહની નસલ તુટી ગઇ. કોઇ માણસ તેમનામાંથી જમીનપર રહ્યું નહિ. મનકુખાને હુકમ કાઢ્યો કે ખોરાસાન, રદખાર અને કોહીસ્તાનના મુલકોમાં જે ઇસમાઇલી હાથ આવે તેને ઠાર કરવા, જેથી બધા ઇસમાઇલીઓ કતલ થઇ ગયા. આ કતલને “ઇસમાઇલી-ઓની કીયામત” તું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ખવાઝ નસીરુદ્દીન તુસીની કોશીશ અને હલાકુખાનના બળવાન લશ્કરે ઇસમાઇલી લોકોની દોઢસો વર્ષની મજબૂત અને બચાવક સત્તાનો અંત આણી દીધો અને છરીવાળા ધાતકી શીદાઇઓના હાથથી જગતને મુકત કર્યું. તેજ સમયમાં મીસરના સુલતાને શામના ઇસમાઇલીઓનું કાસલ કાઢવા માંડ્યું. પરીણામ એ આવ્યું કે શીદાઇ થવું એ મુસલમાનોમાં પાપ ગણવા લાગ્યું. છેવટે સંપૂર્ણ કતલ પછી શીદાઇતની છરી હમેશાને

(૩૨૦)

નાટે ખુદી થઇ ગઇ. આમ થવાથી સધળા રસ્તાઓ નિર્ભય થઇ ગયા.
મુસાફરો મદદ વગર આવળ કરવા લાગ્યા. વેપારી લોકો પોતાનો માલ
ડેકડેકાણે લઇ જઇ વેપાર કરતા લાગ્યા. જ્યાં એકંદરે જે પડતીનાં
કારણે હતાં તેનો નાશ થયો જોઇ, લોકો હર્ષ પામી હલાકુખાનને
આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા.

નુરે હીદાયત.

“ નુરે હીદાયત ” નામનું માસિક આપાન્યું આજ
 વાર ૧૪ થયા વધી ચાલે તાબ સાથે ૬૨ અંગ્રેજી
 મહિનાની પેઢી તારીખે બહાર પડે છે જેમાં ઇસલા-
 મની ખરી ખુબીઓ બતાવી બેદીનીની સખત ઝાટકણી
 કાઢવામાં આવે છે. ઉપરાંત સાંસારીક કેળવણી માટેના
 ઉમદા લેખો આપી કેમને આગળ વધારવાને ઉશકેર
 વામાં આવે છે. ખોળઓ તથા મોમિન કેમની દીની
 તથા દુન્યવી સુધારણા માટે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આ-
 વે છે. રોયલ આફ પેશ આન્ડ ફાર્મ હતાં લવાજમ
 માત્ર રૂ. ૨ પોસ્ટેજ સાથે. પરદેશના રૂ. ૨૫, શ્રીમ
 તે પાસેથી રૂ. ૫૫ પહેલા ખીજ તથા ત્રીજા વર્ષની
 પાકી બાઈનીની કાઈલાના દરેખનાં રૂ. ૫ પોસ્ટેજ
 ચાર ચાર ચાના.

એદલત ધનજી કાખા

એડિટર નુરે હીદાયત અમરેલી—મહિના ૧૩

